

81442

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

103

1918-1950 YILLARI ARASINDA
BURSA KAZASININ
SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

DOKTORA TEZİ

81402

Hazırlayan
Mehmet KAYA

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Danışman
Doç.Dr. Ahmet ÖZGİRAY

İZMİR-1999

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	XIII
KISALTMALAR	XV

GİRİŞ ŞEHRİN KURULUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ

A.Konumu	1
1.Sıcaklık.....	1
2.Yağışlar	1
3.Ormanlar.....	2
a.Cumhuriyet Öncesi.....	2
b.Cumhuriyet Sonrası Dönem.....	2
4.Nehirler.....	3
B.Tarihi Gelişimi	3
1.Bursa Adına Dair.....	3
2.Bursa Kalesi	3
3.Bursa Tarihi.....	4
a.Osmanlı Fethine Kadar.....	4
b.XIV-XIX Yüzyıllar Arası Bursa Tarihi	7
4.XIX ve XX.Yüzyılın Başlarında İdari Taksimat.....	12
5.Osmanlı Devletinden Cumhuriyete Mahalle Kavramı.....	17
a.XIV ve XIX.Yüzyılda Mahalle Kavramı	17
b.XIX ve XX.Yüzyılda Mahalle Kavramı	35
c.Cumhuriyet Sonrası Dönem	43
6.Köyler.....	50

I.BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE BURSA

A.Yunan İşgaline Kadar Bursa.....	58
1.Bursa'da Asayiş Sağlama Çabaları	58
a.Eşkiyalık.....	58

a.a.Müfettiş Raporları	60
a.b.Çetelerin Faaliyetleri	61
b.Jandarmanın Durumu	63
b.a.Jandarmaya Yapılan Tayinler	65
c.Görevi Kötüye Kullanma	66
d.Firar	68
e.Sahtekarlık.....	69
f.Tutuklama	69
g.Görevden Alınma	71
h.Yokluk.....	71
ı.Bazı Mallar Üzerindeki Kısıtlamalar	73
j.Sürgün	74
2.İstanbul'un Tutumu	74
a.Heyeti Nasiha	74
3.Bekir Sami'nin 56.Fırka Kumandanlığına Atanması ve Fırkanın Durumu	75
a.14.Kolordu.....	75
b.56.Fırka	76
c.Merkez Kumandanlığı.....	79
d.Firarlar.....	80
4.Bursa İle İlgili Gelişmeler	81
a.Sivas Kongresi.....	81
b.Üçüncü Balıkesir Kongresi	82
c.Vali Kürt Mustafa Paşa Meselesi	83
d.Komutanlar Toplantısı	84
e.Meclis-i Mebusan'ın Toplanması.....	84
5.İstanbul Hükümeti'nin Tutumu	85
a.Keşfi'nin Vali Tayin Edilmesi	86
6.Yusuf İzzet Paşa Meselesi.....	87
7.Büyük Millet Meclisi ve Bursa Mebusları	89
8.Bursa'da Milli Mücadele Taraftarı Kuruluşlar	91

a.Cemiyetler	91
b.Bursa Kuvay-ı Milliyesinin Faaliyetleri	94
c.Milli Mücadele Aleyhtarı Kuruluşlar.....	95
c.a.Kürt Teali Cemiyeti.....	95
c.b.İngiliz Muhipleri Cemiyeti	95
9.Anzavur İsyanları	96
10.Bekir Sami'nin Heyeti Temsiliye İle İlişkileri.....	98
11.Haberleşme.....	99
12.İtilaf Devletlerinin Tutumu	99
13. 1920 Yılında Fırkanın durumu.....	101
a.Askeri Alımlar	101
14.1920 Yılından İşgale Kadar Bursa'nın Durumu	102
B.Bursa'nın İşgali.....	103
1.Yunan Ordusunun İlerleyişi	103
2.56.Fırka'nın Durumu.....	106
3.İşgalin akisleri	107
4.Milli Kuvvetlerin Tertibatı	108
5.İşgal Sırasında Bursa'nın Durumu	109
6.İstihbarat Faaliyetleri.....	113
a.Türk İstihbarat Faaliyetleri.....	113
b.Yunan İstihbarat Faaliyetleri.....	113
7.Kazada Yunan Kontrolü.....	114
8.Yunan Ordusunda Karışıklık.....	120
9.Yunan Kıtaat	121
10.Yunan Fecayii	127
11.Şehrin İşgalden Kurtuluşu.....	132
12.Kurtuluştan Sonraki Gelişmeler.....	133
a.İstiklal Mahkemesi	134
b.Atatürk'ün Bursa Gezileri.....	134
b.a.Cumhuriyet Öncesi	134

b.b.Cumhuriyet Sonrası Dönem	136
c.Nurettin Paşa Meselesi	142
d.Siyasi Partiler	143
d.a.Cumhuriyet Halk Partisi	143
d.b.Demokrat Parti.....	143

II.BÖLÜM EĞİTİM

A.Cumhuriyet Öncesi Eğitim	145
1.Medreseler	145
2.Modern Okullar	147
a.Türk Okulları.....	147
a.a.İptidai ve Sivil Rüşkiyeler.....	147
a.b.Bursa İdadi-yi Mülkiyesi	148
a.c.Bursa Darül Muallimini	148
a.d.Bursa Askeri İdadisi.....	149
a.e.Bursa Askeri Rüştiyesi.....	151
a.f.Hamidiye Sanayi Mektebi	151
a.g.Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi.....	153
a.h.Harir Darü't – Talimi	154
a.i.Darül Muallimat.....	155
a.j.Terbiye-yi Eftal Mektebi	156
b.Zinni Okullar.....	156
b.a.Rum Okullar.....	156
b.b.Ermeni Okullar	157
b.c.Musevi Okullar	158
c.Yabancı Okullar	158
c.a.Amerikan Okulları	158
c.b.Fransız Okulları	158
c.c.Rus Okulu.....	159

3.Diğer Faaliyetler	160
4.Kütüphaneler	161
5.Basın.....	164
a.Matbaalar.....	164
b.Gazeteler	164
c.Dergiler.....	167
B.Cumhuriyet Sonrası Eğitim.....	168
1.Halk Mektepleri.....	169
2.İlkokullar	169
3.Ortaokul ve Liseler	170
a.Bursa Ortaokulu	170
b.Bursa Erkek Lisesi	171
c.Bursa Kız Lisesi	172
4.Meslek Okulları.....	172
a.Bursa Kız Muallim Mektebi.....	172
b.Bursa Işıklar Askeri Lisesi.....	173
c.Tophane Endüstri Meslek Lisesi	173
d.Necati Bey Kız Enstitüsü	175
e.Bursa Ziraat Okulu	176
f.Bursa Makinist Okulu.....	177
g.İpekçilik ve Böcekçilik Okulu	178
h.Bursa Orman okulu.....	179
ı.Bursa Kutan Hıfz Kursu	180
5.Özel Türk ve Yabancı Okullar	180
a.Özel Mevhibe Tezel Nakış-Dikişi Yurdu	181
b.Bursa Koleji	181
c.Musevi Okulları.....	181
d.Bursa Amerikan Kız Koleji	182
6.Kütüphaneler	183
7.Basın.....	184

a.Matbaalar.....	184
b.Gazeteler	185
c.Dergiler.....	187

III.BÖLÜM

TİCARET VE EKONOMİK HAYAT

A.Ticaret	189
1.Cumhuriyet Öncesi.....	189
a.Cumhuriyet Öncesi Esnaf Birlikleri.....	190
b.Bursa Ticaret ve Sanayi Odası.....	193
c.Şirketler	194
d.Vergiler	198
d.a.Duhuliye Resmi	198
d.b.Zebhiye Resmi	198
d.c.Depo Resmi.....	199
d.d.Tanzifat Resmi.....	200
d.e.Temettü Vergisi	201
d.f.Evlak Vergisi	202
d.g.Öşür.....	203
d.h.Zeytin Öşrü	203
d.i.Üzüm Resmi	204
d.j.Ağnan Resmi	204
d.k.Diğer Vergiler.....	204
e.Fiyatlar.....	205
f.Ulaşım.....	205
f.a.Mudanya-Bursa Demiryolu	205
g.Grev	207
2.Cumhuriyet Sonrası Ticari Faaliyetler ve kurumlar.....	207
a.Cumhuriyet Sonrası El Sanatları.....	207
b.Bursa Ticaret ve Sanayi Odası	209

c.Ticaret ve Zahir Borsaları.....	210
d.Mıntıka Ticaret Kongresi	212
e.Şirketler	213
f.Fabrikalar	215
g.İthalat ve İhracat.....	219
h.Ulaşım	221
h.a.Mudanya Bursa Demiryolu.....	221
h.b.Kara Yolu Taşımacılığı.....	223
ı.Vergiler	223
ı.a.Vergilerdeki Vilayet Hissesi.....	223
ı.b.Vergilerdeki Belediye Hissesi	225
j.Diğer Faaliyetler	226
k.Fiyatlar	227
k.a.Ürün Fiyatları.....	227
k.b.Hayvan Fiyatları	229
k.c.Ev Fiyatları.....	230
l.Bankacılık	230
B.Ziraat.....	231
I.Cumhuriyet Sonrası Dönem	231
a.Arazinin Durumu.....	231
b.Zirai Ürünler	231
c.Ziraat Araçları	237

IV.BÖLÜM

SAĞLIK

A.Sağlık Hizmetleri	238
I.Cumhuriyet Sonrası Sağlık Hizmetleri	238
a.Hastalıklar	238
a.a.Sıtma.....	238
a.b.Frengi	239

VIII

b.Sağlık Kuruluşları	239
b.a.Memleket Hastanesi.....	239
b.b.Verem Dispanseri	240
c.Eczaneler	240
d.Hamamlar	240
B.Sular	241
1.Maden Suları	241
a.Çekirge Bölgesi Maden Suları	241
b.Bademli Bahac Maden Suları	242
c.Keşiş Dağı Maden Suyu.....	243
2.Cumhuriyet öncesi Bursa Sularının Geçirdiği Safhalar.....	243
a.Cumhuriyet Öncesi Bursa Suları.....	243
b.Bursa Sularının Cumhuriyet Öncesi Durumu	245
3.Cumhuriyet Sonrası Bursa Suları ve Yapılan Çalışmaları.....	246
a.Cumhuriyet Öncesi Bursa Suları.....	246
b.Bursa Suları Üzerine Yapılan Çalışmalar	253

V.BÖLÜM

YEREL YÖNETİMLER VE BAYINDIRLIK HİZMETLERİ

A.Vilayet.....	255
1.Cumhuriyet Öncesi Vilayet.....	255
a.Vilayetin Durumu.....	255
b.Valiler.....	255
b.a.Cumhuriyet Öncesi Valiler	255
b.b.Milli Mücadele Dönemi Valiler.....	256
b.c.Cumhuriyet Sonrası Valiler	257
B.Belediye	258
1.Cumhuriyet Öncesi Bursa Belediyesi	258
a.Cumhuriyet Öncesi Hizmetler	258
b.Cumhuriyet Öncesi Belediye Başkanları.....	259

2.Cumhuriyet Sonrası Bursa Belediyesi	260
a.Belediyenin Gelir ve Giderleri.....	260
b.Belediye Temizlik Araçları.....	262
c.Belediye Çalışanları	262
d.Maaşlar.....	262
e.Belediyenin Gayri Menkulleri	262
f.Cumhuriyet Sonrası Belediye Başkanları	263
C.Bayındırlık Hizmetleri.....	263
1.Cumhuriyet Öncesi Bayındırlık Hizmetleri.....	263
a.Bursa-İnegöl Yolunun Tamiri.....	264
b.Gökdere Suyu	264
c.Nilüfer Nehrinin Akışının Düzenlenmesi	265
d.Bataklıkların Kurutulması Girişimi	265
e.Diğer Faaliyetler	266
2.Cumhuriyet Sonrası Dönem.....	268
a.Bursa Ovası'nın Islahı Projesi	268
b.İmar Faaliyetleri	270

VI.BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

A.Mekan	273
1.Ev.....	273
2.Diğer Binalar	273
B.Nüfus.....	274
1.Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	274
2.Köyler.....	278
3.Cumhuriyet Sonrası Nüfus	284
4.İskan ve Göçler	288
C.Evlilik.....	291
D.Boşanmalar	291

E.Ölümler.....	292
1.Cumhuriyet Öncesi Mezarlıklar.....	292
2.Cumhuriyet Sonrası Ölümler	292
F.Hapishaneler	294
G.Dergahlar	294
H.Cemiyetler.....	295
1.Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	295
a.Cemiyeti Tedrisiyye-yi İslamiye	295
b.Terakki-yi Maarif İltihad-ı Muallimin Cemiyeti	296
c.Milli Muallimler Cemiyeti	296
d.Tarik: Osmani Encümeni Hüdavendigâr Şubesi.....	297
e.Reşadiye Darülacezesi.....	297
f.Bursa İnas Terakki Cemiyeti	298
g.Türk Ocağı	298
h.Avcılar Klübü.....	300
ı.Aydın Vilayeti Muavenet Cemiyeti.....	301
j.İttihad ve Terakki Bursa Şubesi.....	301
k.Kızıl Hançer Cemiyeti	301
2.Cumhuriyet Sonrası Dönem.....	301
a.Bursa Sanayi Birliği	301
b.Bursa Barosu	303
c.Bursa Tarih Sevenler Cemiyeti	304
d.Türk Ocağı Bursa Şubesi	304
e.Himaye-yi Etfal Cemiyeti	305
f.Bursa Halkevi	305
g.Tayyare Cemiyeti	310
h.Bursa Kız – Erkek Lisesi Mezunları Kurumu.....	310
ı.Bursa Gazeteciler Cemiyeti	311
I.Aydınlatma	311
1.Cumhuriyet Öncesi Bursa’da Elektrikle Aydınlatma	311

j.Adet, Gelenek ve Görenekler	313
1.Efsaneler	314
a.Sarı Kız Efsanesi	314
2.Adetler	314
a.a.Tahmîyeler	314
a.b.Hıdırellez.....	315
a.c.Kılıç-Kalkan Oyunu.....	316
a.d.Karagöz-Hacivat	320
b.Düğünler.....	320
3.Halk Hekimliği.....	325
4.Bursa'da Söylenen sözler.....	325
5.Batıl İnançlar	327
a.Hastalıklarla İlgili Batıl İnançlar.....	327
b.Dilekle İlgili Batıl İnançlar	328
c.Kaplıcalarla İlgili Batıl İnançlar.....	329
6.Giyim-Kuşam	329
a.Erkek Kıyafeti	329
b.Kadın Kıyafeti.....	331
K.Tabii Afetle ve Yokluklar.....	333
1.Cumhuriyet Öncesi Tabii Afet ve Yokluklar	333
a.Çekirge Felaketi	333
b.Açlık.....	334
c.Deprem	337
2.Cumhuriyet Sonrası Dönem	337
a.Sel Felaketi.....	337
L.Sergiler	337
1.Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	337
a.Birinci Bursa Sergisi	337
b.İkinci Bursa Sergisi.....	338
c.Üçüncü Bursa Sergisi	339

2.Cumhuriyet Sonrası Sergiler	339
a.Dördüncü Yerli Mallar Sergisi.....	339
b.Beşinci Yerli Mallar Sergisi.....	339
M.Eğlence yerleri	340
1.Cumhuriyet Öncesi Eğlence Yerleri	340
a.Mesireler.....	340
b.Tiyatro.....	340
2.Cumhuriyet Sonrası Eğlence Yerleri	341
a.Belediye Bahçesi	341
b.Şark Klüp	341
c.Tiyatrolar	341
N.Ödüller	342
O.Spor.....	343
SONUÇ.....	344
BİBLİYOĞRAFYA.....	346

ÖNSÖZ

Son yıllarda şehir tarihi hakkındaki araştırmalar yaygınlık kazanmaktadır. Bu konuda gerek üniversitemiz gerekse diğer üniversitelerdeki yüksek lisans ve doktora çalışmaları bir katkı getirmektedir.

Doktora tez konusu olarak seçtiğimiz Bursa kazası ile ilgili olarak Osmanlı döneminde çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Bu yüzden konumuzu Bursa kazası olarak sınırlandırmayı uygun bulduk. Bu nedenle kaza terimi Osmanlı döneminde hem idari, hem de adli bir birim olarak kullanılmıştır. Arşiv bilgilerinin başkentlik yapmış, sayılı büyük şehirlerinden olan Bursa'nın Cumhuriyet döneminde vilayete dönüşmesinin getirdiği bir takım güçlük ve kolaylıklar ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde istatistik bilgilerin vilayet itibarıyla verilmesi karşılaştığım güçlüklerdendir.

Arşiv kaynaklarından faydalanırken, çeşitli kalemelerden yararlanmaya özen gösterdim. Çalıştığım süre içerisinde katalogları hazırlanan yeni kalemleri de tarayarak elde ettiğim vesikaları da araştırmama dahil ettim. Arşiv vesikalarının eksik kaldığı yerlerde Bursa basınından yararlandım. Cumhuriyet sonrasında Bursa basını yoğunluk kazadığından, eksik bilgilere buradan ulaşmak mümkündür.

Bursa'nın Osmanlı dönemi boyunca zengin Şer'iyye sicilleri bulunmasına karşın 1918-1922 yıllarında üç adet defter belirleyebildim. Bu defterlerde mahkemede görülen alım-satım, veraset, tayin ile ilgili işlemler yoğunluk kazanmaktadır. Mahalle kavramının Osmanlı dönemi boyunca geçirdiği değişimleri Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'nde önceki yıllarda özetleri çıkarılmış sicil defterleri üzerinde yaklaşık elliser yıllık dönemleri esas kabul ederek ele almaya çalıştım. 19. yüzyıl için son temettü sayımı sonuçlarını inceledim. Bu incelememde bazı eksikliklerin olduğunu göz önünde bulundurdum. Bu eksiklikleri her mahallenin ayrı bir defterde yazılmayıp birbirine bitişik bazı küçük mahallelerin bir defterde yer alması, sayımın bir nüfus sayımı olmayıp mal beyanının esas alınması olarak özetlemek mümkündür. Sicillerden saptadığımız mahalle isimlerinin büyük bir çoğunluğuna temettü sayımı bilgilerinde rastladım.

Cumhuriyet öncesi bilgilere ulaşabilmemde diğer önemli bir kaynak da Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri oldu. Salnamelerin düzenli bir koleksiyonunu Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'nde ve Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı'nda bulabildim.

Araştırmam içinde önemli bir yer tutan Milli Mücadele bölümü için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden, Türk Tarih Kurumu'nda Bekir Sami Bey'in Bandırma ve Bursa'daki faaliyetlerini kendi el yazısıyla kaleme aldığı günlüğünden, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Stratejik Etüd Daire Başkanlığı ATASE Arşivi'nden elde ettiğimiz daha önce yayınlanmamış bazı bilgiler elde ettim.

Cumhuriyet sonrası iktisadi ve sosyal hayat ile ilgili bilgiler fazla çeşitlilik göstermemektedir. 1950 yılına kadar sınırladığım çalışmamda bu bilgiler 1960'lı yıllardan itibaren gerek istatistik, gerekse yerel çalışmalar bakımından artış göstermektedir. Bursa kazası ile ilgili tezimde her hususun ele alınamadığını belirtmek yerinde olur. Temel konulara mümkün olduğu ölçüde yer verilmeye çalışılmıştır.

Sosyal hayat bölümünde bazı kişilerle ilgili görüşmelere yer verilmiştir. Bu görüşmelerden Milli Mücadele bölümünde yararlanma düşüncem görüştüğüm kişilerin bu dönemdeki anılarının bulanıklığı dolayısıyla mümkün olmadı.

Çalışmamda tavsiye ve önerilerinden dolayı öncelikle danışman hocam Doç.Dr. Ahmet ÖZGİRAY'a teşekkür ederim. Çeşitli konularda ilgisini esrigemeyen hocam Prof. Dr. İsmail AKA'ya, araştırmam sırasında yardımlarını gördüğüm tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

20 Nisan 1999/ İzmir
Mehmet KAYA

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
ATASE:	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Stratejik Etüd Daire Başkanlığı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO	Bab-ı Âli Evrak Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cilt
D.	Dosya
F.	Fihrist
K	Klasör
S.	Sayı
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

ŞEHİRİN KURULUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ

A-Konumu

Anadolu yarımadasının kuzey-batısında Marmara bölgesinde, Uludağ'ın kuzey doğu eteklerinde kurulmuştur. 28°,10' ve 30°,00' kuzey enlemler, 40°,40' ve 39°, 35' doğu boylamlar arasında yer almaktadır. Bursa doğudan Bilecik, kuzey-doğudan Sakarya, kuzeyden Kocaeli, kuzey ve kuzey-batıdan Marmara Denizi, güney ve güney-batıdan Balıkesir ile Kütahya illeri ile komşudur. Şehrin kuzeyini Bursa ovası çevirmektedir. Güney ve doğudan Uludağ silsilesi ile Kestel Beli, kuzeyden Katırlı dağları sarmaktadır.

İl 11027 km²lik yüzölçümü ile ülkemiz toprakları içinde %1.5'luk bir yer kaplamaktadır. Bursa kazasının kapladığı alan 2625 km²'dir¹.

1-Sıcaklık

Bursa kazasının 1930-1967 yılları arasına ait yıllık ortalama sıcaklığı hakkında istatistik yapılmıştır.

Ocak	Şubat	mart	nisan	mayıs	haz.	tem.	ağus	eylül	ekim	kasım	aralık
5.3	5.9	8	12.6	17.3	21.6	24.2	23.9	19.7	15.5	11.4	7.5

Bu istatistiğe göre söz konusu yıllarda en sıcak temmuz ve Ağustos aylarıdır. En düşük sıcaklık ocak ayında görülmektedir Yıllık ortalama sıcaklık 14.4° derecedir².

2-Yağışlar

Yağışlar kazada daha çok ilkbahar kış mevsiminde düşmektedir. Yağışlı gün sayısı ortalama ilbaharda 33 gün, yaz mevsiminde 11 gün, sonbaharda 25 gün, kışın ise 44

¹ Erkân-ı Harbiye-Riyaseti Umumiye Coğrafya Encümeni, Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası, İstanbul 1927, s. 2; Hasan Taib, Hatırat Yahut Mirat-ı Bursa Hüdavendigâr Vilayeti Matbaası, Bursa 1907, s.3; Ali Aaaf, Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi, Bursa 1892. s.13; 1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 35, Bursa 1909, s. 69; Ali Tefik, Memalik-i Osmaniye Coğrafyası, İstanbul 1902, s.250.

² 1967 Bursa Yıllığı, İstanbul 1967, tablo bir.

gündür. Yağışlar kazada çoğunlukla yağmur olarak düşmektedir. Uludağ'a yağın kar en yoğun olduğu dönemde bile nadiren bir metreyi aşar. Kar suları şehrin içme suyunun önemli bir bölümünü karşılamaktadır³

3-Ormanlar

a-Cumhuriyet Öncesi

Kazada Cumhuriyet öncesinde ormanlık alanlar 42.500 dönümlük yer kaplıyordu. Meşe, çam, gürgen bu alanlarda en çok yetişen ağaçlardı. 1903-1907 yılları arasında Bursa sancağında ormanlardan elde edilen gelir⁴:

Yıllar	Elde edilen gelir (kr)	yıllar	Elde edilen gelir (kr)
1903	325623	1904	329251
1905	384805	1906	383321
1907	431252		

b-Cumhuriyet Sonrası Dönem

1927 yılına ait bilgilerden kazanın orman ve orman ürünleri bakımından zengin olduğu görülmektedir. Bursa kazası ormanlık alan bakımından vilayette Mustafa Kemal Paşa'dan sonra ikinci sıradaydı. Merkez kazadaki orman ve orman ürünleri sayısı 1927 yılına orman ürünleri aşağıda verilmiştir⁵:

Ormanlar		Yıllık ihraç edilen miktar		
Ormanlık alan (hektar)	Kerestelik (hektar)	Odun (kantar)	Kömür (kantar)	Kereste (m ³)
92600	10000	50000	10300	1740

Vilayetin 1846-1950 yılları arasında ortalama odun üretimi 53779 ton idi. 1951'de önemli bir artış göstererek 137684 tona yükseldi. Bir yıl sonra 15426 tona kadar düşen odun üretimi, 1953'de 70554 tona olarak gerçekleşti⁶

³ 1967 Bursa İl Yıllığı, İstanbul 1967, tablo altı.

⁴ Salname-yi Vilayet-iHüdavendigâr 1296, Def'a 10, Bursa 1890, s.187.

⁵ "Bursa Mıntıkası Ormanları ve İstihsalatı", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası,C.I, S.5 Kanunları 1927, s.147; Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.193.

⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal 1946-54, Ankara 1955, s.59.

Debbağhane kapısı⁹, doğuda Yer kapısı¹⁰, batıda Kaplıca kapısı vardır¹¹. Bu kapılardan başka Zindan kapı ve Su kapı adında iki küçük kapı daha vardır. Bu iki kapı Uludağ'ın eteklerine açılmakta olup, işlek değildir. Batı tarafındaki kale duvarları eskidir. Traverten ve eski eser kalıntılarında yapılmış olan burçların arası 20 metredir. 1402 yılına kadar Bursa'da kale üzerinde sarayın varlığından söz edilmektedir. Bugün bu sarayın kalıntıları mevcut değildir. Devlet ve şehir yönetiminde söz sahibi olanların, kapıkulu askerlerinin de hisar içinde ikamet ettikleri bilinmektedir. 23 Temmuz 1562'de babası Kanuni Sultan Süleyman'a isyan ettiği için öldürülen şehzade Bayezid'in ailesi Bursa'ya nakledilmiş, kale içinde bir eve yerleştirilmiştir¹².

3-Bursa Tarihi

a-Osmanlı Fethine Kadar

Karadeniz sahili ile Marmara denizi arasında bulunan, Yunanlılar ve Romamlılar tarafından Bithynia adı verilen bu verimli bölgeye, tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre, ilk olarak Bebrice kavmi yerleşmiştir. Bu kavim Thrakia menşelidir. Bithynia toprakları büyük göç ve istila hareketlerine maruz kaldığından, bölge tarihi hakkında ayrıntılı bilgi vermek imkânına sahip değiliz. Bithynia krallarının şehre gerekli önemi verdiğini söylemek zordur. Şehir bu dönemde İzmit'e bağlı bulunan bir yerleşim birimidir. Bizanslı Etien, Bithynia krallık döneminden ülkenin bir Roma vilayeti olduğu döneme kadar sekiz kral hakkında bilgiler vermektedir¹³

Bithynia Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Dedalses ile Romalılar arasında mücadeleler devam etti. Babasının yerine geçen Botiras, Bithynia'ya egemen oldu. Krallığı boyunca bölgeyi düşman saldırılarından korumaya çalıştı. Botiras'ın oğlu Bias (İ.Ö.378-328), İskender'in yardımcısı Kranus'a karşı krallığı başarı ile savundu. Gücünü

⁹ Bu kapı Tophane yolundaki Hisar Kapıdır.

¹⁰ Adı geçen kapı yakınında eski bir kiliseden söz edilmektedir. Charles Texier, *Küçük Asya Bithynia* (haz Raif Kaplanoğlu), Bursa 1997, s.171.

¹¹ Devlet Hastanesi'nden Muradiye'ye giden yol üzerinde sağlam bir şekilde durmaktadır.

¹² Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s.161.

¹³ 1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 34, Bursa 1324, s.118.

iyice arttıran krallığa karşı komşu Yunan devletçikleri, Bias'ın oğlu Zipotes'e (İ.Ö.328-281) karşı birleştiler. Zipotes'in saltanatı mücadelelerle geçti. Tahta geçen oğlu I. Nikomedes (İ.Ö.281-246) ülkenin parçalanabileceği endişesi ile erkek kardeşlerini öldürttü. Ülkeyi kargaşalıktan kurtardıktan sonra imar işlerine yöneldi. Oğlu Zielus (İ.Ö.246-232) babasının ölümüyle, tahta hak iddiasında bulununca, babası ile anlaşma yapmış olan müttefiklerin tepkisini çekti. Ülke bölününce, batı kesimini elinde bulunduran I. Prusias (İ.Ö.232-192) krallığın diğer şehirlerini de hakimiyet sahası içine kattı. Bu başarı Bithynia ile Pergamon kralları arasında savaşın çıkmasına neden oldu. Çeşitli devletlerin de katılımıyla savaşın boyutları genişledi. Makedonya kralı Philippos ile anlaşan I. Prusias savaşı kazandı. Bundan sonra da batı Anadolu Makedonya kralının işgaline uğradı. II. Prusias (İ.Ö.192-149) Pergamon Kralı Eumenes ile yaptığı savaştan Kartacalı Annibal'ın yardımıyla galip çıkmasına rağmen, Roma Cumhuriyeti'nin araya girmesiyle elde ettiği toprakları Eumenes'e bırakmak zorunda kaldı¹⁴.

Şehrin Annibal'ın teşebbüsüyle kurulduğunu kabul edersek, eski Bursa'nın tesis edilmesi, II. Prusias döneminde olmuştur. II. Nikomedes (İ.Ö.149-92) devri, savaşların devam ettiği bir dönemdir. Pontus Kralı Mithridates ile imzaladığı antlaşma Romalıları rahatsız etti. II. Nikomedes Kapadokya ve Paphlogonia'yı ele geçirdi. Müttefikler arasındaki meseleyi çözmek için çağrılan Romalılar Kapadokya'yı ele geçirdiler. Babasını yerine tahta geçen III. Nikomedes (İ.Ö.92-75), Mithridates'in koruyuculuğunda bulunan kardeşi Sokrat'a savaş açtı. Bu hareket Roma'nın Bithynia üzerindeki nüfuzunu arttırdı. Bu dönemden itibaren Bithynia Roma egemenliğine girdi. Bir kaç yıl sonra III. Nikomedes ölünce, devleti veraset yolu ile Romalılara geçti. Bursa şehri Nicomedia 'ya bağlandı. Roma İmparatoru Trianus zamanında bu eyalete gönderilen vali ve aynı zamanda yazar olan Plinius imparatora yazdığı mektupta, şehrin imarı için izin istemektedir. Şehirde hamam, umumi meydan, kütüphane, Trianus heykeli bulunmuştur¹⁵.

¹⁴ Sedat, Bursa Vilayeti Tarihçesi, Bursa 1934, s.3 ; A. Cemal, Vilayetlerimiz Bursa, İstanbul 1932, s.12.

¹⁵ Şemseddin Günaltay, Yakınşark IV, Ankara 1987, s.185.

Roma İmparatorluğu'nun parçalanması ile Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kaldı. Şehir, Bizans döneminde de batısında bulunan Pythia (Çekirge) kaplıcaları kadar ilgi görmedi. Dönemin büyük kentleri arasında yer alan İznik (Nikaia) ve Edincik (Kyzikos) kentleri kadar gelişemedi. Bizans'ın ezeli düşmanlarından İran'bu bölgeye akınlar düzenlemiş, İran Şahı Perviz'in döneminde Bursa surları muhasara edilmiştir¹⁶.

Bithynia bölgesi müslüman Arap akınlarına da sahne oldu. Emeviler zamanında İstanbul'u zapta gelen İslâm ordularının Marmara havzasını işgal ettiğinden bahseden Bizans tarihçileri, Bursa'nın muhasara edildiğine dair bilgi vermemektedirler. Şehir, ancak Seyfüddevle tarafından 924 tarihinde kuşatılmış, bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kutalmış oğlu Süleyman Şah 1080'de İznik'i alarak devlet merkezi yapmış, bütün Marmara havzasını zaptederek, şehri fethedilen topraklar arasına katmıştır. 1097 yılında İznik'in Bizans'ın eline geçmesinden sonra, Bursa'nın da aynı akıbete uğrayıp uğramadığı konusunda bilgimiz yoktur. Fakat I. Kılıç Arslan'ın 1107'de ölümünden sonra şehzadeler arasındaki taht kavgalarında şehrin Türklerin elinden çıktığı bir gerçektir. I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şehinşah'ın saltanatı zamanında, 1113 senesinde komutanlarından Mengülük, Gündoğmuş, Mehmet, Oğrat idaresindeki kuvvetler Bursa dahil olmak üzere, Marmara havzasını ele geçirdiler. İmparator Aleksis Komnenos Anadolu'ya geçerek Türk komutanları yenilgiye uğrattı. Bizans imparatoruyla Türk sultanı arasında yapılan antlaşma ile Marmara sahilleri tekrar Bizans yönetimine geçti. XIV. yüzyıl Bizans tarihçisi Pachymeres'in kaydından anlaşıldığına göre, Bursa 1300'lerde Batı Anadolu'da Bizans'ın elinde tutabildiği ender şehirlerden biriydi¹⁷.

Bursa Tekfuru, 1308'de diğer tekfurlarla birleşerek, Türk kuvvetlerini Dimboz geçidinde durdurmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Şehir Osman Bey tarafından kuşatıldı. 1315 yılında Osman Bey Bursa etrafında iki kale yaptırıp birincisine (kaplıca tarafına) kardeşinin oğlu Ak Temür'u, ikincisine (dağ tarafına) komutanlardan

¹⁶ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.43.

¹⁷ Edirneli Oruç Beğ, Oruç Beğ Tarihi, (Haz. Atsız), byy, 1972, s.31; Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, Solakzâde Tarihi, (Haz. Valid Çabuk), Ankara 1989, s.25 ; Müneccimbaşı Ahmet Dede, Sahaif ül-Ahbar fî Vekayi ül- A'sar, (trc İsmail Erünsal), C.I, byy ,bty., s.78; Halil İnalçık," Osman

Balabancık'ı yerleştirdi. Abdal Murat da her iki kale arasındaki irtibatı temin etmekle görevlendirildi. On yıldan fazla süren kuşatma sonucu Bursa açlık ve perişanlığa daha fazla dayanamadı. Orhan Bey muhasarayı devam ettirdiğinden, Bursa Tekfuru, Harmankaya Hakimi Köse Mihail'in ara buluculuğunda, şehri teslim etmeye razı oldu. Kaynakların yazdığına göre, Bursa tekfurunun ismi Bursuk (Bursak) olarak geçmektedir. Bu ismin bir çok Türk komutanında bulunması, tekfurun Bizans hizmetinde girmiş bir hristiyan Türk olabileceğini düşündürmektedir. Orhan Bey kale içinde Bey Sarayı adı verilen bir saray yaptırdı. Bursa'nın fethinden sonra Orhan Bey, hisar içinde camiye çevrilen Aya Elia Manastırını içinde yaptırmış olduğu Gümüşlü Kümbet'e defnedildi¹⁸.

Bursa, fetihten önce pek ehemmiyet verilmeyen, neredeyse kale içine sıkışık kalmış bir şehir görünümünde idi. Fetihle çehresi değişmiş, hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. Osmanlı iskân siyasetinde "şenlendirme" olarak adlandırılan yeni fethedilen topraklara yerleştirme, Bursa'da uygulanmıştır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen, genellikle de zanaat erbabı olanlar, yeni toprakları yurt edinmişlerdir. Devletin ev ve arazi tahsisi, topraksız köylüleri de kendine çekmiştir. Fetihden dokuz sene sonra Bursa'ya gelen İbn-i Batuta, şehrin gelişmiş bir belde olduğunu kaydetmektedir¹⁹.

b-XIV-XIX Yüzyıllar Arası Bursa Tarihi

Orhan Gazi'nin ölümünden (1362) sonra tahta çıkan I. Murad 1365'de devletin başkentini Edirne'ye taşıdı. Bu değişikliğe rağmen, Fatih'e kadar bütün Osmanlı padişahlarını tahta çıkış ve cenaze törenleri Bursa'da yapıldı. I. Murad'ın son zamanları ile Bayezid'in tahta geçtiği ilk yıllarda, Anadolu'da siyasi otorite büyük ölçüde kurulmuştur. Osmanlı'nın beylikten devlete geçiş süreci içinde, yaklaşık yüzyıldan fazla bir süredir hayatini devam ettiren beylikler bu durumdan rahatsız olmaktaydılar.

Gazi'nin Nicaea Kuşatması ve Bopheus Muharebesi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Osman Gazi ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 1996, s.31.

¹⁸ Edirneli Oruç Beğ, a.g.e., s.31; 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def 25, Bursa 1902, s.445; Kazım Baykal, "Örnek Türk-İslam Şehri Bursa'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Korunması Önerileri", *İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri*, İstanbul 1987, s.253.

¹⁹İbn-i Batuta, *Seyahatname*, İstanbul 1913, s.340.

Beyliklere son verme çabalarının yoğunlaştığı sırada, Timur'un Doğu Anadolu'da etkinliğini arttırması, bu beylikler için büyük bir destek olmuştur.

Timur'un Bağdat'ı almasından sonra, tehlikenin Anadolu için söz konusu olduğunu anlayan ve Osmanlı Devleti'ni uyaran Sivas Hakimi Kadı Burhaneddin Ahmed'in çabaları sonuçsuz kalmıştır. Kadı Burhaneddin'in ölümüyle Sivas'ı (1400) ele geçiren Timur ile Osmanlı Devleti arasında mücadeleler başladı. Bayezid misillemede bulunarak, Erzincan ve Kemah'ı Timur'un müttefiki olan Mutahharten'den alıp, 1401'de ailesini rehin olarak Bursa'ya getirtti. Bayezid'in bu davranışı ile iki devlet arasında savaş kaçınılmaz hale geldi. 1402 Ankara Savaşı bu mücadelenin bir sonucuydu.

Savaşta Bayezid ile birlikte bulunan şehzadelerden Emir Süleyman Vezir Çandarlı Ali Paşa ile Bursa'ya geldi. Timur, Mehmet Mirza komutasındaki orduyu Bursa'ya gönderdi. Şehzade Süleyman Gemlik'e gelerek buradan deniz yolu ile boğazdaki Anadolu Hisarı'na geçtiğinden yakalanamadı. Ankara yenilgisinden sonra beylikler bağımsızlıklarını tekrar kazandılar. Bayezid'in oğullarından Süleyman Çelebi Bursa, Mehmed Çelebi Amasya, İsa Çelebi Balıkesir ve çevresini hakimiyetleri altına almışlardı. Musa ve Mustafa Çelebiler Timur tarafından esir alınmışlardı²⁰.

Süleyman Çelebi'nin Rumeli'ye geçişiyle Bursa'ya sahip olan İsa Çelebi, Musa Çelebi ile girdiği mücadelede yenik düşerek Bursa'dan çekildi. 1403'de Yıldırım Bayezid ölünce serbest kalan oğlu Musa Çelebi Bursa'ya gelerek egemenliğini ilân etti ise de, kısa bir süre sonra şehir tekrar İsa Çelebi'nin eline geçti²¹

Mehmed Çelebi, Bursa'da bulunan İsa Çelebi'ye Anadolu'nun aralarında paylaşılmasını önerdi. Bu teklif İsa Çelebi tarafından kabul edilmedi. Ulubat Savaşı'nda İsa Çelebi yenildiğinden Bizans İmparatoru'na sığındı. Kardeşi Süleyman Çelebi'nin desteği ile tekrar Anadolu'ya döndü. Karesi bölgesini ele geçirip Karamanoğlu ile

²⁰ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s.29; Necmi Ülker, "Osmanlı Devleti'nin Kuluş Döneminde Hakimiyet Anlayışı", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi Sempozyum Sonuç Bildirileri*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 1996, s.81.

²¹ Halil Erdoğan Cengiz,-Yaşar Yücel, "Ruhi Tarihi", *Belgeler Dergisi*, C.XIV, S.18, 1989-1992), Ankara 1992, s.421.

savaştıktan sonra Bursa üzerine yöneldi.

İsa Çelebi, Mehmed Çelebi ile anlaşacağını söyleyerek Bursa halkını kandırmaya çalıştıysa da, halk inanmayarak kaleye çekildi. Bunun üzerine İsa Çelebi şehrin kale dışındaki kesimini yaktı. Mehmed Çelebi Bursa'ya gelerek kardeşi ile savaşa tutuştu. İsa Çelebi savaşı kaybedince İsfendiyar Bey'e sığındı. Mehmed Çelebi'nin adamlarınca Eskişehir'de yakalanarak boğuldu ve cenazesi Bursa'ya getirilerek, babasının yattığı türbeye defnedildi. Mehmed Çelebi'nin Anadolu'da hakim güç olmaya başlaması üzerine, Süleyman Çelebi, Anadolu'ya geçerek Bursa ve Ankara'yı ele geçirdi. Mehmed Çelebi, sarsılan otoritesini yeniden sağlamak amacıyla, Karaman, Germiyan Beyliklerine anlaşma önerdi ise de müspet bir netice elde edemedi. Karamanoğlu'nun yanında bulunan Musa Çelebi ile ittifak kurabildi. Musa Çelebi'nin Balkanlara geçerek burada kendisine taraftar toplaması, Süleyman Çelebi'nin tekrar Edirne'ye geçmesine sebep oldu. Bunun üzerine Anadolu'da serbest kalan Mehmed Çelebi Bursa ve Ankara'yı tekrar elde etti.

Rumeli'deki ilk karşılaşmada Süleyman Çelebi Musa Çelebi'yi yendi. Fakat Musa Çelebi'nin topladığı yeni kuvvetler karşısında Sofya civarında yapılan savaşı kaybetti. Yakalanarak öldürüldükten sonra, dedesi Murad Hüdavendigâr'ın medfun bulunduğu türbeye gömüldü.

Süleyman Çelebi'ye karşı başarı kazandığı takdirde, Çelebi Mehmed'in padişahlığını tanıyacağına dair söz vermiş olan Musa Çelebi, sözünü tutmayarak Edirne'de bağımsızlığını ilân etti. Çelebi Mehmed ile mücadelesi başarısızlıkla sonuçlandı. Fırsattan yararlanmaya çalışan Karamanoğlu Bursa'yı kuşattı ise de, Musa Çelebi'nin öldürülmesi üzerine kuşatmayı kaldırdı (1415). Taht mücadeleleri yönetimin içine düştüğü zor durumlarda tekrar nüksetti²².

Anadolu'da birliği sağlamaya yönelik tüm bu hareketler, Timur'un vurduğu darbenin sonuçları olarak değerlendirilebilir. "Fetret Devri" olarak adlandırılan bu dönemde Anadolu şehirleri, özellikle Bursa şehri, önemli ölçüde etkilenmiştir. Çok kısa

²² Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Bursa 1911, s.140-162.

bir süre içinde büyük gelişme göstermiş olan şehrin geçirdiği parlak dönem, merkezi otoritenin kuruluşuna kadar kesintiye uğramıştır. Mehmed Çelebi 1421 ilkbaharında kışı geçirdiği Bursa'dan ayrılarak Edirne'ye döndü.

Timur'un ölümüyle serbest kalan Mustafa Çelebi, Bizans'ın ve büyük ailelerinin (Evranoğulları, Mihailoğulları) desteğiyle önemli bir güce ulaştı. Bursa'da Mehmed Çelebi'nin başkanlığında toplanan devletin ileri gelenleri Rumeli Beylerbeyi olan Vezir Bayezid Paşa'nın Mustafa Çelebi üzerine gönderilmesini kararlaştırdılar. Bayezid Paşa'nın hezimetini uğraması, Mustafa Çelebi'nin Bursa üzerine yürütmesine yol açtı. İki ordu Ulubat Gölü kenarında karşılaştılar. II. Murad'ın Mihail oğlu Mehmed Bey'in desteğiyle Rumeli beylerini elde etmesi sonucu yenilen Mustafa Çelebi yakalanarak idam edildi.

Bunun ardından Çelebi Mustafa olayı baş gösterdi. II. Murad'ın kardeşi ve I. Mehmed döneminde Hamid-İli'ne vali atanan Çelebi Mustafa padişahın Rumeli'de olmasını fırsat bilerek, Germiyan ve Karamanoğulları'nın yardımıyla Bursa üzerine yürüdü. İki kardeş arasındaki savaştan, en çok etkilenen Bursa halkı şehzadenin Bursa'ya girmemesi için, şehir esnafının aralarında topladıkları parayı şehzade Mustafa'nın lalası Şarapdar İlyas'a verdiler. Bunun üzerine şehzade Mustafa ve birlikleri İznik'e çekildiler. Daha sonra şehzade öldürüldü.

II. Murad 1444 yılında Karamanoğulları üzerine yaptığı seferden dönüşte, Edirne'ye gitmedi. Tahtı Manisa Valisi II. Mehmed'e bıraktı. Avrupa devletleri bu durumdan istifade etmek için Edirne Segedin Antlaşması'nı tanımadıklarını bildirdiler. II. Murad'ın tekrar tahta geçmesini sağlamak için Cebe Ali Bey Bursa'ya gönderildi. II. Mehmed'in isteğiyle II. Murad ordunun başına geçti. Varna savaşını kazanılmasından sonra, tahtı tekrar II. Mehmed'e bıraktı. Edirne-Bursa anlaşmazlığı (Halil Paşa-Zağanos Paşa) II. Murad'ın üçüncü kez tahta geçişiyle sonuçlandı²³.

²³ A.Süheyl Ünver- M. Zeki Pakalın, Bursa'da Medfun Fatih'in Oğulları Mustafa ve Cem Sultan ve Türbeleri, Bursa 1946, s.35.

1451'de II. Mehmed, Karamanoğulları üzerine düzenlediği seferde, Bursa'da bulunduğu sırada, yeniçeriler sefer bahşişi istediler. Çevresinin önerisi ile bahşiş verilip, sefere devam edildi.

II. Mehmed'in ölümüyle oğulları Bayezid ve Cem arasında taht mücadelesi başladı. Amasya Valisi Bayezid erken davranarak İstanbul'a geldi. Bu olay Cem'in tahta geçmesini engelledi. Asker toplayarak Bursa'ya gelen Cem halk tarafından iyi karşılandı. Bayezid'in Ayas Paşa yönetiminde Cem üzerine gönderdiği kuvvetler Mayıs 1481'de yenilgiye uğradı. Bursa'ya giren Cem, adına para bastırarak hükümdarlığını ilân etti. Yenişehir ovasında yapılan savaşta Cem'in lalası Aştinoğlu Yakup Bey'in kandırılıp, kendisine bağlı kuvvetlerin II. Bayezid tarafına geçmesiyle yenildi. Önce Konya'ya ve oradan Kahire'ye giden Cem 1495'te Napoli'de öldü. Muradiye'de Şehzade Mustafa'nın bulunduğu türbeye defnedildi.

II. Bayezid'in ölümüyle tahtta geçen Sultan Selim, Bursa'da babası Ahmed adına hutbe okutan Alaaddin üzerine ordu gönderdi. Şehzade Ahmed ile gizli ilişkiye giren devlet ileri gelenlerinin bu düşüncelerini boşa çıkarmak için şehre gelen Sultan Selim, kendine varis tayin ettiği Şehzade Süleyman dışındaki şehzadelerin (Şehinşah, Alemşah, Mahmud) oğullarını boğdurttu. Korkut'u yakalatarak öldürtüp, Orhan Gazi türbesine defnettirdi²⁴.

XV. yüzyılın sonlarında başlayan ağır bir iktisadi buhranın yarattığı para darlığının devlet maliyesini zor duruma düşürmesiyle, vergilerin ağırlaşması, devlet görevlilerinin özellikle de ehl-i örfün gelirlerini arttırmak için usulsüzlüklere başvurmaları, reayayı dayanılması güç bir durumda bırakıyordu. Çiftçi halk tarlasını bırakarak, "çift bozarak", kentlere akın ediyorlardı. Bu hızlı ve plansız göç, iş bulamayan bu insanları geçimlerini temin edebilmek için hırsızlık, cinayet gibi fiilleri işlemeye yöneltiyordu. Ehl-i örf ve askeri sınıf da ağırlaşan vergileri toplayabilmek için bu insanları besleyerek, halk üzerindeki baskılarını arttırıyorlardı. 3 Nisan 1508 tarihli Bursa Sancakbeyi Mehmed ve sancak kadısına yollanan fermanında, içki, fuhuş ve türlü ahlaksızlıkların alıp

²⁴ Abdülkadir, a.g.e., s.245.

yürüdüğünden, sefahat eğlencelerinin açıkça yapıldığından söz edildikten sonra, gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi. 29 Eylül 1517 tarihli bütün Anadolu sancaklarına gönderilen genel fermanda, yukarıda söz ettiğimiz olaylar karşısında tedbir alınmayışının sebepleri soruluyor, bundan sonra, olaylardan ilgili makamların sorumlu tutulacağı bildiriliyordu.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru bu başıbozukluk tahammül edilemeyecek dereceye gelmişti. Başlangıçta bu hareket ferdi ya da küçük gruplar halinde iken büyük kalabalıklara dönüştü.. Zitvatorok antlaşmasından (1606) sonra Vezir Kuyucu Murad Paşa tarafından bu konu ele alındı. Kuyucu Murad Paşa Canbolatoğlu'na Ankara sancak beyliğini vererek, bu meseleyi halletme yoluna gitti. Vezir daha sonra Kalenderoğlu üzerine yürüdü. Sert tedbirler aldı.

XVII. yüzyılda Bursa'yı ilgilendiren olay Köprülüler devrinde Abaza Hasan Paşa'nın ayaklanması olmuştur. Abaza Paşa, Haydaroğlu olayının bastırılmasında büyük rol oynamış, kendisinden korkulduğu için voyvodalık verilmişti. Köprülü'nün Vezirazamlığı ele almasından sonra, Abaza Paşa etrafına valileri de alarak, Konya ovasında düzenlenen toplantıda Köprülü'nün görevden alınıp, yerine Bağdat kuşatmasında şehit olan Tayyar Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın getirilmesini kararlaştırdı. Bununla birlikte Erdel seferine katılmayı da reddettiler. Orduya gönderilen erzak paralarını alan, 30000 kişiyi bulan bu başı bozuk kalabalık, Bursa'ya geldi. Bursa muhafızı Topal Sarı Kenan Paşa verdiği kurşun, barut, zahireyle asileri desteklemiş, daha sonra kendisi de ayaklanmacılara katılmıştı. Bursa'ya giren bu topluluk Bursa Kadısı Haşimzâde ve eşraftan bazılarını Edirne'ye göndererek vezirin değiştirilmesi isteğinde bulundular. Üzerlerine kuvvet gönderildi. Yenilgiye ugradılar²⁵

4-XIX ve XX Yüzyılın Başlarında İdari Taksimat

Bizans ile sınır olan Osmanlı Beyliği'nin XIV. yüzyıl başlarında komşuları olan diğer Türkmen Beylikleriyle aynı idari ve sosyal yapıda olduğu kabul edildiğinden,

²⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)*, C.II, İstanbul 1995, s.319.

beylikler ve Osmanlılar hakkında elde edilecek bilgilerin ortak bir yaklaşım sağlayacağı şüphesizdir. Dönemin kaynakları Memleket-i Rum başlığı altında Osmanlı Beyliği'ni zikretmektedirler²⁶.

Bursa'nın idari taksimatı hakkında bilgi verebilmek için öncelikle bazı kavramlar üzerinde durmak gerekir. Bu terimlerden biri de vilayettir. Devrin kaynaklarında bu kelime iki anlama sahiptir. Hem bölge, hem idari birim olarak ele alınmıştır. Bursa'nın fetihle birlikte "Bey Sancağı" adıyla anılmaya başlaması, sancak kelimesinin idari taksimatın ana birimi haline geldiğini göstermektedir. Konuya daha da açıklık getirmek amacıyla Tahrir defterlerine müracaat etmek yerinde olacaktır. Bursa'ya ait en eski tahrir defteri 1487 tarihli olup, deftere göre sancak Balıkesir, Adapazarı, Bilecik, Bergama, Beypazarı, Kite, İnegöl, Domaniç, Kepsut, Mihaliççık, Göynük, Domaniç, Akyazı, Gölpaazarı, Söğüt, Yenice-Taraklı, Gönen, Fesleke nahiyelerinden oluşmaktaydı. Bu erken dönem tasnife göre sancak-kaza-nahiye-karye şeklinde idari taksimat yapmak mümkündür. Fetih hareketlerinin genişlemesiyle sancağa bağlı olan Bergama ve diğer bazı kazalardan ayrı iki yeni sancak oluşturulmuştur²⁷.

Başkentini Edirne ve daha sonra İstanbul'a taşınmasıyla Bursa ikinci derecede büyük şehir konumuna geriledi. Bundan sonra bazen sancak bazen eyalet merkezi olarak yönetildi. 1839'da Bursa şehrinin de dahil bulunduğu bölge Hüdavendigâr Eyaleti olarak adlandırıldı. 1841 yılına kadar Kütahya'da oturan vilayet valileri bu tarihten sonra Bursa'da ikamet etmeye başladılar. 1846-1847 (H.1263) yılında ilk defa yayınlanan devlet salnamesinin incelenmesinden Hüdavendigâr Vilayeti'nin Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga ve Bursa livalarına ayrıldığı anlaşılmaktadır²⁸.

Tanzimat ilânını izleyen yıllarda kaldırılan iltizam usûlünün yerine eyaletlerde muhassıllık teşkilatı ve buna ilaveten birer meclis ihdas edilmişti. Valinin meclisle istişare etmeden bir iş yapamaması, vilayette bulunan kumandan ve defterdarla yetki alanının

²⁶ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S.1 İstanbul 1931, s.33.

²⁷ BOA, *Tahrir Defterleri* No:166, s.1-125.

²⁸ *Salname-yi Devlet-i Umumiye 1263*, Def'a 1, İstanbul 1847, s.134.

kısıtlanma yoluna gidilmesi bu kısa dönemde görülen problemlerdi. 1852 yılında Mehmet Ali Paşa'nın girişimleriyle muhassıllar, mal müdürleri, kaza ve nahiye meclisleri azaları, zaptiyeler valilerin idaresine veriliyordu.

22 Eylül 1858 (13 Safer 1275)'deki nizamnamede bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Osmanlı ülkesi vilayet, liva, kaza ve karyelere ayrılmaktaydı (madde 1). Vilayetlere vali, livalara kaymakam, kazalara da müdürlerin atanacağı, idari birimlerin sınırlarının daraltılıp, genişletilmesinin padişahın iradesiyle olacağı (madde 2-3) vurgulanmaktadır.

Bu nizamname, küçük değişikliklerle 1860 yılına kadar devam etti. Meclis-i Valâ-yı Ahkam-ı Adliye'nin kararıyla idari bakımdan zorluk göstermeyen bazı eyalet valilikleri mutasarrıflığa dönüştürüldü. Bazı livaların bağlı oldukları yerler değiştirildi. Bu değişikliklere göre, 1861-1862 (1278) devlet salnamesinde Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı livalar şunlardı: Hüdavendigâr (merkezi Bursa) Kocaeli, Biga (merkezi Kale-yi Sultaniye mutasarrıflık), Karesi (mutasarrıflık), Ayvalık livalarına ayrıldı.

1863-1864 (1280) yılında Âli ve Fuat Paşalar temel teşkil etmek üzere, Tuna Vilayeti Nizamnamesi'ni hazırlayıp, uygulamaya koydular. Bu nizamnamenin olumlu sonuçlar vermesi üzerine diğer vilayetlerde de yürürlüğe konuldu. Bu nizamnamenin gerekçesi üç maddede özetlenebilir. "Bir dairenin işinin merkeze raptı ile kuvve-yi icraiye-yi hükümetin tahkim ve tevsi olunması, mehakimin tanzimi ahvali ile hukuk-ı umumiyenin bir kat daha taht-ı temine alınması, memleket meclislerinin bir suret-i muntazamada teşkili ve azasının müesses olan nizamına tatbikan ahali intihab ederek muhakemat için başka ve idare-yi vilayet-i hususat için başka meclisler küşad edilmesi.". Bu nizamname Haziran 1867'de uygulamaya kondu. Bu nizamname vilayetli liva, kaza ve köy teşkilat ve idaresi olmak üzere dört ana başlıktan oluşmaktadır. Mahalle kavramına bir açıklık getirilerek, elli hanenin bir mahalle kabul edileceği (madde6)vurgulanmaktadır. Takip eden maddelerde mülki ve hukuki görevliler ve bunların görevleri hakkında bilgiler verilmektedir. Nizamname ile getirilen yenilik umumi vilayet meclisleridir. Her sancaktan iki müslim ve iki gayrimüslim azadan oluşan bu meclis, valinin başkanlığında vilayet

merkezinde toplanacak, toplantı süresi 40 günü geçmeyecektir. Vilayet, kaza, karye vergilerinin düzenlenmesine, ziraat ve ticaretin geliştirilmesine dair konuların müzakeresi meclisin görevleri arasındadır. Mecliste alınan kararlar hükümetin onayı alındıktan sonra yürürlüğe girebilmektedir. Bu nizamname ile vilayet teşkilatlanması düzen altına alınmaktadır²⁹.

1864-1865 (H.1281) yıllarına ait salnamede Hüdavendigâr Eyaleti, liva-yı Kocaeli, liva-yı Hüdavendigâr, liva-yı Kütahya, liva-yı Karahisar, liva-yı Karesi, liva-yı Biga'dan meydana geliyordu³⁰.

1869-1870 (H.1285) devlet salnamesinde Hüdavendigâr Vilayeti Hüdavendigâr, Karesi, Kocaeli sancaklarına ayrılmaktaydı. Hüdavendigâr Sancağı, Bursa, Gemlik, Pazarköy, Mudanya, Yalova, Karamürsel, Tirilye, Bilecik, Lefke, Karacaşehir, Gölpaazarı, Söğüt, Mihaliç, nahiye-i Gökçedağ, Kirmasti, İnegöl, Yerhisar, İznik, Pazarcık, Domaniç, Atranos, Cebel-i Cedit'ten oluşuyordu³¹.

Bu nizamnameden altı sene sonra 1870'de (9 Kanunsani 1286) tarihinde yeni bir İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi yayınlandı. Yeni nizamnamede bir önceki nizamnamenin hükümleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Adli teşkilatta yeniliklere yer verildi. Yoğun eleştirilere konu olan idari kaza ile adli kaza kavramlarının ayrılığı bu nizamname ile açıklığa kavuşturulmuştur. Önceki nizamnamelerde ayrı bir idari birim olarak ele alınmayan nahiye kavramı, bu nizamnamede ayrı bir başlık altında dile getirilmiştir.

Vali, mutasarrıf, kaymakam gibi mülki amirlerin vazifeleri ayrıntılı olarak ele alındı. Vilayet içinde ticaret, ziraat ve sanayiinin gelişmesinden, umumi yolların inşa ve tamirinden, ifa sandıklarının kurulmasından, hastahanelerin açılmasından, vilayet içinde eğitimin yaygınlaştırılmasından, umumi sıhhatin korunmasından birinci derecede valiler sorumlu tutuldu. Valilere işlerinde yardımcı olmak üzere yardımcılar verildi. Vilayet

²⁹ **Düster**, Tertib-i evvel, C.I,s.609

³⁰ **Salname-yi Umumi 1281**, İstanbul 1865, s.170-172.

³¹ **Salname-yi Umumi 1285**, İstanbul 1870, s.178.

idaresinde görevliler arasına Defter-i Hakani müdürü, emlak ve nüfus müdürü, evkaf müdürü, tarik emini gibi memurlar da dahil edildi.

1871-1872 vilayet salnamesinde Hüdavendigâr Vilayeti kapsamında Bursa Sancağı, Karahisar-ı Sahib Sancağı, Karesi Sancağı, Kütahya Sancağı gösterilmektedir. Bursa kzasına lı 134 köyün bağlı olduğu vurgulanmaktadır³².

Bu nizamnameyi takiben 1875 (H.1292) tarihinde nahiye nizamnamesi yayınlandı. Nahiyede görevli memurların görev ve yetkiler ile diğer idari birimlerinde uygulanan meclislerin bir benzeri nahiye meclisi olarak düzenlendi. Nahiye nizamnamesiyle bazı vilayetlerde yeni nahiyeler kuruldu.

1870 İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi'nden sonra 1876 (25 Muharrem 1293) 'da "idare-yi Umumiye-yi Vilayat Hakkında Talimat" adı altında yeni bir nizamname hazırlandı. 1870 yılında çıkarılan nizamnameden idari taksimat açısından farklı bir yönü yoktu. Görevlilerin görev ve yetkileri bakımından bazı küçük değişiklikler dışında 1870 vilayet nizamnamesinin hükümlerini taşımaktadır³³.

Aynı yılın sonunda 7 Zilhicce 1293 tarihli Hatt-ı Hümayunda³⁴, Kanun-u Esasi'nin maddeleri arasında yer alan "idare-yi vilayatça hukuk-u merkezियeti muhafaza ile beraber tevsi-i mezuniyet usulünün ittihazına müteallik bulunduğu"(madde108), "vilayat, liva ve kaza merkezlerinde idare meclisleri ile senede bir defa vilayet merkezinde içtima eden meclis-i umumî azasının suret-i intihabı bir kanun-u mahsus ile tevsi olduğu"(madde 109), "vilayat meclis-i umumiyesinin vezaifi yapılacak kanun-u mahsusunda beyan olunacağı veçhile turuk-u meabir tanzimi ve itibar sandıklarının teşkili ve sanayi ve ticaretin teshili gibi umur-u naifaya müteallik mevadd hakkında ve umuma aid maarif ve terbiyenin intişarı yolunda müzakerata şamil olmakla beraber tekâlif ve mürettebat-ı miriyenin suret-i tevzii ve istihsalinde ve muamelat-ı sairede kavanin ve nizam-ı mevzua ahkâmına muhalif gördükleri ahvalin müteallik olduğu makam ve mevkiilere tebliği ile

³² 1288 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 2, Bursa 1872, s. 116-119.

³³ Düstur, Tertib-i evvel, C.III, s.24.

³⁴ Düstur, Tertib-i evvel, C.IV, s. 2.

tashih ve islahı zımında arz-ı ıstika etmek salahiyetini de muhtevi bulunduğu”(madde 110)tekrarlanmaktadır³⁵.

Bu çalışmalardan sonra, 1913 (1329) tarihli İdare-yi Vilayet Kanunu’nda vilayet idaresi, idare-yi umumiye-yi vilayet ve idare-yi hususiye-yi vilayet olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Vilayet umum meclisi azaları arasından seçilen vilayet encümeni vilayet bütçesinin hazırlanışı ve kontrolünde önemli yetkilere sahipti. Bu kanunun kendisinden önceki nizamnamelerden ayrılan yönü, mülki amirlerin görev ve yetkileri açıklanmıştır. Diğer şube reislerinin kimlerden ibaret olduğu belirtilmiş, bunların görev ve yetkileri kendi teşkilat kurallarına bırakılmıştı³⁶.

İdari taksimatta bazı köyler merkez kazadan ayrılıp, daha yakın olan başka bir kazaya bağlanabilmekteydi. 8 Mayıs 1914 tarihli yazıda merkez kazaya bağlı Baba Sultan ve Kozluviran köylülerinin resmi işlemlerini yaptırmak için merkez kazaya gelirken zorluk çektiklerinden, bu iki köyün İnegöl kazasına bağlanmasına izin verilmesi isteniyordu³⁷.

5-Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyete Mahalle Kavramı

a-XIV-XIX Yüzyılda Mahalle Kavramı

Osmanlı Devleti’nde mahalle birbirlerinin davranışlarından sorumlu kişilerin yaşadığı bir yerdi. Vatandaşların birbirlerine zincirleme kefil olmaları, devletin o mahalle sınırları içinde yaşayan vatandaşlarını belirlenerek, üzerlerine düşen vergiyi toplayabilmesi için idi. Temel yönetim birimi olmasından kaynaklanan mahallede yaşayan insanların ödeyecekleri vergilerin tespiti üzerinde önemle durulmuştur.

Fetihten önce şehirde kaç mahalle olduğu konusunda kesin bilgimiz olmamakla beraber, şehir hisar içinde bulunmaktadır. Fetihle birlikte “şendenlendirme” usulüyle Anadolu'nun diğer şehirlerinden büyük ölçüde nüfusun geldiği göze çarpmaktadır³⁸.

³⁵ A.g.e., s.18; İlber Ortaylı, “Midhat Paşa’nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası”, Uluslararası Mithat Paşa Semineri,(Edirne 8-10 Mayıs 1984), Ankara 1986, s.231.

³⁶ Vecihi Tönük, Türkiye’de İdare Teşkilatı, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1945, s.255.

³⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-26/ 88, (1).

³⁸ Doğan Kuban, “Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı

Mahalle kavramında dikkati çeken bir nokta mahalle kurulduktan sonra dini mabedler yapılmaktadır. Bunun bir örneği göçmenlerin iskânında görülmektedir³⁹.

Yaklaşık elli yıllık dönemler halinde mahalle adları üzerindeki incelememde var olan mahalleler aşağıda verilmiştir:

Abdal Mehmet⁴⁰.

Acem Reis⁴¹.

Ahmet Daî⁴².

Ahmet Paşa⁴³.

Akbıyık⁴⁴.

Ak Minare⁴⁵.

Alaattin⁴⁶.

Alaca Hırka⁴⁷.

Alaca Mescit⁴⁸.

Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, S.VIII, Ankara 1968, s.67.

³⁹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF. 1549/ 67, (1);BOA, Şura-yı Devlet Evrakı Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF. 1549/ 67, (1). Mescidin mahalle üzerinde tarihi seyri için bkz. Mustafa Cezar,"Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri", İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri, İstanbul 1987, s.183 ; Filiz Yenişehirlioğlu, "XIV ve XV Yüzyıl Mimari Örneklerine Göre Bursa Kentinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", IX Türk Tarih Kogresi Bildirileri (21-25 Eylül 1981), Ankara 1989, s. 1347.

⁴⁰ Bursa Şer'iyeye Sicileri B.125/ 93 b 1748-1749 (H.1161), B.128/ 1792-1793 (H.1207), B.130/ 110 b 1656-1657 (H.1067), B.136 1599-1600 (H.1008), 151/ 72 b 1693-1694 (H.1105).

⁴¹ Hüseyin Özdeğer, Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul 1988, s.34.

⁴² BŞS., B.130 /81 b , B 151/ 69.a, B 125/ 83 a.

⁴³ BŞS., B 130/ 87 b, B. 151/ 100 a.

⁴⁴ BŞS., B.136/ 82 a.

⁴⁵ Özdeğer, a.g.e. , s.34.

⁴⁶ BŞS., B.151/ 98 b.

⁴⁷ BŞS., B.151/ 48 a.

⁴⁸ BŞS., B.151/ 45 a, 125/ 97 a.

Ali Paşa⁴⁹.

Altıparmak⁵⁰.

Anarlı (Narlı)⁵¹.

Araplar⁵².

Arap Mehmet⁵³.

Atıcılar⁵⁴.

At Pazarı⁵⁵.

Attar Hüssam⁵⁶.

Azap Bey⁵⁷.

Baba Zakir⁵⁸.

Babu's-Sicn⁵⁹.

Bab-ı Zemin⁶⁰.

Bahadır Ağa⁶¹.

⁴⁹ BŞS., B.130/ 85 a, 151/ 67 b.

⁵⁰ BŞS., B.130/ 81 b, 151/ 87 a.

⁵¹ BŞS., B.151/ 98 b.

⁵² BŞS., B.130/ 91 b.

⁵³ BŞS., B.130/ 90 a.

⁵⁴ BŞS., B.136/ 23 a.

⁵⁵ BŞS., B.130/ 92 a.

⁵⁶ BŞS., B.151/ 20 a.

⁵⁷ BŞS., B.151/ 34 b.

⁵⁸ BŞS., B.151/ 80 b.

⁵⁹ BŞS., B.151/ 91 b.

⁶⁰ BŞS., B.51/ 97 b, B 125/ 91 a; BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiye Kalemi DH.SN.M.18/ 103, (1).

⁶¹ BŞS., B.151/ 94.a.

Balık Pazarı⁶².

Başçı İbrahim⁶³.

Bayram Bey⁶⁴.

Bayezid Paşa⁶⁵.

Beç Pazarı⁶⁶.

Bedrettin⁶⁷.

Beşikçiler⁶⁸.

Bezcizâde (Yeni Bezzaz)⁶⁹.

Bilecik⁷⁰.

Bimarhane⁷¹.

Bulgarlar⁷².

Cafer Hoca⁷³.

Çakır⁷⁴.

⁶² BŞS., B.130/ 68 b.

⁶³ BŞS., B.151/ 26 a, B.125/ 98 a .

⁶⁴ BŞS., B. 136/ 63 a .

⁶⁵ BŞS., B.130/ 107 a, B.151/ 34 b.

⁶⁶ BŞS., B.130/ 98 b.

⁶⁷ BŞS., B.151/ 97 a.

⁶⁸ BŞS., B.151/ 35 b.

⁶⁹ BŞS., B.130/ 91 a.

⁷⁰ BŞS., B.130/ 78 a, B.151/ 48 b.

⁷¹ Özdeğer, a.g.e., s 34.

⁷² BŞS., B.151/59 a.

⁷³ BŞS., B.136/ 5 b.

⁷⁴ Özdeğer, a.g.e., s 34.

Camii-yi Kal'a⁷⁵.

Camii-yi Kebir⁷⁶.

Çanakçı⁷⁷.

Çardak⁷⁸.

Çekirge⁷⁹.

Çelebiler⁸⁰..

Çelebi Sultan Mehmet⁸¹.

Çerağ Bey⁸².

Çınarlı⁸³.

Çıra Pazarı⁸⁴.

Çoban Bey⁸⁵.

Çukur⁸⁶.

Darphâne⁸⁷.

⁷⁵ BŞS., B.130/89 b.

⁷⁶ BŞS., B.130/101 a, B.151/63 b, 125/ 91 a; Tuncer Baykara, "Ulu Cami Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Belleten*, C. LX, S.227, 1996, s.52.

⁷⁷ BŞS., B.136/ 90 b.

⁷⁸ BŞS., B:151/ 84 b.

⁷⁹ BŞS., B.130/91 b, B.151/ 70 a.

⁸⁰ BŞS., B.151/ 83 a.

⁸¹ BŞS., B.130/ 92 a, B.151/ 92 b.

⁸² BŞS., B.128/ 27 a.

⁸³ BŞS., B.139/ 75 b.

⁸⁴ BŞS., B. 136/ 29 b.

⁸⁵ BŞS., B.130/ 90 a.

⁸⁶ BŞS., B.139/ 82 a, B.151/32 b.

⁸⁷ BŞS., B.130/ 36 a.

Davut Efendi⁸⁸.

Dâye Hatun⁸⁹.

Debbağlar⁹⁰.

Demirkapı⁹¹.

Doğan Bey⁹².

Duhter-i Şerif⁹³.

Ebu Şihme⁹⁴.

Ekinci⁹⁵.

Elmalık⁹⁶.

Elmas Bahçe⁹⁷.

Elvan Bey⁹⁸.

Emir Sultan⁹⁹.

Eski Kaplıca¹⁰⁰.

⁸⁸ BŞS., B. 136/ 69 b.

⁸⁹ BŞS., B. 130/ 82 a., B. 151/ 82 a.

⁹⁰ BŞS., B. 130/ 90 a, B. 151/ 88 b.

⁹¹ BŞS., B. 128/ 82 a.

⁹² BŞS., B. 136/ 85 a.

⁹³ BŞS., B. 151/ 96 b.

⁹⁴ BŞS., B. 151/ 95 a.

⁹⁵ Özdeğer, a.g.e., s.34.

⁹⁶ BŞS., B. 130/ 70 b, B. 151/ 99 b.

⁹⁷ BŞS., B. 130/ 46 a.

⁹⁸ BŞS., B. 151/ 86 b.

⁹⁹ BŞS., B. 130/ 86 a., B. 151/ 80 b.

¹⁰⁰ BŞS., B. 136/ 32 b.

Eski -Yeni¹⁰¹.

Eşrefiler¹⁰².

Fazlullah Paşa¹⁰³.

Filiboz¹⁰⁴.

Gazi Hüdâvendigâr¹⁰⁵.

Gökdere¹⁰⁶.

Hacı Baba¹⁰⁷.

Hacılar¹⁰⁸.

Hacı İlyas¹⁰⁹.

Hacı İskender¹¹⁰.

Hacı Seyfettin¹¹¹.

Hacı Sevinç¹¹².

Hacı Sevindik¹¹³.

¹⁰¹ BŞS., B.136/ 86 b.

¹⁰² BŞS., B.130/ 80 b.

¹⁰³ BŞS., B.151/ 9 b.

¹⁰⁴ BŞS., B.125/ 92 b.

¹⁰⁵ BŞS., B.151/ 96 a.

¹⁰⁶ BŞS., B.151/ 31 a.

¹⁰⁷ BŞS., B.151/ 17 b, B.125/ 98 b.

¹⁰⁸ BŞS., B.151/ 87 b, B.125/ 96 b.

¹⁰⁹ BŞS., B.B.151/ 42 b.

¹¹⁰ BŞS., B.B.151/ 98 a , B.125/ 96 a.

¹¹¹ BŞS., B.136/ 80 a.

¹¹² BŞS., B.151/ 58 a, B.125/ 97 a.

¹¹³ BŞS., B.151/ 58 b.

Hacı Yakup¹¹⁴.

Hamza-ı Habbaz (Ekmekçi Hamza)¹¹⁵.

Hamza Bey¹¹⁶.

Han-ı Cedit¹¹⁷.

Hasan Paşa¹¹⁸.

Havuz¹¹⁹.

Hoca Ali¹²⁰.

Hoca Halife¹²¹.

Hoca Menteş¹²².

Hoca Rüstem¹²³.

Hoca Sinan¹²⁴.

Hoca Şeref¹²⁵.

Hoca Taşkın¹²⁶.

¹¹⁴ BŞS., B.130/ 104 b, B.151/ 88 b.

¹¹⁵ BŞS., B.130/ 72 a, B.151/ 20 a.

¹¹⁶ BŞS., B.130/ 78 b, B.151/ 82 a.

¹¹⁷ BŞS., B.136/ 6 b.

¹¹⁸ BŞS., B.136/ 63 a.

¹¹⁹ BŞS., B.136/ 64 a.

¹²⁰ BŞS., B.136/ 101 a.

¹²¹ BŞS., B.136/ 41 a.

¹²² BŞS., B.128/ 50 a.

¹²³ BŞS., B.128/ 41 a.

¹²⁴ BŞS., B.130/ 58 b.

¹²⁵ BŞS., B.136/ 46 b.

¹²⁶ BŞS., B.130/ 80 b.

Hoca Tayyib¹²⁷.

Hoca Yunus¹²⁸.

Irgandı¹²⁹.

İbrahim Paşa¹³⁰.

İnebey (Eyne Bey)¹³¹.

İğnecizâde¹³².

İmaret-i İsa Bey¹³³.

İncegizler¹³⁴.

İncirlice¹³⁵.

İshak Şah¹³⁶.

İstabl-ı Bayezid Paşa¹³⁷.

İvaz Paşa¹³⁸.

Kadem Eri¹³⁹.

¹²⁷ BŞS., B .13&/ 55 a.

¹²⁸ BŞS.,B.130/ 101 a.

¹²⁹ BŞS., B.136/ 101 b, Bu mahalle ismini bulunduğu Irgandı köprüsünden almaktaydı. Bu köprü için bkz. Yılmaz Önge, "The Original Architecture of Irgandı Bridge in Bursa", **Fitfth International Congress of Turkish Art**, Budapest, 1987, s.693-705.

¹³⁰ BŞS., B.130/ 89 a.

¹³¹ BŞS., B 136/ 13 a.

¹³² BŞS., B.136/ 16 a.

¹³³ BŞS., B.13=7 75 b.

¹³⁴ BŞS., B.136/ 79 b.

¹³⁵ BŞS., B.128/ 35 a.

¹³⁶ BŞS., B.151/ 90 b.

¹³⁷ BŞS., B.130/ 84 b, B.151/ 27 a.

¹³⁸ BŞS., B.130/ 101 a.

¹³⁹ BŞS., B.151/ 93 a.

Kanberler¹⁴⁰.

Kapıcıođlu¹⁴¹.

Karaađaç¹⁴².

Kara Kadi¹⁴³.

Karamazak¹⁴⁴.

Kara Kadi¹⁴⁵.

Kara Őeyh¹⁴⁶.

Kasap Hüseyn¹⁴⁷.

Kavaklı¹⁴⁸.

Kaygan¹⁴⁹.

Kenise¹⁵⁰.

Kayabaşı¹⁵¹.

Kepezler¹⁵².

¹⁴⁰ BŞS .,B.130/ 86 b.

¹⁴¹ BŞS., B.136/ 27 a.

¹⁴² BŞS., B.130/ 88 b, B.1517 67 b; BOA, **Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi DH.SN.THR.88/ 17, (1).**

¹⁴³ BŞS., B.128/ 81 b.

¹⁴⁴ BŞS., B.151/ 56 a.

¹⁴⁵ BŞS., B.130/ 78 a.

¹⁴⁶ BŞS., B.130/ 110 a, B.151/ 91 a.

¹⁴⁷ BŞS., B.130/ 73 a, B.151/ 87 b.

¹⁴⁸ BŞS., B.151/ 81 b.

¹⁴⁹ BŞS., B.130/ 93 a, B.125/ 99 b.

¹⁵⁰ BŞS., B.151/ 95 b.

¹⁵¹ BŞS., B.130/ 70 a, B.151/ 76 a.

¹⁵² BŞS., B.136/ 92 a.

Kırk Merdiven¹⁵³.

Kızık Çeşme¹⁵⁴.

Kızıl Bağır¹⁵⁵.

Kız Yakup¹⁵⁶.

Kiremitçizâde¹⁵⁷.

Kirişçi Kızı¹⁵⁸.

Koca Naib¹⁵⁹.

Konyalı¹⁶⁰.

Köşk¹⁶¹.

Köseler¹⁶².

Kösereci¹⁶³.

Kurdoğlu¹⁶⁴.

Kurşunlu¹⁶⁵.

¹⁵³ BŞS., B. 151/ 58 a; BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi DH.SN.THR.79/ 33,

(1).

¹⁵⁴ BŞS., B. 13&7 11b.

¹⁵⁵ Özdeğer, a.g.e., s.36.

¹⁵⁶ BŞS., B. 151/ 52 b.

¹⁵⁷ BŞS., B. 130/ 82 b; B.151/ 57 b.

¹⁵⁸ BŞS., B. 130/ 111 b; B.151/ 46 a.

¹⁵⁹ BŞS., B. 151/ 87 b; B.130/ 89 a.

¹⁶⁰ Özdeğer, a.g.e., s.34.

¹⁶¹ BŞS., B. 136/ 69 b.

¹⁶² BŞS., B. 130/ 91 a, B.151/ 77 a.

¹⁶³ BŞS., B. 151/ 76 a.

¹⁶⁴ BŞS., B. 130/ 73 a.

¹⁶⁵ BŞS., B. 130/ 71 b, B.151/ 63 a.

Kuru eşme¹⁶⁶.

Maksem¹⁶⁷.

Manastır¹⁶⁸.

Mantıcı¹⁶⁹.

Mesud Makremevi¹⁷⁰.

Mecnun Dede¹⁷¹.

Meydancık¹⁷².

Molla Arap¹⁷³.

Molla Fenari¹⁷⁴.

Molla Gürâni¹⁷⁵.

Molla Yegân¹⁷⁶.

Murad Bey¹⁷⁷.

Muradiye¹⁷⁸.

¹⁶⁶ BŞS., B. 136/ 78 a.

¹⁶⁷ BŞS., B. 130/ 82 b, B. 151/ 95 b.

¹⁶⁸ BŞS., B. 130/ 36 a.

¹⁶⁹ BŞS., B. 151/ 94 a.

¹⁷⁰ BŞS., B. 151/ 95 a.

¹⁷¹ BŞS., B. 151/ 74 a.

¹⁷² BŞS., B. 136/ 99 b.

¹⁷³ BŞS., B. 136/ 127 a.

¹⁷⁴ BŞS., B. 136/ 66 b.

¹⁷⁵ BŞS., B. 130/ 79 b.

¹⁷⁶ BŞS., B. 136/ 66 a.

¹⁷⁷ BŞS., B. 151/ 52 a.

¹⁷⁸ BŞS., B. 130/ 98 b.

Musalla¹⁷⁹.

Mücellid¹⁸⁰.

Müfessir¹⁸¹.

Nakkaş Ali¹⁸².

Namazgâh¹⁸³.

Nasuhi Paşa¹⁸⁴.

Oruç Bey¹⁸⁵.

Pazareyn¹⁸⁶.

Pınarbaşı¹⁸⁷.

Pir Emir¹⁸⁸.

Re's ül Ayn¹⁸⁹.

Reyhân Paşa¹⁹⁰.

Sağrıncı Sungur¹⁹¹.

¹⁷⁹ BŞS., B.136/ 11 a.

¹⁸⁰ BŞS., B.130/ 78 b.

¹⁸¹ BŞS., B.130/ 92 b.

¹⁸² BŞS., B.125/ 90 a.

¹⁸³ BŞS., B.151/ 64 b.

¹⁸⁴ BŞS., B.130/ 16 a.

¹⁸⁵ BŞS., B.136/ 62 b.

¹⁸⁶ BŞS., B.136/ 74 b.

¹⁸⁷ BŞS., B.130/ 76 b, B.151/ 83 b.

¹⁸⁸ BŞS., B.136/ 30 a.

¹⁸⁹ Özdeğer, a.g.e., s.34.

¹⁹⁰ BŞS., B.130/ 89 b, B.151/ 99 b, B.125/ 91 a.

¹⁹¹ BŞS., B.130/ 83 a.

Sarı Abdullah¹⁹².

Saruhan¹⁹³.

Sa'di Fakih¹⁹⁴.

Sedbaşı¹⁹⁵.

Selçuk Hatun¹⁹⁶.

Selinzâde¹⁹⁷.

Seyyidler¹⁹⁸.

Simitçi¹⁹⁹.

Simkeş²⁰⁰.

Sivasiler²⁰¹.

Sultan Orhan²⁰².

Süzen Kefen²⁰³.

Şahin Lala Paşa²⁰⁴.

¹⁹² BŞS., B. 151/ 93 b.

¹⁹³ BŞS., B. 136/ 70 b.

¹⁹⁴ BŞS., B. 130/ 75 b, B. 125/ 94 a.

¹⁹⁵ BŞS., B. 130/ 89 b, B. 151 9 b.

¹⁹⁶ BŞS., B. 151/ 90 b.

¹⁹⁷ BŞS., B. 130/ 89 b, B. 125/ 92 a

¹⁹⁸ BŞS., B. 136 29 a.

¹⁹⁹ BŞS., B. 151/ 73 b.

²⁰⁰ BŞS., B. 130/ 47 a.

²⁰¹ BŞS., B. 130/ 83 b, B. 151/ 37 a.

²⁰² BŞS., B. 151/ 98 a ,B. 125/ 94 a.

²⁰³ BŞS., B. 151/ 99 a.

²⁰⁴ BŞS., B. 130/ 90 b.

Şehabeddin Paşa²⁰⁵.

Şehreküsdü²⁰⁶.

Şeker Hoca²⁰⁷.

Şeyh Hamid (Somuncu Baba)²⁰⁸.

Şeyh Konevi²⁰⁹.

Şeyh Şibli²¹⁰.

Şeyh Üftade²¹¹.

Tarcinzâde²¹².

Tatarlar²¹³.

Tekye²¹⁴.

Temenna-ı Sagir²¹⁵.

Temenniye²¹⁶.

Timurtaş²¹⁷.

²⁰⁵ BŞS., B.B.151/ 100 a; B.125/ 83 b.

²⁰⁶ BŞS., B.130/ 90 b; B.151/ 96 b.

²⁰⁷ BŞS., B.130/ 92 a; B.151/ 48 a, B.125/ 95 a.

²⁰⁸ BŞS., B.151/ 82 a.

²⁰⁹ BŞS., B.130/ 73 a; B.151/ 59 b.

²¹⁰ BŞS., B.136/ 100 b.

²¹¹ BŞS., B.151/ 74 b.

²¹² BŞS., B.136/ 4 b.

²¹³ BŞS., B.B.130/ 102 b; B.151/ 90 b.

²¹⁴ BŞS., B.151/ 88 b.

²¹⁵ BŞS., B.128/ 59 a.

²¹⁶ BŞS., B.136/ 81 b.

²¹⁷ BŞS., B.130/ 76 b; B.151/ 28 a.

Tuz Pazarı²¹⁸.

Umurbey²¹⁹.

Veled-i Enbiya²²⁰.

Veled-i Habib²²¹.

Veled-i Harir²²².

Veled-i Helva²²³.

Veled-i Hırat (Harrat)²²⁴.

Veled-i Kazzaz²²⁵.

Veled-i Mizan²²⁶.

Veled-i Nalbant²²⁷.

Veled-i Saray²²⁸.

Veled-i Vezir²²⁹.

Veled-i Yaniç²³⁰.

²¹⁸ BŞS., B. 130/ 78 b; B.151/ 55 a; B.125/ 83 b.

²¹⁹ BŞS., B. 130/ 82 a; B.151/ 97 b; B.125/ 96 b.

²²⁰ BŞS., B. 151/ 56 a, B.125/ 83 b.

²²¹ BŞS., B. 151/ 66 b.

²²² BŞS., B. 130/ 80 a, B.151/ 70 a.

²²³ BŞS., B. 151/ 10 a.

²²⁴ BŞS., B. 130/ 85 b; B.151/ 78 b.

²²⁵ BŞS., B. 151/ 29 b.

²²⁶ BŞS., B. 151/ 94 a.

²²⁷ BŞS., B. 151/ 95 b.

²²⁸ BŞS., B. 151/ 75 a.

²²⁹ BŞS., B. 151/ 12 b; 125/ 84 a.

²³⁰ BŞS., B. 128/ 52 b.

Veli Şemseddin²³¹.

Yahudiler²³².

Yahşi Bey²³³.

Yenice²³⁴.

Yıldırım Han²³⁵.

Yiğid-i Cedit²³⁶.

Yiğid-i Köhne²³⁷.

Zağfranlık²³⁸.

Zağnos Paşa²³⁹.

Zeynile²⁴⁰.

Kale dahilinde en az on beş mahalle vardır. Manastır, Darphâne, Molla Gürani, Hisar, Cami-yi Kal'a, Alaaddin Bey, Veled-i Yaniç, Veled-i Helvai, Müfessir, Yerkapı, Zindan Kapı, Sa'di Fakih, Tekke Mescid, İsa Bey mahalleleri sözü edilen mahallelerdir.

Mahalle isimleri arasında Şhreküsdü dikkat çekmektedir. Anadolu'nun bazı Anadolu şehirlerinde de (Konya, Sivas, Tokat, Amasya gibi). rastladığımız bu ismin menşei konusunda bazı rivayetler vardır. Şhreküsdüler şehirlerin bilinen kuruluş alanları dışında olup, zamanla bir takım insanların buraya yerleşmesiyle ortaya çıkmışlardır.

²³¹ BŞS., B.151/ 76 b.

²³² BŞS., B.136/ 79 a.

²³³ BŞS., B.130/ 88 a; B.151/ 53 b.

²³⁴ BŞS., B.136/ 63 a.

²³⁵ BŞS., B.136/ 86 b.

²³⁶ BŞS., B.151/ 64 a.

²³⁷ BŞS., B.151/ 33 a.

²³⁸ BŞS., B.151/ 72 b.

²³⁹ Özdeğer, a.g.e., s.37.

²⁴⁰ BŞS., B.128/ 60 b.

Bursa'da Şhreküsdü, benzerleri içinde zaman bakımından en erken örnektir. Şhreküsdü'nün mahalle haline gelişi XVI. yüzyılda olmuştur. Şhhrin asıl yerleşim alanının yetmemesi sonunda buna yakın alanlara yerleşmeler olmuş, bu alanlar da dolunca şhhrin eski alanı ile bütünlük oluşturmeyen alana yerleşilmeye başlanmıştır²⁴¹.

Sedbaşı, Umurbey, Hacı Baba, Karamani, Karağaç, Hacı İskender, Veled-i Kurd, Namazgâh, İshak Şah azınlıkların yoğun olarak yaşadıkları mahallelerdi.

Asıl hisarı teşkil eden kaleden başka bir kalenin varlığından daha söz edilmektedir. Orhan Gazi tarafından yaptırıldığı bildirilen bu kalenin şhhrin genişlemesi ile yıkıldığı ve 1399 yılında tamamlanan Ulu Camii inşaatında kullanıldığı bildirilmektedir²⁴².

Bazı mahallelerde farklı dinlere mensup insanların bir arada yaşadıkları gibi, Yahudiler'de Yahudi cemaati, Kanberler'de Kıptiler ayrı yaşıyordu. Burada dikkati çeken bir husus da aynı dine mensup gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler pek azı dışında haricinde müslüman isimleri taşımaktadır²⁴³.

Mahalle adları bize bazı bilgiler vermektedir. Kurulan bazı mahalleler ana unsur olan mescidin adıyla anılmış, bazen de tesis edilen vakıflar mahalleye ad vermiştir. Mesleklere nispet edilen kişi adları da mahalleye yansımıştır. Şahıs adları da bazı mahallelere isim vermede önemli rol oynamıştır.

Şhhrin fetihten sonra hızlı bir şekilde genişlediği görülmektedir. Bu gelişme, şehzadelerin mücadeleleri ve özellikle Timur'un Ankara savaşı sonucunda gönderdiği komutanların yaptığı tahribat şehri büyük ölçüde etkilemiştir. Mehmed Çelebi'nin idareyi ele alışıyla eski gelişmesini sürdürme yoluna gitmişse de İstanbul'un başkent oluşu, Bursa'yı ikinci büyük şehir konumuna geriletmiştir.

²⁴¹ Tuncer Baykara, "Şhreküsdü", III Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. 2, Ankara 1986, s.71-72.

²⁴² Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C.III, s.30.

²⁴³ Veled-i Harrat, Sedbaşı, Mantıcı vb. mahalleleri BŞS., B.130/ 85 b; B.151/ 9 b; B.151/ 94 a.

b-XIX ve XX. Yüzyılda Mahalle Kavramı

Hızla artan nüfusla beraber mahalle kavramında bazı değişiklerin olduğu şüphesizdir. Bazı mahalleler bu artıştan etkilenecek birleşmişlerdi. Birleşme sonucunda bir mahallenin ismi, iki mahalleye ait ortak bir ad olmuştu.

XIX. yüzyılda mahalle adları ve buna bağlı değişiklikler hakkında bilgi edinebilmek için ülke genelinde yapılan temettü sayımını incelemek yerinde olacaktır. 1845 (H.1261) tarihli Hüdavendigâr Vilayeti temettü sayımı XIX. yüzyıl ortaları için bize önemli bilgiler vermektedir²⁴⁴. Adı geçen sayıma göre Bursa şehrinin mahalleleri ve merkez kazaya bağlı köyler aşağıda bir liste halinde sunulmuştur. Temettü defterlerinde çeşitli sebeplerle yer almayan mahalle isimleri diğer arşiv vesikalarından elde edilen bilgilerle tamamlanmıştır.

Abdürrezzak²⁴⁵.

Ahmed Bey²⁴⁶.

Ahmed Paşa²⁴⁷.

Ahmed Dâi ve Bedreddin²⁴⁸.

Altıparmak²⁴⁹.

Alaattin²⁵⁰.

Alaca Hırka²⁵¹.

²⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklardan Temettü Defterleri", *Bellekten*, C.LIX, S.224, Nisan 1995, s.396.

²⁴⁵ BOA, Maliye Nezâreti, Varidat Kalemî Temettü Defterleri ML.VRD.TMT. 7364.

²⁴⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7562.

²⁴⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7490.

²⁴⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7515-7515 a.

²⁴⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7365.

²⁵⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7408.

²⁵¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7431.

Ali Paşa²⁵².

Anarlı²⁵³.

Araplar²⁵⁴.

Attar Hüssam²⁵⁵.

Azab Bey²⁵⁶.

Baba Zakir²⁵⁷.

Babu's Sicn²⁵⁸.

Bahadır Ağa²⁵⁹.

Bakırhane²⁶⁰.

Balık Pazarı²⁶¹.

Başçı İbrahim²⁶².

Bayezid Paşa²⁶³.

Bilecik²⁶⁴.

Camii-yi Kal'a²⁶⁵.

Camii-yi Kebir²⁶⁶.

²⁵² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7441.

²⁵³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7367.

²⁵⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7448.

²⁵⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7370, BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1637/ 2, (1).

²⁵⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7461.

²⁵⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7443.

²⁵⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7548.

²⁵⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7561; BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1584/ 3, (1).

²⁶⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7387.

²⁶¹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterler-Hüdavendigâr ŞD. MLK.MRF.1632/ 43, (1).

²⁶² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7532.

²⁶³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7475.

²⁶⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7546.

²⁶⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7500.

²⁶⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7383.

Çardak²⁶⁷.

Çerağ Bey²⁶⁸.

Çıra Pazar²⁶⁹.

Darphane²⁷⁰.

Davut Kadı²⁷¹.

Dâye Hatun²⁷².

Debbağhane²⁷³.

Elvan Bey²⁷⁴.

Enver Bey²⁷⁵.

Fazlullah Paşa²⁷⁶.

Fenari²⁷⁷.

Hacılar²⁷⁸.

Hacı Sevindik²⁷⁹.

Hacı Yakup²⁸⁰.

Hamza Bey²⁸¹.

²⁶⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7371.

²⁶⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7468.

²⁶⁹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1633/ 25, (1).

²⁷⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7516.

²⁷¹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF 1600/ 19, (1).

²⁷² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7498.

²⁷³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7470.

²⁷⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7451.

²⁷⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi DH.SN.THR. 79/ 35, (1).

²⁷⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7375.

²⁷⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7553.

²⁷⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7393.

²⁷⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7559.

²⁸⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7391.

²⁸¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7535.

Hazret-i Üftade²⁸².

Helvalı²⁸³.

Hoca Alizâde²⁸⁴.

Hoca Cafer²⁸⁵.

Hoca Hasan²⁸⁶.

Hoca Mehmet Karamani²⁸⁷.

Hoca Menteş²⁸⁸.

Hoca Taşkın²⁸⁹.

Hüdavendigâr Gazi²⁹⁰.

İstabl-ı Bayezid Paşa²⁹¹.

İbrahim Paşa²⁹².

İki Kapılı Mescid²⁹³.

İmaret-i İsa Bey²⁹⁴.

İncirlice²⁹⁵.

²⁸² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7505.

²⁸³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7471.

²⁸⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7539.

²⁸⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7423.

²⁸⁶ BOA, İradeler, Maliye İradeleri, 2336/ 4, (4).

²⁸⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7476.

²⁸⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7496.

²⁸⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7563.

²⁹⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7427.

²⁹¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7519.

²⁹² BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülasa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1584/ 19,

(1).

²⁹³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7415.

²⁹⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7564.

²⁹⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7429.

İshak Şah²⁹⁶.

Karakavî²⁹⁷.

Kadem Eri²⁹⁸.

Kale-yi Umurbey²⁹⁹.

Kara Şeyh³⁰⁰.

Kasap Hüseyin³⁰¹.

Kavaklı³⁰².

Kayganzâde³⁰³.

Kepezler³⁰⁴.

Kırk Merdiven³⁰⁵.

Kız Yakup³⁰⁶.

Kiremitçi³⁰⁷.

Koca Naib³⁰⁸.

Kösereciler³⁰⁹.

²⁹⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7499.

²⁹⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7363.

²⁹⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7376.

²⁹⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7416.

³⁰⁰ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD. MLK. MRF.1634/ 47, (1).

³⁰¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7571.

³⁰² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7472.

³⁰³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7414; BOA, Dahiliye Nezâreti Hukuk Kalemi DH.H. 70/9, (4).

³⁰⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7534.

³⁰⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi DH.SN.THR. 79/ 33, (1).

³⁰⁵ BŞS., B.136/ 11b.

³⁰⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7418.

³⁰⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7457.

³⁰⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7402.

³⁰⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7381.

Lala Hüseyin Paşa³¹⁰.

Mahmud Makramavi- Selçuk Hatun³¹¹.

Mantıcı³¹².

Mecnun Dede³¹³.

Merkepçi³¹⁴.

Molla Gürâni³¹⁵.

Mukassem³¹⁶.

Nakkaş Ali³¹⁷.

Namazgîh³¹⁸.

Piremir³¹⁹.

Reyhan Paşa³²⁰.

Sa'di Fakih³²¹.

Sarı Abdullah³²².

Sarıpınar³²³.

Selimzâde³²⁴.

³¹⁰ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri Hüdavendigâr ŞD. MLK.MRF.1633/ 51, (1).

³¹¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7388.

³¹² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7473.

³¹³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7401.

³¹⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7551.

³¹⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7409.

³¹⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7467.

³¹⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7517.

³¹⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7369.

³¹⁹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri Hüdavendigâr ŞD. MLK. MRF.1634/ 47, (1).

³²⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7495.

³²¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7399.

³²² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7373.

³²³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7412.

³²⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7555, BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiye Kalemi DH.SN.M. 19/ 8, (1).

Semerci³²⁵.

Setbaşı³²⁶.

Simkeş³²⁷.

Sinan Bey³²⁸.

Sivasiler³²⁹.

Sultan Murad-ı Sani³³⁰.

Süzen Kefen³³¹.

Şehabeddin Paşa³³².

Şerafeddin Paşa³³³.

Şeyh Konevi³³⁴.

Şeyh Hamid³³⁵.

Şeyh Şibli³³⁶.

Şükrü Hoca³³⁷.

Tahtalı Mescid³³⁸.

³²⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7464.

³²⁶ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1633/ 31, (1).

³²⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7449.

³²⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7453.

³²⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7405.

³³⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 750; BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İLUM.7-5/ 1-8, (2).

³³¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7486.

³³² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7386.

³³³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7570.

³³⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7382; BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-HüdavendigârFr ŞD.MLK.MRF 1568/ 12, (1).

³³⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7518.

³³⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7392

³³⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7554.

³³⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7565.

Tatarlar³³⁹.

Tekye-yi Mescid³⁴⁰.

Timurtaş³⁴¹.

Umurbey³⁴².

Veled-i Bevvab³⁴³.

Veled-i Enbiya³⁴⁴.

Veled-i Hariri³⁴⁵.

Veled-i Kazzaz³⁴⁶.

Veled-i Mizan³⁴⁷.

Veled-i Nalbant³⁴⁸.

Veled-i Saray³⁴⁹.

Veled-i Vezir³⁵⁰.

Veli Şemseddin³⁵¹.

Yahşi Bey³⁵².

Yeni Pazar³⁵³.

³³⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7362; BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1632/ 36, (1).

³⁴⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7484.

³⁴¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7420.

³⁴² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7395.

³⁴³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7368.

³⁴⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7477.

³⁴⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7479.

³⁴⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD. TMT. 7398.

³⁴⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7454.

³⁴⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7541.

³⁴⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7533; BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiye Kalemî DH.SN.M.19/ 30, (1).

³⁵⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7444.

³⁵¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7485.

³⁵² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT.7459.

³⁵³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7567.

Yıldırım Bayezid Han³⁵⁴.

Yiğid-i Cedit³⁵⁵.

Zağfaranlık³⁵⁶.

c-Cumhuriyet Sonrası Dönem

Cumhuriyet sonrasında mahalleler birleşerek semtleri meydana getirmektedir. Bu sebeple bazı küçük mahaller zamanla semt adına dönüşmüştür.1945 yılında Bursa mahalleleri konusunda ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır³⁵⁷.

Mahallenin eski adı	mahallenin yeni adı	bulunduğu semt
Ahmet Dai	Ahmet Dai	Atpazarı
Ahmet Bey	Çınar Önü	Muradiye
Ahmet Paşa	Araba Yatağı	Ahmet Paşa Fenari
Abdal Mehmet	Abdal	Abdal
Araplar	Konuralp	Ali Paşa
Arap Mehmet	Samsa Çavuş	Erkek Lisesi
Alaca Mescit	Alaca	Hükümet civarı
Alaca Hırka	Alaca Hırka	Pınarbaşı
Altıparmak	Altıparmak	Altıparmak
Ali Paşa	Ali Paşa	Ali Paşa
Attar Hüsam	Ilgarlar	Şehreküstü
Azab Bey	Azab Bey	Muradiye
Bahadır Ağa	Bahadır	Muradiye

³⁵⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7566.

³⁵⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7521.

³⁵⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7528.

³⁵⁷ Bursa Mahalle ve Sokakları Rehberi, Bursa Belediyesi Yayınları, Bursa 1945, s.2-9.

Balıkpazarı	Balıkpazarı	Çırapazarı
Bab-ı Sıcın	Zindankapı	Hisar
Bab-ı Zemin	Yerkap	Hisar
Başçı İbrahim	Çardak	Maksem
Bayezit Paşa	Bayazıt Paşa	Yeşil
Babadağ	Babadağ	Yeni mahalle
Baba Zakir	Aykut Alp	Namazgâh
Bedreetin	Bedrettin	Kayan
Bilecik	Bilecik	Pirinç hanı
Buçuk	Buçuk	Muradiye
Camii-i kebir	Ulucami	Ulucami
Camii-i kale	Kale içi	Hisar
Çekirge	Çekirge	Çekirge
Çelebi Sultan	Yeşil	Yeşil
Çırağ Bbey	Çırağ Bey	Hisar
Çırpan	Çırpan	Çırpan
Çoban Bey	Çoban Bey	Setbaşı
Çukur	Çukur	Yıldırım
Davut Kadı	Kara Davut	Yıldırım
Darphane	Yiğitler	Tophane
Daye Kadın	Daye Kadın	Reyhan
Demirtaş	Demirtaş	Demirtaş
Demirkapı	Demirkapı	Demirkapı

Doğan Bey	Doğan Bey	Reyhan
Duhter-i Şerif	FıŐkırık	Tahtakale
Ebu İŐhak	İŐhak oğlu	Kayan
Ebu Şahme	İnebey	Tahtakale
Elmalık	Elmalık	Elmalık
Elvan Bey	Elvan Bey	Muradiye
Emir Sultan	Emir	Emir
EŞrefiler	EŞrefiler	Temenyeri
Feyzullah Paşa	Feyzullah Paşa	Emir
Filiboz	Filiz	Hisar
Gazi Akdemir	Gazi Akdemir	Kükürtlü civarı
Hacı Seyfettin	Mehmetçik	İncirli
Hacı Baba	Ahmet Aziz Paşa	Setbaşı
Hacı İskender	Akçardak	Setbaşı
Hacı Sevindik	Sevindik	İncirli
Hacı İlyas	İlyas	Reyhan
Hacı Yakup	Ece Yakup	Reyhan
Hacı Sevinç	Sevinç	Tahtakale
Hacılar	Konaklar	Hükümet civarı
Hayrettin Paşa	Çandarlı	Tuz Pazarı
Hamza Bey	Hamza Bey	Hamza Bey
Hoca Hasan	Koca Hasan	Altıparmak
Hoca Cafer	Koca Cafer	Muradiye

Hoca Taşkın	Koca Taşkın	Emir
Hoca Yunus	Aksungur	Demirtaş
Hoca Menteş	Koca Menteş	Reyhan
Hoca Tabip	Koca Tabip	Hükümet civarı
Hoşkadem	Köprü başı	Hükümet civarı
Hıdırlık	Hıdırlık	Kuzgunluk
İbn-i Bezzaz	Bezcioğlu	İncirli
İbrahim Paşa	İbrahim Paşa	İbrahim Paşa
İclaliye	Celalettin Paşa	Yıldırım
İki Kapılı Mescit	İki Kapılı	Emir
İncirli	İncirli	İncirli
İntizam	Ataşa	Altıparmak
İmaret İsa Bey	Eski Saray	Hisar
İshak Şah	İshakçe	Setbaşı
İstabl-ı Bayezit	Bülbüllüce	Altıparmak
İsa Bey Fenari	İsa Bey	Hisar
Kara Ağaç	Kara Ağaç	Setbaşı
Kara Abdurrazzak	Karamazak	Emir
Kadriye	Yüzbaşı Kadri	Işıklar
Kara Kadı	Giyenler	Tuz Pazarı
Kayan	Kayan	Kayan
Kanberler	Kanberler	At Pazarı
Kasap Hüseyin	Kasap Hüseyin	Demirtaş

Kadem Eri	Uğur Eri	Ali Paşa
Kara Şeyh	Al Boyacılar	Hükümet civarı
Kayabaşı	Kayabaşı	Muradiye
Kale-yi Umur Bey	Oruç	Hisar
Kavaklı	Kavaklı	Hisar
Kepezler	Kepezler	Reyhan
Kiremitçi	Kiremitçi	Reyhan
Kirişçi Kızı	Kirişçi Kızı	Kayan
Kız Yakup	Kız Yakup	Demirtaş
Koca Naip	Koca Naip	Muradiye
Kösereciler	Kösereciler	Emir
Köseler	Köseler	Kayan
Kuru Çeşme	Kuru Çeşme	Altıparmak
Maksem	Gökdere	Maksem
Mantıcı	Mantıcı	Reyhan
Manastır	Osmancık	Tophane
Mehmet Karamani	Karamanlı	Setbaşı
Mesut Makramavi	Havlıcu	Yeşil
Meydancık	Alancık	Yeşil
Mecnun Dede	Çakır	Tahtakale
Mecidiye	Akçakoca	Kuzgunluk
Veled-i Mizan	Mizan oğlu	Reyhan
Molla Gürani	Güranlı	Hisar

Molla Fenari	Alaşar	Maksem
Molla Arap	Balabancık	Setbaşı
Murad-ı sani	İkinci Murat	Muradiye
Mürekkepçi	Mürekkepçi	Muradiye
Mücellidi	Mücellit	Yıldırım
Namazgâh	Namazlık	Setbaşı
Narlı Tekke	Narlı	Reyhan
Nakkaş Ali Paşa	Nakkaş Ali	Hisar
Nalbantoğlu	Nalbantoğlu	Nalbantoğlu
Orhan	Orhan	Belediye civarı
Paşa	Bayır	Alaca Hırka
Pınarbaşı	Pınarbaşı	Pınarbaşı
Piremir	Işıklar	Işıklar
Reyhan Paşa	Reyhan	Reyhan
Ruşçuk	Ruşçuk	Altıparmak
Sarı Abdullah	Sarı Abdullah	Hükümet civarı
Sarıca Sungur	Sarıca Sungur	Pirinç hanı
Satı Fakuh	Satı	Hisar
Selimzâde	Selimoğlu	Tatarlar
Selimiye	Bursalı Tahir	Altıparmak
Selçuk Hatun	Selçuk Hatun	Kayan
Simkeş	Gümüş Çeken	Belediye civarı
Sivasiler	Sivaslılar	Maksem

Simitçi	Simitçi	Reyhan
Sultan Alaattin	Alaattin	Hisar
Süzen Kefen	Süzenler	Reyhan
Şeyh Sabit	Akçağlayan	Setbaşı
Şehabettin Paşa	Çatal Fırın	Altıparmak
Şehreküsdü	Şehreküstü	Şehreküstü
Şeyh Paşa	Dibekli	Hisar
Şeker Hoca	Şeker Ece	Ulucami
Şerafettin Paşa	Şerafettin Paşa	Tuz pazarı
Şeyh Hamit	Somuncu	Kuzgunluk
Şeyh Konevi	Kuzgunluk	Kuzgunluk
Şible	Şible	Şible
Şükraniye	Dua Çınarı	Yıldırım
Tatarlar	Kurtuluş	Tatarlar
Tahtalı Mescit	Tahtalı	Hisar
Tekke Mescit	Tekeçiler	Hisar
Tefsir Han	Orta Pazar	Hisar
Tefrihiye	İvaz Paşa	Kuzgunluk
Tuz Pazarı	Tuz Pazarı	Tuz Pazarı
Umurbey	Umurbey	Setbaşı
Uzun Çarşı	Uzun Çarşı	Uzun Çarşı
Üftade	Üftade	Kuzgunluk
Veled-i Kurt	Kurtoğlu	Setbaşı

Veled-i Harrat	Çıkrıkçı	Setbaşı
Veled-i Enbiya	Yalvaçoğlu	Reyhan
Veled-i Saray	Saray Altı	Altıparmak
Veled-i Gazzaz	Gazzazoğlu	Altıparmak
Veled-i Yaniç	Yaniçoğlu	Hisar
Veled-i Helvai	Helvacıoğlu	Hisar
Veled-i Habib	Okullar	Maksem
Veled-i Harir	İpekçioğlu	Nalbant oğlu
Vefikiye	Vefik Paşa	Setbaşı
Veziri	Bezirci	Tahtakale
Veli Şemsettin	Yahşi Kapan	Erkek Lisesi
Yahya Bey	Yahşi Bey	Muradiye
Yeni	Yeni	Yeni Mahalle
Yeni Bezzaz	Bezciler	Reyhan
Yıldırım	Yıldırım	Yıldırım
Yiğit-i Köhne	Eski Yiğit	Kayan
Yiğit-i Cedit	Yeni Yiğit	Reyhan
Zağfaranlık	Zafranlık	Reyhan
Zeyniler	Zeyniler	Emir

6-Köyler

1950 nüfus sayımı sonuçlarına göre merkez kazanın Çalı, Demirtaş, Gürsu, Soğukpınar bucakları vardı. Bucaklara bağlı köyler aşağıda verilmiştir³⁵⁸.

³⁵⁸ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Nüfus Sayımı, Ankara 1955, s.119-120.

Merkez Bucak

Araba Yatağı

Balat

Beşevler

Dağakça

Değirmenli Kızık

Dobruca

Doğancı

Fethiye

Fidye Kızık

Geçit

Gökçe Viran

Hüseyin Alan

İhsaniye

İnkaya

Karaman

Kirazlı

Küçük Balıklı

Minareli Çavuş

Mürseller

Nilüfer

Odunluk

Samanlı

Soğanlı

Sultaniye

Süleymaniye(Elma çukuru)

Şeytan Budaklar

Tuzaklı

Yiğit Ali(Çongara)

Çalı Bucağı

Çalı

Abolyont

Akçalar

Anahor

Atlas

Badırğa

Balyaz

Başköy

Büyük Balıklı

Dağ Yenice

Demirci

Doğan

Ermiye

Ertuğrul

Fadilli

Fodra

Göbelye

Görükle

Hasan Ağa

İnegazi

İnesi

İrfaniye

Kadriye

Kayapa

Kite

Kuru Çeşme

Mamure

Maksem Pınar

Misi

Tahtalı

Üç Pınar

Yaylacık

Zirafte

Demirtaş Bucağı

Demirtaş

Ahmet Bey

Aksungur

Alaşar(Alışar)

Armut(Ermut)

Avdancık

Bilad-ı Yunus

Çağlayan(Maskara Hasan)

Çeltik

Dere Çavuş

Dürdane

Gündoğdu (Fledar)

Hamitler

Izvat

İsmetiye(Kel Hasan)

Kara Balçık

Ovakça (Akçabat)

Panayır

Seç (Seçi)

Selçukgazi

Yenice Abat (Ova Yenicesi)

Gürsu Bucağı

Gürsu

Ada

Ağlaşan

Ahi

Aksu

Ayazma

Ayniye

Baba Sultan

Barak Fakih

Burhaniye (Söğütlü)

Canbazlar

Cumalı Kızık

Çatal Tepe

Dere Kızık

Dışkaya

Dimboz

Dudaklı

Gölbaşı

Gölcük

Gözede

Hamamlı Kızık

Hasan

İğdir

İsabey

Kara Hıdır

Kayacık

Kazıklı

Kestel

Kozlu Viran

Kumluk Alan (Yeni)

Lütfiye(Maşatalan)

Narlı Dere

Nüzhetiye (Barak)

Orhaniye

Osmaniye

Sait Abat

Sayfiye (Baydın)

Serme

Şadan (Acı elma)

Şevketiye (Kurfalı)

Şükraniye (Kazancı)

Teşvikiye (Alaçam)

Turan (Boşnak)

Ümit Alan

Vakıf (Susurluk)

Soğukpınar Bucağı

Soğukpınar(Cihangir)

Bağlı

Baraklı

Büyük Deliler

Dağ Dibi

Epçeler

Gönderet

Güney Budaklar

Kara Islah

Kızıl

Kuz Budaklar

Küçük Deliler

Seferişiklar

Sipahiler

1953 yılına ait idari taksimatta merkez kazaya bağlı nahiyelerde birdeğişiklik görülmemektedir. Merkez bucağa 28, Gürsu'ya 44, Soğkupınar'a 5, demirtaş'a 21, Çalı'ya 33 köy bağlı idi³⁵⁹.

³⁵⁹ İdari Taksimata 1953, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1953, s.66.

I. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE BURSA

A-Yunan İşgaline Kadar Bursa

1-Bursa'da Asayiş Sağlama Çabaları

Kuzey batı Anadolu bölgesinde XX. yüzyılın başlarından itibaren asayiş bozucu olaylar arttı Bu olayları bir takım başlıklar altında incelenerek bu dönemde Bursa kazasının içinde bulunduğu sosyal ve buna bağlı ekonomik rahatsızlıklar belli bir tarih sırası izlenerek daha belirgin bir hale getirilmeye çalışılacaktır.

a-Eşkîyalık

Dahiliye Nezâreti, Hüdavendigâr Vilayeti ile Balıkesir Mutasarrıflığı'nda eşkıyalığın artması üzerine vilayet ile mutasarrıflığın birbirleriyle sınır olmalarıyla asayişin sağlanmasında iş birliği yapılmasını, sınırda Jandarma Kumandanı'nın da hazır bulunacak şekilde gerekli tedbirlerin bir an önce alınmasını 4 Kasım 1917 tarihli telgrafi ile isteyordu¹.

Eşkîyalık olaylarının gittikçe artması köylerde oturan bazı zengin kimselerin köylerini terk etmelerine yol açıyordu. Valilerin sıkça değiştirilmesinden dolayı doğan otorite boşluğu ve bazen yerel yöneticilerin de yaptığı uygunsuz davranışlar yüzünden can ve mal güvenliğinin kalmaması, özellikle zengin şahısları, göçe zorluyordu. Mudanya eşrafından Nazif'in kardeşi Mustafa Efendi ile eşraftan Hacı Cemal ve Abdi'nin İstanbul'a gideceklerinden söz edilmekteydi. Mayıs 1918'de eşkıyanın Abolyont köyünü bastığı, halktan çok miktarda para aldığı, baskın sırasında köyden kaçarak Karacabey'e gelen Halil'in eşkıya korkusundan geri dönemediği, yine aynı köyden Ali Ağa'nın Bursa'da kozalarını satarak eşkıyaya iki bin lira vererek köyüne dönebildiği Dahiliye Nezâreti'ne ulaşan haberler arasındaydı².

¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî DH.ŞFR. 81/ 37, (1).

² BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî DH.ŞFR. 88/ 19, (1).

Bir başka belgede 1918 yılının Temmuz ayında asiler halkın ellerindeki paralarla yetinmeyip, canlarına kastedecek duruma gelmişlerdi. Eşkîya aşar vergisinin ikinci taksitine de el koyunca Dahiliye Nezâreti İstanbul'dan seksen kişilik bir kuvvet gönderdi. Bununla da yetinmeyip, Edirne Vilayeti'nden takviye kuvvetler istedi³.

Vilayet dahilinde eşkıyalığın önlenmesine yönelik 6 Eylül 1918 tarihli irade kabul edilerek örfi idarenin uygulanması kararlaştırıldı ise de, bu hemen gerçekleşmedi⁴. İradeden bir buçuk ay kadar sonra, Meclis-i Vükelâ'dan yeni bir karar daha çıktı. Bu kararda Harbiye Nezâreti'nin örfi idare konusunda bilgilendirilmesi düşüncesine yer veriliyordu⁵. Divan-ı Harp Riyaseti'ne Eylül 1919'da Refik Paşa getirildi⁶.

Bursa'dan Orhaneli'ye 24 Ekim 1918'de hareket eden postaya Şeytan Dere mevkiinde eşkıya saldırdı. Postada bulunan 105000 kuruşa el konuldu⁷.

Vilayetten 22 Şubat 1919'da gönderilen yazıda asayişin sağlanamamış olmasından dolayı, yabancı müdahalelerin olabileceğine dikkat çekiliyordu⁸.

Vali, Dahiliye Nâzırın Mehmet Ali Bey'e gönderdiği 11 Nisan 1919 tarihli telgrafta eşkıya ile mücadele için geceli gündüzlü çalışılarak dört çete ele geçirildiğini, eşkıya ile mücadele eden memurlara verilecek mükâfatı redediyor, vilayet imkânlarının mücadele için yeterli olmadığından söz ediyordu⁹.

³ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 89/ 61, (1).

⁴ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV. 249/ 192, (1); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 118/ 920, 9 Ekim 1918.

⁵ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 212/ 228, (1).

⁶ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 118/ 1264, 28 Eylül 1919.

⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM.16-2/ 1-53, (1).

⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM.19-4/ 1-106, (2).

⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 52-1/ 2, (3).

Şekavetten vazgeçip, teslim olan bazı kişilerin çıkarılan bazı kararlarla haklarında yürütülen adli işlemler ertelenebiliyordu. Buna ilişkin 5 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı yayınlandı. Konu ile ilgili olarak Jandarmanın Kumandanlığı bilgilendirildi¹⁰.

Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa imzasıyla 4 Haziran 1919'da vilayete çekilen telgrafta, Bursa'nın 56.Fırka Kumandanlığı'nın sorumluluk bölgesi içinde olduğu, vilayet asayişinin sağlanmasında fırka ile işbirliği yapılması, firkaya vilayet tarafından doğrudan doğruya emir verilmemesi bildiriliyordu¹¹.

a.a-Müfettiş Raporları

Bursa-Bilecik yolu üzerinde 16 Ağustos 1919'da postaya eşkiya tarafından saldırı düzenlendi. Saldırının gerçekleşmesinde jandarmanın ihmali olduğu gerekçesiyle, olayı araştırmak üzere, 3 Eylül'de müfettiş Miralay Hilmi Bey Bursa'ya geldi¹². Hilmi, inceleme sonunda hazırladığı raporu 26 Eylül tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdi. Raporda, vali ve mutasarrıfların izlediği yanlış tutum yüzünden hükümet ile halkın arasının açıldığı, jandarmanın ve polislerin de su-i istimaleri olduğu, Gümülcineli İsmail'in Hürriyet ve İtilaf taraftarı kişilerin etkisiyle fikir değiştirdiği, köylülerin emniyetin kalmaması nedeniyle göç ettiği bildiriliyordu¹³. Hilmi suçlu bulunduğu subay ve erlerle ilgili dosyayı Dahiliye Nezâreti'ne gönderdi. Nezâret, 5 Ekim tarihinde Umum Jandarmanın Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda, suçlu bulunanların görevden uzaklaştırılıp, yargılanmaları gerektiğini vurguluyordu¹⁴.

¹⁰ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 215/ 89, (1), BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 85/ 1221, 23 Aralık 1918.; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 86/ 728, 23 Nisan 1919.

¹¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalem-i DH.ŞFR. 100/ 27, (1).

¹² BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 55-3/ 10, (3).

¹³ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 56-1/ 18, (2); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterleri, Dahiliye-Gelen 86/ 1523, 29 Eylül 1919.

¹⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 55-3/ 10, (1). Gümülcineli İsmail 11 Ağustos 1920'de Divan-ı Harb-i Örfi Riyaseti'ne yazdığı yazıda, Hoca Musaddık, Eskişehir Mutasarrıfı Sami Bey, Bursa Sanayi Mektebi Öğretmeni İsmail Hakkı'nın ifade verdiğini, bu kişilerin kendisinin düşmanı olduğunu belirtmekteydi. Gümülcineli İsmail kuva-yı milliyeyi desteklememiş, ancak taraftar gibi görünmüştür. İstanbul Hükümeti'nin yazılarından sonra hemen taraf değiştirmiştir. bkz. Yücel Özkaya, "Kuva-yı Milliye", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.VIII, S.24, Temmuz 1992, s.472.

Bazı konuların teftişi için Mülkiye Müfettişlerinden Yusuf Ziya Bey Bursa'ya gönderildi. Dahiliye Nezâreti bu müfettiş raporuna dayanarak 3 Eylül'de Umum Jandarma Kumandanlığı'na ilettiği yazıda, jandarma takibine rağmen, suçluların yakalanmadığından, bunda tabur komutanları başta olmak üzere, subay ve erlerin suçlu olduğundan söz ediyor, gerekli önlemlerin alınıp, subay ve erlerin bir düzene sokulmasını istiyordu¹⁵.

a.b-Çetelerin Faaliyetleri

Ahıskalı İsmail çetesi Hüdavendigâr Vilayeti'nde faaliyet gösteren çetelerden birisiydi. Eşkıyanın yargılanması için Divan-ı Harb-i Örfi'nin gelmesi bekleniyordu. Birinci Ferik Mustafa Sabri Paşa'nın başkanlığında teşkil edilen Divan-ı Harb'in çalışmalarını hızlandırmak amacıyla, işlenen suçlar ve alınan önlemler hakkında Harbiye Nezâreti 19 Ekim 1919 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ni bilgilendirmişti¹⁶.

Kayapalı Ali çetesi Mayıs 1920'de Kirazlı köyünde bir ağılda saklanırken yakalandı¹⁷. Kayapalı sevk sırasında firar etti¹⁸. Kaymakam Osman 16 Mayıs tarihli yazısında Topuklu İsmail çetesinden Haliloğlu Kadir'in yakalandığını, cezasının görülmek üzere emir verilmesi için emir beklendiğini Hüdavendigâr Jandarma Alay Kumandanlığı'na arz etti¹⁹. İki ay sonra Kayapalı'nın da aralarında bulunduğu Refik, İbrahim, Küplü Halil gibi çete reisleri kendi istekleri ile silah bıraktılar. Bu kişiler aynı köyden Ömer, Hasan, Ahmet'in teslim olmalarına yardımcı oldular²⁰.

Jandarma Alay Kumandanı Faik imzasıyla 11 Haziran 1920'de 56. Fırka Kumandanlığı'na çekilen telgrafta, Ulubatlı Kel Hüseyin çetesinden olup yakalanan Arap

¹⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 55-3/ 14, (2); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler; Dahiliye-Gelen 86/ 1992. 8 Aralık 1919.

¹⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 55-3/ 14, (3).

¹⁷ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.14-2, F.73.

¹⁸ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.15-27.

¹⁹ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.51, F53-3.

²⁰ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.14-8.

Çiftliği'nden İsmailoğlu Yahya ile Söğüt Alanı köyünden Mustafaoğlu Eyüp'ün Divan-ı Harp kararıyla bir gün önce idam edildikleri bildiriliyordu²¹.

Bursa-Orhaneli arasında eşkıyalık yapan Topuklu İsmail adlı çete reisi arkadaşı Ömer ile birlikte 4 Ağustos 1920'de Topuk köyünde yakalandı²².

Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa tarafından 20 Mayıs 1919'da 17. Kolordu Kumandan Vekilliği ve 56. Fırka Kumandanlığı'na atanan Mıralay Bekir Sami, Bursa'daki asayiş bozukluğunun sebeplerini jandarma kuvvetinin güvenilir olmadığına, Divan-ı Örfi azalarının gerekli çalışmaları yapamamasına, subayları teşvik etmeye yönelik para verilmemesine, bazı nüfuzlu kişilerin dış müdahaleye yönelik çalışmalarına bağlıyordu²³.

Kuva-yı Tedibe Kumandanı Osman Kırmacı'dan 56 Fırka Kumandanlığı'na 16 Mayıs 1920 tarihinde çektiği telgrafta Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereğince, artık eşkıya takibinde vazifeleri kalmadığını, görevin zabıta kuvvetleri ile mülki idareye ait olduğunu dile getirerek, seyyar bir bidayet mahkemesi kurulması, ya da bu görevin sona ermesi gerektiğini belirtiyordu²⁴. Bekir Sami, 18 Mayıs tarihli cevabında şimdiye kadar bu konuda önemli vazife gördüğünü, eskisi gibi vazifesine devam etmesini istiyordu²⁵.

Aynı tarihli bir başka telgrafta Orhaneli kazasının Çengiler köyü korucusu Antoniki öldüren Andonoğlu Ohanes'in yakalanıp adli makamlara teslim edildiği bildiriliyordu²⁶.

Garp Cephesi Bir Numaralı Sahra Jandarma Bölük Kumandanı Ömer imzasıyla Garp Cephesi Kumandanlığı'na 11 Mart 1921 tarihinde Orhaneli'den çekilen telgrafta, asi Ethem ile birlikte Yunanlılara sığınan Boşnak Muharrem, Bursa'nın Söğütlü Jandarma Karakolu Başçavuşu Necip, Veled-i Aziz mahallesinden Ali Rızaoğlu Mehmet Sabri,

²¹ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.81-2, F.81-1.

²² ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.20-6, 20-2.

²³ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Deft. 21 Ekim 1919.

²⁴ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.54-1.

²⁵ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.54.

²⁶ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.76-1.

Priştineli Yusufoglu İsmail, Priştineli Haliloğlu Kâzım, Hüdavendigâr mahallesinden Süleymanoğlu Halit, Demirci köyünden Mustafaoğlu Mehmet, Bosnalı muhacirlerden Karacabey kazasından Ahmetoğlu Süleyman, Rizeli İbrahimoglu Ömer Faruk banca, bir Alman iki Belçika mavzeri, iki bıçak, üç yüz Alman fişeklikle birlikte yakalanıp, Eskişehir'e gönderildiler²⁷.

b-Jandarmanın Durumu

Bursa ve Aydın vilayetlerini dolaşan Heyet-i Nasiha Reisi Ali Rıza Paşa, Meclis-i Vükelâ'ya sunduğu raporda, jandarmanın sayı ve keyfiyet itibariyle iyileştirilmesi gerektiğini belirtiyordu. İki üç lira maaşla çalışan efradın maaşlarının arttırılmasının, başı bozukluğun önlenmesine yönelik tedbirlerin alınmasının zorunluluğu üzerinde duruluyordu. Meclis-i Vükelâ'nın 17 Mayıs 1919 tarihli kararı bu önlemlerin alınmasına yönelikti²⁸.

Dahiliye Nezâreti, 61.Fırka'dan bir miktar askerle Bursa'ya gönderilmiş bulunan Mevki Kumandanı Hikmet'in firkasına dönmesine, Çekirge Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Binbaşı Akif'in asker alım işleri ile uğraştığından, bunun Mevki Kumandanlığı'na getirilmesinin uygun olmadığına dair yazıyı 24 Temmuz 1919'da vilayete gönderdi²⁹.

Hüdavendigâr Valisi Azmi, Jandarma Alay Kumandanı Hikmet'in tecrübesiz ve olayları bastırmakta yetersiz kaldığını 5 Ağustos tarihli yazısında dile getiriyordu. Dahiliye Nezâreti Umum Jandarma Kumandanlığı'na çektiği 7 Ağustos tarihli telgrafta bu kumandanın yerine acilen "tecrübeli, faal ve müstakim" bir kişinin getirilmesi konusunda gereğinin yapılmasını istiyordu.

Umum Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa, Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği 5 Eylül 1919 tarihli yazısında vilayetin işe bedelinin jandarma tarafından sağlanmasının zor

²⁷ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.195-8, F.195-7.

²⁸ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV. 215/ 114, (1); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye Giden, 118/ 700, 17 Mayıs 1919.

²⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 52-1/ 78, (1); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 85/ 484, 21 Temmuz 1919.

olduğunu, yeterli sayıda gönüllü kaydı yapılamadığını, vilayete bir miktar nizamiye efradının gönderilmesi gerektiğini bildiriyordu³⁰.

Vali Azmi Bey, 16 Ekim 1918'de kurulan İdare-yi Örfiye ve Heyet-i Tahkikiye'nin bir türlü faaliyete geçirilemediğinden bahisle, Çekirge Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Binbaşı Akif'in başkanlığında merkez memuru İhsan, Jandarma Mülazımı Kemal, Bidayet Mahkemesi azası Hakkı'dan oluşan bir Heyet-i Tahkikiye-yi Örfiye kurulduğunu, bu heyetin İdare-yi Örfiye Kararnamesi çerçevesinde hareket ettiğini, iki yüz kişilik bir jandarma kuvvetinin bir iki güne kadar hazır olacağını, bu kuvvette bulunacak subay ve erlere iki misli maaş ve tayin verileceğini 11 Eylül 1919 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne sunduğu yazıda ayrıntılı olarak anlatıyordu³¹.

Vilayetten 14 Aralık 1919 tarihinde Nezâret'e iletilen yazıda, Jandarma Mıntika Kumandanı'nın ehliyetli olmadığı, bu yüzden eşkıyalığın önlenmesine yönelik tedbirlerin alınmadığı vurgulanıyordu³².

Hüdavendigâr Jandarma Alay Kumandanlığı, jandarma efradının iâşe bedelinin yetersiz olduğu konusundaki şikayetini Umum Jandarma Kumandanlığı'na ilettili. Umum Jandarma Kumandanı Ali Kemal Paşa imzasıyla 11 Eylül 1920'de vilayete gönderilen yazıda, iâşe bedelinin beldenin tespit ettiği miktar üzerinden verilmesininin 27 Haziran 1920 tarihli kararname ile belirlendiği, bunun Hüdavendigâr Vilayeti için de uygulanacağı dile getiriliyordu. 1920 yılı başından itibaren geçerli olan bu kararnamenin hangi jandarma kıtaatında uygulanacağına Dahiliye Nezâreti'nin karar vereceğinden gecikme nedeninin buna bağlı olduğu belirtiliyordu³³.

³⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 54-2/ 31, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 52-2/ 62, (2).

³¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 55-2/ 37, (2).

³² BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 57-2/ 2, (2).

³³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-2/ 1-1,(3-4).

Jandarmanın 1920 yılında karşılaştığı zorluklardan birisi az olan maaşların zamanında ödenmemesi idi. Ekim ayında ancak ağustos maaşları ödenebilmişti³⁴.

Jandarmaya verilen istihkak 1922 yılında karşılanamaz hale geldi. Bu konu Vali Nafiz Bey tarafından Dahiliye Nezâreti'ne iletildi. Yazışmalarda Meclis-i Vükelâ'nın karar vermesi gerektiği dile getiriliyordu. Umum Jandarma Kumandanlığı'nın gayretleriyle 19 Nisan tarihli yazıda havalenamenin gönderildiği bildiriliyordu³⁵.

b.a-Jandarmaya Yapılan Tayinler

Vilayette düzenin sağlanamamasından dolayı jandarma kumandanları değiştiriliyordu. Hüdavendigâr Jandarma Alay Kumandanı Kaymakam İsmail Hakkı 1918 yılının Aralık ayında İstanbul'da başka bir göreve atandı³⁶.

28 Ocak 1919'da Jandarma Alay Kumandanlığı'na İstanbul Jandarma Kumandanlığı Müfettiş Muavini Vahit Bey getirildi³⁷.

Hüdavendigâr Vilayeti Jandarma Alay Kumandanı Kaymakam Vahit asayışı sağlayamadığından 1919 yılının Kasım ayında Trabzon'a tayin edildi³⁸.

Temmuz 1920'de Vilayet Jandarma Kumandanlığı'na esaretten dönen Binbaşı İrfan ehliyetli görüldüğünden atandı³⁹. Bu ayda vilayette bulunan jandarma tabur kumandanlıkları ile Polis Müdüriyeti'ne yeni tayin olunan kişilerin isim listesi gönderildi⁴⁰.

³⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem DH-İUM. E-61/ 14, (1); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 120/ 1758, 28 Kasım 1920; BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem DH-İUM. 3-2/ 1-8, (2).

³⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem DH-İUM. 3-3/ 1-41, (1-16); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem DH-İUM. 3-3/ 1-1, (13).

³⁶ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 85/ 22, 7 Ocak 1919.

³⁷ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 85/ 1253.15 Şubat 1919.

³⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2. Defter, 26 Kasım 1919.

³⁹ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1132, 21 Temmuz 1920.

⁴⁰ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 120/ 1149, 24 Temmuz 1920.

c-Görevi Kötüye Kullanma

Bursa Ziraat Müdürü Haydar ve arkadaşları, 1916 yılında memuriyetlerini kötüye kullanıp haksız kazanç elde etmişlerdi. Nezâret'ten gönderilen yazıda bunlar hakkında gerekli işlemin yapılması isteniyordu⁴¹.

Aynı yılın temmuz ayında Bursa Muhasebe-yi Hususiye Müdürü Arif yapmış olduğu yolsuzluktan dolayı görevinden azledildi⁴².

Hacı Baba mahallesi muhtarı Hacı Abdullahoğlu Hacı Abdurrahman ile ihtiyar heyetinden Hacı Ahmetoğlu Mustafa, Anbar Kâtibi Eyüp Sabri hakkında Vilayet Meclisi'nin 27 Temmuz 1918 tarihli kararı uyarınca haklarında soruşturma başlatıldı. Yapılan incelemede suçsuzlukları anlaşıldı. Şura-yı Devlet'in 14 Eylül 1918 tarihli beraat kararı vilayete bildirildi⁴³.

1918 yılının Temmuz ayında Bursa Koza Hanı tacirlerinden Hacı Kotorok-Mehmet ve Sami Ticarethanesi'nin elindeki ipek balyaları İnegöl İttihat ve Terakki Fırkası Üyesi Demircioğlu Ali ile Sadioğlu Hüseyin, Recepoğlu Sabri ve Mehmet Ağa tarafından gasp edildi. Balyaların bir kısmının halâ bu şahıslarda olup, bundan başka bu kişilerin ellerinde diğer tacirlerden alınan dört yüz yirmi dört kilo üç yüz gram ipek daha vardı. Mağdurlar İngiltere Siyasi Mümessilliği'nce korunuyordu⁴⁴.

Şehirde asayişin içinden çıkılmaz bir hal almasından sonra Meclis-i Vükelâ 24 Ekim 1918 tarihli kararıyla Hüdavendigâr Vilayeti'nde idare-yi örfiye ilânının uygulanması için hazırlanan talimatnameyi vilayete gönderdi⁴⁵.

⁴¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 38/ 30, (1).

⁴² BOA, Dahiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdüriyeti DH.UMVM. 2-1/ 4, (1).

⁴³ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülasa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF. 1632/ 42, (1).

⁴⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 99/ 140, (1).

⁴⁵ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 212/ 228, (1); BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 216/ 58, (1).

Bursa Belediyesi Eski Reisleri Doktor Emin ve Ahmet Nuri görevlerini kötüye kullandıkları suçlamasıyla mahkemeye verildiler. 1 Mart 1919 tarihli Şura-yı Devlet kararıyla haklarındaki suçlama kaldırıldı⁴⁶.

Hüdavendigâr Valisi İsmail Hakkı'nın kanuni olmayan hareketlerinden dolayı, hakkında tahkikat yapılmak üzere 11 Ekim 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla görevinden alındı⁴⁷.

Bursa Mekteb-i Sanayi Eski Müdürü Sadık ve arkadaşları hakkındaki evrakın incelenmek üzere 21 Mayıs 1919 tarihinde Şura-yı Devlet'e gönderilmesi isteniyordu⁴⁸.

24 Mayıs 1919'da Bursa Jandarma Kumandanları Salihoglu Murat ve Ahmetoğlu Mehmet hakkındaki suçlamalar incelendikten sonra beraat kararı vilayete gönderildi⁴⁹.

Şehrin Nalbantoğlu mahallesinde yaşayan merhum Zeliha Hanım'ın varisi Huriye Hanım'a kanunsuz ilmühaber düzenlemek suçlamasıyla yargılanan mahalle muhtarı Hacı Ahmet ile imam Hafız Hulusi 10 Nisan 1920 tarihli kararla suçsuz bulundu⁵⁰.

Binbaşı Rüştü ve birkaç jandarma efradı birlikte firar ettiler. Bu firardan sorumlu tutulan Jandarma Bölük Kumandanı Selahattin ve jandarma erleri Mehmetoğlu Osman, Çerkez İbrahim, Çerkez Ali haklarında gerekli işlem yapılmış olup, konu ile ilgili dosya Şura-yı Devlet'e gönderildi. Şura-yı Devlet yaptığı incelemede suç unsuruna rastlayamadı⁵¹.

⁴⁶ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF. 1633/ 47, (1).

⁴⁷ BOA; Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 249/ 204, (1).

⁴⁸ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1635/ 24, (1).

⁴⁹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF. 1635/ 26, (1).

⁵⁰ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1636/ 55, (1).

⁵¹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1633/ 66, (1).

Bursa Belediyesi azasından Ziya, Ali Ruhi, Mustafa, Ömer Lütü, Behçet Ethem ile eski belediye reislerinden Tevfik hakkında ihale kanuna aykırı hareket edip, panayır resmi ihalesine fesat karıştırmaktan dava açıldı. Şura-yı Devlet yaptığı inceleme sonunda 2 Ekim 1920 tarihinde verdiği kararda adı geçen şahısları suçlu buldu⁵².

İstanbul'un işgalinden önce Bursa'da yaşayan Rum ve Ermeniler Türklere her fırsatta sataşmakta idiler. Özellikle tehcir sonrasında şehre dönmüş olan Ermeniler çok büyük zarara uğradıklarını öne sürerek bunların ödenmesini istiyorlardı. Şehir ve çevresinde asayiş sağlanamadığından bu davranışlar artarak devam ediyordu. Erzurum'dan gelen Ermenilerin saldırıları, Karadeniz'deki Pontus Cemiyeti'ne bağlı Rumların Trabzon'dan gelen Rumlarla birleşerek kurdukları çetelerin saldırgan tutumları Türkleri dehşete düşürüyordu⁵³.

İzmir'in işgalini izleyen günlerde Bursa Ziraat Okulu Müdürü Refet okul bünyesinde bir gönüllü teşkilat kurmak istemişti. Bu teşkilat gerektiğinde silahlı mücadeleye katılabilecekti. İstanbul'dan gelen emir üzerine bu teşkilat ortadan kaldırıldı.

Şehirde istasyon yakınında tren içinde bomba bulunmuştu. Bu bomba hakkında yapılan araştırmalarda elle tutulur bir sonuç elde edilemedi⁵⁴.

d-Firar

Mayıs 1917'de şehirden Ömer ve Faik adında iki şahsın firar edip Şam'a gittikleri, burada fesat çıkarma hazırlığında oldukları haber alındı⁵⁵.

1918 yılının Temmuz ayında Bursa Hapishane ve Tevkifhanesi'nden 18 tutuklu firar etti. Dahiliye Nezâreti vilayetten bu firarlarla ilgili bilgi verilmemesinin sebebini soruyordu⁵⁶.

⁵² BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF.1637/ 24, (1).

⁵³ Mümtaz Şükrü Eğilmez, Milli Mücadele'de Bursa, İstanbul 1981, s.188.

⁵⁴ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 86/ 861, 25 Mayıs 1919.

⁵⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 77/ 6, (1).

⁵⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 90/ 36, (1).

Ağustos ayında Bursa'da ikâmete mecbur tutulan Emir Ali Paşazâde Abdülkadir'in Emir Şerif Hüseyin ile hükümet arasında arabuluculuk yapmakta olduğu haber alındı. Adı geçen şahıs hakkında takibatın Suriye Vilayeti'nce uygulanması isteniyordu⁵⁷.

1918 yılının Aralık ayında Binbaşı Rüştü, Bursa'daki görevli olduğu birlikten firar etmişti. Bu binbaşı İzmit ve civarındaki akrabalarına haber gönderip, halkı ayaklandırmaya çalışıyordu. Umum Jandarma Kumandanlığı İzmit Mutasarrıflığı'na 25 Aralık 1918'de gönderdiği yazıda bu hususa dikkat çekiyordu⁵⁸.

e-Sahtekârlık

8 Temmuz 1917 tarihli Jandarma Alay Kumandanlığı'nın Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği rapor ilgi çekiciydi. İlaşeye ihtiyacı olmayan erbab-ı ticaret, ve zenginlerin bundan yararlandıkları belirlenmişti. Muhtaç durumda olan insanlar bu yardımdan gereği gibi faydalanamıyorlardı⁵⁹. İkinci defa alınan öşür içine köylüler tarafından çok miktarda taş, toprak katılmıştı. Zahire ihracı yasak olduğu halde geceleri arabalar dolusu zahire çıkarıldığı, yol üstündeki karakollar tarafından bunlara göz yumulduğu anlatılıyordu⁶⁰. Köylülerin bu davranışları üzerine ikinci defa öşür alınmaması kararlaştırıldı⁶¹.

f-Tutuklama

Bursa'da Ermeni cemaatinden bazı kişiler tutuklanmıştı. Dahiliye Nezâreti'ne yapılan şikayet üzerine Nezâret, 12 Ocak 1918 tarihli yazısında vilayetten Kevork Nalbantyan, Vaarşan Herekonyan, Karabet Cerrahyan, Mıgırdıç Garik Nazaryan, Karabet Pehlivanyan, Mıgır Karabetyan, Çolgirali Hacik Hanendyan, Pedros Aşıkyan, Karabet

⁵⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 84/ 181, (1).

⁵⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 94/ 244, (1).

⁵⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-42/ 16, (5).

⁶⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-42/ 16, (4).

⁶¹ BOA; Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-43/ 69, (1).

Garkasyan, Hamporsum Otuzbiryan, Ohanes Hacikyan, Ohan Kocaoğluyan, Haronyon Kocaoğluyan isimlerindeki Ermenilerin tutukluluk sebeplerinin bildirilmesini istiyordu⁶².

Dahiliye Nezâreti, 2 Ocak 1919 tarihli Konya Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta İttihat ve Terakki Eski Bursa Müfettişi İbrahim'in Konya'da olduğunun Polis Müdüriyeti Umumiyesi'nden bildirildiğini, adı geçen şahsın Bursa Divan-ı Harb-i Örfisi'nce tutuklanmak üzere arandığını bildiriyordu⁶³.

1 Mart 1919 tarihinde Bursa kazasında tutukluların işledikleri suçlara göre durumları şöyleydi: Cesimeden 40 erkek 4 kadın, cinayetten 94 erkek 3 kadın, bunların dışında diğer suçlardan 280 erkek 14 kadın tutuklanmıştı⁶⁴.

Vilayette düzeni bozan bir takım dış müdahaleler de oluyordu. Kalp akçe süren Vasioloğlu Stefan'ı öldürmekten, tutuklu Haliloğlu Şükrü, Ahmetoğlu Ali, Ahmetoğlu Osman, Hüseyinoğlu Mehmet İngiliz Mevki Kumandanı General Thomson'un isteğiyle serbest bırakılmışlardı. Vali Gümülcineli İsmail, 6 Haziran tarihli telgrafında bu konuya değinmekteydi. Dahiliye Nezâreti Hariciye Nezâreti aracılığıyla İngiltere Sefareti nezdinde girişimde bulunmuştu⁶⁵.

Bursa Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Necati tutuklanması ile ilgili olarak Nezâret, vilayete 15 Ağustos 1919 tarihli yazı göndermişti. Yazıda tutuklamanın sebebi soruluyordu⁶⁶.

Ali Rıza Paşa kabinesinde 18 Ekim 1919'da Bursa Valiliği'ne atanan Ebubekir Hazım (Tepeyran), 13 Şubat 1920 tarihinde Dahiliye Nâzırlığı'na getirildi⁶⁷. Hazım'in Bursa Valiliği'nde iken çektiği iddia edilen bir telgraf yüzünden Birinci Divan-ı Harbi Örfi tarafından tutuklanması isteniyordu. Divan-ı Harp valinin Dahiliye Nezâreti'ne çektiği telgrafları istedi. Nezâret de vilayetin 26 Ekim-19 Aralık 1919 tarihleri arasındaki

⁶² BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 94/ 113, (1).

⁶³ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 105/ 23, (1).

⁶⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiye Kalemi DH.SN.M. 40/ 44, (2)..

⁶⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 52-3/ 51, (1).

⁶⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 102/ 141, (1).

telgrafların bir suretini Divan-ı Harb'e gönderdi⁶⁸.

g-Görevden Alınma

Vali Gümülcineli İsmail, 28 Nisan 1919 tarihli Dahiliye Nâzırı Mehmet Ali'ye çektiği telgrafta Bursa Maarif Müdürü'nün koyu bir ittihatçı olduğundan söz etmekteydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olan valinin daha önce de Maarif Müdürü hakkında Dahiliye Nezâreti'ne şikayette bulunduğu anlaşılmaktadır⁶⁹.

Dahiliye Nezâreti'nin vilayete gönderdiği Ekim 1920 tarihli yazıda Vilayet Polis Müdürü'nden görevini yerine getirmediği, yardımcısının görevine bağlı olduğu konusunda bilgilerin Nezâret'e ulaştığından söz edilip, bu görüşün hangisi doğru ise onun bildirilmesi isteniyordu⁷⁰.

g-Yokluk

Savaşın getirdiği sıkışık durum içerisinde halkın ihtiyaçlarının elden geldiğince karşılanmasına çalışılıyordu. 1915 yılı Temmuz ayında tüccarın kendi hesabına almış olduğu tahıl ve pirince hükümet tarafından şehrin ihtiyaçlarını karşılamak üzere el konuldu⁷¹.

6 Eylül 1916 tarihli vilayetten kazalara gönderilen yazıda, buğday, un, darı, mısır, yulaf, darı, burçak, pirinç, kuru bakla, nohut, fasulyenin vilayet dışına çıkarılmasının yasaklanmıştı. Bundan başka diğer maddelerin vilayet dışına çıkışının serbest olduğu bildiriliyordu⁷².

⁶⁷ BOA, Sicil-i Ahvâl Defterleri, Defter:55, sayfa: 369, Hazım Bey için ayrıntılı bilgi için bkz. Sicil-i Ahvâl Defterleri, Defter 150, s.101.

⁶⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 59-2/ 28, (1).

⁶⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 52-1/ 70, (3); Mehmet Tevfik Biren, II Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.II, İstanbul 1993, s.270.

⁷⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 59-2/ 41, (1).

⁷¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 66/ 90, (1).

⁷² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.U.M. E-20/ 4, (3).

Dahiliye Nezâreti 22 Şubat 1917'de vilayetlere yayınladığı tamimde, iaşe ile ilgili işlemlerin İaşe-yi Umumiye Heyet-i Merkeziyesi tarafından yürütüldüğünden, yazışmaların bu merkeze yapılmasını istiyordu⁷³.

Vilayetin Şubat 1917'de gaz yokluğu nedeniyle İstanbul'dan gaz alınmasına izin verilmesini öngören yazısına, Nezâret 22 Şubat 1917 tarihli İstanbul Şehremaneti'ne gönderdiği yazı ile gereken izni verdi⁷⁴.

Harbiye Nezâreti 24 Ağustos 1917 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne ilettiği yazıda, Hüdavendigâr Vilayeti'nin zahire öşrünün vilayet ihtiyacı karşılanmadan askeriye verilmesini istiyordu. Öşür bir an önce askeriye teslim edilmek üzere ambarlara naklettiriliyordu⁷⁵.

Vali Rahmi, 23 Haziran 1917 tarihli mektubunda İstanbul'a sevk edilmek üzere gönderilen meyve ve sebzenin askerler tarafından kayıklar içinde iken alındığını, tüccarın bundan mağdur olduğunu dile getiriyordu. Vali, ayrıca askeriye için mübayaanın harbiye komisyonları tarafından yapıldığına işaret etmekteydi. Dahiliye Nâzırı Talat Paşa Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya yolladığı 28 Haziran tarihli yazıda gerekli önlemlerin alınmasına dikkat çekiyordu⁷⁶.

Vilayet memurları da sıkıntı içindeydiler. Vali Hakkı, 13 Aralık 1917'de Nezâret'e çektiği telgrafta memurların büyük sıkıntı çektiklerini, vilayet iaşesinden kendilerine verilen miktarın yeterli olmadığını, Bab-ı Âlî tarafından yardım suretiyle ihtiyaçlarının giderilebileceğini bildiriyordu⁷⁷.

Vali Hakkı, 26 Mayıs 1918 tarihli yazısında vilayet memurlarının gaz ve şeker yokluğundan büyük sıkıntı içinde olduklarını dile getiriyordu. Dahiliye Nezâreti'nin 19 Haziran tarihli yazısında şekerin gönderildiği, gazın gönderilmesinin imkânsız olduğu

⁷³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-28/ 19, (1).

⁷⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-28/ 44, (1).

⁷⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-20/ 8, (2).

⁷⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-35/ 70, (1).

⁷⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-44/ 73, (2).

belirtiliyordu⁷⁸. Valinin şeker ve gaz yokluğuna ilişkin Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazı bununla kalmadı. 23 Eylül 1918 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne konu ilgili bir yazı da gönderdi⁷⁹.

Vilayetin içinde bulunduğu açlık sebebiyle Konya ve Ankara'dan 1919 yılı içinde zahire getirildi. İstanbul'un içinde bulunduğu sıkıntıdan dolayı buradan zahire yardımı yapılamadı⁸⁰.

h-Bazı Mallar Üzerindeki Kısıtlamalar

Vilayette yağ azlığı yüzünden askeri birliklerin ihtiyacının karşılanabilmesi için, vilayet dışına çıkarılması 1916 Eylül'ünde yasaklandı⁸¹.

1916 yılının Kasım ayında Dahiliye Nezâreti vilayete çektiği yazıda gerektiğinde kestaneden ekmek yapılabileceğinden vilayet dışına kestane ihracı yasaklanıyordu⁸²

Hüdavendigâr Valisi Hakkı, 9 Haziran 1917 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda Beşinci Ordu ve Bursa Mıntika Kumandanlığı emrinde vilayet dışına yağ, peynir, sebze, hayvan, zeytin, zeytin yağının ihracının önlenmesini istiyordu. Nezâret, 11 Haziran 1917 tarihinde yasaklama yönünde bir karar aldı⁸³

Haziran ayında Bursa Nokta Kumandanlığı'nca Bandırma'dan İstanbul'a sevk edilen yaş ve kuru sebze askeriye tarafından el konuldu⁸⁴.

Beşinci Mıntika İaşe Heyeti tarafından sade yağ, kuru sebze ve soğanın vilayet dışına çıkarılmasına ilişkin yasağın uygulanmasını Harbiye Nezâreti 30 Ekim 1917 tarihli

⁷⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-16/ 10-30, (1).

⁷⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-47/ 40, (1).

⁸⁰ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 118/ 585, 26 Nisan 1919.

⁸¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-20/ 4, (1).

⁸² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-23/ 33, (1).

⁸³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-32/ 12, (1).

⁸⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-35/ 21, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-35/ 70, (1).

yazı ile Dahiliye Nezâreti'nden istiyordu⁸⁵.

1-Sürgün

Gümülcineli İsmail, valiliği döneminde bazı kişileri Bursa'dan sürdürmüştü. Miralay Bekir Sami, asayişini sağladıktan sonra bu kişiler Bursa'ya geri dönmeye başladılar⁸⁶.

Setbaşı mahallesinden Çerkez İbrahim Ağa Divan-ı Harp kararıyla sürülmüştü⁸⁷.

2- İstanbul'un Tutumu

a-Heyet-i Nasiha

Mart 1919'da gittikçe artan eşkıyalığı bastırmak, gayrimüslim vatandaşların işleriyle uğraşmalarını sağlamak için Heyet-i Nasihalar kurulması gündeme geldi. Anadolu ve Trakya'nın çeşitli bölgelerini dolaşıp, telkinde bulunmak üzere iki Heyet-i Nasiha kuruldu. Anadolu heyetinin başına Şehzâde Abdurrahim Efendi getirildi. Ayândan Ferik Ali Rıza Paşa, Divan-ı Harb-i Örfi Reisi Mahmut Hayret, Süleyman Şefik Paşa, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, Pazarcık Eski Müftüsü Halil Fehim, Karahisar Eski Mebusu Yanko Günenidis, Şura-yı Devlet Üyesi İstifanaki, Bab-ı Âli Memurin-i Kalem Müdürü Ohannes Ferit heyetin üyeleriydiler⁸⁸.

Heyet, 16 Nisan 1919'da Yıldız Sarayı'nda yapılan törenin ardından vapurla Mudanya'ya geldi. Ertesi günü Bursa'ya geçti. Bursa'da büyük bir karşılama töreni yapıldı. Belediye önünde Ali Rıza Paşa halka sabır ve sükunet tavsiye etti. Şehzâde Abdurrahim Efendi de konuşmasında halka Padişahın selâmlarını ilettili. Heyet üç gün Bursa'da kaldı. İncelemelerde bulunup, camileri ziyaret etti. 20 Nisan'da şehzade şerefine

⁸⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-35/ 21, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-35/ 70, (1).

⁸⁶ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 13.8.1919. 20 Kolordu Kumandanlığı'na çekilen telgraf.

⁸⁷ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 7.Daftar, 12 Mayıs 1920.

⁸⁸ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 216/ 89, (1).

bir ziyafet tertip edildi. Ziyafet sonrasında Heyet Karacabey'e gitmek üzere Bursa'dan ayrıldı⁸⁹.

15 Nisan günü Mudanya iskelesine altı yüz adet Yunan askeri elbisesi ile beş yüz adet battaniye çıkartıldı. Bunlar Mudanya ve Bursa'daki Rumlara dağıtıldı. Vali Gümölcineli İsmail bu durumu İstanbul'a aynı gün ilettili. Nezâret'ten silah ve cephaneye ve benzeri malzemenin çıkartılmasının önlenmesi, sorumlular hakkında gerekenin yapılması vilayetlere gönderilen genel bir tebliğle isteniyordu⁹⁰.

3-Bekir Sami'nin 56. Fırka Kumandanlığı'na Atanması ve Fırkanın Durumu

a-14. Kolordu

14 Kolordu'nun sorumluluk bölgesi Bursa Vilayeti, Balıkesir Mutasarrıflığı, İzmir-Manisa-Afyon Karahisar Demiryolu'nun kuzey kesimiydi⁹¹.

Kolordunun kumanda yapısı şöyleydi. Kolordu Kumandanlığı'nı Yusuf İzzet Paşa yürütmekteydi. Binbaşı Kâmil Erkân-ı Harb idi. Kolorduya 56. ve 61. Fırkalar bağlıydı. 56. Fırka'nın erkân-ı Harbi Binbaşı Halit idi. Fırkaya bağlı Alayların (172, 173, 174) kumandanları Kaymakam Osman, Kaymakam Kâzım, Kaymakam Rahmi idi. 61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım idi. 61.Fırkaya 188,189,190.Alaylar bağlıydı. 188. Alay Kumandanlığı boştu. 189. Alay Kumandanı Kaymakam Sait, 190. Alay Kumandanı Kaymakam Seyfettin idi⁹².

14 Kolordu Kumandanlığı'ndan 27 Haziran 1919'da 56. Fırka Kumandanlığı'na gönderilen yazıda, iskân ve iâşe ile ilgili tertibatın alınıp, efradın dağılmasını önleyici

⁸⁹ Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1984, s.46.

⁹⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 51-1/ 76, (1).

⁹¹ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.64.

⁹² ATASE Arşivi, K.397, D.10, F.2-1, F.3, F.4.

tedbirler uygulanması, hangi alayın nereye gönderilmiş olduğunun kolorduya bildirilmesi emrediliyordu⁹³.

b-56. Fırka

Bursa'da asayişin gittikçe bozulduğu 1919 yılında bölgedeki kuvvetlere bir düzen vermek üzere, Miralay Bekir Sami (Günsav) Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa imzasıyla 20 Mayıs 1919 tarihli telgrafla 56 Fırka Kumandanlığı ile vekâleten 17. Kolordu Kumandanlığı'na atandı⁹⁴. 14 Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'nın 56. Fırka'nın teşkilatlanmasının sağlanmasına ilişkin 20 Haziran tarihli emri üzerine yaveri Selahattin ile birlikte Kula'dan ayrıldı. Bekir Sami yaveri ile altı günlük bir yolculuktan sonra 27 Haziran'da Bursa'ya ulaştı⁹⁵.

14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, 56. Fırka'ya çektiği telgrafta, firkanın 14. Kolordu emrine verildiğini bildiriyordu. Fırka Kumandanı Muharrem Harbiye Nezâreti emrine uyararak İstanbul'a gidecekti⁹⁶. Mayıs ayı sonlarında kolordu emrine fazladan 1 mirлива, 1 miralay, 3, kaymakam, 4 binbaşı, 10 yüzbaşı, 46 mülazım, 6 hesap memuru ve 1045 asker verilmiş, askerlerin büyük bir kısmı firar etmiş, geriye 860 nefer kalmıştı⁹⁷. Bu tamim Bursa Mevki Kumandanı Binbaşı Osman vasıtasıyla 56 Fırka Kumandanlığı'na ulaştırılmıştı⁹⁸.

Bekir Sami Bursa'ya gelmeden önce kendisine Mustafa Kemal Paşa tarafından Sivas'tan 18 Haziran tarihli telgraf çekilmişti. Bu telgrafta Sivas'ta toplanacak kongre hakkında geniş bilgi verilmekteydi. Hükümetin acizliği, Anadolu'nun işgalden kurtuluşu için meydana getirilen teşkilatın kaza ve nahiyelere kadar yayıldığı vurgulanmaktaydı. Kongreye katılacak delegelerden Ankara yoluyla gelecek olanlara 20. Kolordu

⁹³ ATASE Arşivi, K.395, D.3, F.7.

⁹⁴ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.10; TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1 Defter, 20 Mayıs 1919. Bekir Sami Bey'in Bursa'ya gelmeden önceki faaliyetleri ilgili 1. defterde ayrıntılı bilgi vardır.

⁹⁵ ATASE Arşivi, K.320, D.4, F.6-2.

⁹⁶ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.7.

⁹⁷ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.6-3.

⁹⁸ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.7.

Kumandanlığı, Samsun yolunu izleyecekleri Mutasarrıf Hamit yardımcı olacaktı⁹⁹. Bekir Sami'nin eline Mustafa Kemal Paşa'nın 22 ve 23 Haziran tarihli iki telgrafi daha ulaştı. Bu telgraflarda gelişmelerin bildirilmesi, Anadolu'yu temsilen toplanacak olan Sivas Kongresi'ne delege seçilmesi isteniyordu¹⁰⁰. Bekir Sami, bu telgraflara cevap olarak 27 Haziran'da çektiği telgrafta, gelir gelmez teşkilata başladığını, resmi engellemelere rağmen, "amâl-ı milliyenin temini" için gerekli tedbirlerin alınacağını dile getiriyordu¹⁰¹.

Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa, 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami'ye 7 Haziran 1919 tarihli ordu müfettişliklerinin sorumluluk alanlarını belirleyen bir yazı gönderdi. Bu yazıya göre, 13. Kolordu müstakil olarak Nezâret'e bağlanmıştı. Diğer kolordular üç ayrı müfettişlik bölgesine ayrılmıştı. Birinci Ordu Müfettişliği görev alanı içinde birinci, on dördüncü, yirmi beşinci kolordular bulunmaktaydı. 17. Kolorduya bağlı olan 56. Fırka geçici bir süre için 14. Kolorduya bağlanıp, Birinci Ordu Müfettişliği'nin sorumluluğuna verilmişti¹⁰². Bu tamimi izleyen iki gün içinde karargâhı Mudanya'da olan 17. Kolordu lağvedildi¹⁰³.

56. Fırka hiç eşyasız Bursa'ya geldi¹⁰⁴. Fırka karargâhı için belediyenin üst katı ayrıldı¹⁰⁵. Askerin bir kısmı Tophane'de kurulan çadırlara yerleştirildi. İstanbul'dan gönderilen teçhizatla askerlerin elbisesi ve diğer ihtiyaçları karşılandı. 52 binek, 36 mekkâri, 16 koşum hayvanına ihtiyaç vardı¹⁰⁶. Fırkanın silah ihtiyacı için 61. Fırka Kumandanlığı'ndan 2000 tüfek gönderilmesi emredildi¹⁰⁷.

Haziran 1919'da 56.Fırkaya bağlı 173. Alayda 3 üst rütbeli subay, 15 subay, 3 hesap memuru, 171 asker, 1 tüfek ustası, 174. Alayda 2 üst rütbeli subay, 11 subay, 1 hesap memuru, 143 asker, 1 tüfek ustası bulunuyordu¹⁰⁸. Bu alaydaki asker sayısı

⁹⁹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1 Defter, 18 Haziran 1919.

¹⁰⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1 Defter, 22 Haziran 1919, 23 Haziran 1919.

¹⁰¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1 Defter, 27 Haziran 1919.

¹⁰² ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.17; ATASE Arşivi, K.397, D.10, F.23..

¹⁰³ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.23.

¹⁰⁴ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.29.

¹⁰⁵ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.19.

¹⁰⁶ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.31.

¹⁰⁷ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.28.

¹⁰⁸ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.6, F.14.

Temmuz sonlarında 230'a yükseldi¹⁰⁹. Fırka Ağustos ayı sonlarında henüz bir tabur seviyesindeydi¹¹⁰.

Ağustos ayında Harbiye Nezâreti'nce firkanın Balıkesir'e nakli kararlaştırılmıştı. Bu emir 21 Ağustos 1919'da 14. Kolordu Kumandanlığı'nı yürüten Mirliva Kâzım Paşa tarafından 56. Fırka'ya tebliğ edildi¹¹¹. Bekir Sami, ordunun ikmâlinin sağlanması halinde naklin gerçekleşebileceği düşüncesinde iken¹¹², ayın 29'unda nakilden vazgeçildiği bildiriliyordu¹¹³.

Bekir Sami, göreve başladıktan kısa bir süre sonra çevreye dağılmış olan fırka birliklerini şehre toplamaya başladı. Bu amaçla Mudanya'da bulunan birlikler Bursa'ya 9 Haziran 1919'da ulaştılar¹¹⁴. Fırkayı güçlendirmek için 14. Kolordu'nun nakliye taburu ile ağır topçu alayı 56. Fırka emrine verildi¹¹⁵.

1 Eylül tarihli rapora göre, 56. Fırka karargâhında 8 subay, 48 nefer, 11 hayvan vardı¹¹⁶. Kasım ayı itibarıyla 173. Alayın mevcudu 260, 174. Alayın ise 524 idi¹¹⁷. Fırka hastahanesine Gureba Hastahanesi içinde yer verme düşüncesi yer darlığından gerçekleşmedi. Fırka hastanesi olarak Splantit Oteli seçildi. Fırkada görevli baş tabibi ve yardımcısı Bursa'da bulunmayıp İstanbul'da idi¹¹⁸. Ekim ayında Mevki Hastahanesi'nin ihtiyacını karşılamak üzere yeteri kadar doktor gönderilmesi kararlaştırıldı. Hastahanedeki firarların önlenmesi için Yüzbaşı Faik ve Mülazım Kemal görevlendirildi¹¹⁹.

¹⁰⁹ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.17.

¹¹⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1.Daftar, 21 Ağustos 1919.

¹¹¹ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.3.

¹¹² ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.4.

¹¹³ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.5.

¹¹⁴ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.19.

¹¹⁵ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.21.

¹¹⁶ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.34.

¹¹⁷ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.57.

¹¹⁸ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.26; ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.66.

¹¹⁹ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.67.

Harbiye Nâzırı Süleyman Şefik Paşa imzasıyla firkaya 12 Eylül tarihinde çekilen telgrafta Fransız irtibat subayı Merşen başkanlığında bir heyetin Bursa'ya geleceğinden, bu konuda mülki idare ile birlikte hareket edilmesinin gerekliliği üzerinde duruluyordu¹²⁰.

Defterdarlığın 56. Fırka'ya 18 Ekim 1919 tarihinde gönderdiği yazıda 17., 14., 25. Kolorduların Bursa çevresindeki alay ve taburların isimleri ve buldukları yerler hakkında bir cetvel hazırlanıp, gönderilmesi isteniyordu¹²¹.

56. Fırka, Ocak 1920'de 261 subay ve memur, 1425 piyade askeri, 12 ağır makineli tüfek, 276 hayvana sahipti¹²². Mevki Hastahanesi'nde Ocak 1920'de görevli sayısı 54 idi¹²³.

Ocak 1920'de 172. Alay Ayvalık'ta¹²⁴, 173. Alay 1. Taburundan iki piyade, alay makineli tüfek bölüğünden iki makineli tüfek Yenişehir'de, 174. Alayın 1.ve 2. Taburları Bursa'da, 3. Taburu Orhaneli de idi¹²⁵.

Heyet-i Temsiliye adına 18 Mayıs 1920 akşamı 56. Fırka Kumandanlığı'na çekilen telgrafta Anadolu Islahat Müfettişliği'ne atanan Zeki Paşa'nın kolordu mıntıkasındaki iskelelerden birine çıkmasının önlenmesi konusuna dikkat çekiliyordu¹²⁶.

c-Merkez Kumandanlığı

Bekir Sami'nin asayiş konusunda aldığı tedbirler arasında Merkez Kumandanlığı kurulması fikri de yer alıyordu. Bu düşüncesini 13 Eylül 1919'da 174. Alay Kumandanı Kaymakam Rahmi'yi Merkez Kumandan tayin ederek gerçekleştirdi¹²⁷.

¹²⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2. Defter, 12 Eylül 1919.

¹²¹ ATASE Arşivi, K.395, D.3, F.22.

¹²² ATASE Arşivi, K.397, D.11, F.12. Fırkaya bağlı alayların mevcutları için bkz. ATASE Arşivi, K.397, D.11, F.11-1, 46-1.

¹²³ ATASE Arşivi, K.396, D.5, F.79.

¹²⁴ ATASE Arşivi, K.395, D.3, F.3

¹²⁵ ATASE Arşivi, K.397, D.10, F.3-1.

¹²⁶ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.59-1.

¹²⁷ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.58.

Kumandanlık kadrosu 2 üst rütbeli subay, 7 subay, 1 başçavuş, 3 çavuş, 41 askerden oluşuyordu. Askerler için 100 lira, subaylar ve diğer masraflar için de 300 liraya ihtiyaç duyuyordu¹²⁸.

Teşkilatlanma için yapılan çalışmaları yürütmek üzere Bekir Sami'nin yaveri Selahattin İstanbul'a gitti. Karakol Cemiyeti üyeleri (Tolçalı Süleyman, Miralay Galatalı Şevki, Kara Vasıf, Harbiye Nezâreti 1. Şube Müdürü Binbaşı Naim Cevat, 10. Kafkas Fırka Kumandanı Kemalettin Sami) ile görüşmelerde bulundu. Bekir Sami'nin kurmay başkanı Yüzbaşı Selahattin Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olan Halil Paşa ile görüşerek, eğer kendisini Bursa sınırına ulaştırabilirse hükümetin ele geçiremeyeceği teminatını verdi¹²⁹.

d-Firarlar

Bursa'daki birliklerden firarlar Bekir Sami'nin çözmeye çalıştığı önemli bir meselesiydi. Bu amaçla birlik kumandanlarına firarların önlenmesi ilişkin bir çok yazı gönderdi¹³⁰. 1 Ağustos 1919 tarihli cetvele göre, firkadan 142 kişi firar etti. 32 kişi de hastaneye sevk edildi. Fırkaya askerlik şubelerinden 130 asker ile hastahaneden 24 kişi gönderildi¹³¹.

Askerlerin birliklerinden firarını önlemeye yönelik olarak Bursa Mebusu Operatör Emin Bey Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne 21 Eylül 1920 de bir önerge sundu. Önergede subay ve erlere altı ayda bir on beş gün izin verilmesine, izin kullanmak istemeyenlerin haklarından vazgeçmiş sayılmalarına, süresini izinsiz uzatanlar subay ise kıdemlerinden üç sene indirilmesine, erler için de kayıtlarının yenilenmesine ilişkin maddeler yer alıyordu. Önerge Müdafayı Milliye Komisyonu'na sevk edildi. Kabul edildiğine dair elimizde bir bilgi yoktur¹³².

¹²⁸ ATASE Arşivi, K.395, D.1, F.68-1, F.98.

¹²⁹ İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, C.II, İstanbul 1987, s.117.

¹³⁰ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 2.Daftar, 19 Kasım 1919; ATASE Arşivi, K.917, D.22, F.7.

¹³¹ ATASE Arşivi, K.399, D.24, F.5. Birliklerdeki firarlar için bkz. ATASE Arşivi, K.399, D.24, F.15.

¹³² ATASE Arşivi, K.629, D.255, F.4.

4- Bursa ile ilgili Gelişmeler

a-Sivas Kongresi

Sivas'ta Anadolu'ya yönelik bir kongre toplanacağı kararı Mustafa Kemal Paşa tarafından Bekir Sami'ye 19 Haziran 1919 tarihli telgrafla bildirilmişti. 30 Temmuz'da 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın gönderdiği telgrafta Bursa, Biga, İzmit'ten henüz delege seçilmediğini dile getiriyor, bu konuda bilgi istiyordu¹³³. Bekir Sami, Karesi ve Biga için 14. Kolordu Kumandanı İstanbul'a gittiğinden bir seçimin yapılamadığını, Bursa için aday tespitine çalışıldığını bildirdi¹³⁴.

Ali Fuat Paşa, delege seçiminin uzaması üzerine Bursa'dan Belediye Reisi Ahmet Nuri ile dava vekili Osman Nuri'nin delege olarak 7 Ağustos'ta Eskişehir yoluyla Ankara'ya hareket edeceklerini bildiriyordu. Böylece Ali Fuat Paşa Bursa delege seçimine ağırlığını koyarak seçim işlemini kolaylaştırmıştı. Aynı gün Bekir Sami Ali Fuat Paşa'ya çektiği telgrafta Vali Gümülcineli İsmail ve arkadaşlarının fesat çıkardıklarından delege seçilemediğini, delege seçilmiş olsa bile bu tarihe kadar yetişmelerinin zor olduğunu savunmaktaydı. 24 Ağustos'ta Ali Fuat Paşa'dan Ahmet Nuri ve Osman Nuri'nin delege olarak gönderilmesini isteyen kesin talimatı ulaştı¹³⁵.

Sivas Kongresi'nde milli kuvvetler bir çatı altında toplanıp, Heyet-i Temsiliye denetimine verildi. Kongrede, Milli Kongre Heyet-i Merkeziyesi adıyla bir Kuva-yı Milliye Talimatnamesi hazırlandı. Bu talimatnamenin bazı maddeleri şöyleydi: Teşkilat-ı milliye ile ordu arasında irtibat-ı Heyet-i Temsiliye sağlayacaktı. Milli müfrezeler sabit ve seyyar olmak üzere iki türlüdür. Seyyar müfrezeler milletin silah tutan gençlerinden meydana gelecektir. Müfrezeler yalnızca kendi mıntıklarında değil, icap ettiğinde diğer müfrezelere yardımcı olmak üzere birbirlerinin sorumluluk bölgelerine geçebilecektir. Her

¹³³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 30. Temmuz 1919..

¹³⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 5 Ağustos 1919.

¹³⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 27 Ağustos 1919, 1 Eylül 1919.

türlü fazla silah ve cephanede depolarda muhafaza edilecektir. Müfreze teşkilatının her üyesi Kur'an'a yemin edecektir¹³⁶.

Kongre çalışmaları devam ederken İstanbul Hükümeti ile irtibatın kesilmesi kararı alındı. Bu karar üzerine Bekir Sami, Yusuf İzzet Paşa'ya 16 Eylül'de çektiği telgrafta Bursa-İstanbul arasındaki telgraf hattının kesilmesinin İstanbul üzerinde caydırıcı bir etkisi olacağına inanmadığını belirtiyordu¹³⁷. Ali Fuat Paşa Bekir Sami'nin görüşünün aksine, iyi bir netice doğuracağını 14 Eylül tarihinde Bekir Sami'ye bildirdi¹³⁸. Haberleşmenin kesilmesi emrine rağmen, bazı resmi telgraflar çekiliyor, yasak tam anlamıyla uygulanamıyordu¹³⁹.

Kongreye katılan eski Belediye Reisi Ahmet Nuri ve dava vekili Osman Nuri 8 Ekim'de Bursa'ya dönüşlerinde büyük bir törenle karşılandılar. Bekir Sami Heyet-i Temsiliye adına Sivas'a çektiği 9 Ekim tarihli telgrafta Ahmet Nuri'nin Bursa'da sevilmediğinden kalmasının milli teşkilat açısından büyük zarar vereceğini dile getiriyor, vakit geçirilmeden Bursa'dan alınmasını istiyordu¹⁴⁰.

Mustafa Kemal Paşa, Ahmet Nuri'ye hitaben, Bekir Sami'ye gönderdiği 10 Ekim tarihli telgrafta hakkında Bursa'da bir çok dedikodu çıktığını, bu yüzden bir süre kendisinin İstanbul veya başka bir yere gitmesini bildiriyordu¹⁴¹. Ahmet Nuri, Bekir Sami'ye karşı kendisini savunmaya çalıştıysa da, başarılı olamadı¹⁴².

b-Üçüncü Balıkesir Kongresi

Üçüncü Balıkesir Kongresi'nde (16-22 Eylül 1919) alınan kararda Bursa'nın da yapılacak kongreye katılımını sağlamak için Dava Vekili Süleyman Sadi Efendi Bursa'ya

¹³⁶ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1.Daftar, Kuva-yı Milliye Talimatnamesi; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.II, Ankara 1973,s.101.

¹³⁷ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar,16 Eylül 1919.

¹³⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 14 Eylül 1919.

¹³⁹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 7 Ekim 1919.

¹⁴⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 9 Ekim 1919.

¹⁴¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 10 Ekim 1919.

¹⁴² TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 12 Ekim 1919.

gönderildi¹⁴³. Balıkesir Kongresi'nin bu hareketini Anadolu ve Rumeli Müdafı-yı Hukuk Cemiyeti Bursa delegesi Osman Nuri 12 Ekim'de Heyet-i Temsiliye'ye telgrafla bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, kongre öncesinde Bekir Sami ve Kâzım Beylere çektiği telgraflarda Sivas Kongresi'nin umumi bir kongre olduğunu, cemiyetlerin bu kongrede, Anadolu ve Rumeli Müdafı-yı Hukuk Cemiyeti adı alı altında birleştirildiğini belirterek, Üçüncü Balıkesir Kngresi'nin toplanmamasını istiyordu¹⁴⁴.

c-Vali Kürt Mustafa Paşa Meselesi

Heyet-i Temsiliye'nin Vali Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gönderilmesi isteğine, Bekir Sami vaktiyle Kürt Mustafa Paşa ile Bağdat'ta beraber çalıştıklarını belirterek bir kötülüğünü görmedikçe kovamayacağını ifade etmişti¹⁴⁵. Kürt Mustafa Paşa kuva-yı milliye hakkında İstanbul'a bilgi veriyordu¹⁴⁶. Selahattin ve diğer subaylar valinin Milli Mücadele hareketine verdiği zararları göz önünde tutarak uzaklaştırmak düşüncesindeydiler. Vali, vilayete maaş almaya gelen dul ve yetimlere subaylar hakkında hakaret edici sözler söyleyince subaylar Fırka Kumandanlığı'na çektikleri telgrafta valinin bir an önce görevden uzaklaştırılmasını istediler. Bekir Sami, bu durum karşısında 3 Ekim 1919'da valiye subaylar hakkındaki konuşmasını hatırlatıp, ertesi günü trenle Mudanya'ya hareketinin sağlanacağını bildirdi¹⁴⁷.

Vali, irade-yi seniyye ile atandığını¹⁴⁸, bu şekilde görevden alınabileceğini söyleyerek direnmek istedi. Subayların kararlı tutumu karşısında geceyi Çekirge'de otelde geçirdikten sonra ertesi günü Mudanya yoluyla İstanbul'a gitti¹⁴⁹. Vali ile birlikte Bursa'ya gelmiş olan Ahmet Anzavur da İstanbul'a döndü¹⁵⁰. Aynı gün Bekir Sami tarafından valinin İstanbul'a gönderildiğine dair bir beyanname yayımlandı. 5 Ekim'de

¹⁴³ Hacim Muhittin Çarıklı, *Hacim Muhittin Çarıklı Hatıraları*, Ankara 1985.s.83.

¹⁴⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 1984.,C.III,vesika 155.

¹⁴⁵ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 2.Deftir, 30 Eylül 1919.

¹⁴⁶ BOA, *Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 53-2/ 78, (2)*.

¹⁴⁷ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 2.Deftir, 3.Ekim 1919.

¹⁴⁸ BOA, *BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 118/ 1254, 25 Eylül 1919*.

¹⁴⁹ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 2.Deftir, 4 Ekim 1919; BOA, *BEO, Gelen-Giden Defterler Dahiliye-Gelen, 86/ 1535, 1 Ekim 1919*.

¹⁵⁰ İlhan Selçuk, *a.g.e.*, C.II, s.122.

Kuva-yı Milliye Kumandanı Mehmet Ali imzasıyla Merkez Kumandanlığı'na yapılan başvuru ile Kuva-yı Milliye resmen kurulmuş oldu¹⁵¹.

d- Komutanlar Toplantısı

Mustafa Kemal Paşa, 7 Ekim'de Bekir Sami'ye gönderdiği telgrafta Ali Fuat Paşa ile temasta bulunmasını istiyordu. Bilecik'te bulunan Ali Fuat Paşa ile görüşmek için 12 Ekim'de Bekir Sami Bilecik'e gitti. Bu görüşmede Bursa ve Bilecik'te Milli Mücadele ile ilgili çalışmaların yönetimi Bekir Sami'ye bırakıldı. Bekir Sami Bilecik'te işlerin yürütülmesi için idare heyeti kurulmasına çalıştı. Görüşmede komutanlar arasında sıkı bir işbirliği kurulması kararlaştırıldı¹⁵².

e-Meclis-i Mebusan'ın Toplanması

Mustafa Kemal Paşa, 29 Ekim'de 20, 15, 12, 3. Kolordu Kumandanlarını Sivas'ta toplantıya çağırdı. Toplantıya katılmayacak kumandanlara durumu telgraflarla bildirdi. 4 Kasım 1919'da Bekir Sami'ye çektiği telgrafta Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanmasının zararlarını anlattı¹⁵³. Bu telgraf karşısında Bekir Sami, Meclis-i Mebusan'ın Bursa'da toplanmasının daha uygun olduğu görüşünü bildirdi¹⁵⁴.

Bursa Heyet-i Merkeziyesi meclisin İstanbul'da toplanması kararını paylaştığını bildirdi. Kararda İtilaf Devletleri'nin varlığına rağmen, böyle bir meclisin İstanbul'da toplanmasının önemli olduğu vurgulanıyordu¹⁵⁵.

Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanması isteği karşısında Bursa Mebusu Hafız Mehmet'in bir beyanatı yayınladı. Beyanatta Meclisin İstanbul'da toplanmasının düşman

¹⁵¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 5 Ekim 1919. Kuva-yı Milliye'nin yurt çapında kuruluşu için bkz. Bayram Sakallı, "Kuva-yı Milliye Dönemi Ankara'sında Milli Faaliyetler", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, C.I, S.1 Ankara 1987, s.97.

¹⁵² TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2. Daftar, 13. Ekim 1919; Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s.240.

¹⁵³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 4 Kasım 1919.

¹⁵⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 7 Kasım 1919.

¹⁵⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 21 Kasım 1919.

eline esir düşmekle bir olduğu söyleniyordu. Eskişehir’de Bursa Gölcük, Balıkesir, Kütahya, Konya mebuslarının toplanıp, bu konu üzerinde görüşmelerini istiyordu¹⁵⁶.

Sivas’ta 16-29 Kasım tarihleri arasında kumandanlar toplantısında meclisin İstanbul’da toplanması kabul edildi. Toplantıda Bursa ve Bandırma kuzey-batı Anadolu’dan gelecek mebusların toplanma yerleri olarak seçildi¹⁵⁷.

Toplanma yeri ile ilgili görüşmeler devam ederken, mebus seçimleri de yapılmaktaydı. Ali Fuat Paşa, 16 Ekim tarihli Bekir Sami’ye gönderdiği yazıda, mebusların Müdafı-yı Hukuk amaçlarını benimsemiş, namuslu kimselerden seçilmesinin önemi üzerinde duruyordu¹⁵⁸. Kasım sonlarında seçimler devam etmekteydi¹⁵⁹.

Aralık ayı sonunda Bursa’daki seçimler sonuçlandı. Kuva-yı milliyeye sadık Fahrettin Necmi ile Hasan Fehmi Bursa’dan mebus seçilmişlerdi¹⁶⁰. Bekir Sami mebus seçimleriyle ilgili olarak Hasan Fehmi’nin yerine başkasının seçilmesinin daha uygun olduğu düşüncesiydi. Hasan Fehmi’nin yerine Osman Nuri görevlendirildi¹⁶¹.

5-İstanbul Hükümeti’nin Tutumu

Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin görevden çekilmesiyle işbaşına gelen Ali Rıza Paşa boş bulunan Bursa Valiliği’ne 11 Ekim 1919’da Ebubekir Hazım (Tepeyran) atadı¹⁶².

Bursa ve çevresinde bu gelişmeler olurken, sivil Müfettiş Hadi ile bir İngiliz subayı incelemelerde bulunmak üzere 14 Ekim’de Bursa’ya geldi¹⁶³.

16 Ekim’de Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, kolordulara gönderdiği yazıda ordunun siyaset ve Alman taraftarlığı ile ilgisi olmadığını, gayrimüslimlerin hayatlarını rahatlıkla

¹⁵⁶ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Defter, 25 Kasım 1919.

¹⁵⁷ Atatürk, Nutuk, C.I, s.274.

¹⁵⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Defter, 16 Ekim 1919.

¹⁵⁹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Defter, 30 Ekim 1919.

¹⁶⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 3.Defter, 31 Aralık 1919.

¹⁶¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 3.Defter, 3 Ocak 1920.

¹⁶² BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 249/ 225.

¹⁶³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Defter, 18 Ekim 1919.

sürdürdüklerini, mümkün olursa gayrimüslimlerin imzasıyla İstanbul'a memleketin asayışı konusunda telgraflar çekilmesini bildiriyordu¹⁶⁴.

Halil (Kut) Paşa İstanbul'da Bekirağa bölüğündeki hapisneden kaçtı. 29 Ekim tarihinde Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, Bekir Sami'ye çektiği telgrafta Halil Paşa'nın Bursa civarında olduğu haberinin alındığını bildiriyor, yakalanıp gönderilmesini istiyordu¹⁶⁵.

Bursa'da incelemelerde bulunmak üzere gelen İngiliz Kuvvetleri Kumandanı General Milne İstanbul'a geri döndü¹⁶⁶.

Gazetelerde İstanbul ve Boğazların uluslararası bir denetime verileceği haberlerinin yayınlanması karşısında Mustafa Kemal Paşa, 8 Ocak 1920'de Bekir Sami'ye gönderdiği yazıda, İstanbul ile Anadolu'nun ayrılmayacağını, bu konuda İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları çekilmesini istiyordu¹⁶⁷. Bursa'dan 8-9 Ocak günü Kuva-yı Milliye Kumandanı Mehmet Ali imzasıyla İtalya, İngiliz, Fransız Amerika Birleşik Devletleri Siyasi Mümessilliklerine protesto telgrafları gönderildi¹⁶⁸.

a-Keşfi'nin Vali Tayin Edilmesi

İngiltere'nin Ali Rıza Paşa kabinesini düşürme gayretleri karşısında, hükümet 14 Şubat'ta bir beyanname yayınlayarak meclisin çalışmalarına başladığını, başka kuvvetlerin milli irade adına söz söylemeye hakları olmadığını açıkladı. 19 Şubat'ta Sadrazam Ali Rıza Paşa ile Dahiliye ve Bahriye Nâzırları Kuva-yı Milliye aleyhinde görüştüler¹⁶⁹. Bu görüşme sonunda Dahiliye Müsteşarı Keşfi Bursa Valiliği'ne atandı¹⁷⁰. Keşfi'nin Bursa Valiliği'ne atanması Milli Mücadele kumandanları tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Tepkilerin büyüklüğü karşısında Dahiliye Nâzırı Ebubekir Hazım Bey, 19 Şubat'ta Meclis-i Mebusan'da konu üzerinde açıklamalarda bulundu¹⁷¹.

¹⁶⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Deftter, 16 Ekim 1919.

¹⁶⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Deftter, 29 Ekim 1919.

¹⁶⁶ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen, 86/ 1997, 7 Aralık 1919.

¹⁶⁷ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 3.Deftter, 8 Ocak 1920.

¹⁶⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 3.Deftter, 8-9 Ocak 1920.

¹⁶⁹ Atatürk, Nutuk, C.I, s.383.

¹⁷⁰ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 421, 19 Şubat 1920.

¹⁷¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 4.Deftter, 20 Şubat 1920.

20. Kolordu Kumandan Vekili Mahmut, 21 Şubat'ta Bekir Sami'ye gönderdiği telgrafta Keşfi'nin tayin edilmesinin uygun görülmediğini bildiriyordu¹⁷².

İstanbul'un işgalini takiben Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, kolordu kumandanlıklarına, telgraf müdürlüklerine, vilayetlere gönderdiği mesajda Heyet-i Temsiliye'nin onayı olmadan İstanbul ile kesinlikle haberleşme yapılmayacağını dile getiriyordu¹⁷³.

6-Yusuf İzzet Paşa Meselesi

Akbaş cephaneliği olayından sorumlu tutulan Yusuf İzzet Paşa'nın görevden alınması için İtilaf Devletleri hükümete baskı yapıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, Yusuf İzzet Paşa'nın vazifesini bırakmayıp, gayri resmi bir şekilde sorumluluk alanında kalmasını istiyordu¹⁷⁴. İstanbul'un işgali ile irtibatın kesilmesine ilişkin Heyet-i Temsiliye'nin isteğine Yusuf İzzet Paşa uymamıştı. 18 Mart'ta görevinden istifa etmesine rağmen, İstanbul'dan 19 Mart'ta gönderilen emri kolordu ve firkalara bildirdi¹⁷⁵. Kolordu ve Tümen kumandanlarının yerlerine birer vekil bırakarak birliklerini terk etmelerini istedi. Bekir Sami şaşkınlık uyandıran bu davranışı Ali Fuat Paşa'ya iletti. Tereddüt içinde bulunan firka kumandanlarına Bekir Sami Anadolu'daki hareketi Mustafa Kemal Paşa'nın yönetmekte olduğunu kesin bir dille hatırlattı¹⁷⁶.

Bekir Sami, Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği 24 Mart'taki mektubunda Yusuf İzzet Paşa'nın Bandırma işgal edilirse karargâhı ile birlikte Bursa'ya geleceğini dile getiriyordu¹⁷⁷.

Mustafa Kemal Paşa, 25 Mart tarihli tebliğinde İstanbul ile haberleşme yasağına uyulmasını belirteip, Yusuf İzzet Paşa'nın bu konudaki tutumunu soruyordu¹⁷⁸. Bekir

¹⁷² TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 4.Deftcr, 21 Şubat 1920.

¹⁷³ Sofuoğlu, a.g.e., s.307.

¹⁷⁴ Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s.320.

¹⁷⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 5.Deftcr, 19 Mart 1920.

¹⁷⁶ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 5.Deftcr, 23 Mart 1920.

¹⁷⁷ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 5.Deftcr, 24 Mart 1920.

¹⁷⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 5.Deftcr, 25 Mart 1920.

Sami, 14 Kolordu Kumandanı'nın sansür memurlarının bulunmadığı bir zamanda haberleştiğini bildirdi¹⁷⁹. Paşa üzerinde baskılar arttırıldı. Yusuf İzzet Paşa, Heyet-i Temsiliye'nin kararlı tutumu karşısında bağlılığını dile getiren bir telgraf çekti. Paşa bir süre sonra tedaviye ihtiyaç duyduğunu belirterek Bursa'ya hareket etti. Yolda Bekir Sami'nin görevlendirdiği 172. Alay Kumandanı Kaymakam Osman'ı tutuklattı. Bekir Sami tarafından 172. Alay Kumandanı Osman görevlendirildi. 6 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa, Yusuf İzzet Paşa'nın kesin olarak Ankara'ya gönderilmesini emretti¹⁸⁰. 10 Nisan'da Yusuf İzzet Paşa Ankara'ya gitmek üzere Bursa'dan ayrıldı¹⁸¹.

Mart ayında İstanbul'daki hükümet ile Ankara arasında ikili hareket eden Yalova İbo Bursa'dan gönderilen Tahir ve Necati Beyler tarafından ikna edildi¹⁸².

Nisan ayında Bursa'da daha önce görülmemiş bir bezginlik yaşıyordu. Ucuz bir şehir olması yüzünden emekliler Bursa'yı tercih ediyorlardı. Vali ve şehrin diğer ileri gelenleri İstanbul Hükümeti ile Anadolu hareketi arasında bir bekleyiş içindeydiler. Anzavur'un kuvvetlerini bastırmak için Sülüklü'ye gönderilen birliklerin subayları erlerin maneviyatını bozuyor, firarları teşvik ediyorlardı¹⁸³. 56. Fırka Kumandanlığı'ndan Mudanya, Gemlik ve Yenişehir'e gönderilen emirlerde firarların önünün alınması isteniyordu¹⁸⁴. Bu asayişsizliğin önünü alabilmek için Bekir Sami, 172. Alay Kumandanı Osman'ı geniş yetkilerle görevlendirdi¹⁸⁵. Mustafa Kemal Paşa, 22 Nisan 1920'de Bekir Sami'ye gönderdiği yazıda, bölgede bulunan Arnavut eşrafından olan çiftlik sahiplerinin kazanılması üzerinde duruyordu¹⁸⁶.

Anzavur isyanı bastırıldıktan sonra Eskişehir Mutasarrıfı Fatin Bursa Valiliği'ne getirildi. Fatin göreve başlamadan 24 Nisan'da Hacim Muhittin valiliğe atandı¹⁸⁷.

¹⁷⁹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 5. Defter, 26 Mart 1920.

¹⁸⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 6 Nisan 1920.

¹⁸¹ Selçuk, a.g.e., C.II, s.182.

¹⁸² TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 7 Nisan 1920.

¹⁸³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 10 Nisan 1920.

¹⁸⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 10 Nisan 1920.

¹⁸⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 18 Nisan 1920.

¹⁸⁶ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 22 Nisan 1920.

¹⁸⁷ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6. Defter, 22 Nisan 1920; Çankılı, a.g.e., s.257.

19 Nisan'da Bursa'ya gelen Ali Fuat Paşa İstanbul'un hazırladığı fetvaya karşılık Ankara Müftüsü Rıfat'ın yayınladığı fetvayı Bursa'daki din adamlarına imzalattı¹⁸⁸.

7-Büyük Millet Meclisi ve Bursa Mebusları

Milli Mücadel'ye muhalif hareketler sürerken, Mustafa Kemal Paşa 19 Mart'ta vilayetlere gönderdiği yazıda, meclisin 23 Nisan'da açılacağını bildirdi. Genelge tarihini izleyen birkaç gün içinde seçimler yapıldı. Karacabey Müftüsü Mustafa Fehmi (Gerçekler), Avukat Muhittin Baha (Pars), Operatör Emin (Erkul), Necati (Kurtuluş), Şeyh Servet (Akdağ) Bursa mebusu olarak seçildiler. Otuz iki oy alan Hasip Efendizâde Muhtar meclise katılmamış, yerine Servet Bey iştirak etmişti. Daha önce Meclis-i Mebusan'da Bursa mebusu olan Hasan Fehmi ile Osman Nuri (Özpay) İstanbul'un işgaliyle Ankara'ya geçmişlerdi¹⁸⁹.

Mebuslardan Mehmet Emin Bey 1881'de Serfice'de doğdu. Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'den 1905'de mezun oldu. 8 Ekim 1913'de Bursa Sıhhat Müdürlüğüne atandı. Birinci Mecliste "Nafia", "Sıhhat ve İctimai Muavenet" Encümenlerinde görev aldı. İkinci dönem seçimlerinde aday gösterildi ise de seçilemedi. 16 Şubat 1928'de İstanbul Şehremini oldu. 28 Eylül 1929'da kendi isteğiyle bu görevden ayrıldı. 1932'de Milli Reasürans Şirketi'nde sırasıyla üyelik, başkan vekilliği, başkanlık görevlerini 1950 yılına kadar sürdürdü. 3 Nisan 1964'te İstanbul'da vefat etti¹⁹⁰.

1869 Karacabey doğumlu olan Mustafa Fehmi Bey Karacabey'de rüştiyeyi, 1887'de İstanbul Koska'da bulunan Mustafa Çelebi Medresesi'ni bitirdi. Karacabey'de müderrislik yaptı. 1910'da Karacabey Müftüsü oldu. Büyük Millet Meclisi'ne birinci dönem Bursa'dan mebus seçildi. Fevzi Paşa başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti'nde Şer'iye ve Evkaf Vekilliği'nde bulundu. 27 Mayıs 1922'de bu görevinden istifa etti.

¹⁸⁸ Selçuk, a.g.e., C.II, s.196.

¹⁸⁹ Atatürk, Nutuk, C.I, S..431, Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, Ankara 1965, C .2, s.381.

¹⁹⁰ Ömer Saim Kurmuş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1.Dönem Bursa Milletvekilleri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1996, s.49.

Meclis komisyonlarında çalışmalarını sürdürdü. 16 Eylül 1950'de Bursa'da hayata gözlerini kapadı¹⁹¹.

Necati Bey 1882'de Üsküp yakınlarındaki Köprülü'de doğdu. Ailesi göç ederek Gemlik'e yerleşti. 1903'da Mekteb-i Harbiye-yi Şahane'den mezun oldu. 1914'de Urmiye Konsolosluğu'nda kâtipliğe atandı. 42 oy alarak mebusluğa seçildi. Bursa'nın işgalinden sonra Büyük Millet Meclisi'ne katıldı. Sivas ve Samsun İstiklâl Mahkemeleri'nde görev aldı. İkinci mecliste de tekrar seçildi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katıldı. İzmir suikastiyle ilgili soruşturma kapsamında tutuklandıysa da, 13 Temmuz 1926'da beraat etti. İkinci meclis döneminin bitimiyle siyasi hayattan çekildi. 1956'da Gemlik'te vefat etti¹⁹².

1878'de İstanbul'da doğan Osman Nuri Bey ilk ve orta tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra Bursa Sultanisi'nden mezun oldu. Mekteb-i Hukuk u Şahane'yi bitirdi. Sivas Kongresi'nde Ahmet Nuri Bey ile beraber Bursa'yı temsil etti. İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya geçti. Amasya İstiklâl Mahkemesi'ne müdde-yi umumi olarak seçildiyse de işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek bu görevi kabul etmedi. İkinci dönemde de Bursa'dan meclise katıldı. Gazi Paşa'ya suikast girişimine adı karıştı. Suçsuzluğu anlaşıldığından 30 Haziran 1926'da serbest bırakıldı. İkinci dönemin bitmesinden sonra avukatlık mesleğine geri döndü. 7 Aralık 1935'de İstanbul'da vefat etti¹⁹³.

Muhittin Baha Bey, 1884'de Bursa'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladıktan sonra Mekteb-i Hukuk u Şahane'yi bitirdi. Bir süre yargıçlık yaptı. Bursa İdadisinde felsefe ve edebiyat derslerini okuttu. Mütareke döneminde günlük Millet Yolu ve on beş günde bir çıkan Bursa Mecmuası'nı yayınladı. Birinci dönem Büyük Millet Meclisi'ne Bursa'dan mebus seçildi. 21 Eylül 1920'de Eskişehir İstiklâl Mahkemesi'nde

¹⁹¹ Veli Ertan, "Mustafa Fehmi Gerçekler", Türkiye Diyanet Vekfı İslam Ansiklopedisi, C.14, İstanbul 1996, s.28. Mustafa Fehmi(Gerçekler) Bey'in 32 sayfalık lügat Hilve-yi Fahr-i Âlem, İstanbul 1944 ve Karacabey'den Bursa'ya, Ankara 1982) adlı bir kısmı mensur, bir kısmı manzum iki eseri vardır.

¹⁹² Kurmuş, a.g.t., s.81.

¹⁹³ Kurmuş, a.g.t., s.83.

üye olarak görev aldı. Bir süre sonra bu görevinden istifa etti. 3 Ağustos 1921'de Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi. Birinci dönemin bitmesiyle Bursa'da avukatlığa başladı. Beşinci dönem Ordu'dan milletvekili seçildi. Altıncı, yedinci, sekizinci dönemlerde tekrar Bursa'dan milletvekili oldu. 30 Ağustos 1954'de vefat etti. Halife Ordusu Mısır ve Kafkas'da adlı bir eseri 1915'te basıldı¹⁹⁴.

1880'de Kastamonu'nun Tosya kazasında doğan Servet Efendi, 1889'da Bursa vaizi oldu. Nakşibendi Dergâhı şeyhi idi. Mütareke yıllarında işgaller konusunda halka Nasihatlerde bulundu. Birinci dönemde Büyük Millet Meclisi'nde "Maarif" ve "Şer'iyeh" Encümenleri'nde çalıştı. Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi. 22 Ocak 1921 tarihli meclis gizli oturumunda Komünizm propagandası yaptığına dair çektiği bazı telgraflar görüşüldü¹⁹⁵. Dokunulmazlığının kaldırılması kararı alındı¹⁹⁶. Suçsuzluğu anlaşıldığında görevine geri döndü. 1937'de Hatay'a yerleşerek Türkiye Cumhuriyeti'ne katılması konusunda hizmetlerde bulundu. 10 Haziran 1962'de İzmir'de vefat etti¹⁹⁷.

1873'de Denizli Babadağ'da doğan Hasan Fehmi Bey ilk ve orta tahsilini Trabzon'da tamamladı. Mekteb-i Şahane'yi bitirdi. İstanbul'un işgaliyle Ankara'ya geçti. Sivas'ta Temyiz Mahkemesi Başkanlığı görevini yürüttüğünden mebusluktan 3 Ekim 1920'de ayrıldı. 14 Kasım 1922'de bu görevde iken vefat etti¹⁹⁸.

8-Bursa'da Milli Mücadele Taraftarı Kuruluşlar

a-Cemiyetler

Bursa'da ilk kurulan cemiyet Karakol Cemiyeti idi. Bu cemiyetin başkanlığını Resneli Niyazi yürütüyordu. Cemiyet faaliyetlerine Sivas Kongresi kararlarını çoğaltmakla başladı. Çoğaltma işlemi Osmanlı Bankası karşısındaki Nafia Müdüriyeti'nin baskı makinesi kullanılarak gizlilik içinde yapıldı¹⁹⁹.

¹⁹⁴ Kurmuş, a.g.t., s.85.

¹⁹⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C .1, s.325-340.

¹⁹⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C .2, s.26.

¹⁹⁷ Kurmuş, a.g.t.,s.47.

¹⁹⁸ Kurmuş, a.g.t.,s.77.

¹⁹⁹ Cemiyetlerin kuruluş tarihleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Eğilmez, a.g.e., s.204.

Bu cemiyetten başka Ticaret Odası, Muallimler Cemiyeti, Avcılar Kulübü, Çiftçiler Derneği, Türk Ocağı, Müderrisler Cemiyeti, Dava Vekilleri Cemiyeti Bursa'daki Milli Mücadele taraftarı kuruluşlardan bazıları idi²⁰⁰.

Memleketin çeşitli bölgelerinde işgallerin artmasıyla bir direniş teşkilatı kurulması amacıyla yönelik olarak Bursa'da Redd-i İlhak Cemiyeti kuruldu. İdare Meclisi Başkâtibi Hami, Yenişehirli Hafız Abdullah, Paşa Çiftliği sahibi Ali Ağa, Erzurumlu Salih Hoca, İstinaf Mahkemesi Reisi Hasan, Müftü Hafız Ahmet Efendi, Müderris Kara Yusuf, Urgancı Abdullah, Şer'iyeye Mahkemesi Başkâtibi Nurettin, Eczacı Şükrü, Soğanlı Çiftliği sahibi Ethem Ağa bu kuruluşun üyeleri idi²⁰¹.

Bursa'da kurulan "Redd-i İlhak" ve "Karakol" Cemiyetleri'nin Sivas'a delegeler göndermek arzusunda olduklarını Osman Nuri Sivas'a iletmişti²⁰².

Bursa'da faaliyet gösteren yedi milli cemiyet tarafından Osman Nuri başkanlığında Bursa Heyet-i Merkeziyesi kuruldu. Mebus seçiminde Bursa Heyet-i Merkeziyesi'nin onayı alınacaktı²⁰³. Mebusların ifimada lâayık kimselerden seçilmesi Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından önemle vurgulanıyordu²⁰⁴.

Bekir Sami'nin gayreti ile bu cemiyetler Müdafaya-yı Hukuk Cemiyeti olarak birleştirildi. Cemiyet, Temmuz 1919'da Setbaşı'nda Avcılar Kulübü binasında ilk toplantısını yaptı. Aynı yılın Aralık ayında Yeniyol'da Edremit Oteli'ne taşınmıştı. Müdafaya-yı Hukuk Cemiyeti'nin nizamnamesinde milli kuvvetlerin her türlü müdahale ve

²⁰⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 13 Ekim 1919.

²⁰¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 18 Ekim 1919.

²⁰² TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 15 Ekim 1919.

²⁰³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 13 Ekim 1919.

²⁰⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 13 Ekim 1919. Mirliva Ali Fuat Paşa'dan Bekir Sami Bey'e.

tecavüzden masun olup, devlet ve milletin mukadderatında irade-yi milliyenin hakim olduğu, milli teşkilat ile ordu arasındaki irtibatın Heyet-i Temsiliye tarafından sağlanacağı belirtiliyordu²⁰⁵.

Müdafâ-yı Hukuk Cemiyeti'nin başkanlığını Hakkı Baha yürütüyordu. Nasuhzâde Sadık, Urgancı Abdullah, Bursa Kadısı Tahir, Avukat Osman Nuri, emekli Yüzbaşı Hacı Ahmet, Binbaşı Abdullah, Müderris Kara Yusuf, Ahmet Muhtar, Mümtaz Şükrü, Muhittin Baha, Gemlikli Necati merkez heyeti üyeleriydi. Cemiyet çalışmalarını Bursa'da Kuva-yı Milliye'nin kurulması doğrultusunda yürüttü. Bursa ve çevresinde dağlarda eşkıyalık yapan Kamber, Aziz, Kasapoğlu, Bilal çeteleri Kuva-yı Milliye'ye katıldılar²⁰⁶.

Mustafa Kemal Paşa, Müdafâ-yı Milliye Cemiyetleri'nin mülki idarenin işlerine fazla karıştıklarından söz ederek, mülki idare ile birlikte hareket etmelerini, fakat mülki idarenin işlerine karışmamalarını dile getiriyordu.

Cemiyet, Milli Mücadele yıllarında Gündüz adlı gazeteyi çıkarttı. Halk cemiyete 139000 lira yardımda bulundu²⁰⁷.

Müdafâ-yı Hukuk Cemiyeti adına üç kişi Nisan 1920'de halktan para toplamışlardı²⁰⁸.

Bursa'da Haziran 1920'de Yeşilordu Cemiyeti kuruldu. Muhittin Baha'nın telkinleriyle Bekir Sami, Jandarma Kumandanı Refet, Ziraat Okulu Müdürü Refet'in katıldığı bir toplantıda bu cemiyet kuruldu. Cemiyetin tüzüğü Hilal matbaasında basıldı. Cemiyet üyeleri birbirlerini "esselam" parolasıyla tanıyorlardı. Cemiyete girişi uygun bulunan kişiler Kozahanı'nda Sezâi'nin yazıhanesinde yemin ettirildikten sonra üye kaydediliyorlardı²⁰⁹.

²⁰⁵ Nazım Yücelt, " Mücadele Yıllarında Bursa", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IV, S.16, Mayıs 1938, s.18.

²⁰⁶ Eğilmez, a.g.e., s.189.

²⁰⁷ Şehir ve kasabalara getirilen ticari mallardan alınan duhuliye resminin kullanılan diğer bir adıdır. TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 8.Defter, 11 Haziran 1920.

²⁰⁸ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 6.Defter, 15 Nisan 1920.

²⁰⁹ Eğilmez, a.g.e., s.202.

b-Bursa Kuva-yı Milliyesi'nin Faaliyetleri

Kuva-yı Milliye'nin kuruluşunda bir takım zorluklar yaşandı. Köylerde teşkilat kurmak üzere gönderilen insanlara harcamaları için verilen paranın hesabı sorulmuyordu. Kuva-yı Milliye'de görev alanlar çoğunlukla işsiz insanlardı.

Kuva-yı milliye içinde önemli bir güç haline gelen Çerkes Ethem 1920 yılının Mayıs ayında gittiği yerlerde mal sandıklarına el koymakta, zenginlerden büyük paralar almaktaydı. Bursa'da Mayıs 1920'de kaldığı birkaç gün içinde kaldığı birkaç gün süre içinde aynı yola başvurmuştu²¹⁰.

Müdafı-yı Hukuk Cemiyeti'nin çabaları ile kurulan Kuva-yı Milliye hareketini bölmeye yönelik çabalar sürmekteydi. Bazı kişiler kahvelerde, meydanlarda halkı aydınlatmak gayesiyle Kuva-yı Milliye'yi kötölemekteydiler. Bu kişiler konuşmalarında milli kuvvetlerin başarılı olamayacağını, hükümet ve padişaha karşı gelmenin nankörlük olduğunu söyleyerek halkın maneviyatını bozmaya çalışıyorlardı. Ömer ve Aziz Nuri bu kişilerin önde gelenleri idi. Peyam ve Alemdar gazeteleri yazarlarından birkaç kişi şehre gelmiş, halktan Kuva-yı Milliye'nin durumu hakkında bilgi öğrenmeye çalışırken yakalanmışlardı. Bunlar tutuklanıp, İstanbul'a gönderildiler²¹¹.

Kuva-yı Milliye'den Emin adında birinin köylerdeki halkın koyunlarını yakmakla tehdit ederek köylülerden 2000 lira topladığı arkadaşlarının ifadesiyle anlaşılmıştı. Tevkif edilmesi isteniyordu²¹².

Cumalı Kızık köyünden Mehmet ve arkadaşı Hüseyin Kuva-yı Milliye efradından Ali isimdeki şahsı bıçakla öldürmüşlerdi. Olayın jandarma tarafından duyulmasıyla iki kişi yakalandı²¹³. Bu olaya Hüdavendigâr Jandarma Alay Kumandanlığı'nın 56. Fırka Kumandanlığı ile 11 Mayıs 1920 tarihli yazışmasında açıklık getiriliyordu. Yazışmadan

²¹⁰ Eğilmez, a.g.e., s.38.

²¹¹ Eğilmez, a.g.e. s.192.

²¹² ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.58.

²¹³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 7.Dcftcr, 10 Mayıs 1920.

anlaşıldığına göre, öldürme Kuva-yı Milliye’de görevli Ali’nin Alioğlu Hüseyin ailesine yaptığı taarruzdan dolayı meydana gelmişti²¹⁴.

c-Milli Mücadele Aleyhtarı Kuruluşlar

c.a-Kürt Teali Cemiyeti

Nemrut Mustafa Paşa’nın valiliği döneminde şehirde zararlı dernekler faaliyetlerini arttırmışlardı. Bu derneklerden birisi Kürt Teali Cemiyeti idi. Bu cemiyetin Bursa’da kuruluş tarihi hakkında bilgimiz yoktur. Başkanı Dar ül Muallimat Mektebi edebiyat öğretmeni Fahri idi. Bu şahıs Nemrut Mustafa’nın valilikten ayrılmasıyla Bekir Sami’nin vali vekilliği döneminde sesini çıkartamadı²¹⁵.

c.b-İngiliz Muhipleri Cemiyeti

İngiliz Muhipleri Cemiyeti başkanı Sait Molla tarafından belediye reisine çekilen telgrafta, cemiyete Bursa’dan katılacak olanların engellenmemesi isteniyordu. Vali Vekili Şefik, 22 Mayıs 1919 tarihli telgrafla durumu Dahiliye Nezâreti’ne bildirdi. Nezâret’ten konu ile ilgili vilayete gönderilen yazıda, sert bir şekilde hareket edilmeyip, konuya “idare-yi maslahatçı” bir kararla yaklaşılması bildiriliyordu²¹⁶.

Mülga Kuva-yı Seyyare Gördes Kumandanı Yunanlılara silah bıraktıktan sonra, Bursa’ya gelip, Kara Geçit hanında teşkilat kuran Ali Muharrem arkadaşlarıyla birlikte tevkif edilerek Eskişehir’e sevk edildi. Adı geçen şahıs, 3. Süvari Fırkası Kumandanı İbrahim’e suret-i haktan görünerek, kendisinin Gökbayrak Taburu’ndan olduğunu söylemişti²¹⁷.

²¹⁴ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.36.

²¹⁵ Eğilmez, a.g.e., s.20.

²¹⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, DH.KMS. 52-1/ 98, (4, 1).

²¹⁷ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.195-1. Fırkanın Kumandan Yardımcısı Vasfî Bey, Erkân-ı Harb Yüzbaşı Faik Efendi idi. Bu Fırkaya 27, 28, 29. Alaylar bağlıydı. ATASE Arşivi, K.666, D.74, F.41-2.

9-Anzavur İsyânları

Anzavur'un ilk ayaklanması sırasında 174. Alay Kumandanı Kaymakam Rahmi komutasındaki müfreze 3 Kasım 1919 günü Bursa'dan Karacabey'e hareket etti²¹⁸. 4 Kasım günü bu birlik Karacabey'e geldi. Anzavur'un sebep olduğu kargaşalıktan yararlanan Çerkes İsmail, Ferhat, Davut, Kirmastılı Zafer çeteleri burada hakimiyet kurmuşlardı. Müsademe sonunda eşkıya Karacabey'i terk etti.

5 Kasım'da Rahmi Bey müfrezesinden bir birlik telgraf hatlarını tamirden dönerken yolda çetelerin saldırısına uğradı. Çerkes İsmail 4 Kasım'daki saldırıda kaybettikleri silah ve diğer malzemenin kendilerine verilmesini istedi²¹⁹.

14 Kasım'da Miralay Kâzım Beyden aldığı emir üzerine Kaymakam Rahmi Susırlık'a (Susurluk) hareket etti. 15 Kasım'da Çerkes çetesiyle yapılan çatışma sonunda eşkıya yenilerek Kirmastı'ya çekildi²²⁰. Müfreze Sultançayırı'nda iken eşkıya ile karşılaştı. Asiler burada da yenilgiye uğradılar²²¹.

Kaymakam Rahmi'nin yardımcılığına Çerkes Ethem atanmıştı. Fakat ikisi arasında eşkıyanın yok edilmesi konusunda gerekli işbirliği sağlanamadı. Rahmi, 27 Kasım'da eşkıya ile karşılaştığında onları kaçarken izlemedi. 30 Kasım'da Çerkes Ethem ve Rahmi kuvvetleri birlikte hareket ederek Anzavur kuvvetlerini dağıttılar. 1 Ocak 1920'de Anzavur'un Kadri ve Şah İsmail çeteleri Rahmi karşısında yenildiler²²².

Anzavur ve diğer çetelerin yarattığı kargaşalıktan faydalanmak isteyen Hürriyet ve İtilâf Fırkası Bursa Şubesi Reisi Aziz Nuri ve Çerkes Kâzım'ın kardeşi Adapazarlı Hikmet Bursa'ya hareket ettiler. Kürt Mustafa Paşa'nın da desteğiyle üç makineli tüfek ve yeteri kadar subay gönderildi. Bursa Müftüsü Ömer Fevzi bu teşkilata katkıda

²¹⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Deft. 3 Kasım 1919.

²¹⁹ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen, 86/ 1728, 9 Kasım 1919.

²²⁰ Özcan Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", Belleten, C.LVI, S.217, Aralık 1992, s.874. Anzavur'un Biga'daki faaliyetleri için bkz. Zühtü Güven, Anzavur İsyânı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1965, s.17-35.

²²¹ BOA, BEO, umumi no:345.166,(12/ 1).

²²² Mert, a.g.m., s.883.

bulunacaklardı. Bu kişiler Anzavurla birleşip, Kürt Mustafa Paşa'yı Kuva-yı Ahmediye Kumandalığı'na getirmek düşüncesindeydiler. Bekir Sami'nin ortadan kaldırılması bu teşkilatın planları arasındaydı²²³.

Şubat 1920'de başka bir ihtilal teşkilatı oluşturulmuştu. Bursa'da çıkarılacak bir kargaşadan faydalanılarak silahları Setbaşı'nda Çerkes İbrahim'in oğlu Ömer sağlaması kararlaştırılmıştı. Hareketin merkezini 56. Fırka'da sayıları abartılı olarak 70 subay belirtilen Niğehbancılar, sağ kısmı Çerkes Davut, sol kısmı da Hikmet ve arkadaşları idare edecekti. Bu plan Bekir Sami'nin aldığı önlemlerle sonuçsuz kaldı²²⁴.

İstanbul Hükümeti'nin Cemalettin Efendi başkanlığında bir nasihat heyetini Biga'ya göndermesi de bir sonuç vermedi. 4 Nisan'da taarruza geçen Anzavur'un birlikleri karşısında Kaymakam Rahmi müfrezesi yenilgiye uğradı. Rahmi Bey öldürüldü²²⁵. Anzavur Bandırma'yı ele geçirdi. İleri hareketini sürdürüp, Kirmastı ve Susıgırlık'a kadar ilerledi. Bursa'ya çok yaklaşmış olduğundan Sülüklü mevkiinde tahkimat yapıldı²²⁶.

Anzavur'un ilerleyişi karşısında Bekir Sami, 172. Alay Kumandanı Osman'a geniş yetkiler vererek, Anzavur'a yardım edenler hakkında gerekli cezaların verilmesini istedi. Bu cezalar yürürlüğe kondu²²⁷. Mustafa Kemal Paşa da 22 Nisan'da alınan önlemleri uygun gördüğünü bildiriyordu²²⁸.

Salihli, Alaşehir, Aydın cephelerinden getirtilen kuvvetlerle gerekli önlemler alındı. Bu kuvvetler Çerkes Ethem'in emrine verildi. 16 Nisan da yapılan savaşta Anzavur yenilgiye uğratıldı²²⁹.

²²³ Sofuoğlu, a.g.e, s.284.

²²⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1969, s.480.

²²⁵ *Türk İstiklâl Harbi*, C.VI, Ankara 1974, s.84.

²²⁶ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 6.Deft. 10 Nisan 1920.

²²⁷ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 6.Deft. 18 Nisan 1920.

²²⁸ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 6.Deft. 22 Nisan 1920.

²²⁹ TTK Arşivi, *Bekir Sami Dosyası*, 6.Deft. 22 Nisan 1920.

Kirmastı'da Kuva-yı Tedibe Kumandanı Osman, Bekir Sami'ye gönderdiği 16 Mayıs 1920 tarihli yazıda, Divan-ı Harb-i Örfi kurulduktan sonra Kuva-yı Tedibe'ye ihtiyaç kalmadığını belirterek görevinden ayrılmak istemişti²³⁰. Bekir Sami, bu yazıya iki gün sonra verdiği cevapta yaptığı çalışmaların Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na uygun olduğu, görevine devam etmesi gerektiğini bildiriyordu²³¹.

10-Bekir Sami'nin Heyet-i Temsiliye ile İlişkileri

Mustafa Kemal Paşa, 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami'ye gönderdiği 7 Temmuz 1919 tarihli yazıda askeri ve milli teşkilatın ilga edilmeyeceğini, kumandanlığın hiçbir zaman terk ve başkasına verilemeyeceğini, vatanın herhangi bir yerinde meydana gelecek düşman işgal hareketinin bütün orduyu alâkadar edeceğini, kumandanların birbirleriyle haberleşeceklerini, silah ve diğer araç gerecin elden çıkarılmayacağını belirtiyordu²³².

Heyet-i Temsiliye İstanbul ile haberleşme yasağını kaldırdığını 56. Fırka Kumandanlığı'na 7 Ekim 1919 tarihli telgrafla iletti²³³.

Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım tarihinde Bekir Sami'ye çektiği telgrafta, Gümülcineli İsmail'nin tertip ettiği çetelerin Bursa'da faaliyetlerine devam ettiklerini, bu konuda gerekli tedbirin 56. Fırka Kumandanlığı'nca alınması lâzım geldiğini belirtmişti²³⁴.

Bekir Sami, Mustafa Kemal Paşa'dan sonra en çok yazıştığı kimse olan 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya 30 Ekim'de çektiği telgrafta Bursa'daki milli teşkilatın kontrol altında tutulduğunu bildiriyordu²³⁵. Bursa'dan 1920 başlarında Heyet-i Temsiliye adına 4000 lira toplanıp, gönderilmişti. Fakat Bursa Heyet-i Merkeziyesi bu paranın yarısının Heyet-i Merkeziye için gerekli olduğunu bildirmişti. 2000 lira iade

²³⁰ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.58.

²³¹ Kanunun birinci maddesinde Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine söz ve yazılı olarak karşı çıkan kimselerin vatan haini kabul edildikleri belirtilmektedir. Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul 1975, s.47; ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.54.

²³² TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 1.Daftar, 7 Temmuz 1919.

²³³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 7 Ekim 1919.

²³⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 1 Kasım 1919.

²³⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Daftar, 30 Ekim 1919.

edildiği takdirde, Bursa Heyet-i Merkeziyesi'nce Hakkı Behiç vasıtasıyla 700 lira daha gönderileceği Bekir Sami'nin 9 Şubat'ta Ali Fuat Paşa'ya çektiği telgraftan anlaşılmaktadır²³⁶.

11-Haberleşme

Fırka bünyesindeki birliklerle haberleşmenin düzenli yapılabilmesi için Hüdavendigâr Posta Telgraf Müdüriyeti'nden verilen adresler doğrultusunda yapılması isteniyordu. Fırka Kumandanlığı, 173 Alay Kumandanlığı, 174 Alay Kumandanlığı ile bu alayın 1.Taburu ve Sahra Taburu, Divan-ı Harb-i Örfi ile ilgili yazışmalar Fırka Karargâhı'na, sıhhi konular Çekirge'deki Mevki Hastahanesi'ne, 173. Alay 1.Taburu için Yenişehir'e, 173. Alay 2. Taburu için Karacabey'e bildirilmesi gerekiyordu²³⁷.

Bursa-Balıkesir arasında telgraf haberleşmesi tek bir tel üzerinden yapıldığından güçlük çekiliyordu²³⁸. Telgraf hatlarının yetersiz olması yüzünden hatlarda arızalar olmaktaydı²³⁹. Anadolu ile haberleşmede vasıta merkezi olan Çanakkale Telgraf Merkezi Mart 1920'de zorluk çıkarmıştı²⁴⁰. Bursa-İstanbul telgraf haberleşmesi üzerindeki kısıtlama 1920 Nisan ayında da devam ediyordu²⁴¹.

12-İtilaf Devletleri'nin Tutumu

İngiltere'nin Bursa Askeri Temsilcisi Mülazım Thomson incelemelerde bulunmak üzere Mudanya'ya gitmişti. Bu bölgede bulunan Rumların temsilcileri ile görüşmelerde bulundu. Vali İsmail, 28 Nisan 1919 tarihli telgrafında bu konuya değinmekte, bu subayın bölgeden uzaklaştırılmasının yararlı olacağını belirtiyordu. Nezâret'ten konu ile ilgili 5 Mayıs'ta gönderilen telgrafta bu subayın tecrübesiz olduğunun İngilizler tarafından kabul

²³⁶ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 3.Deft. 9 Şubat 1920.

²³⁷ ATASE Arşivi, K.399, D.25, F.8.

²³⁸ ATASE Arşivi, K.399, D.26, F.21.

²³⁹ ATASE Arşivi, K.399, D.25, F.13.

²⁴⁰ ATASE Arşivi, K.399, D.26, F.15.

²⁴¹ ATASE Arşivi, K.399, D.26, F.20-1.

edildiğinden, İngiliz Askeri Temsilciliği tarafından subayın uyarıldığından söz ediliyordu²⁴².

Fransız Temsilcisi ve Bursa'da bulunan Jandarma Müfettişi Kapdovil Vali Vekili Mektupçu Sadık'a, 18 Kasım 1919'da Bursa-Mudanya demiryolu hattının 40 kişilik bir Fransız askeri tarafından işgal edileceğini bildirmişti. Kapdovil Fransız askeri güçlerinin müdahale etmeyeceği teminatını vermişti²⁴³.

Fransızlar Bursa-Mudanya Demiryolu'nu denetime almak için, yol üzerindeki istasyonları işgal edip, 10 Aralık 1919'da Mudanya'ya asker çıkardılar²⁴⁴. 25 Nisan 1920'de demiryolunda üçü kullanıma elverişsiz altı lokomotif ile kırk altı vagon bulunmakta idi. Sonradan iki lokomotif ve seksen vagon gelmiş de, Fransızlar bunların yüklerini boşaltmalarına izin vermemişlerdi²⁴⁵.

İngiliz Generali Milne ve Fransız General Rayovi, 3 Aralık 1919'da Mudanya yoluyla Bursa'ya geldi. İngiliz generali incelemelerde bulunduktan sonra 4 Aralık'ta Bursa'dan ayrıldı²⁴⁶. Fransız general iki gün daha kaldıktan sonra 6 Aralık'ta şehri terk etti²⁴⁷. Yunanlılara destek olmak üzere mart ortalarında Mudanya'ya gelen bir İngiliz zırhlısı deniz nakliyatına engel oldu²⁴⁸.

İngilizler 1 Şubat'ta Bandırma'ya 200 kişilik bir birlik çıkarttı. Bunun üzerine Bekir Sami, İngilizlerin Mudanya'ya asker çıkarması ihtimaline karşı Mudanya Mevki Kumandanlığı'na çektiği telgrafta, firkadan emir alınmadıkça asker çıkarılmasına müsaade etmeyeceklerini söylemelerini, Mudanya'da bulunan bütün silah ve cephanenin gönderilmesini istedi²⁴⁹.

²⁴² BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 52-1/ 70, (2,1)

²⁴³ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 57-2/ 40, (2,1).

²⁴⁴ ATASE Arşivi, K.395, D.2, F.17.

²⁴⁵ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.38.

²⁴⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 57-1/ 50, (3).

²⁴⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 57-1/ 50, (1); ATASE Arşivi, K.395, D.2, F.11.

²⁴⁸ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.197.

²⁴⁹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 3.Dcfter, 1 Şubat 1920.

Kuva-yı Milliye'nin güçlenmesi üzerine Haziran 1920'de İngiliz donanması Mudanya'ya çıkartma yaptı. Bu çıkartmaya karşılık vermek üzere Bursa'dan yüz kişilik bir birlik Mudanya'ya sevk edildi²⁵⁰.

Bursa'da önemli güç odaklarından biri olan İngilizler gayrimüslimleri kullanıyorlardı. Bununla ilgili olarak amaçla Bekir Sami, İngilizlerin 3 Ermeni'ye propaganda yapmaları için 6000 lira verdiklerini belirlemiştir²⁵¹.

13-1920 Yılında Fırkanın Durumu

1920 yılının başlarında 14. Kolordu'nun kumandanı Mirliya Yusuf İzzet Paşa idi. Erkân-ı Harplik vazifesini Binbaşı Kâmil üstlenmişti. 56. Fırka Kumandanlığı'nı Miralay Bekir Sami, Erkân-ı Harbliği Halit, firkaya bağlı 172. Alay Kumandanlığı'nı vekâleten Kaymakam Osman, 173. Alay Kumandanlığı'nı Kâzım, 174. Alay Kumandanlığı'nı Kaymakam Rahmi, Sahra Topçu Taburu'nu Binbaşı Sadık yürütüyordu²⁵².

a-Askere alımlar

İhtiyaç dolayısıyla 1895,1898 doğumlular askere alınmaktaydı. Çekirge ve Bursa Askerlik şubelerindeki 1898 doğumlulara ait bilgiler verilmiştir²⁵³.

Şubeler	sevk edilen	sevki mümkün	Faydalanılabilir
Çekirge şubesi	109	193	155
Bursa şubesi	147	-	182

Bu askerlerin 56. Fırka'daki ayrıntılı sayıları 12 Nisan 1920 tarihli raporda verilmiştir²⁵⁴.

Kıtaat	1895	1898	Kıtaat	1895	1898
Fır.karargâhu	22	19	173 A.2.Tab.	15	39
Süvari bölüğü	8	2	173 A.3.Tab.	19	77
Cebel taburu	11	10	174 A.1 Tab.	56	42
Nakliye kolu	15	10	174 A.2.Tab.	29	13
172.A.3.Tab.	20	25	174.A 3.Tab.	17	5
173 A.1.Tab.	32	40	Mevkii Has.	14	8

²⁵⁰ Eğilmez, a.g.e., s.43..

²⁵¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 2.Defter, 14 Kasım 1919.

²⁵² ATASE Arşivi, K.397, D.10, F.2-1, F.3.

²⁵³ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 7.Defter, 12 Mayıs 1920.

²⁵⁴ Aynı yer.

Bekir Sami, askere olan ihtiyacın artmasıyla kısa bir süre sonra 1899 doğumluların ve gayrimüslimlerin askere alınması isteğini dile getirdi. Bu istek içerisinde gayrimüslimlerin askerlik hizmetine karşılık bedel-i nakdi ödemesi düşüncesi yer alıyordu²⁵⁵.

14-1920 Yılından İşgale Kadar Bursa'nın Durumu

Şehirde 1920'de kıtlık devam ediyordu. Açlığın bir ölçüde önüne geçilebilmesi için zahirenin dışarı çıkışı Ocak 1920 Vilayet İdare Meclisi kararıyla yasaklandı²⁵⁶. Bu yasaklama kararı Dahiliye Nezâreti'nce olumlu bulundu²⁵⁷.

Mart ayında Bursa Hürriyet ve İtilaf Reisi İzzet Nuri, Eski Müftü Ömer Fevzi ve beş kişi tevkif edildi²⁵⁸.

Mustafa Kemal Paşa'nın, 3 Nisan 1920 tarihli telgrafiyle Bekir Sami'ye mülki ve askeri memurları görevden alma, hapis, idam gibi olağanüstü yetkiler vermesi üzerine, Bekir Sami de Vali Keşfi'yi İstanbul'a yollayarak, vali vekilliğini üzerine aldı. Vali vekilliği döneminde Anzavur isyanlarında gerekli hassasiyeti göstermeyip, İstanbul ile haberleşmeyi sürdürmek isteyen 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa Ankara'ya gönderildi²⁵⁹.

Bekir Sami, yazışmalarında Vali Keşfi'nin faydalanılacak bir kişi olmadığını belirtiyordu. Bu yazışmalar sonunda 12 Nisan 1920'de vali bey görevi bırakarak Ankara'ya davet edildi. Vali aynı gün Bursa'dan ayrıldı²⁶⁰.

Bursa ve çevresindeki birlikleri denetlemek ve şehrin bir ilim merkezi olmasından dolayı Dürrizâde'nin yayınladığı fetvaya, buradaki ilim adamlarından destek bulmak amacıyla Ali Fuat Paşa 19 Nisan günü Bursa'ya geldi. 21 Nisan akşamı hocalarla yaptığı

²⁵⁵ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 8.Daftar, 1 Haziran 1920.

²⁵⁶ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 120/ 61, 10 Ocak 1920.

²⁵⁷ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 120/ 683, 12 Nisan 1920.

²⁵⁸ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 4.Daftar, 6 Mart 1920.

²⁵⁹ Kâmil Erdeha, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul 1975, s.350.

²⁶⁰ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 6.Daftar, 13 Nisan 1920.

toplantıda İngiliz gizli servisinin üyesi olan bir kişinin Milli Mücadele hareketinin meşru bir hareket olmayıp, başarıya ulaşamayacağı yönünde konuşması üzerine toplantıda bulunanları endişelendirdi. Fakat bu durum Ali Fuat Paşa'nın kesin tavrıyla ortadan kaldırıldı. Heyet-i Temsiliye tarafından hazırlanan karşı fetvayı Bursa uleması imzaladılar²⁶¹.

Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarına başlamasından sonra olağanüstü yetkilerle 24 Nisan 1920'de Hacim Muhittin Bursa'ya vali olarak atandı²⁶². Hacim Muhittin valiliği sırasında Damat Ferit Paşa'yı öldürmek için Dramalı Rıza'yı görevlendirmişti. Bu kişi gevezeliği yüzünden yakalandı. Mustafa Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harp Hacim Muhittin'i giyabında 13 Haziran'da idam cezasına çarptırdı²⁶³.

İşgal öncesinde belediye salonunda yapılan toplantıda Yunanlılara teslimiyet yerine, Gemlik'te bulunan İngilizlere sığınılması kararı alındı. Toplantıya Belediye Reisi Tevfik, aktar Hacı Sabit, Eski Belediye Reisi Ziya ve Hancı Sadık ve gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenleri katıldı. Kararın bağlayıcı bir özelliği yoktu²⁶⁴.

B-Bursa'nın İşgali

1-Yunan Ordusunun İlerleyişi

Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu konusunda kesin bir antlaşma imzalanabilmesi için İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ni 22 Nisan'da Paris'te yapılacak görüşmelere davet ettiler. Osmanlı Devleti'ni temsilen Tevfik Paşa Paris'e gönderildi. 11 Mayıs'ta İtilaf Devletleri barış şartlarını bildirdiler. Paşa da bu şartların kabul edilemez olduğunu söyleyip İstanbul'a geri döndü²⁶⁵.

²⁶¹ Cebesoy, a.g.e., s.355.

²⁶² Çarıklı, a.g.e., s.257. Hacim Muhittin Bey'in atanma kararıyla ilgili Heyet-i Vekile'nin 16 Mayıs 1920 tarihli kararı vardır. Bkz. BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları, 030.18.1, 1.1.9, 16.05.1920, Ek 71-3, (1).

²⁶³ Erdeha, a.g.e., s.356.

²⁶⁴ Eğilmez, a.g.e., s.206.

²⁶⁵ Türk İstiklâl Harbi, C.II, Kısım 2, Ankara 1965, s.182.

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı sunulan şartları kabul etmesi için güç kullanmayı kararlaştırdılar. Alınan kararlar doğrultusunda Yunan İşgal Kumandanlığı 15 Haziran'dan itibaren faaliyetlerini arttırdı. Bu kapsamda Balıkesir ve çevresinin işgali gerçekleşti. Bu harekete karşılık Büyük Millet Meclisi Hükümeti de 24 Haziran'da Garp Cephesi Kumandanlığı'nı kurarak Ali Fuat Paşa'yı Cephe Kumandanlığı'na atadı. Bu kumandanlığın yetki alanı 12.ve 20. Kolordular ile 56.ve 6. Tümenlerden oluşuyordu. Ali Fuat Paşa'dan boşalan 20 Kolordu Kumandanlığı'nı Bekir Sami üstlendi²⁶⁶.

Yunan ileri harekâtı devam ederken İngiliz ve Fransız donanması Mudanya'ya asker ve silah çıkardılar. İçenin önde gelen kişilerinden bazılarını gemilerine götürdüler. İtilaf Devletleri'nin bu tutumu karşısında, Bursa'daki yöneticilerle aralarında sürtüşmeler yaşandı. İngiliz ve Fransız komutanlar vilayete 25 Haziran'da nota verdiler. Notada Kuva-yı Milliye'den duyulan rahatsızlığı dile getirerek, gerektiğinde Bursa'nın uçaklarla bombalanacağı tehdidinde bulundular²⁶⁷.

25 Haziran tarihli bu notaya karşılık aynı gün Vali Hacim Muhittin (Çarıklı) ve Bekir Sami protesto notası yolladılar. Yunanlıların İzmir'de katliamlar yaptığı, diğer devletlerin de buna seyirci kalmasının Türk Milleti'ni üzdüğü, Mudanya'yı yirmi dört saat içinde terk etmedikleri takdirde, doğacak olayların sonuçlarına katlanmaları gerektiği notada yer alıyordu²⁶⁸.

Kâzım Bey'in gayretleriyle Ulubat Köprüsü civarında toplanan birliklerle savunma hattı kurulmaya çalışıldı. Bu mevziye Bursa'dan gönderilen Kaymakam Nazım kumandasındaki kuvvetler de katıldı.

Şehirde Vali Hacim Muhittin ve Bekir Sami bu mevziye gönderilmek üzere kuvvet toplamaya çalışıyorlardı. Şehrin kargaşa yüzünden olmasından istenen sonucu vermedi. Şehrin içinde bulunduğu durumu Bekir Sami, 3 Temmuz'da Garp Cephesi

²⁶⁶ Selçuk, a.g.e., s.2â9.

²⁶⁷ Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, C.II, İstanbul 1975, s.186.

²⁶⁸ Çarıklı, a.g.e., s.260.

Kumandanlığı'na çektiği telgrafta ayrıntılı olarak anlatıyordu²⁶⁹.

Ali Fuat Paşa, Bekir Sami'ye gönderdiği aynı tarihli telgrafta, 24. Fırka'nın bir alayını Geyve Boğazı'nı korumak için bırakmasını, kalan kısmını Yenişehir'e göndermesini emretti²⁷⁰.

4 Temmuz günü Ali Fuat Paşa, Bekir Sami'ye gönderdiği emirde, 56. Fırka ve Kuva-yı Milliye birliklerinin toparlanabilmek için şehrin doğusuna çekilip, ikmâl hazırlıkları yapmalarını istiyordu²⁷¹.

Yunan İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı'nın Bandırma-Balıkesir hattının emniyetinin sağlanabilmesi için Bursa bölgesinin elde tutulmasına ilişkin teklifini İtilaf Devletleri kabul ettiler. 6 Temmuz'dan itibaren Yunan Ordusu Bursa'nın işgali hazırlıklarına girişti. Ortak karar alınmasından sonra, İngilizler aynı gün Mudanya ve Gemlik'i bombaladılar²⁷².

Yunanlılar 7 Temmuz günü yirmi bin kişilik bir kuvvetle 56. Fırka üzerine saldırdılar. Fırkanın içinde bulunduğu karışıklıktan yararlanarak Sülüklü'ye kadar ilerlediler. Milli kuvvetlerin Ulubat Köprüsü'nü havaya uçurmasıyla Yunan kuvvetleri ancak akşam Ulubat Gölü'nü geçtiler²⁷³.

Yunan kuvvetlerinin ilerleyişi sürerken, Bekir Sami, Ali Fuat Paşa'dan aldığı emir gereğince şehri terk etmeye çalışıyordu. Yolların kalabalık olması yüzünden çekilme istenen hızda yerine getirilemiyordu. 6 Temmuz tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Hacim Muhittin'e gönderdiği telgrafta, çekilme sırasında para ve başka kıymetli eşyanın bırakılmamasını istiyordu²⁷⁴.

²⁶⁹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 9.Defter, 3 Temmuz 1920.

²⁷⁰ Vakıf, 6 Temmuz 1920.

²⁷¹ TTK Arşivi, Bekir Sami Dosyası, 9.Defter, 4 Temmuz 1920

²⁷² BOA, BEO, Umumi no.348.223, 6 Temmuz 1920.

²⁷³ Selçuk, a.g.e.,s.233.

²⁷⁴ Çankı, a.g.e., s.273. Fatma Arıkan Hanımefendi ile Bursa Malûl Gaziler Derneği'nde 20 Şubat 1998 tarihinde yapılan görüşme. Fatma Arıkan Hanımefendi işgal sırasında iptidai mektep öğrencisi idi. İşgalin ilk günlerinde şehrin zenginlerinden yakalanabilenlerin öldürüldüğünü, bir kısmının da ağır işkencelere maruz kaldığını belirtmiştir.

Savunmada bekletilen 56. Fırka kuvvetleri saldırı karşısında Karaköy-Bozüyük'e kadar geri çekildiler. Yunan kuvvetleri güçlü bir mukavemet görmeden şehre girdiler. Fırka karargâhı Eskişehir'e nakledildi²⁷⁵.

İşgalin gerçekleştiği 8 Temmuz sabahı Hacim Muhittin Bursa'dan ayrıldı²⁷⁶. 13 Temmuz tarihli Heyet-i Vekile kararıyla görevinden alındı²⁷⁷.

2-56. Fırka'nın Durumu

İşgal sırasında 56.Fırka'nın Eskişehir'e naklinde meydana gelen zayıat ile ilgili elimizde bilgiler mevcuttur. Buna göre karargâh zayıatı²⁷⁸:

Karargâh efradı	mızıka efradı	martin tüfek	Fişek	hayvan
140	13	10	500	7

174. Alay zayıatı²⁷⁹:

Subay	Efrat	Piyade tüfeği	Cephane	Hayvan
22	662	617	9779	49

Kuva-yı Tedibe zayıatı²⁸⁰:

Subay	Efrat	Tüfek	Cephane	Hayvan
15	477	490	3900	109

Fırka toplam zayıatı²⁸¹:

Subay	efrat	tüfek	kasatura	cephane	bomba	top	hayvan	araba
82	3390	4758	863	348879	15	1	330	33

Bu kayıplar sonunda fırka asker ve teçhizat bakımından çok zayıflamıştı. Fırkanın nakil sonrasında durumu²⁸²:

Komutan	subay	memur	efrat	piyade tüfeği	Cephane
15	110	24	208	126	26193

²⁷⁵ İkdâm, 14 Eylül 1920; Vakit, 12 Eylül 1920; Sedat, a.g.e., s.15; Cebesoy, a.g.e., s.436.

²⁷⁶ Erdcha, a.g.e., s.362.

²⁷⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları, 030.18.1, 1.4.12, 13.07.1920. Ek 71-7, (1),

²⁷⁸ ATASE Arşivi, K.916, D.14, F.14.

²⁷⁹ ATASE Arşivi, K.916, D.14, F.8-1.

²⁸⁰ ATASE Arşivi, K.916, D.14, F.18-3.

²⁸¹ ATASE Arşivi, K.916, D.14, F.18-3.

²⁸² ATASE Arşivi, K.916, D.14, F.18-2.

3-İşgalin Akisleri

İşgal haberi basında önemli bir yer tutmuştur. Hakimiyet-i Milliye işgal esnasında yapılan katliamlarla birlikte işgali duyurmuştu²⁸³. Yine aynı tarihlerde Vakit, Açıksöz, Öğüt gazeteleri de işgalle ilgili haberler yayınlamışlardı²⁸⁴.

Büyük Millet Meclisi işgal sonrasındaki ilk birleşimini 10 Temmuz'da yaptı. Toplantıda otuz bir imza ile riyasete verilen takrirden, oturuma yirmi dakika ara verilmesi, riyaset kürsüsünün siyah bir örtü ile örtülmesi benimsendi. Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey'in işgalin getirdiği olumsuzlukları dile getiren önergesi tartışmaya açıldı. Söz alan milletvekilleri konu ile ilgili görüşlerini belirttiler. Ordudan ayrılmış deneyimli subayların denetimi altında birlikler kurulması, 1314-1315 doğumluların askere alınması ve başlarına da yedek subayların getirilmesi alınacak önlemler arasında yer alıyordu²⁸⁵.

Konya Mebusu Refik ve arkadaşlarınınca vatanın savunulmasına ilişkin öneriler ele alındı. Bu konu ile ilgili tartışmalar 12 Temmuz'da başladı. Önerge sahibi Refik, kanunlarla hareket alanının daraltılmamasını dile getiriyordu. Refik, konuşmasında isim vermeden Bursa savunmasında yer alan Vali, 56. Fırka ve Jandarma Kumandanı'nı eleştiriyordu²⁸⁶.

Refik'den sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa, önergenin birinci maddesi olan ikmal eksikliği konusundaki düşüncelerini açıklarken, ordunun teşkilatlanması doğrultusunda hareket edildiği üzerinde durmuştu. Mustafa Kemal Paşa, mebusların gönüllü toplanmasına ilişkin isteklerini seçtikleri bölgelerdeki etkinliklerine bağlıyordu²⁸⁷.

²⁸³ Hakimiyet-i Milliye, 8 Temmuz 1920..

²⁸⁴ Vakit, 29 Temmuz 1920; Açıksöz, 12 Temmuz 1920; Öğüt, 17 Temmuz 1920; Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları, (haz. Sadi Borak), İstanbul 1977, s.97. Yunan harekâtının diğer sosyal kurumlar açısından bkz. Mesut Çapa, "Anadolu'da Yunan Kızılhaçı'nın Faaliyetleri (1919-1920), Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VIII, Bornova, 1992, s.218.

²⁸⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.II, s. 241-249.

²⁸⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.II, s.274.

²⁸⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.II, s.277.

Bu konuşmadan sonra söz alan Refik Şevket, 20. Kolordu Kumandanı Bekir Sami, Muhittin ve diğer bazı kişileri suçlayarak cezalandırılmasını istiyordu²⁸⁸.

Hacim Muhittin ve Bekir Sami görevden alındı. Alâşehir Kumandanı Aşir'in görev yeri değiştirildi. Bu kişilerin cezalandırılmaları isteği Mustafa Kemal Paşa ve hükümet üyelerinin karşı çıkmasıyla yerine getirilmedi.

12 Temmuz tarihli Hakimiyet-i Milliye'nin "Bursa'yı boşaltmaya mecbur olduk" adlı başmakalesinde, Bursa'nın işgalinin Türkler için dünyanın parçalanmasından daha korkunç olduğu üzerinde duruluyor, halkın içinde düşürülen fitne ve fesadın etkisinden söz ediliyor, Büyük Millet Meclisi çatısı etrafında birleşmenin zorunluluğu vurgulanıyordu²⁸⁹.

İşgal sonrasında Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde mitinglerin düzenlendi. 11 Temmuz günü Beypazarı'nda da miting tertiplendi²⁹⁰.

Bolu Müdafaa-yı Vatan Gazi Kadınlar Cemiyeti yayınladığı bildiride işgallerin arttığı belirterek, bunun önüne geçilebilmesi için silah verilmesini istiyordu²⁹¹.

4-Milli Kuvvetlerin Tertibatı

Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa, 25 Temmuz'da bu cephedeki kuvvetlerin belirlenen yeni duruma göre tertibat almasını istedi. Bu tertibatta Bursa bölgesi kuvvetleri Ertuğrul Grubu Kumandanlığı'na bağlandı. Bu grubun İzmir- Bolu- Eskişehir hattında 11. ve 61. Fırkalar bulunuyordu. İki firka düşmanın bu hatta ilerleyişini Sakarya batısında ve Göksu-Kocaçay hattında imha etmek için, 24 .Fırka ile ortak hareket ederek, kumandanlığın isteği doğrultusunda iki piyade alayını hazır bulundurmakla görevlendirildiler²⁹².

²⁸⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I,C.III, s.218.

²⁸⁹ Hakimiyet-i Milliye, 12 Temmuz 1920.

²⁹⁰ Hakimiyet-i Milliye, 12 Temmuz 1920.

²⁹¹ Açıksöz, 26 Temmuz 1920.

²⁹² Kâzım Özalp, Milli Mücadele, Ankara 1985, C.I, s.151.

5-İşgal Sırasında Bursa'nın Durumu

İstanbul Hükümeti Bursa'ya Esat ve Badi Beyleri mülkiye müfettişi olarak göndermişti. Badi Bey halkın işgali benimsediği izlenimini vermeye çalıştı. İlk işgal günlerinde bir olayın meydana gelmediğini, halkın işiyle gücüyle meşgul olduğunu gönderdiği raporunda dile getiriyordu²⁹³. Vilayet Valiliğini Mektupçu Sadık vekâleten üstlenmişti. Jandarma Alay Kumandanlığı'na Yüzbaşı Muhittin getirilmişti. Durum Badi Bey'in bildirdiği gibi değildi. Yunan ordusu şehirdeki Rum ve Ermeni çeteleri Türk halkına karşı katliama başladıklarından, halk güvenli bölgelere göç etmeye başlamıştı²⁹⁴.

Temmuz ayı sonlarında yapılan belediye reisliği seçimleri İşgal Kumandanlığı'nca geçerli bir sebep gösterilmeden ileri bir tarihe ertelendi²⁹⁵.

Vali Ziver, Nezâret'e gönderdiği 2 Eylül 1920 tarihli telgrafta, ferman-ı hümayunun aynı gün din adamları, eşraf ve vilayet memurlarının hazır bulunduğu bir toplantıda okunduğunu bildiriyordu. Müderrislerden Mustafa Asım Efendi ile otuz dokuz müderris ve din adamının Kuva-yı Milliye'nin hazırladığı yazıya imza attıklarını, ancak bunun bir zorlamadan ibaret olduğunu dile getiriyordu²⁹⁶. Yine aynı gün kaleme alınan Milli Mücadele aleyhtarını bir yazıyı ek olarak sunmuştu. Yazıda Kuva-yı Milliye şaki bir kuvvet olarak tanımlanıyor, Halife'ye tam bağlılık dile getiriliyordu. Bursa Medresesi Müdürü Abdullah, Karabaş Dergâhı Postnişini Mustafa Nazif, Orhan Camii Müderrislerinden Mehmet Rıza, Sa'di Dergâhı Postnişini İsmail Hakkı Efendi, Belediye Reisi Vekili Hafız Ömer Paşa, İvaz Paşa Medresesi Mehmet Ali imzalamışlardı²⁹⁷.

²⁹³ Vakıf, 29 Temmuz 1920.

²⁹⁴ BOA, BEO, Umumi no: 348.223, 18 Temmuz 1920; Açıksöz, 7 Teşrinvevvel 1920.

²⁹⁵ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye Giden, 120/ 1280, 11 Ağustos 1920.

²⁹⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem-i DH.İUM. 19-13/ 1-58, (2).

²⁹⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem-i DH.İUM. 19-13/ 1-58, (3). Karabaş Dergâhı Postnişini Mustafa Nazif İstanbul'a sığındı. Ailesi ile birlikte masrafları hükümet tarafından karşılanmak üzere, 1920 yılının Ağustos ayı ortalarında Bursa'ya geri döndü. BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 59-2/ 2, (1).

Bursa Rum Cemaati tarafından bir mûsamere tertiplendi. Bu mûsamere münasebetiyle Vali Ziver ile İşgal Kumandanlığı subayları birbirleriyle görüşme fırsatı buldular. Görüşmede Kumandan Dimitri Yuvanu şehirdeki halktan memnuniyetsizliğini dile getirmişti²⁹⁸.

Vilayetin içinde bulunduğu para sıkıntısı devam etmekteydi. Ziver, 13 Ekim'de Dahiliye Nezâreti'ne çektiği telgrafta jandarma maaşlarının Ağustos ayından beri ödenemediğini, imkân oluğunda jandarma maaşının öncelikle ödeneceğini belirtiyordu²⁹⁹.

16 Ekim 1918'den beri uygulanan Divan-ı Harb-i Örfi Eylül ayında kaldırıldı. İlgili karar 19 Eylül tarihinde vilayete bildirildi³⁰⁰.

Şehirde uzun bir süredir devam eden açlık 1920 yılında da etkisini sürdürdü. Şehrin günlük 200 çuval buğdayı kendi imkânları ile karşılaması zor olduğundan İstanbul'a baş vurulmuştu. İstanbul'un bu ihtiyacı karşılaması mümkün değildi. Dahiliye Nezâreti'nden 18 Ekim 1920'de vilayete gönderilen yazıda, Amerikan Ticaret ve Sanayi Şirketi'nin sağlayacağı unların şehrin ihtiyacı için kullanılmasına izin veriliyordu³⁰¹.

Kuva-yı Milliye ile ilişkisi görülenler tutuklanıp, memuriyetten azledilmekteydi. Bursa Posta ve Telgraf Müdüriyeti başkâtibi Ali ve arkadaşları tutuklanıp, bir süre sonra serbest bırakıldılar. Bu kişiler görevlerine iade edildiler. Birikmiş olan maaşları ödendi³⁰².

Şehirde diğer bir gelişme de belediye seçimleri idi. Kasım ayı ortalarında seçimler devam ediyordu³⁰³.

²⁹⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 59-2/ 39, (3); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1378, 2 Eylül 1920; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 120/ 1444, 14 Eylül 1920; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1490, 22 Eylül 1920.

²⁹⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem-i DH.İUM. 3-2/ 1-8, (2); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Maliye-Giden 514/ 981, 2 Kasım 1920.

³⁰⁰ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1468, 19 Eylül 1920..

³⁰¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem-i DH.İUM. 20-10/ 2-6, (2); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Maliye-Giden, 514/ 743, 8 Eylül 1920.

³⁰² BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 122/ 19, 11 Ocak 1921.

³⁰³ Hüdavendigâr, 21 Kasım 1920.

Aralık ayı emekli maaşları İzmir Yunan Fevkalâde Komiserliği'nin emri uyarınca ödenemediğinden, Hariciye Nezâreti konu ile ilgili Yunan Fevkalâde Komiserliği nezdinde girişimde bulunmayı kararlaştırdı³⁰⁴.

1921 yılı başında Yunanlıların atamasıyla valiliği vekâleten yürüten Abdülcebbarzâde Osman'ın bu görevde kalmasının uygun olmadığı, bu konuda kurulacak bir komisyonun İşgal Kumandanlığı ile görüşmeler yapması vilayet bildirildi³⁰⁵.

9 Mart'ta Vali Emin ve Polis Müdürü aileleriyle birlikte Mudanya yolu ile İstanbul'a gönderildi³⁰⁶. Bursa İstintak Müdürü Tevfik valiliğe getirildi³⁰⁷.

Basımevi Müdürü Refik, Eczacı Şükrü, Emekli Yüzbaşı Sadık, Göçmen İdaresi Muhasebecisi İlhami, Mahkeme Üyesi Edip 18 Nisan'da tutuklanıp, önce İzmir'e, daha sonra Atina'ya gönderildiler³⁰⁸.

Yunan işgali yüzünden Bursa'dan kaçan memurların 1921 yılı içinde yazılan çeşitli yazılarda maaşlarının hesaplanıp, ödenmesi isteniyordu. Evkaf Nezâreti'nden 6 Temmuz 1921'de Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, karşılığı hazinede olmadığı gerekçesiyle bir müddetten beri Evkaf Müdüriyeti hademelerinin maaşlarını alamadıklarından sıkıntı içerisinde oldukları belirtiliyor, bunun için gerekli önlemlerin alınması isteniyordu³⁰⁹.

Nezâret, 9 Temmuz'da hademe ve memurların maaşlarının Vilayet Mal Sandığı'ndan ödenmeyip, vakfiyelerin gelirlerinden ödenmesi cevabını vermişti³¹⁰.

Dahiliye Nezâreti, İkinci Divan-ı Harbi Örfi Müfettişliği'nin 8 Şubat 1921 tarihli tezkiresine dayanarak Bursa Müftüsü Hacı Ahmet Efendi'nin İstanbul'un fetvalarına karşı fetvalar yayınladığından azledilmesi için ayrıca yazı çıkartılması isteğini Dersaadet Divan-ı

³⁰⁴ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden, 120/ 1786, 6 Aralık 1920.

³⁰⁵ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 121/ 106, 23 Mart 1921.

³⁰⁶ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.185-2.

³⁰⁷ ATASE Arşivi, K.540, D.180, F.13.

³⁰⁸ Eğilmez, a.g.e., s.119.

³⁰⁹ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 221/ 202, (1).

³¹⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Müdüriyeti DH.İ.U.M. 19-17/ 1-43, (1-2).

Harp Riyaseti'ne iletti³¹¹. Dahiliye Nezâreti'nin bu isteği yeni olmayıp, 1920 yılının Ağustos ayından beri devam ediyordu³¹².

Kendisine Bursa Valisi görüntüsü veren Aziz Nuri, 14 Mayıs 1922'de Ziraat Mektebi'nde, Yunan Merkez Kumandanı, Yunan Maliye Müfettişi, Pazarköy İşgal Kumandanı ve diğer subayların hazır bulunduğu bir ziyafet verdi. Ziyafette Polis Müdür Vekili Kâzım Bey yaptığı konuşmada, Yunan kuvvetlerinin ebediyen Bursa'da kalması temennisinde bulundu³¹³. Yunan Askeri Mümesilliği tarafından 30 Temmuz 1922'de İzmir'de düzenlenen bir törenle muhtariyet ilân edildi³¹⁴.

Bu törenin bir benzeri 9 Ağustos 1922'de Bursa'da düzenlendi. Hükümet dairesindeki Türk bayrağı Yunan Kumandanlığı tarafından indirildi³¹⁵. Belediye Reisi Yağcı Cemal muhtariyet beyannamesini kabul etmediğinden tutuklandı³¹⁶. Memurların görevlerinin başında bulunmaları Dahiliye Nezâreti'nce isteniyordu³¹⁷.

Reuter Ajansı ve Fransız Karargâhı'ndan İzmit Cephesi'nde bulunan Manisa Fırkası'nın Bursa cephesine nakil emrini aldığı öğrenilmişti³¹⁸. Bu firka Uşak Cephesi'ne gönderilmişti³¹⁹. Bursa'daki Fransız Konsolosu Binbaşı Perosatar Yunan tehdidine uğramıştı³²⁰.

³¹¹ ATASE Arşivi, K.464, D.22, F.2-6.

³¹² ATASE Arşivi, K.464, D.22, F.2-3.

³¹³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-31/ 14-22, (6).

³¹⁴ Devletin kurulmasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Alptekin Müdderrisoğlu, "Batı Anadolu'da Kurulan Kısa Ömürlü Bir Devlet İonya", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S.27, Temmuz-Kasım 1993, s.578.

³¹⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-32/ 14-7, (6).

³¹⁶ Hayrettin Abidin, Tarihte Ankara-İstiklâl Harbi-Bursa, İstanbul 1934, s.73.

³¹⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-32/ 14-7, (2).

³¹⁸ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.31.

³¹⁹ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.40.

³²⁰ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.34.

6-İstihbarat Faaliyetleri

a-Türk İstihbarat Faaliyetleri

Prizrenli İbrahimoglu Mehmet 16 Şubat 1921'de Yenice İstihbarat Şubesi'nce Bursa'ya düşman hareket ve sevkıyatını izlemek üzere gönderildi. Bu kişi de amcası Poturcuoglu Halil ve Şeyh-i Muhterem Koyuncu esnafından Ömer Ağa vasıtasıyla bazı bilgiler edinmişti³²¹. Yenice İstihbarat Şubesi'nce Abdi Çavuş isminde birisi muhbirlikle görevlendirilmişti³²². İsimleri verilmeyen bazı resmi görevlilerin raporlarından yararlanılıyordu³²³. Bundan başka gönüllülerin verdiği bilgiler de dikkate alınılıyordu³²⁴.

Garp Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Naci Paşa tarafından Garp Cephesi Kumandanlığı'na 4 Mart 1921'de yazılan yazıda, cephede ve Bursa'da düşman hareketini takip ve tetkik etmek üzere muhbir ve casusluk için bu zamana kadar 300 lira harcadığını belirtiyor, yine bu kadar paranın 3. Süvari Fırkası'na verilmesi için İsmet Paşa'dan izin isteniyordu. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, bu paranın hemen verilmesini, ihtiyaç oldukça da ödeme yapılmasını emrediyordu³²⁵.

b-Yunan İstihbarat Faaliyetleri

Gemlikli Arnavut Ahmet ve arkadaşları Yunanlılar hesabına casusluk yapmaktaydı. Bunlar İnegöl-Kütahya arasında faaliyet gösteriyorlardı³²⁶.

Yunanlılar bazı hainleri cephe yakınlarına yollayarak Türk askeri arasına nifak sokmaktaydılar. Bunun önlenmesi amacıyla Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan Kolordular nezdinde 6 Eylül'de bir tamim yayınlandı. Tamimde köylülerin askerle temasının önlenmesi, kıtaat çevresine sokulanların olumsuz telkinde buldukları saptananların

³²¹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.145.

³²² ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.182.

³²³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.188.

³²⁴ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.197; ATASE Arşivi, K.679, D.114, F.9; ATASE Arşivi, K.666, D.74, F.78-3.

³²⁵ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.169.

³²⁶ ATASE Arşivi, K.695, D.132, F.11.

hemen tevkifleri emrediliyordu³²⁷. Arabacıların da Yunanlılara casusluk yaptıkları teyit edilmişti³²⁸.

Kadınlar casusluk faaliyetlerinde kullanılmışlardır. Maksem Hakikat Muallimler Validesi Makbule, Ahmet'in Hanımı Kadriye ve arkadaşları casusluk yapıyorlardı. Bazı şahısların beş gün hapsedildikten sonra, 50 lira para karşılığında serbest bırakılmalarını kadınlar sağlamışlardı. Bu kadınlar Milli Mücadele ruhunu taşıyan gençleri eve davet edip, düzenledikleri gece alemleri ile bu gençlerin ağızlarından bilgileri alarak, Yunanlılara bildiriyorlardı³²⁹.

3 Ocak 1924 tarihli Ertuğrul gazetesine atfen, Cemil ve Necip adında iki kişi Milli Mücadele yıllarında Bursa'da Yunanlılar hesabına çalışmışlardı. Cemil şehirdeki akrabalarına gönderdiği mektupta, Atina'da bir jandarma yüzbaşısı olarak görev yaptığını, akrabalarıyla görüşmek arzusunda olduğunu yazıyordu. Necip de bir Rum kızını sevmiş, onunla birlikte Atina'ya gitmişti. Ortodoksluğu benimseyerek ismini de değiştirmişti³³⁰.

7-Kazada Yunan Kontrolü

İşgali takip eden günlerde Yunanlılar Türk parasını tedavülden kaldırarak Yunan Drahmisi'ni piyasaya sürmeye başladılar³³¹.

İşgalle birlikte Bursa-Karacabey, Kirmastı-Bandırma ve Balıkesir arasında kesilen adi posta işlemlerinin 25 Temmuz 1920 tarihli Dahiliye Nezâreti yazısından yeniden başladığı anlaşılmaktadır³³².

³²⁷ ATASE Arşivi, K.687, D.141, F.3.

³²⁸ ATASE Arşivi, K.687, D.141, F.8-1.

³²⁹ ATASE Arşivi, K.695, D.132, F.11.

³³⁰ Eğilmez, a.g.e., s.183.

³³¹ ATASE Arşivi, K.679, D.114, F.96.

³³² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-23/ 14-93, (1); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1170, 28 Temmuz 1920; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1171, 28 Temmuz 1920.

İtilaf Devletleri ve Yunan İşgal Kumandanlığı bir yerden başka bir yere gidecek kişilerin yol izni vesikası alması ve bunları vize ettirmesi şartı getirmişlerdi. Bu amaçla Bursa, Bandırma, İzmit ve çevresine tayin edilen posta ve telgraf memurlarına vesikalarını İstanbul Karaköy'deki İngiliz Polis Dairesi'ne vize ettirmelerine ilişkin bilgi Posta Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dahiliye Nezâreti'ne Ağustos 1920'de iletilmişti³³³.

Yunan Askeri Kumandanlığı ekim ayı sonlarında kasaplık hayvan, zahire, zeytin ve zeytin yağının İstanbul'a sevk edilmesini yasakladı. 30 Ekim'de Vali Ziver tarafından durum Nezâret'e bildirildi. Sadaret'e yazılan 5 Kasım tarihli yazıda, konu ile ilgili yasaklamanın kaldırılması için İtilaf Devletleri nezdinde girişimde bulunulması kararlaştırıldı³³⁴.

Vali Ziver, 30 Ekim 1920 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne çektiği telgrafta, Yunanlıların kasaplık hayvan ihracına izin vermediklerini, Adalar, İzmir ve Dedeâğaç'ın Rum halkının ihtiyaçlarını karşılamak üzere, zeytin ve zeytin yağının vilayet dışına çıkmasını yasakladıklarını, bunun da devletin öşürden elde edeceği gelirden mahrum kaldığını bildiriyordu³³⁵.

Jandarmaların ellerindeki silahlar alındı. Asayiş sağlamalarına izin verilmedi. Bu durumu protesto etmek üzere Harbiye Nezâreti, Fransız Askeri İnzibat Heyeti Reisliği ile İtalyan Devleti nezdinde 31 Ekim 1920 tarihinde girişimde bulundu³³⁶.

Yunan maliye memurları işgal ettikleri bölgelerde mal sandıklarına el koyuyorlardı. Bu sebeple memurlara maaş ödenemiyordu. Dahiliye Nezâreti'nden 10

³³³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-24/ 14-7, (2).

³³⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-25/ 14-74, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-41/ 53, (1).

³³⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-41/ 53, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 20-25/ 14-74, (2).

³³⁶ ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-27; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye Giden 122/ 29, 15 Ocak 1921.

Kasım'da gönderilen yazıda, vilayette ağustos ayından beri maaşların ödenemediği, hapishanelerde bulunan tutuklulara yalnız ekmek verildiği dile getiriliyordu³³⁷.

İşgal kuvvetleri basın üzerinde de baskı kurmuşlardı. Yayınlanacak haberler sansür memurunun kontrolünden geçtikten sonra yayınlanabiliyordu³³⁸. Milli Mücadele taraftarı gazetelerin Bursa'ya girişini yasaklamışlardı. Peyam Sabah, Paytaht gazetelerinin girişine izin veriyorlardı³³⁹. 1921 yılının Şubat ayı sonlarında yolcular üzerinde baskı arttırıldı. İstanbul yolu kapalı olduğundan, bu aydan itibaren burada çıkan gazetelerin hiç birisi şehre sokulmuyordu³⁴⁰.

Yunanlılar aralık ayı içerisinde tevkifleri arttırdılar. 18 Aralık'ta Şeker Hoca mahallesinden Hacı Mustafa Ağa, Nasuhizâde Sadık, İstinaf müdde-yi umumisi Numan, Müderris Edip ve Mehmet Yahya, Elmalık mahallesinden Servet Çavuş, Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Necmi, Arap Mehmet mahallesinden Mülazım Hasan, Ertuğrul Matbaası Müdürü Ahmet Refik, Ertuğrul gazetesi başyazarı Mümtaz Şükrü tutuklandı. Bunların ev ve işyerlerinde yapılan aramalarda silah ve özel evraklara el kondu³⁴¹. Vali Vekili Ziver, Yunan Kumandanı Yuvanu ile bu kişilerin tutuklanması hakkında görüştüğünü 20 Aralık tarihli telgrafla Nezâret'e bildirmişti³⁴². Tutukluların sayısı birkaç gün içinde 118'e ulaştı. Tevkif edilenler arasında milli teşkilatı kurmaya çalışan Hancı Sadık da vardı³⁴³. Tutuklulardan Vilayet İstinaf müdde-yi umumisi Numan, Ceza Reisi Hayrettin aralık ayı sonlarında tahliye edildiler³⁴⁴.

Hüdavendigâr Vilayeti Yunan Murakıp Vekili, Vilayet Mal Sandığı'ndan askeriye için ayrılmış para ile vilayet geliri olan 500 lirayı kayıtsız almış, bunu daha sonra iade

³³⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-2/ 1-46, (1-5), BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye Giden 120/ 1137, 21 Temmuz 1920; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1400, 6 Eylül 1920.

³³⁸ İntibah, 28 Kasım 1920.

³³⁹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.145.

³⁴⁰ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.168; ATASE Arşivi, K.695, D.132, F.4.

³⁴¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-21/ 14-2, (6,8).

³⁴² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-21/ 14-2, (8).

³⁴³ ATASE Arşivi, K.631, D.262, F.3, F.4-1.

³⁴⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-21/ 14-2, (1).

etmişti³⁴⁵. Yunan maliye memurlarının keyfi davranışları karşısında Meclis-i Vükelâ konuyu ele aldı. Meclisin 11 Aralık tarihli toplantısında, konu üzerinde gerekli çalışmaların yapılması Maliye Nezâreti'ne tebliğ edildi. Vilayete memur ve yetim maaşları için para gönderilmesi mahzurlu bulundu³⁴⁶. Hariciye Nezâreti de mal sandıklarına müdahalenin önlenmesi için İngiltere Temsilcisi ile görüştü.

Çerkes ve Abazaları kıskırtmak amacıyla Patris gazetesinden iktibasen Yoldaş-İntibah'ta 18 Ocak 1921'de yayınlanan yazıda, Bandırma, Bursa, Balıkesir, Gönen, Erdek Kirmastı vs. yerlerde bulunan Çerkeslerin delegeleri İzmir'de toplandılar. Toplantı sonunda Yunanlılarla birleşmeyi kabul ettiklerini belirten bir bildiri yayınlandı³⁴⁷.

2 Şubat 1921 tarihli Dahiliye Nâzır Vekili Mustafa Arif imzasıyla Maliye Nezâreti'ne iletilen telgrafta, şubat ayı sonuna kadar vilayetin biriken maaş alacağı 500000 liradan 50000 liranın acilen gönderilmesi, eytam ve eramilenin çok zor durumda olduğu, maaşlarını alamayan polis ve jandarmaların firar ettikleri belirtiliyordu. Açlık yüzünden çekilen sıkıntılar 1921 Temmuz ayında tahammül edilemeyecek dereceye ulaştı. Açlıktan vilayette bir memur öldü. Jandarma ve polis teşkilatında indirimle gidildi. Şehirde 50-60 jandarma, 100 kadar polis kaldı. Bunlar da maaşları ödenmezse görevden ayrılacaklarını dile getiriyorlardı³⁴⁸.

Şubat ayında İşgal Kumandanlığı haberleşmeyi tamamen engellemekle yetinmeyip, posta merkezini işgal etti. Burada bulunan eşyalara el kondu³⁴⁹.

³⁴⁵ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen, 122/ 4, 7 Ocak 1921.

³⁴⁶ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 220/ 256; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 120/ 1683, 9 Kasım 1920. Konu ile ilgili bir başka Meclis-i Vükelâ Kararı'nda nakdi yardımın yapılamayacağından söz edilmekteydi. BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 221/ 21, (1).

³⁴⁷ Eğilmez, a.g.e., s.135.

³⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İUM. 3-2/ 1-28, (1)

³⁴⁹ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 122/ 100, 13 Şubat 1921.

Mali kontroller Mart 1921'den itibaren yoğunlaştırıldı. Resmi dairelerin mali kayıtları Yunan kontrol memurlarının denetiminde idi. Daire amirleri gözetim altında tutuluyordu³⁵⁰.

15 Mart 1921'de şehirde, Aksu'da, Mudanya'da, Gemlik'te, Yenişehir'de bütün dükkân ve otellerin Rumca defter bulundurmaları, bu defterlerde hane sahipleri ile otellerde kalanların kimliklerinin açık olarak belirtilmesi isteniyordu.

11 Nisan 1921 tarihli işgal kuvvetleri bildirisinde, çekirge tohumlarının itlafi konusunda 15-45 yaşları arasında olan erkeklerin bunların gelişimlerine ilişkin bilgileri en yakın karakol veya vilayete bildirmek zorunda oldukları, emre aykırı davranışların Divan-ı Harb'e verilecekleri bildiriliyordu.

Kevkep gazetesinin 14 Nisan 1921 tarihli sayısına atfen, Bursa Askeri Yönetim Kumandanı İspartitos'un emrinde halkın asker elbisesine benzer elbise giymesi yasaklanıyor, halkın ellerinde bulunan silahların teslim edilmesi emrediliyordu³⁵¹.

26 Mayıs 1921 tarihli vilayet yazısında, mayıs ayına kadar ödenmeyen maaşların toplamı 890000 lirayı bulduğu, bu paranın Dahiliye Nezâreti'nce önerilen Vilayet özel harcamalarından karşılanmasının mümkün olmadığı vurgulanıyordu³⁵². Sadaret'ten Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 20 Haziran tarihli yazıda, 4 Mayıs'ta Bank-ı Osmani vasıtasıyla 50000 lira gönderildiğine, 7 Haziran'da yine 50000 liranın aynı banka aracılığıyla havale edildiğine ilişkin bilgi veriliyordu³⁵³.

İşgal Kumandanlığı'nın 27 Temmuz tarihli beyannamesinde, Yunan askeri makamlarından izin alınmadıkça memurların değiştirilemeyeceği vilayete bildirilmişti³⁵⁴.

³⁵⁰ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.185-2; BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-3/ 1-41, (8).

³⁵¹ Eğilmez, a.g.e., s.117-118.

³⁵² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-2/ 1-46, (7).

³⁵³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-2/ 1-46, (30); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 121/ 191, 3 Mayıs 1921; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 121/ 258, 20 Haziran 1921.

³⁵⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-28/ 14-55, (1).

Temmuz ayında Yunanlılar posta ve telgraf merkezlerine kendi memurlarını yerleştirip, İstanbul ve diğer şehirlerle Bursa'nın haberleşmesini kestiler³⁵⁵.

24 Kasım 1921'de Üçüncü Kolordu Kumandanı Velahapolos yayımladığı bildiriye, silahlarını yirmi gün içinde teslim etmeyenler hakkında idam cezası uygulanacağı, ailelerinin sürgün, mallarının müsadere edileceği, vurgulanıyordu³⁵⁶.

Yunan askeri memurları Bursa, Bandırma Karesi, İzmir'de Yunan Drahmisi'ni on buçuk kuruştan piyasaya sürmekteydiler. Bu durum halka sıkıntı verdiğinden Hariciye Nezâreti uygulamanın kaldırılması için 29 Aralık'ta İtilaf Devletleri'ne başvurdu³⁵⁷.

Yunan Fevkalade Komiserliği, Nisan 1922'de vilayet ve diğer resmi dairelerde çalışan memurların sayı ve maaşlarını gösterir belgeyi vilayetten istemişti. Vali Vekili 15 Nisan tarihli bu emre uyararak listeyi verdiğini Dahiliye Nezâreti'ne aynı gün bildirmişti³⁵⁸.

Vilayetten 17 Mayıs 1922 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta, asayişin sağlandığı, Ziraat Okulu'nda Yunan subaylarına ziyafet verildiği, bu ziyafetten olumlu sonuçlar elde edildiği dile getiriliyordu³⁵⁹.

Bursa Telgraf Merkezi Memuru Raif 29 Haziran 1922'de bilinmeyen bir nedenle tutuklandı. Nezâret, 14 Temmuz tarihli yazıda bunun sebebinin araştırılmasını istiyordu³⁶⁰.

İşgal ordusunun tahakkümüne karşı vilayette bulunan memurların görevlerinden ayrılmayarak, vazifelerine devam etmeleri, İzmir, Bursa Valilikleri ile Kale-yi Sultaniye Mutasarrıflığı'na gönderilen 2 Eylül 1922 tarihli Nezâret yazısında iletilmişti³⁶¹.

³⁵⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. 20-28/ 14-62, (2).

³⁵⁶ Eğilmez, a.g.e., s.124, BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 121/ 500, 8 Kasım 1921; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 121/ 61, 28 Ocak 1922.

³⁵⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. 20-26/ 14-15, (2).

³⁵⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. 20-30/ 14-64, (3).

³⁵⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-64/ 4, (2).

³⁶⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. E-63/ 30, (1).

³⁶¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. 20-32/ 14-7, (1).

8-Yunan Ordusunda Karışıklık

1921 yılının başlarında Yunan ordusunda partizanlık baş göstermişti. Kral Costantine taraftarları ile Venizeloscular arasında bir düşmanlık görülmekteydi. Venizeloscular kral taraftarlarının başarısızlıklarını arzulamaktaydılar. Bunlar Venizelos Yunanistan'ın kurulmasına çalışmaktaydılar. Kıtaldan subay ve erlerin firar ettiğine ilişkin haberler yayılmakta idi³⁶². Şubat ayında Bandırma'dan Bursa'ya getirilen Yunan kıtaatının cepheye gitmemek için silah çattıkları, Yenice İstihbarat Şubesi'nden bildirilmişti³⁶³. Şubat ayının sonlarında Bursa'dan cepheye Venizelos taraftarlarının gönderildiği gelen haberler arasındaydı³⁶⁴. İsyan eden askerler İnebey hamamına hapsedilmişlerdi³⁶⁵.

Yunan ordusunda görülen diğer bir sıkıntı da hastalık idi. Kesin olarak belirlenememekle birlikte, veremden her gün 10 ile 20 Yunan askerinin öldüğü, Bursa'dan gelen yolcuların ifadesinden anlaşılmaktadır³⁶⁶. Hastalık soğğun da etkisi ile yayılmakta idi. Doktorlar bir çok askere savaşamaz raporu vermişlerdi³⁶⁷. Açlıkta Yunan kıtaatının karşılaştığı güçlükler arasındaydı. Şubat ortalarında günde üç kişiye bir ekmeğe düşmekteydi³⁶⁸.

Yunanlıların Şubat ayında Bandırma'dan Bursa'ya cepheye göndermek üzere getirdiği birlikler silah çattımlardı³⁶⁹.

Mart ayında askerinin moralinin bozuk olduğuna dair istihbarat şubelerine gelen bilgilerin çokluğu göze çarpmaktadır³⁷⁰. Kevkep gazetesinin 7 Mart tarihli nüshasında Yunan bahriye askerlerinin silah altına alındığı bildiriliyordu³⁷¹.

³⁶² ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.61-2.

³⁶³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.148.

³⁶⁴ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.157.

³⁶⁵ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.168.

³⁶⁶ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.83-1.

³⁶⁷ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.145.

³⁶⁸ ATASE Arşivi, K.846, D.7, F.28.

³⁶⁹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.148.

³⁷⁰ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.182.

³⁷¹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.187.

Akçaköylü Ahmet'in 8 Mart 1921 tarihli raporuna göre, 100 Yunan yaralıyı şehre getirilmişti³⁷². Türk Ordusu'nun I. İnönü ve Çerkes Ethem muzafferiyetlerinden dolayı halkın büyük bir kısmı mart ayının ortalarında Anadolu'ya iltihak etme düşüncesindeydiler. Yunan askerlerinin moralinin iyice bozulduğu, firar olaylarının arttığı Eskişehir İstihbarat Müdürü İhsan'ın 12 Mart 1921 tarihli raporundan anlaşılmaktaydı³⁷³.

Yunan ordusunda bezginlik ve yenilgi sonucunda cephenin yarılması halinde 3 Mart 1921 gecesi kiliselerde yerli Rum ve Ermenilerden çeteler oluşturulup, cepheye gönderilmesi kararlaştırılmıştı³⁷⁴.

500 kişilik bir süvari alayı Konstantin taraftarı olduklarından Venizeloscularla birlikte değiştirilerek Geçit ve Bademli'ye sevk edildiler³⁷⁵.

Bozüyük İstihbarat Şubesi Müdürü Ragıp, 15 Mart tarihli raporunda Atıcılarda bulunan Fırka'dan 20 askerın isyan suçuyla idam edildiğini bildiriyordu³⁷⁶.

9-Yunan Kıtıatı

Bursa ve Gemlik'teki Yunan kuvvetleri 3. Yunan Kolordusu tarafından yönetilmekte olup, Kolordu karargâhı Bursa'daydı. Kolordu mıntıkası batıda Tirilye nahiyesine, güneyinde Apolyont Gölü'nün batısına, Yalova kazasına kadar uzanmakta idi³⁷⁷.

Kolorduya bağlı biri mürettep, üç piyade fırkası, bir efsun alayı vardı. Mürettep 3. Manisa Fırkası Fırka karargâhı bünyesinde idi. 7. Bahr-i Sefid Fırkası'nın merkezi Kestel'de idi. 4 ve 6. Alaylar bu firkaya bağlıydı. 10 İzmir Fırkası'nın merkezi Gemlik'te idi. Bu firkanın 27, 28, 29, 30. Alayları vardı. 27. Alay Gemlik'te, 28. Alayın 2 Taburu Arap Gazi'de, bir taburu Orhangazi'de 29. Alay Manisa ve Trakya'da, 30. Alayın bir

³⁷² ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.187.

³⁷³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.187.

³⁷⁴ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.188.

³⁷⁵ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.182.

³⁷⁶ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.197.

³⁷⁷ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.199, F.204.

taburu Arap Gazi'de, bir taburu Umurbey'de, üç piyade bölüğünden biri Yalova'da, iki bölük Gemlik Orhangazi arasında bulunmakta idi.

Kolordunun süvari fırkası olmayıp, bir veya iki süvari bölüğü vardı. Topçu kuvvetinin malzeme miktarı hakkında ayrıntılı bilgi edinilememekle beraber, yedi tane 7.5'luk sahra topu ile, 45 kadar 10.5 ve 12.5'luk ağır topları mevcuttu. Topçu kuvveti Karsak ve Arap Gazi de idi. Bölük sayıları 150-170 kişi arasındaydı. Tabur mevcudu 800'ü aşmıyordu³⁷⁸. Kolordu emrinde 4 uçak bulunmakta olup, hangar Acemlerde Ziraat Mektebi karşısında Fledar yolu üzerinde idi³⁷⁹.

İşgalin ilk günü, Yunanlılar polislerin silahlarını aldılar. Ertesi günü Askeri Rüştüyesi subaylarını tutuklayıp, Yunanistan'a gönderdiler³⁸⁰.

15 Temmuz tarihinde Bursa'daki kuvvetlerin bir kısmı beş gemiyle Rumeli'ye sevk edilmişti. İşgalin ertesi günü Bursa'ya gelen 1. Yunan Fırkası temmuz ortasında Mudanya ve Bursa'ya çekilmişti. Temmuz sonunda şehirde çok az kuvvet kalmıştı. Aksu-Dimboz arasındaki bütün Yunan kuvvetlerinin miktarı 5000'i aşmadığı, bunların genç çocuklar olduğu 11. Fırka Kumandanı Arif Bey'in raporundan anlaşılıyordu³⁸¹.

Yunan kuvvetleri Ağustos ayı sonu itibariyle Aksu köyüne iki kilometre kala ormanlık alanda iki batarya topu ve çok az miktarda piyade askeri bulundurmaktaydı. Köy içerisinde ağırlıklar vardı. İnegöl istikametinde iki kilometre ileride Kazgancı bayırının ortasındaki çayırılıkta kırk piyade çadırı ve dört mitralyöz yerleştirilmişti³⁸². Hamitler istasyonu yakınında 500 hayvan, on iki adet 12.5'luk sahra top bulunduruyorlardı³⁸³.

³⁷⁸ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.204.

³⁷⁹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.204-3.

³⁸⁰ ATASE Arşivi, K.398, D.21, F.75-3.

³⁸¹ ATASE Arşivi, K.679, D.114, F.96, F.40, F.91.

³⁸² ATASE Arşivi, K.398, D.21, F.75-3, F.74-1.

³⁸³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.6.

İşgal Kuvvetleri Kumandanlarından Yuvanu 8 Eylül 1920'de Yunan kıtaatını denetlemek için Bursa'ya geldi³⁸⁴.

Kasım ayı başlarında 51. Yunan Fırkası Bursa ve çevresinde bulunuyordu. Fırka Kumandanı Dedeâğaç'ın Kalaycı Dere köyünden Papasoğlu (Macarakis Aleksandros) olup, Erkân-ı Harbi Kaymakam Ali Bey idi. Bu firkanın mevcudu 14000-15000 olarak gösterilmekteydi Şehirde 4000-5000 Yunan askeri vardı. Geri kalan kuvvetin büyük bir kısmı Beşevler'de konuşlandırılmıştı³⁸⁵.

Bursa İşgal Kumandanı, Vali Vekili Ziver'e 19 Aralık'ta birkaç güne kadar İzmir karargâhı baş kumandanı General Papulas'ın cepheleri teftiş için Bursa'yı ziyarete geleceğini ve Kral Costantine'nin de İzmir'den sonra şehri ziyaret etmesinin beklendiğini söylemişti. Papulas için Belediye reisine ait konağın kullanılabilceği, Kral için de Kasr-ı Hümayun'un düşünüldüğü dile getirilmişti. Vali vekili konuyu Dahiliye Nezâreti'ne iletmiş, Nezâret ise kasrın uygun olmamakla beraber, bu isteği kabul etmemenin imkânsız olduğunu belirtilerek, herhangi bir tatsızlığa meydan verilmemesi isteniyordu³⁸⁶.

Yunanlılar aralık ayında Bursa'daki kuvvetlerini birkaç kıtaya ayırıp, Bandırma'ya sevk edip, burada elbiselerini değiştirdikten sonra yeni kuvvetler gelmiş gibi Bursa'ya yolluyorlardı³⁸⁷.

1921 yılı başında Yunanlılar Anadolu'da üç kolordu bulunduruyorlardı. Bu kolordulardan birincisi Uşak Cephesi'nde, ikincisi Gördes-Sındırgı-Kepsut hattında, üçüncüsü Bursa-Kestel-İzmit'te idi³⁸⁸. Kolordu karargâhı eski Polis Müdüriyeti yakınındaydı³⁸⁹. Şehirde 15., 6., 27.Piyade, 9. Topçu Alayları ile beş bölük süvari vardı. İnzibatı sağlamak üzere bir tabur bulunduruluyordu³⁹⁰. Şehrin içinde Altıparmak'ta bir sahra bataryası, Demirkapı'da iki, yeni hapishanede iki sahra topu, Demirtaş istasyonu

³⁸⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalem-i DH.İ.UM. 20-24/ 14-60, (2).

³⁸⁵ ATASE Arşivi, K.687, D.141, F.8-1; ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.28.

³⁸⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 60-1/ 37, (4,1).

³⁸⁷ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.41.

³⁸⁸ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.5.

³⁸⁹ ATASE Arşivi, K.685, D.132, F.11.

³⁹⁰ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.153, F.159.

yakınındaki böcekliklerde erzak, cephane, Tatarlar köprüsünde cephane, Yahudiler mezarlığı yanında depolar bulunmaktaydı³⁹¹.

Ocak ayında daha önceden olmayan 15. Yunan alayının Gökdere sirtlarında bulunduğu anlaşılmıştı³⁹². Ocak ayında görülen diğer bir değişiklik de 49. Yunan Fırkası'nın Bursa'da bulunan Yunan fırkası ile değişeceği, bu firkadan bir taburun Bursa'ya geleceği, kalan kısmının da gelmek üzere hazırlanmakta olduğu istihbaratı alınmıştı³⁹³.

20. Fırka Kumandanlığı'na iletilen istihbarat raporunda, ocak ayının yirmi beş ile otuzu arasında Yunanlıların taarruza hazırlanmakta olduklarından, Bursa'dan 4 topu Kestel köyüne, 2 topu da Dimbozla Ayazma arasına naklettiklerinden söz ediliyordu³⁹⁴.

Ocak sonlarında Kumandan Papulas cepheyi günde iki kez denetliyordu³⁹⁵. Bursa mıntıkasında bir sükunet vardı³⁹⁶. 29 Ocak tarihli raporda, Apolyont-Beşevler hattının tahkim edildiğinden bahsediliyordu³⁹⁷.

1. İnönü harbinden önce Bursa'da bulunan 12. Fırka'nın 6. Alayı ile harp sonrasında Bandırma'dan Bursa'ya gelen kuvvetlerin konuşlandıkları yerler şöyleydi: Gölbaşı köyünde bir bölük piyade, Barak Fakih'te bir tabur piyade, Hasan'da iki bölük piyade, İsbey'de bir tabur piyade, Vakıf'da iki bölük süvari, Cumalı Kızık'ta iki bölük piyade, Hamamlı Kızık'da iki bölük piyade, Dere Kızık'da iki bölük piyade, Canbazlar'da iki bölük piyade, Baktır'da iki bölük piyade, Susıgırlık'da iki tabur piyade, erzak kolları, nakliye arabaları, Demirtaş'da bir bölük piyade, Tepecik'te bir tabur piyade, Çongara'da bir bölük piyade, iki dağ topu, Başköy'de 20 asker bulunuyordu³⁹⁸.

³⁹¹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.157.

³⁹² ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.69-1.

³⁹³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.72-1.

³⁹⁴ ATASE Arşivi, K.846, D.7, F.14.

³⁹⁵ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.101-1.

³⁹⁶ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.103.

³⁹⁷ ATASE Arşivi, K.631, D.262, F.8.

³⁹⁸ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.149-3, F.160.

Geyve İstihbarat Şubesi Müdürü Ali Rıza'nın, Adapazarı Kaymakamlığı'ndan edindiği bilgiye göre, şubat ayı başında Bursa'ya yeni hiçbir Yunan kuvveti gelmemiştir³⁹⁹. 5 Şubat'ta Bursa'da bulunan Yunan Kumandanı Velahapulos karargâhı ile şehirden ayrılp Bandırma'ya gitti⁴⁰⁰.

Fakat şehirdeki sükûnet daha fazla devam etmedi. Veterakopina kumandasında ikinci bir Yunan kolordusu, Markopoli kumandasında bir süvari fırkası Bursa Cephesi'nde görüldü. Ağırıklar cepheye sürüldü. Ulaşımında kolaylık sağlamak için İstasyondan Kestel'e doğru ulaşım dar bir hat üzerinden yürütülmekteydi⁴⁰¹. Bursa Cephesi'ne bu firkalardan başka Ayvalık Fırkası da getirildi⁴⁰². Cephede kolordu emrinde bulunan 200 kamyon nakliyata yetmiyordu⁴⁰³. Şubat ayında cepheye tel örgüsü yollayıp, tahkimatı sürdürmekte idiler⁴⁰⁴. Türk Ordusu'nun ileri hareketler neticesinde Tozaklı-Kirazlı istikametine sürülen düşman kuvvetleri Çongara'ya çekildi⁴⁰⁵.

Yapdın köyü ile Dimboz'a kadar hatta Bahr-i Sefid Fırkası'na mensup 5. Alay vardı. Bu alayın mevcudu 1500-1800 kişi arasındaydı. Alayın karargâhı Ümit Alan köyündeydi. Alaya bağlı 3 Taburun her birinde 8 mitralyöz, 31 otomatik tüfek bulunuyordu⁴⁰⁶. Yunanlılar Bursa'daki kuvvetlerini takviye etmek amacıyla Tekfurdağı'ndan bir alay getirmişti⁴⁰⁷.

2 Mart'ta cepheden Bursa'ya 53 yük, 21 binek sıhhiye otomobili gelmişti. Bunlar Altıparmak-Çekirge arasında yerleştirildiler⁴⁰⁸.

Orhaneli İstihbarat Müdürü Emin, 6 Mart tarihli raporunda aynı gün şehre çok sayıda yaralı taşındığını, hapsedilenlerin para karşılığında serbest kalabildiklerini, halk

³⁹⁹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.130; ATASE Arşivi, K.874, D.12, F.12, F.33 .

⁴⁰⁰ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.1.

⁴⁰¹ ATASE Arşivi, K.874, D.12, F.6, F.33; ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.139.

⁴⁰² ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.2.

⁴⁰³ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.5.

⁴⁰⁴ ATASE Arşivi, K.695, D.132, F.4, ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.145.

⁴⁰⁵ ATASE Arşivi, K.667, D.76, F.33.

⁴⁰⁶ ATASE Arşivi, K.695, D.132, F.11.

⁴⁰⁷ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.152-1.

⁴⁰⁸ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.168, F.182; ATASE Arşivi, K.666, D.74, F.78-3.

üzerindeki zulüm ve işkencenin şiddetlendiğini bildiriyordu⁴⁰⁹. Yine aynı tarihe ait bir başka raporda Bursa'da bulunan 25 adet 15'lik ve 12 adet 7.5'luk toptan 7.5'luk olanlarının Fledar sırtlarına yerleştirildiğinden, Demirtaş ve Tepecik köylerindeki 2000-3000, Kızıklı'da 1200 piyade askerinin Yenişehir ve İnegöl'e gönderildiğinden söz ediliyordu⁴¹⁰.

Bursa'da Yunan birliklerini teftiş eden İstiryadis 6 Mart'ta şehirden ayrılarak İzmir'e döndü⁴¹¹.

Kazaya 7 Mart itibariyle Manisa'dan gelen Petekopi kumandasındaki 2. Kolordu karargâhu şehrin kuzey doğusunda Tepecik köyündeydi. Kolordu emrinde Susıgırlık'ta 6, 12, 39. Alaylardan oluşan 3..Piyade Fırkası, alayları Pazarköy ve Tirilye'de bulunan Markomili kumandasında 1. Süvari Fırkası, Sahra Topçu Alayı vardı. Kolorduya bağlı son fırka isyan ettiğinden Manisa'dan gelmemişti⁴¹². Dimbozla- Simav arasında iki sıra tel örgü çekiliyordu⁴¹³. Yunanlıların gittikçe kötüleşen durumları halkı etkiliyor, Milli Mücadele'ye olan bağlılıklarını artırıyordu⁴¹⁴.

Mart ortalarında Bursa'da 2., 7., 8. Yunan Fırkaları vardı. Fırkalara bağlı alaylar Orhangazi, Ermeni Sölözü ve Gemlik'te idi⁴¹⁵.

Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan 16 Mart 1921 tarihinde firkalara gönderilen yazıda, Bursa cephesine yapılacak taarruzun 22 Mart'ta başlayacağı tahmin ediliyordu. Kolordu karargâhu Dimboz'a nakledildi⁴¹⁶. Mart sonu itibariyle Yunanlıların Garp cephesinde 3 kolordusu vardı. Kolordular emrindeki yedi firkanın toplam sayısı 70000 idi⁴¹⁷.

⁴⁰⁹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.187.

⁴¹⁰ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.188.

⁴¹¹ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.187.

⁴¹² ATASE Arşivi, K.666, D.74, F.75; ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.191-1.

⁴¹³ ATASE Arşivi, K.666, D.74, F.78.

⁴¹⁴ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.191-2.

⁴¹⁵ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.192.

⁴¹⁶ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.202-1, F.205.

⁴¹⁷ ATASE Arşivi, K.635, D.279, F.28-1.

2 Nisan tarihli Rumca gazetelerin bildirdiğine göre, Bursa'ya Mart sonunda 750 yaralı getirildi⁴¹⁸.

Ağustos ayı içerisinde Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne, Yunanlıların İnönü Muharebeleri'ndeki yenilgilerini örtmek amacıyla, Türk Ordusu Bursa'yı kuşattığında, şehri yakacakları yönünde haberler ulaşıyordu⁴¹⁹. Kumandan Papulas ve karargâhı Bursa'yı terk etmişti⁴²⁰. Mudanya-Bursa hattında yapılması düşünülen otomobil nakliyatı İstanbul'daki Yunan Levazım İdaresi'nin güvencesi altında gerçekleşecekti⁴²¹.

Ekim ayı içerisinde Üçüncü Yunan Kolordusu Kumandanı Aristotalis Velahapolos tarafından bölgede güvenliği bozan eşkıyanın Yunan görevlilerine başvurarak bir daha askeri yönetimin emirlerine uyacaklarına dair güvence verip, silahlarını teslim edeceklerine, yirmi gün içinde başvurmayanların kurşuna dizileceklerine, ailelerinin sürgün edileceklerine, tüm mallarının ellerinden alınacağına ilişkin emir yayınlanmıştı⁴²².

10-Yunan Fecayii

Yunanlılar Bursa ve çevresinde Türk halkın ellerindeki her türlü silah ve cephaneyi toplayıp, sahiplerini öldürdüler. Bursa'yı işgal ettikleri gün bahçelerde ve şehrin kenarında rastladıkları erkek ve kadınları hunharca şehit ettiler. Bunların naaşları günlerce açıkta kaldı. İşgal ettikleri yerlerde buldukları zahireye el koyup, arabaları topladılar⁴²³. Seyyar satıcılara içki sattırdılar⁴²⁴.

İşgalin dördüncü gününden itibaren çeşitli bölgelerden hıristiyan erkek ve kadınları Bursa'ya getirdiler. Daha önce işgal edilen yerlerden toplanan Kuva-yı

⁴¹⁸ ATASE Arşivi, K.540, D.180, F.19.

⁴¹⁹ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.34.

⁴²⁰ ATASE Arşivi, K.625, D.240, F.33.

⁴²¹ ATASE Arşivi, K.540, D.180, F.23-1.

⁴²² Eğilmez, a.g.e., s.124.

⁴²³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.5, F.139.

⁴²⁴ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.7; ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.137.

Milliye'ye mensup 500 kadar genç tutuklanıp Gemlik ve Bursa'ya gönderildiler⁴²⁵. Bursa'dan da 250 genç esir edilip başka yerlere götürüldüler⁴²⁶.

27 Temmuz'da Hamitler'de silah arama bahanesiyle bir Yunan müfrezesi İsa oğlu Hilmi'den silah istemiş, köylü de daha önce gavur aldı dediği için öldürüldü. Samanlı köyündeki baskında Hacı Mustafa'nın hanımı Hatice'nin ırzına tasallut edildi⁴²⁷.

İşgalden itibaren 21 Ağustos'a kadar Bursa ve köylerinden 10000 silah toplandı. Silah arama bahanesiyle Türk halkına karşı yağma ve katliam yapıldı. bahçeliklerde öldürülenlerin cesetleri halkın şikayeti üzerine defnedilmiştir⁴²⁸.

Eylül'ün birinci günü Büyük Susıgırlık köyü yakınında Lofçalı Hüseyin Efendi Çiftliği'ne gelen bir asker beş lira istedi. Köylünün ceketinin cebinde bulunan seksen kuruşu aldı. Ahmet'in feryadı üzerine kaçtı⁴²⁹.

1 Kasım 1920'de Ahi köyüne 100 kişilik bir çete baskın yapmak istedi. Köylünün silahla karşılık vermesi üzerine bir şey yapamadan köyden ayrıldılar. Aynı günün akşamı başka bir çete Bilad-ı Yunus köyüne gelerek iki evi bastı.

25 Kasım'da Kel Hasan köyüne 20 kişilik bir Rum çetesi saldırmış, halkın kıymetli eşyalarını aldılar. Hacı Mehmetoğlu Emin'i öldürdüler⁴³⁰.

Aynı gece Aksu köyü 30 kişilik bir Rum çetesi tarafından basıldı. Köy halkı döğüldüler. Biri kadın olmak üzere beş kişi tüfek dipçığı ile vurularak sakat kaldılar⁴³¹.

27 Kasım'da Mesudiye köyüne on kişilik bir çete saldırmış, işe yarayacak eşyaları alıp, götürmüşlerdi⁴³².

⁴²⁵ ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-79.

⁴²⁶ ATASE Arşivi, K.679, D.114, F.96.

⁴²⁷ ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-63.

⁴²⁸ ATASE Arşivi, K.681, D.120, F.19-11.

⁴²⁹ ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-65.

⁴³⁰ ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-74.

⁴³¹ ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-15.

⁴³² ATASE Arşivi, K.535, D.139, F.1-74.

Kasım 1920'de Bursa'nın Hasan köyünde Muhtar İsa Ağa'dan araba istemek bahanesiyle iki-üç Yunan askeri evinden çıkarıp, süngülemek ve başını taşla ezmek suretiyle şehit ettiler.

İstanbul Hükümeti 1921 yılı Ocak ayında Yunanlıların İzmir, Bursa, Karesi, Kaleyi Sultaniye'de yaptıkları fecayii ile ilgili belgelerin tercüme edilip, konferanslarda belgelenmek üzere acele hazırlanıp gönderilmesini istiyordu⁴³³.

Ocak 1921'de Kel Hasan köyü Rumları başlarında subayları olduğu halde, Kızıklı köyünü bastılar. Halkı camiye doldurup, işkence ettikten sonra, para ve eşyalarını gasp ettiler⁴³⁴.

Şubat 1921'de Kestel'de Değirmen civarında bulunan topçu kıtaatı Kumluk Alanı köyünden Zakiroğlu İsmail'e köyüne dönmekte iken, Susıgırlık civarında balta ile katlettiler.

Fecayiye iştirak eden Yunan 11. Fırkası'ndan Kaymakam Karadanilis kumandasında Papadapulos, Giritli Makriyani, Papa Aragil adında üç subayın isimleri saptanabilmişti. Dahiliye Vekâleti yazısında asker ve subayların isim, kıta ve şahsiyetlerin belirlenememişti⁴³⁵.

Nisan 1922'de Bursa'nın Osmaniye köyüne on kişilik bir Yunan çetesi saldırdı. Elllerinde liste bulunan bu çete köylüden Mehmetoğlu Şakir, Mustafaoğlu Pehlivan, Dervişoğlu Hüseyin'in, Mahiroğlu İsmail'in, Ahmetoğlu Mehmet'in, Alemdaroğlu İzzet'in, Mehmetoğlu Kadri'nin evlerine girerek kıymetli eşyalarını aldılar. Karşı koymak isteyen Mehmetoğlu Şakir'i, Ahmetoğlu Mehmet'i öldürdüler⁴³⁶.

13 Mayıs akşamı Araba Yatağı köyüne Çerkes ve Ermenilerden meydana gelen otuz beş kişilik bir kuvvet saldırdı. Muhtar Ekrem'i, Hacı Hüseyinoğlu Yusuf'u,

⁴³³ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 221/ 49, (2).

⁴³⁴ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.204-1; BOA, BEO, Gelen- Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 122/ 94, 6 Şubat 1921.

⁴³⁵ ATASE Arşivi, K.1703, D.521, F.1-62.

⁴³⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.LUM. 20-30/ 14-61, (1).

Mehmetoğlu İsmail'i, Tevfikoğlu Yusuf'u hareket edemez hale getirdiler. Halktan kurtuluş parası isteyip, veremeyenlere işkence yaptılar⁴³⁷.

Mayıs ayı içinde Bursa'nın Yeşil mahallesinde oturan ayakkabıcı Nuri'ye silah aramak bahanesiyle işkence yaptılar. İşkencenin şiddeti yüzünden Nuri öldü⁴³⁸.

Muhtariyet ilânını izleyen Ağustos ayı içinde 400 kişilik kadın ve çocukların da bulunduğu bir grupta insanlar birbirine bağlanarak Mudanya'ya kadar zorla yürütüp, vapurla Yunanistan'a gönderildiler⁴³⁹.

12 Eylül tarihli Ertuğrul gazetesinde yayınlanan haberde Bursa Ziraat Mektebi'nin yakıldığı. yangında süthane ve öküz arabaları dışında her şeyin yandığı, zararın yarım milyon lirayı aştığı bildiriliyordu⁴⁴⁰.

şehrin düşman işgalinden kurtuluşundan sonra yapılan incelemelerde Bilad-ı Yunus, Maskara Hasan köylerinin tamamen yanmış, yüze yakın kişinin öldürülmüş olduğu belirlendi. Kahya Mustafaoğlu Reşit, sağır Mustafa, göçmen İbrahimodlu Ahmet, Kavas'ın Emine, Abdi Çavuş'un Ayşe, Hacı Eyüp'ün oğlu ve iki torunu, Kara Haticelerin Rıfat, Hacı Bağdatoğlu Ali Osman, Debreli Hasan Maskara Hasan köyünde öldürülenlerden isimleri tespit edilebilenler idi⁴⁴¹.

Dahiliye Vekâleti, Bursa'da Yunan fecayiine iştirak eden Yunan subay ve askerlerinin isimleri bir liste halinde 28 Kasım 1922'de Lozan Konferansı'na gönderildi⁴⁴².

Yunan mezalimini belirleyip, İzmir'den-Bursa'ya başlıkla bir kitap haline getirmek için derlenen bilgiler yazar Falih Rıfkı (Atay) aracılığıyla İstanbul'a gönderilmişti. Bu kitabın 5000 adet basılması düşünölmekteydi. 3000 adedinin İstanbul'da satılması, 2000

⁴³⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-31/ 14-22, (4).

⁴³⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-31/ 14-22, (6).

⁴³⁹ Abidin, a.g.e., s.73.

⁴⁴⁰ Eğilmez, a.g.e., s.171.

⁴⁴¹ Eğilmez, a.g.e., s.175-177.

⁴⁴² ATASE Arşivi, K.1703, D.521, F.1-99.

adedinin ordu tarafından alınması kararlaştırılmıştı⁴⁴³. Falih Rıfki tarafından Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne 4 Kasım 1922'de gönderilen yazıda, kitabın on beş güne kadar tamamlanacağı belirtiliyordu⁴⁴⁴. 17 Aralık'ta tarihli yazısında Falih Rıfki, kitabın Yunan Fecayii kısmının tamamlandığını, devamı için 500 liraya ihtiyaç olduğunu dile getiriyordu⁴⁴⁵. Bundan başka Dahiliye Vekâleti vilayetten elde bulunan fotoğraf ve belgelerin Vekâlet'e gönderilmesini 4 Aralık tarihli yazıyla istiyordu⁴⁴⁶. Yunan Fecayii bölümü üç forma halinde Lozan'da Türkiye'yi temsil edecek delegelere 23 Aralık'ta gönderildi⁴⁴⁷.

Yunanlıların işgal döneminde şehirde yaptıkları zulüm ve zararların ancak bir kısmı belgelenebilmişti. Bu istatistiğe göre şehirde yapılan zulüm aşağıda tablo halinde verilmiştir⁴⁴⁸:

Maktul	yaralı	darp-ışkence	ırza tecavüz	kayıp	yakılan binalar Ev-	resmi ve dini binalar	dükân	menkul zayiati	gayri menkul
14	56	639	28	123	295	9	37	232925	4344527

Bir başka kayıta merkez kazada 13668 bina tahrip edilmişti. Hasar toplamı 16837000 lira idi⁴⁴⁹.

Vilayette hayvan ve nakil vasıta zayıyatını gösteren bir kayıt daha vardır⁴⁵⁰:

At	eşek-katır	inek	öküz-manda	keçi	koyun	araba	kıymeti (Lira)
3730	630	38820	29057	1251	39916	923	6921267

⁴⁴³ Kitap Halide Eddip Adivar, Yakup Kadri karaosmanoğlu, Mehmet Asım tarafından hazırlanmıştır. bkz. Halide Edip, Yakup Kadri, Mehmet Asım, İzmir'den Bursa'ya, İstanbul 1923. Kitap 1980 yılında İnci Enginün tarafından Latin harfleriyle yayınlanmıştır. ATASE Arşivi, K.1654, D.329, F.35-3.

⁴⁴⁴ ATASE Arşivi, K.1654, D.329, F.36-2.

⁴⁴⁵ ATASE Arşivi, K.1654, D.329, F.46-1; Halide Edip, Yakup Kadri, Mehmet Asım, İzmir'den Bursa'ya, İstanbul 1923, s.45.

⁴⁴⁶ ATASE Arşivi, K.1703, D.521, F.7-1.

⁴⁴⁷ ATASE Arşivi, K.1654, D.329, F.50.

⁴⁴⁸ ATASE Arşivi, K.1702, D.520, F.51.

⁴⁴⁹ ATASE Arşivi, K.1703, D.521, F.23-8.

⁴⁵⁰ ATASE Arşivi, K.1703, D.521, F.23-6.

Fecayii ile ilgili bir başka kaynakta şu bilgiler yer almaktadır⁴⁵¹.

	katil	işkence	tecavüz	hapsedilen	sürgün ve esir
Nefs-i Bursa	29	444	2	78	152
Köyler	148	20679	103	277	175

11-Şehrin İşgalden Kurtuluşu

Sakarya yenilgisinden sonra Yunanlılar Karaköy-Eskişehir-Afyon hattında konuşlanmışlardı. Bursa'ya giden yolları kapatmak için Yunan kolordusunun üç tümeni Eskişehir'de, On Birinci Tümeni Yenişehir'de bulunuyordu. Türk ordusunun sağ kanadını korumak üzere Geyve bölgesinde Kocaeli Grubu, Sivrihisar'da Üçüncü Türk Kolordusu görevlendirilmişti.

Büyük Taarruz'un ilk aşamasında düşmanın Eskişehir'de bulunan Üçüncü Kolordusu'nun savaşa katılması önlendi. Bu kolordu ancak İnönü'de kendi birliklerine yetişebildi. Yunan kuvvetleri Karaköy-Pazarcık-İnegöl-Bursa istikametinde sürüldü. Türk Kolordusu İnegöl'e ulaştığında Yunanlılar da Gemlik'in kuzeyinde Samanlıdağ-Dimboz-Kazancı'ya ulaşmış, burada Mudanya'dan gelecek gemilerini beklemeye başlamışlardı. 9 Eylül'de Birinci Türk Tümeni Halhalca'nın iki kilometre batısında Yenişehir'den ve İnegöl'den Bursa'ya gelen yolların kesiştiği noktada konuşlandırıldı. Düşmanın tel örgü hatları yarıldı. Aynı akşam Uludağ eteklerinden düşman saflarının gerisine sarkan keşif kolları düşmanının çekilme hazırlıkları yaptığını bildirdiler. 10 Eylül'de Türk Süvari Tümeni Bursa girişinde Yunanlılara yetişti. Türk Tümeni düşmanın geri hattını tutabilmek için Bursa-Mudanya şosesini tutacak şekilde Samanlı-Ömerbey üzerinden Nilüfer Vadisi'ne doğru ilerledi. Kestel'deki Türk Kolordu karargâhından bildirildiğine göre, Kocaeli Grubu'nun birinci kolu Gemlik-Umurbey-Tepederbent, ikinci kolu Arifiye-Muratoba üzerinden düşmana saldırdı.

18. Türk Tümeni Dışkaya dağında burada tutunmak isteyen Yunanlıları düşmanı ateşle baskı altında tutuyordu. Türk Tümeni önündeki işgal kuvvetleri Eğdir-Kazıklı

⁴⁵¹ Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii, İstanbul 1925, s.125, 145, 150.

yönünde kaçıma çalışıyordu. Bu kuvvetlerin yolunu kesmekle görevlendirilen 61. Alay Susurluk üzerinden Kazıklı'ya ilerledi.

1. Türk Tümeni Aksu-Kestel-Bursa şssesini tutmuştu. Türk Süvari Tümeni Ömerbey ve Panayır köylerini ele geçirerek işgal ordusunun buradaki nakliye kollarını ele geçirdi.

Üçüncü Yunan Kolordusu'nu yok etmek ve Bursa'yı yakılmaktan kurtarmak için Türk Süvari Tümeni, şehirdeki Yunan artçı kuvvetleri arasına girerek, bunların kolordu ile temasını engelledi. Süvari Tümeni Yunanlıların kaçış yönü doğrultusunda Mudanya'ya sevk edildi. Birinci Türk Tümeni artçıları geri artmakla görevliydi. Işıklar Askeri Mektebi arkasına ve Çekirge sırtlarına Yunanlıların yerleştirdikleri bataryalar Türk Tümeni'ne ateş ediyordu. Birinci Türk Tümeni'nin bir kısım birlikleri şehrin güneyini ve istasyonu ele geçirdiler. 10 Eylül akşamı Yüzbaşı Rüştü kumandasında bir askeri birlik şehre ulaştı. 11 Eylül 1922 günü Şükrü Naili Paşa kumandasındaki birlikler sevgi gösterileri arasında şehre girdiler.

Aynı günün akşamında Maskara Hasan-Aksu-Göynük sırtlarında Yunanlılar sıkıştırıldı. 12 Eylül günü On Birinci Yunan Tümeni Türk Kolordusu tarafından esir edildi⁴⁵².

12- Kurtuluştan Sonraki Gelişmeler

Yunan kuvvetleri Anadolu'dan temizlendikten sonra, İzmir'de Merkez Kumandanlığı kuruldu. Merkez Kumandanı Nuri Paşa, 16 Eylül'den geçerli olup, daha önce işgal edilmiş bölgelerde geçerli olmak üzere bir beyanname yayımladı. Beyannameye göre, içkinin kullanılması yasaklanıyor, içkili yerler kapatılıyordu. Bu yasak gayrimüslimlere de uygulanıyordu. Litre başına elli lira para cezası alınıyor, evlerde içki imali edilemiyordu. Yine bu tarihten itibaren evlerinde silah ve cephane bulunduranlar hakkında şiddetli cezalar getiriliyordu.

⁴⁵² Abidin, a.g.e., s.82.

Gayrimüslim zımmilerin bazılarının evlerinde bomba, silah ve cephane bulundu. Doktor Bağdasaryan, Taktakyan ve diğer komiteci Ermenilerin evleri ve Şark Oteli bitişiğindeki eczahane âdetâ bir silah deposuydu.

a-İstiklal Mahkemesi

Heyet-i Vekile'nin 10 Aralık 1922'deki toplantısında, Başvekil Hüseyin Rauf Bey'in İzmir, Bursa, Eskişehir'de üç İstiklâl Mahkemesi kurulmasına ilişkin önerisi iki ay sonra gündeme alınabildi⁴⁵³. İstikâl Mahkemeleri'nin ikinci devresinde 7 Mayıs 1925'de Ankara İstiklâl Mahkemesi kuruldu⁴⁵⁴.

Bursa'da yayınlanan Yoldaş gazetesinin 12 Mayıs 1925 tarihli kararla yayını durduruldu. Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ile sahibi İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmak üzere tutuklandı⁴⁵⁵.

Aynı yılın aralık ayında spekülasyon yapıp, piyasayı zor durumda bırakan Rafail Haren bu suçtan mahkemeye sevk edildi⁴⁵⁶.

1926 yılının Mart ayında Bursa Hapishanesi Müdürü'nü öldüren mahkum Hamdi İstiklâl Mahkemesi'nde yargılayıp idam edildi⁴⁵⁷.

1926 yılında şehirde asayiş ve sükuneti bozan beş kişinin İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmasına karar verildi⁴⁵⁸.

b-Atatürk'ün Bursa Gezileri

b.a-Cumhuriyet Öncesi

Birinci Bursa Gezisi

⁴⁵³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 6.40.12, Ek 8-6, (1), 10.12.1922.

⁴⁵⁴ Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri (1920-1927), İstanbul 1997, s.353.

⁴⁵⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 13.29.12, Ek 86-57, (1), 12.05.1925.

⁴⁵⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 16.74.19, Ek 93-77, (1), 03.12.1925.

⁴⁵⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 18.20.12, Ek 91-151, (1), 21.03.1926.

⁴⁵⁸ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 21.69.4, Ek 91-164, (1), 14.11.1926.

Bursa milletvekilleri Operatör Emin (Erkul Seyitoğlu), Mühittin Baha (Pars), Servet (Akdağ) 13 Eylül 1922 günü Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne çektikleri telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'yı Bursa'ya davet ediyorlardı. Bu telgraf 20 Eylül 1922 tarihli oturumda görüşüldü. Çağrıya teşekkür mesajı gönderilmesi kararlaştırıldı.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından (11 Ekim 1922) Bursa'ya yapılması planlanan ziyaretin tarihi belirlendi. 17-29 Ekim tarihleri arasında düzenlenen geziye Kâzım (Karabekir) Paşa, Refet (Bele) Paşa da katılıyordu. 17 Ekim günü belediye binası ile istasyon (şimdi sebze-meyve halinin bulunduğu yer) arasını diğer ilçe ve köylerden gelen halk doldurmuştu.

Geziyle ilgili ayrıntılı haberler veren Hakimiyet-i Milliye gazetesi, halkın yağın yağmura aldırılmadan Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekileri büyük bir alkış içinde karşıladığını yazıyordu. Mustafa Kemal Paşa belediye binasında halktan seçilen kurulu kabul etti. Kutlama töreninden sonra, Paşa hazır bulunanlara bir konuşma yaptı. Belediyedeki törenden sonra halkın arasına giren Mustafa Kemal Paşa sevgi gösterisinde bulunan öğrencilerin ellerini sıktı. Gece de şehirde fener alayı düzenlendi⁴⁵⁹.

Mustafa Kemal Paşa, United Press muhabiriyle 22 Ekim 1922'de yaptığı söyleşide, Türkiye'nin dünya devletleri içinde hak ettiği yeri aldığını, bağımsızlıktan asla taviz verilemeyeceğini dile getiriyordu⁴⁶⁰.

Öğretmenler Birliği 480 kişilik bir heyetle 27 Ekim'de İstanbul'dan Bursa'ya geldiler. Setbaşı'nda Şark Sineması'nda öğretmenler için toplantı düzenlendi. Mustafa Kemal Paşa 29 Ekim 1922'de Fransız Le Petit Parisien gazetesi muhabiriyle görüşmesinde, halifelğin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve milletin iradesi dayanmak şartıyla varlığını koruyabileceğini, Barış Konferansı'nda kapitülasyonlardan uzak bir Türkiye'nin varlığının vurgulanacağını belirtti.

⁴⁵⁹ Hakimiyet-i Milliye, 19 Ekim 1922.

⁴⁶⁰ Hakimiyet-i Milliye, 24 Ekim 1922.

Görüşmeden sonra Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler Ankara'ya hareket ettiler. Birinci Bursa gezisi Türkiye'yi etkileyen olayların akışı içerisinde önemli bir zamanda Türk halkı ve yabancı ülkelere bağımsızlık yönünde önemli mesajların verildiği bir gezi oldu⁴⁶¹.

İkinci Bursa Gezisi

Lozan görüşmeleri sırasında Türkiye'nin bağımsızlık uğrunda kararlı tutumunu vurgulamak, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kuruluş çalışmalarını milletle birlikte gerçekleştirmek amacıyla Mustafa Kemal Paşa yeni bir yurt gezisine çıkmaya karar verdi.

20 Ocak 1923'de Bursa'yı ikinci kez ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa, Vali Hacı Adil (Arda) ve diğer yetkililer tarafından karşılandı. Belediye halk ve meslek grupları temsilcileriyle görüşmelerde bulundu. Çekirge'de ikametine ayrılan Albay Mehmet Bey'in köşkünde konuk edildi⁴⁶². 21 Ocak'ta Bursa Erkek Lisesi'ni ziyaret etti. 22 Ocak günü Şark Sineması'nda halka açık uzun bir konuşma yaptı. Türkiye'nin bağımsızlık uğrunda yaptığı mücadeleye değindi. Milleti refaha ulaştırmak için gayret sarf edilmesi gerektiğini, bu takdirde diğer milletler arasında hak ettiği yeri alabileceğini vurguladı. Mustafa Kemal Paşa 24 Ocak 1924'te Bursa'dan ayrıldı⁴⁶³.

b.b-Cumhuriyet Sonrası Dönem

Üçüncü Bursa Gezisi

Mustafa Kemal Paşa 31 Ağustos 1924'te Bursa'ya geldi. Vali Kemal Bey(Gedeleş), Belediye Başkanı Hasan Sami Bey ve diğer yetkililer tarafından Aksu köyünde karşılandı.

11 Eylül 1924 tarihine kadar Bursa'da kalan Cumhurbaşkanı'nın Bursa'nın düşman işgalinden kurtuluş gününde halkın bayramını kutlayan bir mesajı yayınlandı.

⁴⁶¹ Yılmaz Akkılıç, Atatürk ve Bursa, Bursa 1988, s.18.

⁴⁶² Bu köşk 1931 yılında Bursa Belediyesi'ne satıldı. BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 22.51.20, Ek 3-21, (1), 12.07.1931.

⁴⁶³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçler, C.II, s.69.

Düzenlenen törenden sonra Cumhurbaşkanı ve eşi Latife Hanım 11 Eylül'de Bursa'dan ayrılarak aynı günün akşamı Mudanya'ya gittiler⁴⁶⁴.

Dördüncü Bursa Gezisi

Gazi Mustafa Kemal Paşa şapka kanunu öncesinde şapkayı Bursa'da denemek amacıyla bir gezi düzenledi. Bu geziden önce şehirde mülki erkân şapka giymeye başlamışlardı⁴⁶⁵. Şehrin işgalden kurtuluşunun üçüncü yıl dönümü törenlerini izleyenlerin büyük çoğunluğu şapka giymişti⁴⁶⁶.

22 Eylül 1925'te Cumhurbaşkanı'nın Bursa gezisi başladı. 23 Eylül'de çevre il ve ilçelerden gelen heyetler kabul edildi. Gazi heyetleri kabulünde şapka üzerine konuştu. Aynı gün Cumhuriyet Halk Fırkası ve Türk Ocağı'nı ziyaret etti.

1 Ekim'de Bursa Dokumacılık ve Trikotaj Anonim Şirketi ile İş Bankası'nın katkılarıyla Bursa Dokuma Fabrikası'nın temeli atıldı. Cumhurbaşkanı tören atma töreninde yaptığı konuşmada, büyük girişimlerin ortak yatırımlarla yapılabileceğini dile getirdi⁴⁶⁷.

3 Ekim akşamı Bursa Kız Muallim Mektebi'nde düzenlenen müsamere izlendi. Bursa'da Gazi Paşa'nın anıtının yapılması için kamuoyuna yapılan teklif büyük bir destek buldu⁴⁶⁸. Gazi Paşa incelemelerini 8 Ekim günü tamamlayarak Bursa'dan ayrıldı⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴ Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin SonbaharGezileri(Hazırlayan Nuri Onat), İstanbul 1994, s.3.

⁴⁶⁵ Sabiha Gökçen, Atatürk'le Bir Ömür, İstanbul 1996, s.35;Vakit, 7 Eylül 1925; Cumhuriyet, 11 Eylül 1925..

⁴⁶⁶ Cumhuriyet, 12 Eylül 1925. Şehrin talebini karşılayabilmek için Ankara'dan şapka gönderiliyordu. BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı 051, 3.16.3, (1), 18.09.1926.

⁴⁶⁷ İpekiş Bursa Dokumacılık ve Trikotaj Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1946, s.3; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s .219.

⁴⁶⁸ Bu amaçla Nijat Sirel Mehmet Mahir Tomruk tarafından yapımına başlanan Atatürk anıtı 29 Ekim 1931'de tamamlandı.

⁴⁶⁹ Cumhuriyet, 4 Ekim 1925.

Beşinci Bursa Gezisi

Mustafa Kemal Paşa Bursa'ya beşinci gezisini yurt çapında düzenlediği büyük gezi çerçevesinde 20 Mayıs-13 Haziran 1926 tarihleri arasında yaptı.

Gazi Paşa'yı 20 Mayıs günü Vali Kemal (Gedeleş), Blediye Başkanı Cemal (Yağcı), Ali Sait (Özçivril) Paşa ve diğer mülki erkân.karşıladılar. 21 Mayıs'ta belediyeyi ziyaret etti. 23 Mayıs'ta Tophane semtindeki Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerini gezdi. Bursa gezisi sırasında İstanbul Türk Ocağı güzel sanatlar kolunun davetlisi olarak Bursa'ya gelen ressam İbrahim Çallı sanatçılar adına bir konuşma yaptı. 30 Mayıs akşamı öğretmenler Gazi Paşa onuruna bir yemek düzenlediler.

1926 yılına kadar şehirde futbol maçları Atıcılar Meydanı'nda yapılıyordu. Sporcu gençler Gazi Paşa'ya bir stadyum yapılması için istekte bulundular. Bu isteğin olumlu karşılanmasıyla stadyumun yeri için Beylik Bahçe seçildi. Yeni atanan Vali Fatin Bey'in(Güvendiren) 2000 liralık ödeneğiyle stadyumun yapımına başlandı⁴⁷⁰.

Cumhurbaşkanı'na suikast girişimi bu gezi sırasında tertiplendi. Bu girişimin ortaya çıkarılmasından sonra İstiklal Mahkemesi'nde Laz İsmail ve karısı olarak tanıttığı Nimet Naciye'nin duruşmaları yapıldı. Nimet Naciye suçsuz bulunarak serbest bırakıldı. Olayda sorumluluğu görülen diğer sanıklar çeşitli cezalara çarptırıldılar⁴⁷¹.

Altıncı Gezi

Mustafa Kemal Paşa 1 Temmuz-30 Eylül 1927 tarihleri arasında İstanbul'a yaptığı uzun gezi sırasında 15 Temmuz günü şehri ziyaret etti.

İstanbul'dan vapurla Mudanya'ya ve buradan vali ve diğer yetkililerle birlikte kara yoluyla şehre geldi. Aynı gün Bursa'da bulunan Başvekil İsmet (İnönü) Paşa ile görüşükten sonra akşam tekrar İstanbul'a geri döndü⁴⁷².

⁴⁷⁰ Vakit, 25 Mayıs 1926.

⁴⁷¹ Feridun Kandemir, İzmir Suikasti'nin İçyüzü, C.II, İstanbul 1955, s.119. Ankara İstikâl Mahkemesi hakkında Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1969, s.403.

⁴⁷² Akkılıç, a.g.e.,s.36.

Yedinci Gezi

İstanbul gezisi dönüşünde tekrar Bursa'yı ziyaret etti. 1-9 Ekim 1927 tarihleri arasında Bursa'da kalan Gazi Paşa, Bursa Mensucat Şirketi'nin (İpek-İş) fabrikasını gezdi.

4 Ekim günü Tophane'deki şehitliği ziyareti sırasında halkla sohbet etti. 7 Ekim akşamı Türk Ocağı'nın tertiplediği baloya katıldı. 9 Ekim günü Bursa'daki gezisini tamamlayarak Ankara'ya döndü.

Sekizinci Gezi

Gazi Paşa'nın sekizinci gezisi 27 Ağustos 1928'te gerçekleşti. Bu gezi harf inkılâbı öncesine rastlamıştı. Cumhurbaşkanı Vali Fatin (Güvendiren) ve diğer mülki erkâna tahta başında yeni harflerle yazı yazdırdı. Yazı denemelerini başarılı bulunca halka da öğretmek için çalışmalarını istedi. Aynı gün Ertuğrul yatıyla İstanbul'a hareket etti⁴⁷³.

Dokuzuncu Gezi

21 Ağustos 1929'da Gazi Paşa beraberinde İktisat Vekili Şükrü (Saraçoğlu) ve diğer yetkililerle Yalova'ya geldi. Buradan şehre hareket eden Cumhurbaşkanı geceyi Çekirge'deki köşkte geçirdi⁴⁷⁴. 22 Ağustos'ta Işıklar Askeri Lisesi'nde düzenlenen askeri oyunları izledi. Aynı gün İstanbul'a geri döndü⁴⁷⁵.

Onuncu Gezi

Menemen olayı (23 Aralık 1930) sonrasında Bursa'ya gelen Cumhurbaşkanı 3 Ocak 1931'de Ege gemisiyle Mudanya'ya geldi. Burada Vali Fatin (Güvendiren), Belediye Başkanı Nazifi Şerif (Nabel), Kolordu Kumandanı Ali Hikmet(Ayerdem), Tümen Komutanı Cemil Cahit (Toydemir), Paşaları gemide kabul etti. İki numaralı

⁴⁷³ Akkılıç, a.g.e., s.42.

⁴⁷⁴ Bu köşk Belediye tarafından satın alınıp Gazi Paşa'ya hediye edilmiştir. Belediye tarafından satın alınması ile olarak bkz. BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 22.51.20, Ek 2-21, (1), 13.07.1931,

⁴⁷⁵ Akkılıç, a.g.e., s.49.

hükümet binasının bulunduğu yerdeki Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ziyaret etti. Türk Ocağı'nda bir konuşma yaptıktan sonra 5 Ocak 1931'de Bursa'dan Ankara'ya gitmek üzere ayrıldı⁴⁷⁶.

On Birinci Gezi

Bir günlük bir ziyaret için 7 Ağustos 1931'de Gazi Paşa Bursa'ya geldi. Bu ziyarette ilk defa Uludağ'a çıktı. Aynı akşam Mudanya'ya gitmek üzere şehirden ayrıldı⁴⁷⁷.

On İkinci -On Üçüncü Gezileri ve Türkçe Ezan Olayı

1932 yılının Ramazanı'nda Bursa'da ezan Türkçe okunmaya başlamıştı. 18 Aralık 1932'de bir cami imamı Türkçe ezan okunmasına karşı çıkmış, cemaat imamın sözünü dinlemeyip camiye terk etmişti.

Gazi Paşa 17-19 Ocak 1933 tarihleri arasında şehre yaptığı gezide hocaları topladı. Toplantıda Türkçe ezan olayı üzerinde durarak, 1925 yılında tekkelerin kapatıldığını, sarıkların çıkartıldığını hatırlatmıştı.

Ramazan'da başlayan ezan ve kametin Türkçe okunması Bayram'a yakın sadece ezan için uygulanıyordu. Bu uygulamadan rahatsızlık duyanlar ezanın ve kametin Türkçe okunması yolunda girişimde bulundular. 1 Şubat günü görevine gelmeyen Ulu Camii müezzininin yerine cemaatten Topal Halil adında bir kişi ezanı Arapça okundu. Bunun sivil polis Hamdi tarafından belirlenmesi cemaatte tedirginlik doğurdu. Kamet cemaatten Tatar İbrahim tarafından tekrar Arapça okundu. Namazdan sonra cemaatten bir grup bu durumdan duydukları rahatsızlığı Evkaf Müdürü Faik'e iletiler. Evkaf Müdürü kendisine verilen emirler doğrultusunda hareket ettiğini söyledi⁴⁷⁸.

Polis müdürünün kalabalığın isteklerine duyarsız kalması olayın büyümesine yol açtı. Kalabalık vali beyi bulamadığından hükümet konağının merdivenlerinde oturarak

⁴⁷⁶ Vakıf, 6 Ocak 1931.

⁴⁷⁷ Cumhuriyet, 8 Ağustos 1931.

⁴⁷⁸ Necati Akgün, Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anıları, Bursa 1994, s.5.

beklemeye başladı. Belediye Başkanı Muhittin'in (Dinçsoy) valilik konutunda vali beyle yaptığı görüşme sonrasında gerekli önlemlerin alınması kararlaştırıldı. Polisin on bir kişiyi tutuklamasıyla kalabalık dağıldı. Bakanlar Kurulu'nun 5 Şubat tarihli toplantısı sonrasında Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey, Adalet Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Emniyet Genel Müdürü Hadi Bey durumu incelemek için Bursa'ya geldiler.

Olayı öğrenen Gazi Paşa Bursa'ya gitme kararı aldı. 5 Şubat'ta Bursa'ya geldi. Olay karşısında duyarsız kaldığı belirlenen Bursa Savcısı Sakıp Bey, Sulh Ceza Hakimi Hasan Bey ve Müftü Nurettin Bey görevlerinden alındılar. Aynı gün Anadolu Ajansı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın tebliği yayınlandı. Gazi Paşa Bursa'da iki gün kaldıktan sonra 7 Şubat'ta şehirden ayrıldı⁴⁷⁹.

On Dördüncü Gezi

2 Mayıs 1934'de Yalova üzerinden Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa 4 Mayıs'ta Bursa'ya geçtiler. Bursa'da bir süre dinlendikten sonra Yalova'ya geri döndüler⁴⁸⁰.

On Beşinci Gazi

Gazi Paşa on beşinci gezisini Armutlu'daki kaplıcalara 6-11 Ağustos 1934'de yaptı.

On Altıncı Gezi

15 Temmuz 1935'de İznik'e gelen Mustafa Kemal Paşa ve diğer konuklar aynı gün Bursa'ya geçtiler. İki gün Bursa'da kaldıktan sonra 17 Temmuz'da şehirden ayrıldılar.

On Yedinci Gezi

Mustafa Kemal Paşa 6 Haziran 1936'te Bursa'ya geldi. Bu gezide Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın pilotu Sabiha Gökçen Hanım İstanbul'dan Bursa'ya kadar

⁴⁷⁹ Mahmut Goloğlu,, Atatürk İlkeleri ve Bursa Nutku, Ankara 1973, s.61.

uçakla geldi. Gazi Paşa iki gün şehirde incelemelerde bulundu. 8 Haziran'da Mudanya'ya geçti⁴⁸¹.

On Sekizinci Gezi

Atatürk'ün son gezisi 1-3 Şubat 1938'de gerçekleşti .Bu geziyle ilgili olarak halkevi broşür hazırladı. 1 Şubat'ta Gemlik Suni İpek Fabrikası'nın açılış törenine katıldı. Aynı gün Bursa'ya geçen Mustafa Kemal Paşa görkemli bir törenle karşılandı. Ertesi gün Bursa Merinos Fabrikası'nın açılış yapıldı⁴⁸². Bu geziye Başvekil Celal Bayar, İçişleri Vekili Şükrü Kaya, Bayındırlık Vekili Ali Çetinkaya da katıldı. 3 Şubat günü Belediye Meclis azalarından üç kişilik bir heyet Çelik Palas'a giderek halkın şükranlarını sundular. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler öğleden sonra Mudanya'ya gitmek üzere şehirden ayrıldılar⁴⁸³.

c-Nurettin Paşa Meslesi

Bursa'da boşalan milletvekilliği için 1.Ordu Kumandanı Nurettin Paşa Bursa'dan milletvekilliğine bağımsız aday oldu. Seçimler şehir haricinde diğer kazalarda 12 Aralık 1924 Cuma günü yapıldı. Arkadaş gazetesinin 13 Aralık tarihli nüshasında, milletvekili adaylarının diğer kazalarda aldığı oylar şöyleydi: Karacabey Nurettin Paşa 1, Emin Bey 37, Orhangazi Emin Bey 15, Nurettin Paşa 6, Gemlik Emin Bey 2, Nurettin Paşa 23, Mudanya Emin Bey 17, Orhaneli Emin Bey 67, Nurettin Paşa 8, Kirmastı Emin Bey 4, Nurettin Paşa 64⁴⁸⁴. Bursa kazasındaki seçim sonuçları elimizde yoktur. Seçim sonuçlarına göre Nurettin Paşa Bursa'dan milletvekili seçildi. Askeri görevinden istifa etmediği için kazandığı seçim iptal edildi. Yenilenen seçimde Cumhuriyet Halk Fırkası

⁴⁸⁰ Cumhuriyet, 5 Şubat 1934.

⁴⁸¹ Gökçen, a.g.e., s.130.

⁴⁸² Bursa, 2 Şubat 1938; Sümerbank Merinos Fabrikası, Bursa 1952, s.2.

⁴⁸³ Atatürk Bursa'da 1 Şubat 1938-3 Şubat 1938, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1938, s.23; Akgün, a.g.e., s.10.

⁴⁸⁴ Arkadaş, 13 Aralık 1924.

aday göstermedi. Yeniden milletvekili seçilen Nurettin Paşa askerlikten istifa ederek milletvekili oldu⁴⁸⁵.

d-Siyasi Partiler

d.a-Cumhuriyet Halk Partisi

Bu partinin Bursa şubesi 1926'da kuruldu. Partinin vilayette 10 kaza ve 88 nahiyede şubeler açıldı. Bursa'daki teşkilat Kocaeli Bölge Müfettişliği'ne bağlıydı. Kuruluştan 1944 yılına kadar Avukat Kemal Ziya Demirel, Avukat Hulusi Köymen, Doktor Sadi Konuk, Vali Şefik Soyer, Nurettin Evgünç, Durmuş Erginsöy (Merinos Fabrikası Müdürü) idare heyeti başkanlıklarında bulundular. 1944'de Durmuş Enginsoy, Doktor Şemsettin Dora, Ali Sırrı Aksoy, Rağıp Aydoğan, Tefik Aycan, Sait Ete, Cemil Öz 1944'de partinin il yönetiminde görevliydi. 1944'de kaza yönetiminde Turgut Karatal başkan, Zehra Budunç, Emin Hakçı, İzzet Arkan, Fahrettin Ünseren, Nazmi Kağıtçıbaşı, Kemal Duraner üye olarak görevliydi⁴⁸⁶.

1950 seçimlerinden sonra, Cumhuriyet Halk Partisi İl Başkanlığı'na Durmuş Enginsoy'un yerine, Doktor Edip Akyürek getirildi⁴⁸⁷.

d.b-Demokrat Parti

14 Mayıs 1950 seçimleri ile Demokrat Parti iktidara geldi. Seçimlerde Demokrat Parti'den Celal Bayar, Ali Canip Yöntem, Halil Ayan, Raif Aybar, Selim Ragıp Emeç, Ağâh Eriozan, Selim Herkmen, Hulusi Köymen, Saadettin Karacabey, Necdet Yılmaz, Mithat Sarı, Haluk Şaman Bursa milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdiler. Celal Bayar'ın hem Bursa'dan, hem de İstanbul'dan milletvekili seçildi. Celal Bayar'ın İstanbul'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmesi üzerine, Kenan Yılmaz milletvekili seçildi.

⁴⁸⁵ Ahmet Özgiray, "Sedâ-yı Hak ve Nurettin Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi, C.XIV, S.42, Kasım 1998, s.976.

⁴⁸⁶ Cumhuriyet Halk Partisi Bursa Vilayeti İl Yönetim Kurulu Vilayet Kongresi Hizmet Raporu, Bursa 1938, s.60.

⁴⁸⁷ Musa Ataş, Bursa Kılavuzu, İstanbul 1944, s.117.

Aynı yılın Temmuz ayında Tayyare Sineması'nda Demokrat Parti İl Kongresi yapıldı. Kongrede Vali Haşim İşcan'ın Bursa'dan uzaklaştırılması kararlaştırıldı. İl teşkilatının isteğini dikkate alan parti merkez yönetimi Haşim İşcan'ı Samsun'a vali olarak atadı⁴⁸⁸.

⁴⁸⁸ Akgün, a.g.e, s.32.

II. BÖLÜM

EĞİTİM

A-Cumhuriyet Öncesi Eğitim

1-Medreseler

Medreselerin düzenlenmesine yönelik olarak 2 Şubat 1912 tarihli talimatnameyle, Bursa'da bulunan medreselere bir düzenleme getirilmeye çalışıldı. Buna göre, medreseye kaydolmak için Tedrisat-ı Cedide Müdüriyeti'ne başvurmak gerekiyordu. Taşra medreselerinden Bursa'ya nakil gelen talebeler son senesine ait imtihana ait sonuçla birlikte bulunduğu medrese ve askerlik şubesinden ilmühaber almak zorundaydılar. Talebeye verilen belgeler müftülükçe tasdik ediliyordu¹.

Her ayın başında bevvablar tarafından talebenin devam çizelgesi hazırlanarak müdüriyete veriliyor, devamsızlık yapan talebenin gelmediği günler için mazeretini gösteren bir belge getirilmedikçe, kayıtları yenilenmiyordu. Yeni başlayıp birinci sınıfa gitmek isteyenler bilgileri yetersiz ise, mektep bünyesinde ihtiyat şubesine devam ediyorlardı.

İhtiyat sınıfında günde dört ders okutuluyordu. Birinci sınıflar için sabah emsile, bina, maksud, tecvid ve Kur'an-ı Kerim, öğleden sonra da hesap, eşya, resim, istinsah dersleri gösteriliyordu. İkinci sınıfta sabah avamil, izhar, öğleden sonra el işleri, resim, kıraat dersleri işleniyordu. Her dersin en yüksek notu on olup Kur'an-ı Kerim ve ulum-u şer'iyye'den en az beş, diğer derslerden üç almak gerekiyordu. Derslerine düzenli devam edenler de ödüllendiriliyordu. Hafızlığa çalışmak isteyen talebeler, Kur'an muallimleri tarafından çalıştırılıyordu. Talimatnameye uymayan talebeye nasihat ve ihtar cezaları veriliyor, hattâ kayıtları siliniyordu².

Kuruldukları mahalle ve kurucuların isimleriyle anılmaya devam eden kazada medreselerin sayısı 142 idi. Bunlardan şehirde tespit edebildiğimiz bazı medreseler

¹ Bursa Medaris-i İlmiyesine Tatbiki Emir Buyrulaan Talimatname, Bursa 1912, s.2.

² a.g.e, s.5; Maarif Nezâreti Mekatib-i İptidai Müfredatı, İstanbul 1913, tablolar.

aşağıda verilmiştir³:

Medresenin adı	öğrenci sayısı	bulunduğu yer
Yıldırım Sultan	41	Yıldırım
Çelebi Sultan	62	Çelebi Sultan
Hüdavendigâr	15	Hüdavendigâr
Orhan Sultan	42	Hisar
Murad-ı Sani	45	Murad-ı Sani
Lala Şahin Paşa	31	Hisar
İsa Bey	21	İsa Bey
İvaz Paşa	39	Tavuk Pazarı
Geyikli	27	Muradiye
Hamza Bey	37	Hamza Bey
Hazeret-i Emir	40	Hazret-i Emir
Aşağı Eyne Bey	42	Akbıyık
Yukarı Eyne Bey	35	Akbıyık
Vaaziye	30	Ulu Camii
Çendik	45	Şeyh
Molla Fenari	29	Molla Fenari
Molla Hüsrev	17	Zeyniler
Molla Yegân	33	Yıldırım
Yeni Medrese	19	Hisar
Musalla	31	Ulu Camii
Sarrafiye	22	Akbıyık
Orta Pazar	30	Orta Pazar
Bayezid Paşa	19	Bayezid Paşa
Gökdere	35	Kaygan
Başçı	36	Başçı İbrahim
Yeşil Türbe	23	Molla Gürani
Kaşıkçı	79	Yiğit-i Cedit
Cizyedâr	37	Hisar
Hamidiye	21	Ali Paşa
Kurşunizâde	37	Dede
Faik Bey	33	Deveciler

1912 yılındaki talimatname ile bazı küçük medreseler birleştirildi. Buna göre, Çelebi Sultan Mehmet mahallesinde bulunan Büyük Yeşil, Küçük Yeşil, Bayezid Paşa, Emir Sultan, Büyük Yıldırım, Küçük Yıldırım medreselerinde okuyan öğrenciler derslerini Çelebi Sultan'da; Murad-ı Sani, Muradiye, Geyikli, Hamzabey, Gülçiçek, Hüdavendigâr medreselerinde okuyan öğrenciler derslerini Murad-ı Sani'de; bunlardan başka diğer medreselerdeki öğrenciler de derslerini Ulu Camii'de okumaya başladılar.

³ 1314 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 23, Bursa 1898, s.416; Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Scene 6, İstanbul 1904, s.483; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Maarif-Gelen 393/ 811, 05 Ekim 1916; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler Maarif-Gelen 393/ 1585, 26 Şubat 1917; BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 19-13/ 1-58, (2).

2-Modern Okullar

a-Türk Okulları

a. a-İptidai ve Sivil Rüştüyeler

Batılılaşma süreci ile birlikte kurulmaya başlayan “usul-ü cedid” de eğitim veren okullardan iptidai mekteplerin şehirdeki sayısı 27 idi. Bu mekteplerden bazılarının isim ve öğrenci sayıları şöyleydi⁴:

Hisar Hamidiye	117	Mecidiye iptidai	67
Osmaniye iptidai	113	Hüdavendigâr	44
Yıldırım	82	Çelebi Sultan	87
Murad-ı sani	76	Numune-yi Terakki	32
Reyhan erkek	66	Reyhan kız	41
Nalbantoğlu	84	Hazret-i Emir	59
Hacı Hüsam	96	Darü'l Feyz	93
Şemsü'l Feyz	57	Mirat-ı Maarif	65
Demiryolu	33	Hançerli	46
Meydancık	75	İncirli	73
Yeni Mahalle	76	Molla Arap	36
Paşa	68	Hoca Hasan	35
Selimiye	42	Oruç Bey	111
Rehber-i Maarifet	60		

1890 yılında Bursa'da bulunan yedi rüştüyede (zimmilerin açtığı beş rüştüye buna dahildir) toplam öğrenci sayısı 1068 olup, askeri rüştüyede okuyan öğrenci sayısı 303 idi. Aynı yıl şehirde eski-yeni usulde 65 ilk mektep vardı. Bu mekteplerde 1537 erkek, 1177 kız öğrenci bulunuyordu. 144 köyde ilk mektep mevcuttu. Bunlardan 18'i gayrimüslim vatandaşlara aitti. Türklere ait mekteplerde 2551 erkek, 2365 kız öğrenci öğrenim görüyordu. Gayrimüslim mekteplerde 882 erkek, 505 kız öğrenci vardı⁵.

Bursa İnas Rüştüyesi'nde 1896-97 yılında 96 öğrenci okuyordu. İnas Rüştüyesi'nde öğrenim görmekte olup, Dar ül Eytam'da kalan öğrenciler 1920 yılında yeni kurulan Kız Sanayi Mektebi'ne yerleştirilmişlerdi⁶. Dar ül Eytam Müdüriyet-i Umumiyesi, Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği 21 Ağustos 1921 tarihli dilekçede,

⁴ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1325, Def'a 34, Bursa 1909, s.593; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 206/ 45, (1).

⁵ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1307, Def'a 18, Bursa 1891, s.238.

⁶ 1314 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 23, Bursa 1898, s.414.

öğrencilerin çok zor şartlarda bulduklarından söz ediyordu. Vali Vekili Nafiz Bey, 12 Eylül 1921 tarihli Nezâret'e gönderdiği yazıda, Kız Sanayi Mektebi'nin vilayete bağlandığını, erbab-ı hamiyetin bu çocuklara bakabilecek düzeyde olduğunu bildiriyordu⁷.

1908 yılında merkez kazada eski ve yeni usulde eğitim yapan 223 okul vardı. Bu okullarda 14730 öğrenci bulunuyordu⁸.

a.b-Bursa İdadi-yi Mülkiyesi

Bursa İdadi-yi Mülkiyesi 3 Ağustos 1885'de açıldı. Okulun rüştiye kısmı üç, gündüzlü kısmı iki, yatılı kısmı da dört sınıftan ibaretti. Rüştiye kısmında birinci, ikinci, üçüncü senelerde Kur'an-ı Kerim ve ulûm-u diniyye, Türkçe, ahlâk, Arabî, Farisî, Fransızca, hesap, coğrafya, tarih, hüsn ü hat, resim dersleri okutuluyordu. Gündüzlü kısımda (dördüncü beşinci seneler) ek olarak ziraat, kitabet dersleri veriliyordu. Yatılı kısımda (altıncı ve yedinci seneler) edebiyat, kavanin, cebir, fizik, kimya, ulûm-u servet, usûl-ü defteri dersleri farklı derslerdi⁹.

İdadi-yi Mülkiye de eğitimin kalitesini yükseltmek amacıyla Avrupa'dan malzemeler getirildi. 1895'de okulda 162 öğrenci öğrenim görüyordu. Bu öğrenciler arasında 6 gayrimüslim öğrenci bulunuyordu. 162 öğrenciden 75'i gündüzlü idi¹⁰. 1898'de okulda rüştiye kısmı dahil olmak üzere, 126 gündüzlü, 89 yatılı 215 öğrenci vardı¹¹. 1901-1902 öğretim yılı itibariyle 130'u yatılı, toplam 365 öğrenci okuyordu. Aynı zamanda 9'u ücretsiz yatılı Türk ve 18 gayrimüslim öğrenci bulunuyordu¹². 1904 yılında okulun yatılı kısmının 297810 kuruluşluk bütçesi vardı¹³.

⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye DH.İUM. 19-16/ 1-50, (1)

⁸ 1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 34, Bursa 1908, s.591.

⁹ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324, S. Def'a 34, Bursa 1908, s.588; BOA, Dahiliye Nezâreti İrade-yi Umumiye DH.İUM .3-3/ 1-21, (1).

¹⁰ Kütüphaneler İstatistiği, İstanbul 1902, s.25.

¹¹ 1314 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 23, Bursa 1898, s.413.

¹² Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Sene 6, İstanbul 1905, s.47; BOA, İradeler, Mabeyn-i Hümayun İradeleri, 23/ 9, (1).

¹³ 1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 34, Bursa 1908, s.587.

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra, Bursa İdadisi Mekteb-i Sultani adını aldı. 1908 yılı itibariyle okulda 302 gündüzlü, 140 da yatılı 442 öğrenci öğrenim görüyordu. İdadinin öğrenci sayısı ile birlikte artan masrafların karşılanması zorlaştı. 26 Mart 1913 tarihli İdare-yi Vilayet Kanunu ile, Mekteb-i Sultani'nin yönetimi Vilayet Hususi İdaresi'ne bırakıldı¹⁴.

Mekteb-i Sultani'ye 1918 vilayet bütçesinden 32040 kuruşluk ödenek ayrılmıştı. 1920 yılında okul için 46000 kuruş tahsis edildi¹⁵. Aynı yılda okulda öğrenim gören 15 öğrenci Dar ül Eytam'da barınıyordu¹⁶.

İşgal yıllarında Yunan subayları okulu denetimlerinde tutuyorlardı. Bu denetim okulun mali konularda sıkıntıya girmesine neden oldu. İşgal güçlerinin kasıtlı tavrı yüzünden öğretmen maaşlarının ödenmesinde güçlük çekiliyordu. Meclis-i Vükelâ, Aralık 1920'de diğer devletler nezdinde, Yunan subaylarının bu tutumlarının önlenmesi isteğinde bulundu¹⁷.

a.c-Bursa Dar ül Muallimini

İlkokullara öğretmen yetiştirmek üzere, Setbaşı mahallesinde 1884 yılında Dar ül Muallimin açıldı. 1895 yılında okulda 21 öğrenci okuyordu. 1903 yılına kadar 60 öğrenci diploma almıştı¹⁸. Dar ül Muallimin bünyesinde 22 Ağustos 1906'da iptidai bölüm açıldı¹⁹.

a.d-Bursa Askeri İdadisi

20 Mayıs 1845 tarihli irade-yi seniyye ile askeri idadilerin açılması kararlaştırıldı. İradeye göre, İstanbul, Edirne, Bursa, Manastır'da askeri idadi kurulacaktı. Seraskerlik'ten Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne gönderilen yazıda, askeri idadi için uygun bir bina ve gerekli öğretmenlerin temin edilmesi isteniyordu. Bursa'dan gönderilen cevapta,

¹⁴ BOA, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi D.U.İ.T. 66-1/ 6-9, (2).

¹⁵ BOA, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi D.U.İ.T. 66-1/ 6-31, (1).

¹⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH-İ.U.M. 19-16/ 1-50, (3).

¹⁷ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 220/ 222, (1).

¹⁸ Kütüphaneler İstatistiği, İstanbul 1902, s.46.

uygun olabilecek binaların vilâyet meclisinde değerlendirildikten sonra, karantina binası ile kumaş fabrikasının işe yarayabileceği, ama boş bir arsaya bina yaptırılmasının daha iyi olacağı belirtiliyordu²⁰.

Yapılan tekliflerin yerinde incelenmesi amacıyla, Bursa'ya gönderilen Yüzbaşı Ali'nin vali ve diğer ileri gelenlerle yaptığı görüşmeler sonunda, eski vilayet binasının bulunduğu yerdeki kumaş fabrikası uygun bulundu. Okulun açılış töreni 14 Şubat 1847'de yapıldı. Beş yıllık bir okul olarak açılan Bursa Askeri İdadisi 1852 yılında ilk mezunlarını verdi. 1854 tarihli depremde okul büyük hasar gördü. Öğretim bir süre çadırlarda sürdürüldü. Tamir yapılırken çevredeki bazı binalar da kamulaştırıldı.

Arapça dilbilgisi, rika derslerinin yanısıra, 1864 yılında kavaid-i Osmani, Fransızca, jimnastik, astronomi, tarih-i Osmani dersleri eklendi. Getirilen yeniliklerle 1870 yılında okulda tarih-i umumi, Fransızca, imlâ, resim, hendese, yüzme, askeri eğitim uygulamaları, hikmet dersleri okutuluyordu²¹. Öğrenci sayısının gittikçe artmasıyla okulun genişletilmesi gündeme geldi. Aranılan özelliklere sahip bir askeri okul kurmak için Işıklar mevki seçildi²². Haziran 1889'da Bursa Redif Miralayı Mehmet Bey tarafından okulun temeli atıldı. Dört yıllık bir inşaattan sonra 10 Haziran 1892'de Vali Münir Paşa okulu hizmete açtı. Okul yapılırken hazineden 34569 liralık yardım alındı²³.

1897 yılında ikinci bina da hizmete girdi. 1899 yılında askeri idadide toplam 363 öğrenci öğrenim görüyordu²⁴.

1900 yılında idadilerin birinci seneleri kaldırılıp, rüştiyelere ilave edildiğinden, idadilerde öğretim süresi üç yıla indi. 1905 yılında Bursa Askeri İdadisi hariç tutularak, diğer bütün askeri idadiler harbiye adını aldı. Aynı yıl mezun olanlar Manastır ve Edirne Harbiyeleri'ne gönderildi. 1908'de Bursa Askeri İdadisi'nin İstanbul'a yakınlığı göz

¹⁹ 1307 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 18, Bursa 1891, s.248.

²⁰ Bursa Işıklar Askeri Lisesi Tarihçesi, Bursa 1993, s. 23.

²¹ Kuleli Askeri Lisesi Tarihi, İstanbul 1985, s.52.

²² Abdulkadir Kadri, Bursa Tarihi Kılavuzu, Bursa 1913, s.42.

²³ Mefahir Hızlı, "Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri 1307-1309/ 1891-1893", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.V, S.5, 1993, s.240.

²⁴ Salname-yi Vilâyet-i Hüdâvendigâr 1315, Def'a, 24, Bursa 1899, s. 302.

önünde bulundurulacak Kütahya'ya nakli düşünüldüyse de, Kütahya'da 600 öğrenciyi barındıracak bir bina bulunamadığından nakilden vazgeçildi. Askeri idadiler 1911'de kapatılınca okul Bursa Askeri Rüştîyesi adını aldı.

İşgalle birlikte Bursa Askeri Rüştîyesi Müdürü Binbaşı Ali Rıza Bey ve yirmi beş arkadaşı esir edilerek Preveze yakınlarındaki bir adaya gönderildiler²⁵.

a.e-Bursa Askeri Rüştîyesi

Dar uş Şura-yı Askeriye 1875 yılında aldığı kararla askeri rüştîyelerin açılmasını kabul etti. İdadilerin ihtiyat sınıfları kaldırılarak yerine askeri rüştîyeler kuruluyordu. Şura kararından beş sene sonra Bursa Askeri Rüştîyesi açıldı²⁶. Rüştîye ilk açıldığında eğitim süresi üç sene iken, daha sonra dört seneye çıkarıldı. 1899'da askeri rüştîyede 354 öğrenci okuyordu²⁷.

Askeri rüştîyeye yabancı öğrenciler de alınıyordu. 1912'de askeri rüştîyede tespit edebildiğimiz sekiz yabancı uyruklu öğrenci vardı²⁸.

a.f-Hamidiye Sanayi Mektebi

1869 yılında Bursa Valisi Hacı İzzet Paşa tarafından Pınarbaşı Filiboz mahallesinde Terkenoğlu konağında ıslahhane kuruldu. Başlangıçta yirmi dört yetim barınıyordu. Çocukların bir kısmı vilayet matbaasında çalışıyordu. Diğerleri de kunduracılık, terzilik, marangozluk öğreniyorlardı.

Vali Veliyeddin Paşa 1876'da ıslahhaneyi Hacılar mahallesinde Hacı Arif Efendi konağına nakletti. Talebe sayısı artış göstererek altmışa yükseldi. Bundan bir yıl sonra konağın yanması ile, İbrahim Paşa mahallesindeki Mülkiye Rüştîyesi'nin alt katına taşındı.

²⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH. LUM. 20-24/ 14-46, (2). Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının ailelerine gönderdikleri mektup 1 Eylül 1920 tarihinde vilayet aracılığıyla ailelerine ulaştırıldı.

²⁶ Salname-yi Vilâyet-i Hüdâvendigâr 1302, Defa 12, Bursa 1886, s.46.

²⁷ Salnae-yi Vilâyet-i Hüdâvendigâr 1315, Def'a 24, Bursa 1899, s.302.

Bir muallimin gözetimindeki talebeye ilk tahsil de veriliyordu. 1879-1881 yılları arasında Hüdavendigâr Valisi olan Ahmet Vefik Paşa yardım toplayarak ıslahhanenin durumunu düzeltmeye çalıştı. Ahmet Vefik Paşa'nın valilikten ayrılmasıyla yapılan çalışmalar yarım kaldı²⁹.

1885'de Vali Nazif Paşa döneminde iâşe ve masrafları sağlanamadığından, talebenin büyük bir kısmı okuldan çıkarıldı. Kalanlar hastahane imamının gözetimine verildi. 1886'da Zühtü Paşa'nın valiliğinde Vilayet Mektupçusu Şamlı Ref'et Bey'in gayretiyle hükümet caddesinde temaşahane de yeniden kuruldu.

1889'da tamaşahanedeki hastahane arkasındaki Hacı Halim Bey konağına, altı ay sonra Veli Şemseddin mahallesinde başka bir konağa nakledildi. Kısa bir süre sonra bugünkü okulun bahçesinde kale duvarına bitişik Sülukoğlu arsası denilen yerde bir bina inşa edildi.

Vali Münir Paşa 1891'de ıslahhanenin içinde bulunduğu perişanlığı düzeltmek için Topçu Binbaşı Hilmi Bey'i müdürlüğe getirdi. Hilmi Bey, Ahmet Vefik Paşa'nın toplayıp, Bursa'dan ayrılışından sonra vilayet meclisine kalan parayı kullanarak ıslahhaneye harcadı. Artan talebe karşısında gelirlerinin üçte biri mektebe ait olmak üzere marangoz, terzi, terlikçi ustaları getirildi. Hayvan tezkirelerinden vergi alındı.

Halil Paşa'nın valiliğinde 1897'de okul müdürü değiştirilerek Kaymakam Mehmet Bey müdür tayin edildi. Mehmet Bey okul için çeşitli araç-gereç alımına yardımcı oldu. Okula gelir sağlayan hayvan tezkirelerinin fiyatı yirmi paradan kırk paraya çıkarıldı. Hayvan tezkiresine ilaveten Ayvalık Limanı geliri, kereste vergisi, emlak ve akar icar bedeli gibi yeni vergilerle okulun gelirleri arttı. Bu gelirlerle okulun ihtiyaç duyduğu binalar yapıldı. Bundan başka hastahane de katkıda bulunuldu. Meşrutiyetten sonra tedrisat itibariyle iptidai bir seviyeden kurtularak yedi senelik eğitim veren bir kurum haline dönüştürüldü³⁰.

²⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemî DH.SN.THR. 33/ 92, (1).

²⁹ Mağmumi, a.g.e., s.30.

³⁰ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.325.

Vali Bekir Sami Bey 1913'de okulu İdare-yi Hususiye'ye devretti. 1914'de kontenjanı dolduğu için talepler geri çevrildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ders nazırlığı görevini yürüten Vasıf Bey (Çınar) okulu yedi yıllık bir lise seviyesine çıkarttı.

1916 yılında okul müdürlüğüne getirilen Sıddı Bey okulun gelişmesine katkıda bulundu. Bu yıllarda marangozluk, tesviye, model, kundura, torna, döküm bölümleri vardı³¹.

Mütareke döneminde okul parasızlık yüzünden zor duruma düştü. Müdürlüğe İstanbul'dan Celâl Bey atandı. Bu kişi siyasetle uğraştığından yerine Mehmet Bey ikinci defa müdürlüğe getirildi. Mehmet Bey ikinci müdürlüğünde başarılı olamadığından azledildi. 1920 yılında Nevres Bey okul müdürü oldu. Okulu geliştiren Nevres Bey'in gayretleri Yunanlıların Bursa'yı işgaliyle sona erdi. İşgal kuvvetlerince okul otomobil tamirhanesi olarak kullanıldı³².

1921 yılında okulda öğrenim gören 52 öğrenci Konya Sanayi Mektebi'ne yerleştirildi. Bu öğrencilerin masraflarının karşılanabilmesi için Maliye Nezâreti'nden ek tahsisat istendi³³.

a.g-Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi

Bursa-Mudanya şosesi üzerinde, Bursa'dan sekiz buçuk kilometre mesafede, 1893 yılında Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi açıldı. Okul 956 dönüm arazi üzerine kurulu idi. Mektep parasız ve üç sınıflı idi. Çiftçi ailelerinin çocuklarına mahsus altmış öğrenci öğrenim görüyordu. Ziraatın bütün kollarına ait derslerin yanında, ulum-i diniyye ve hesap dersleri de okutuluyordu³⁴.

Okul bünyesinde 1901 yılında ipek böcekçiliği hakkındaki bilgileri geliştirmek amacıyla Harir Dar üt Tahsil kuruldu.

³¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 190/ 52, (1).

³² Necdet Sönmezışık, Bursa Tophane Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi, Bursa 1989, s.6.

³³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 020.18.1, 2.30.12, Ek 187-2, (1), 19.01.1921.

³⁴ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324, Def'a 34, Bursa 1908, s.597.

Okula bazı hayırsever kimseler katkıda bulunuyordu. Şubat 1918'de, eşkiyalığın iyice arttığı bir dönemde, Yenişehirli Ahmet ve Refik Beyler okulun elektrik tesisatını yaptırdıklarından, gümüş liyakat madalyası ile ödüllendirildiler³⁵.

Yunan işgaliyle birlikte artan mali sıkıntılar yüzünden Ziraat Mektebi'nin ihtiyaçları karşılanamıyordu³⁶.

a.h-Harir Dar üt Talimi

Yerli tohum üretimini arttırmak, ipek böceği yetiştirilmesine dair usulleri üreticiler arasında yaymak amacıyla Duyun-u Umumiye İdaresi'nce kendi yönetiminde Setbaşı semtinde geniş bir bahçe içerisinde, 1889 yılında yatılı Harir Dar üt Talimi kuruldu³⁷.

Dar üt Talim'e girebilmek için on yedi yaşını doldurma şartı aranıyordu. Girişte dilekçe ile birlikte aşı kartı, diplomanın sureti ve ikamet adreslerinin bulunduğu kağıtlar müdürlüğe veriliyordu. Rüştüye ve ona denk bir okuldan mezun olanlar imtihansız alınmakta olup, bu gibi okullardan diploması olmayanlar sözlü sınava tabi tutuluyorlardı. Sınav komisyonunda müdür, müdür muavini, Bursa Duyun-u Umumiye Nazırı ve Müfettişi bulunuyordu. Sınav sonucunda başarılı olanlar nisandan ekim ayına kadar eğitim görüyorlardı. Nazari bilgiler ipek böcekçiliğine ait dersler olup, tatbiki olarak da ipek böceği tohumu yetiştirilmesine ve deneylere ağırlık veriliyordu. Bir talebeye en fazla sekiz gün izin veriliyor, izinsiz üç derse gelmeyen talebenin kaydı siliniyordu³⁸.

Her beş dersten sonra ders muavinleri tarafından her bir öğrenciye haftada bir dersten olmak üzere sınav yapılıyordu. Nazari sınavlardan başka, mikroskop kullanımının da dahil olduğu tatbiki sınavlarda her talebenin defteri kontrol ediliyordu. Tatbiki sınavlar nazari sınavları dörtte bir oranında etkiliyordu. Koza üretiminin sonu olan sonbaharda genel bir sınava tutularak, bunda başarılı olanlar diplomalarını alıyorlardı. Diploması olduğu halde, kötü tohum üretiminde bulunanların diplomaları bir daha verilmemek üzere

³⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 46-2/ 4, (1).

³⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH-İUM. 3-2/ 1-28, (7).

³⁷ Bursa Harir Dar üt Talimi'ne Mahsus Talimatname, İstanbul 1906, s.2.

³⁸ A.g.e., s.5.

ellerinden alınıyor, bu durum gazetelerde ilân edilerek halka duyuruluyordu³⁹.

1906 yılında okulun tamir edilmesi için yeni ilavelerin inşasında kullanılmak üzere, Maliye Nezâreti'nden istenen ödenek gönderildi⁴⁰.

1912 yılında okulun yirmi beşinci kuruluş yılında düzenlenen törende, okul müdürüne başarılı çalışmalarından dolayı madalya verildi⁴¹.

Balkan Savaşları sırasında koza üretiminde büyük bir artış oldu. Üretim 1640000 kilograma ulaştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında üretim daha da artarak 2000000 kilograma yaklaştı. Yerli talebi karşıladıktan başka Avrupa'ya ihraç edildi. Harbin bitişinden sonra üretim 400000 kilograma düştü.

Dar üt Talim'den yıllar itibariyle mezun olan öğrenci sayısı aşağıda verilmiştir⁴²:

1888	-	1889	12
1890	22	1891	29
1892	31	1893	20
1894	29	1895	43
1896	36	1897	35
1898	25	1899	55
1900	bilinmiyor	1901	82
1902	46	1903	33
1904	41	1905	147
1906	70	1907	80
1908	131	1909	71
1910	47	1911	33
1912	22	1913	bilinmiyor
1914	40	1915	42
1916	17	1917	6

a.1-Dar ül Muallimat

Okul 13 Ekim 1914'de öğretime başladı. 1914-1922 yılları arasındaki öğrenci sayısı şöyleydi⁴³:

1914	13	1915	38
1916	49	1917	74

³⁹ A.g.e., s.7.

⁴⁰ BOA, İradeler, Maliye İradeleri 2562/ 10, (1).

⁴¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 26-1/ 85, (1).

⁴² Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.178.

⁴³ H.Cemal- Sadrettin, 10 Yıl İçinde Bursa, Bursa 1933, s.64.

1918	85	1919	62
1920	74	1921	-
1922	79		

a.j-Terbiye-yi Etfal Mektebi

Hakkında fazla bilgi bulamadığımız bu okul Hacılar mahallesinde idi. 8 Şubat 1921'de bu mahallede çıkan yangında okul tamamen yandı⁴⁴.

b-Zımmi Okulları

b.a Rum Okulları

Bursa'da yaşayan gayrimüslimlerin de kendi cemaatleri için kurdukları okulları vardı. Bunlar içinde en büyük azınlık olan Rumlar eğitim alanında büyük ilerleme göstererek kendi soydaşlarını bilinçlendirmeye çalıştılar. Rum okullarının ruhsatları Patrikhane adına alınmış olup, kuruluşları 18. yüzyılın başlarına kadar uzanmakta idi. Bazılarının kuruluş tarihi daha da eski idi. Fetih öncesi ruhban sınıfının üstlendiği eğitim faaliyetleri, fetih sonrasında da devam etmiş, batılılaşma hareketleri ile birlikte Patrikhane destekli özerk okullar devleti bölmeye yönelik girişimlerini içten içe sürdürmüşlerdi.

İptidai ve rüştiye kısımları bulunan Rum okulları incelendiğinde, cemaatin büyük bir kısmının okur-yazar oldukları, ileri seviyede öğrenim gördükleri anlaşılmaktadır. İptidai ve rüştiye olarak öğretimlerini sürdüren bu okullar bir tablo halinde sunulmuştur⁴⁵:

Ruhsatı alan makam	okulun derecesi	öğrenci sayısı		okulun açılışı	ruhsat tarihi
		erkek.	kız		
Rum Metro.	iptidai	-	152	eski	1 Teşrinsani 1309
"	"	25	20	"	"
"	"	-	95	"	"
"	"	-	175	1292	"
"	"	-	60	1300	"
"	rüştiye	-	110	1244	"
"	"	80	70	1263	"
"	"	120	110	1254	"
"	"	35	-	"	1 Teşrinsani 1311
"	"	35	-	"	"

⁴⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. E-61/ 41, (1).

⁴⁵ Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Sene 6, İstanbul 1905, s.494.

“	“	50	-	“	“
“	“	20	-	“	“
“	“	50	-	“	“
“	“	15	-	“	“
“	“	-	110	“	“
“	“	110	-	“	“
“	“	-	45	“	“
“	“	40	-	“	“
“	“	-	60	“	“
“	“	45	-	“	“
“	“	170	-	“	“
“	E	65	50	“	“
“	“	-	165	1234	I Kanunsani 1311
“	Rüştiye, idadi	180	-	1188	“

b. b Ermeni Okulları

İkinci önemli gayrimüslim grup olan Ermeniler de eğitim-öğretime önem vermişlerdir. Ermeniler Gregoryen, Ortodoks, Katolik olmak üzere üç ayrı cemaate ayrılmış olduklarından her cemaatin farklı okulları vardı. Bu okulların en yükseği rüştiye seviyesindeydi. Okul ruhsatlarının bir kısmı Ermeni cemaati, bir kısmı da şahıslar adına alınmıştı. Diğer gayrimüslim vatandaşlara tanınan Türk okullarında öğrenim görme haklarından Ermeniler de faydalanıyordu⁴⁶.

Cemaat adı	ruhsatın alan	okulun derecesi	öğrenci sayısı		okulun açılışı	ruhsat tarihi
			erkek.	kız		
Ermeni Pro.	Ermeni Pro.	iptidai	51	-	1267	1 Kanunsani 1308
Ermeni Pro.	Saryan Efendi	iptidai	-	30	1291	21 Temmuz 1309
Ermeni Cem	Ermeni Cem.	iptidai, rüştiye	210	-	1237	1 Kanuneani 1311
Ermeni Cem	Ermeni Cem.	iptidai	-	165	1237	1. Kanuneani 1311
Ermeni Kat.	Artin Efendi	iptidai	30	-	1304	31 Mart 1313

Ermeni okullarında Rum okullarının aksine, kız ve erkek öğrenciler ayrı öğrenim görüyorlardı. Kız öğrenciler için yalnız iptidai okullar vardı. İdadi seviyesinde cemaat okulu yoktu. Şehirde Ermeni cemaate ait bir yetimler evi bulunuyordu⁴⁷.

Rum ve Ermenilere ait kilise ve okulların cemaat başkanlarına teslim edilmesi, cemaat liderlerinin bunları almaması halinde, hazineye devredilmesi Dahiliye Nezâreti'nin 24 Aralık 1918 tarihli vilayete gönderdiği yazıda isteniyordu⁴⁸.

⁴⁶ Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Scene 6, İstanbul 1905, s.494.

⁴⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 50-3/ 11, (1).

⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 94/ 231, (1).

b. c Musevi Okulları

Bursa'da yaşayan Museviler nüfuslarının azlığı ile orantılı olarak iki (iptidai, rüştiye) okula sahipti. Okullardan birinin ruhsatı Alyans İsrailit adlı dernek adına, diğeri de cemaat adına alındı⁴⁹.

Ruhsat alan	okulun derecesi	öğrenci sayısı		okulun açılışı	ruhsat tarihi
		erkek	kız		
Musevi Cem.	iptidai	150	-	1305	21.Tem.1309
Alyans İsrailit	rüştiye	85	28	1301	"

c-Yabancı Okullar

c a Amerikan Okulları

Bu üç azınlıktan başka, Bursa şehrinde diğeri bazı milletlerin okulları ve gönüllü yardım kuruluşları da faaliyet gösteriyordu. Bunlardan Amerikalıların rüştiye ve yatılı idadisi vardı⁵⁰.

Ruhsat alan	okulun derecesi	öğrenci sayısı		okulun açılışı	ruhsat tarihi
		erkek	kız		
Mister Boldovin	leyli idadi	10	70	1292	1 Kanunsani 1308
"	rüştiye	-	34	1292	"

Her iki okulun ruhsatı bir kişi tarafından alınmış olup, bir merkezden yönetiliyordu. Kız öğrencilerin okula daha çok alınmış olması, azınlık okullarının boşluğunu doldurmaya yönelikti. Mister Boldovin adına ruhsat alınan Amerikan Kız Rüştiyesi'nde Mart 1911'de okul müdiresinin Türk öğrencilere Kur'an dersini kaldırarak İncil okutturması büyük tepkiyle karşılandı. Nezâret'ten gönderilen emirde bu konuda gerekli tedbirlerin alınması istendi⁵¹.

c b Fransız Okulları

19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fransızcanın yaygınlık kazanmasıyla, devletin çeşitli bölgelerinde Fransızca öğrenim yapan okullar açıldı. Bursa'da Fransızlara ait

⁴⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 94/ 231, (2).

⁵⁰ Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Sene 6, İstanbul 1905, s.500.

⁵¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 117/ 27, (1).

okullar aşağıda verilmiştir⁵²:

Okulun adı	ruhsat alan	okul derecesi	öğrenci sayısı		okulun açılışı	ruhsat tarihi
			erkek	kız		
Fransız Okulu	Valitaz	iptidai, rüştiye	75	32	1309	13 Temmuz 1309
Asoompisyonist	-	İptidai, rüştiye	97	-	1295	21 Temmuz 1309
Sir dö Şarite	-	ipitidai, rüştiye	-	34	1305	"

Bu okullardan Asoompisyonist'in ve Sir De Şarite'nin Eskişehir'de de şubesi vardı Fransız rahibeleri idaresinde kız öğrencilere yönelik Sir Dö Şarite, sadece okuldan ibaret olmayıp, yetimhane, hastahane, kiliseden oluşan geniş bir yardım kuruluşunun parçasıydı. Fransa ile yapılmış olan antlaşma uyarınca, Hacı Alizâde mahallesinde bulunan bu kuruluşa bağlı olarak inşa edilecek yeni binalara meccanen ruhsat verilmesi, binde iki oranında kira alınması, Meclis-i Vükelâ'nın 27 Haziran 1912 tarihli kararıyla yürürlüğe girdi⁵³.

Mösyö Valitaz adına ruhsat alınan Kopik Mektebi'nin arsasının kira olduğu, fakat bu arsadan kira alınmadığına dair şikayetler vardı. Şura-yı Devlet 9 Nisan 1914 tarihli kararında bunun araştırılmasını istemişti⁵⁴. 1916 yılında Meclis-i Vükelâ kararıyla okul idadi seviyesine yükseltildi⁵⁵.

c .c Rus Okulu

David Kalantaryan adına ruhsat alınmış olan Sıbyan Bahçesi isimli Rus Rüşdye ve idadisi 1886-87 (H.1304) yılında kuruldu. 2 Ağustos 1893'de okula ruhsat verildi. 1905 yılında okulda 51 erkek, 27 kız öğrenci eğitim görüyordu⁵⁶.

⁵² Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Sene 6, İstanbul 1905, s.500.

⁵³ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 235/ 131, (1).

⁵⁴ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, ŞD.MLK.MRF. 230/ 17, (5); BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler Maarif-Gelen 26 Aralık 1913; BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler Maarif-Gelen 396/ 4743, 08 Mart 1914.

⁵⁵ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV. 235/ 119, (1); BOA; Şura-yı Devlet Evrakı, Hülasa Kayıt Defterleri Maarif 230/ 17, (1).

⁵⁶ Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Sene 6, İstanbul 1905, s.500.

3-Diğer Faaliyetler

1917 yılı Eylül ayında tedrisat-ı iptidaiye teşkilatında düzenlemeye gidilerek, okullar bir ile altı dershaneli olmak üzere ayrıldı. Evkaftan devralınan ikisi erkek biri kız üç mektebe altı dershaneli mektep programına göre düzenlenerek ehliyetli muallimler atandı. Bundan başka iki yeni mektep daha açıldı. Şehirde bulunan ana mekteplerde önceleri gayrimüslim muallimler varken, İstanbul Dar ül Muallimatı'ndan gelen beş muallim mekteplere atandı. Sınıf sayısına göre muallim verilerek, bütün dersleri bir muallimin işlemesi sağlandı. Böylece muallimler öğrencilerin terbiye ve eğitimleriyle yakından ilgilenebiliyordu. El işleri, müzik, beden eğitimi dersleri için ayrı öğretmenler görevlendirildi. Altı dershaneli birkaç büyük okulun derslerini bu öğretmenler yürütüyordu.

Vilayet bütçesindeki mekâtib-i iptidaiye tahsisatının yetersizliğinden, yalnız acilen tamir edilmesi gereken Mal Hatun İnas Mektebi esaslı bir surette tamir ettirildi. Vefik Paşa, Sultan Orhan, Mustafa Necip İnas ve ana mekteplerinde tamirat yapılabildi⁵⁷.

1918 yılında kurslar düzenlenerek, muallimlerin meslek bilgilerinin artırılmasına çalışıldı. Dar ül Muallimat konferans salonunda Salı, Perşembe günleri yapılan tatbikat ve numune dersleriyle muallim ve muallimelerin bilgi ve becerilerini geliştirilmesi amaçlanıyordu. Merkezdeki muallimlerin büyük bir kısmı, öşür vergisinin toplanmasında görevli olduklarından bu kursa katılamadılar. Mekteplerin çoğu sıhhi şartlara göre düzenlenmediğinden, bir takım zorluklarla karşılaşılıyordu. Mali kaynakların yetersizliği yüzünden yeni bir mektebin açılmasına imkan olmayıp, mevcutların ıslahına yönelik çalışmalar yapıldı. Bu yıl içinde yalnızca Kazgani Mektebi tamir edilebildi⁵⁸.

Gittikçe kötüleşen mali şartlar yüzünden 1919-1920 yılları arasında inşaat faaliyetine ara verildi. Mevcut okullarda çalışan öğretmenlerin maaşlarının ödenmesinde zorluk çekiliyordu. 1919 yılı Ocak ayında Bursa'daki öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi için Hususi İdare Bütçesi'nin öşür bölümündeki para karşılık gösterilerek hazineden 2000

⁵⁷ Hüdavendigâr Vilayeti 1334 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa , 1919, s.11.

⁵⁸ A.g.e., s.12.

lira alındı⁵⁹. Bu sıkıntı 1921 yılında daha da arttı. İşgal kuvvetlerinin vilayet mal sandıklarına el koymasıyla öğretmenler ancak yedi sekiz ayda bir maaş alabiliyorlardı⁶⁰. Konu ilgili bir başka belge bunun açık bir işaretidir. Hüdavendigâr Valisi Emin Bey 12 Şubat 1921 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, bu sıkıntılara dikkat çekiyordu. Vali Bey yaptığı incelemeler sonunda, resmi ve özel idareye bağlı okullardaki öğrencilerin çok kötü şartlarda içinde bulunduğunu, bu okulların ihtiyacının karşılanması için bir komisyon kurulduğunu bildiriyordu⁶¹.

4-Kütüphaneler

Eyne Bey Medresesi

Medresenin kurucusu 1. Murad devrinde Karesi Subaşılığı görevinde bulunan Eyne Beydir. Medrese bünyesindeki kütüphanede 1885'de 987, 1898'de 1294 kitap vardı⁶².

Umur Bey Kütüphanesi

Çelebi Mehmet zamanında Anadolu Beylerbeyliği ve Vezirlik yapan Umur Bey, Kara Timurtaş Paşa'nın oğludur. Umur Bey vakıflarına ait vakfiyelerden 1454 tarihli vakfiyede, kitap sayısı 300 olarak gösterilmiştir⁶³.

Ulu Camii Kütüphanesi

Yıldırım Bayezid devrinde, 1396 Niğbolu Savaşı sonrasında, yapımına başlandı. 1399 yılında tamamlandı. Ulu Camii bünyesinde bilinen ilk kütüphane Hemşinzâde Mehmet Çelebi tarafından 1585'de kurulmuştur. Camiide kitap sayısı 1885'de 1480 iken, 1898'de 2257 idi⁶⁴.

⁵⁹ BOA, BEO, Gelen- Giden Defterler, Maarif-Gelen 394/ 26, 25 Ocak 1919.

⁶⁰ Hüdavendigâr Vilayeti 1339 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1924, s.10.

⁶¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Umur-u Mahalliye ve Vilâyat Müdüriyeti Kalemî DH.UMVM. 7/61, (1).

⁶² 1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1888, s.404; 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.443.

⁶³ Tuğba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi, S.2'den ayrı basım, İstanbul 1989, s.105.

⁶⁴ 1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1888, s.404; 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi Bursa 1902, s.443.

Eminiye Dergahı Kütüphanesi

Kütüphanenin kurucusu Şeyh Mehmet Emin Efendi 1722'de Kerkük'te doğmuştur. Veled-i Harir Mescidi yanındaki Hacı Abdullah Ağa konağını satın alarak burasını Nakşibendi dergâhı yaptı. Dergâh içinde kurduğu kütüphanede 1898 tarihinde 185 kitap bulunduğu belirtilmektedir⁶⁵.

Emir Sultan Kütüphanesi

Adı Mehmet Şemseddin olan Emir Sultan Buhara'da doğmuş, Bursa'ya yerleşmiştir. Kendi adına kurulan külliyyede ilk dönemlere ait kütüphanenin varlığı konusunda bir bilgi yoktur. Kepecioğlu tarafından kuruluş tarihi 1878 olarak gösterilmektedir⁶⁶.

Baba Efendi Kütüphanesi

1790-1845 yılları arasında yaşamış olan Şeyh Ahmet Baba Bursa'da kendi adıyla anılan bir dergâh kurmuştur. Ahmet Baba'nın oğlu Mehmet Bahaeddin dergâhta bir kütüphane tesis etmiştir. Kütüphanede bulunan kitaplar hakkında bir bilgi verilmemektedir⁶⁷.

Molla Yegân Kütüphanesi

Kara Eyne Bey tarafından Yıldırım yolu üzerinde bir medrese yaptırılmıştır. Medrese adını yaptıranından değil, ders okutan müderris Molla Yegân adıyla tanınan Mehmet b. Armağan'dan almıştır. Medresede bulunan kütüphanede 2900 adet kitap bulunduğu Keşşaf Tefsiri'nin arkasında kayıtlıdır⁶⁸.

Müftü Ahmet Paşa Kütüphanesi

⁶⁵ 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.444.

⁶⁶ Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C.III, s.142.

⁶⁷ 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.443.

⁶⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, İstanbul 1973, s.103.

Kütüphanenin kurucusu olan Ahmet Paşa Bursa Müftülüğü yapmış, Eyne Bey mahallesinde bir medrese yaptırmıştır. Şakaik-i Numaniye'de Ahmet Paşa'nın kitaplarını bağışlayarak kütüphane kurduğu bildirilmektedir⁶⁹.

Hüsamettin Bursevi Kütüphanesi

Temenyeri'nde dergâhı bulunan Hüsamettin Bursevi'nin burada bir kütüphane kurduğu anlaşılmaktadır. Bir dolapta muhafaza edilen kitaplara nezâret etmek üzere bir hafız-ı kütüb tayin edilmişti⁷⁰.

İsmail Hakkı Bursevi Kütüphanesi

1652'de Edirne'nin Aydos kazasında doğan İsmail Hakkı Bursevi, 1722'de Tuz Pazarı'nda camii ve tekkesini inşa ettirmiştir. Bundan bir sene sonra kitaplarını camii içinde bir kütüphanede toplamıştır. Bu kütüphanede 1885'de 92, 1898'de 100 kitap bulunuyordu⁷¹.

Eşrefzâde Kütüphanesi

Kurucusunun kimliği konusunda iki farklı görüş vardır. Kepecioğlu Eşrefzâde'yi, Fakihe Hanım ise, 1740'da ölen İzzettin Efendi'yi göstermektedir⁷². Kütüphanede 1885'de 212, 1898'de 326 kitap vardı⁷³.

Haraççioğlu Kütüphanesi

Hisar semtinde Haraççioğlu Medresesi içinde bulunan kütüphanenin kurucusu hakkında çeşitli rivayetler vardır. Kazım baykal'a göre, kurucusu Cizyedarzâde Bahattin Efendi'dir. Vilayet salnamesinde Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa gösterilmektedir⁷⁴. Bir

⁶⁹ Mehmet Mecdi Efendi, Tercüme-yi Şakaik, İstanbul 1269, s.197.

⁷⁰ Çavdar, a.g.m., s.109.

⁷¹ 1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1888, s.404; 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1318, s.442

⁷² Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C.III, s.143; Fakihe, Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1934, s.48.

⁷³ 1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1888, s.404; 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.443.

⁷⁴ 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.443.

başka görüşe göre, kütüphaneyi Cizyedarzâde Şeyh Murad'ın oğlu İbrahim Rıfkı Efendi tesis etmiştir⁷⁵. 1898'de 1566 kitap kütüphaneye kayıtlı idi⁷⁶.

Moralı Kütüphanesi

Bugün Ticaret Lisesi'nin bulunduğu yerdeki kütüphaneyi kuran hakkında iki farklı görüş vardır. Kamil Kepecioğlu Şeyh Galip'i, Kazım Kufralı Moralı Ali Rıza Efendi'yi göstermektedir⁷⁷.

Kurşunluoğlu Kütüphanesi

Diyar-ı Şemsi adlı eser kaynak gösterilerek, Çakır Hamamı'nı işleten İsmail Efendi'nin kurduğu belirtilmektedir⁷⁸.

4-Basın

a-Matbaalar

1909 yılında Bursa'da üç matbaa vardı. Hükümet dairesi arkasında kendi binasında Vilayet Matbaası bulunuyordu. Diğer matbaa çarşı içinde, Geyve Hanı'nda idi. Sahibi Emri Efendi idi. Yeri belirtilmeyen üçüncü matbaa ise harap bir halde idi⁷⁹.

b-Gazeteler

Hüdavendigâr

1864'de padişah Abdülaziz tarafından her vilayette bir matbaa kurulması ve bu matbaada vilayet gazetesi çıkarılmasına ilişkin irade yayınlandığında, Hüdavendigâr Valisi Hacı İzzet Paşa'nın himayesinde 20 Şubat 1868'de Hüdavendigâr gazetesinin ilk sayısı basıldı. İlk çıktığında Cumartesi ve Çarşamba günleri hafta iki kez yayınlanıyordu. Gazete 82. sayıdan itibaren yarı Türkçe yarı Ermenice olarak yayınlanmaya başladı. 1904-1905

⁷⁵ Kazım Kufralı, *Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1949, s.168.

⁷⁶ 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.443.

⁷⁷ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.III, s.143; Kufralı, *Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1949, s.181.

⁷⁸ Tuğba Çavdar, a.g.m., s.117.

⁷⁹ Ertuğrul, 14 Nisan 1910.

yıllarına ait salnameye göre, başyazar Mümtaz Şükrü Bey, diğer yazarlar da Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Celâl Bey ve Ahmet Münir Bey idi⁸⁰.

30 Aralık 1926'dan itibaren gazetenin ismi Resmi Bursa olarak değişti. Gazete yayın hayatını 1953 yılına kadar sürdürdü⁸¹.

Bursa

18 Ekim 1890 tarihinde Yenişehirli Murat Emri Efendi tarafından Perşembe günleri Bursa gazetesi çıkarılmaya başlandı. Gazete ilk çıkıştan kısa bir süre sonra yayına ara verdi. 5 Kasım 1891 tarihli 49. sayıda matbaanın geçirmiş olduğu yangın yüzünden bir buçuk yıllık ara verildiğinden söz ediliyordu⁸². Gazete idarehanesi başlangıçta Ulu Camii karşısında iken, 21 Haziran 1892'de Hükümet Konağı karşısında Kitaphane-yi Emri'ye taşındı. Daha sonra Kapalı Çarşı'da Geyve Hanı'na nakledildi⁸³.

Gazetenin kapanış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1927 vilayet salnamesinde gazetenin adı geçmemektedir⁸⁴.

Ertuğrul

24 Mart 1910 tarihinde çıkmaya başlayan Ertuğrul gazetesinin Başyazarı Hakkı Baha Bey, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü İsmail Hakkı Bey idi. Milli Mücadele döneminde Müdafı-yı Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı idi. 6 Aralık 1920'den sonra Mümtaz Şükrü Bey başyazarlığını ve sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yürüttü. Gazete bu dönemde Cumartesi, Pazartesi, Perşembe günleri yayınlanıyordu. 10 Aralık günü Ahmet Refik Bey'in tutuklanması üzerine yayınına ara verdi. Bu tarihe kadar ancak dört sayı yayınlanabildi. İşgal sonrasında yayınına tekrar devam etti. 11 Mart 1926'da yayını sona erdi.

⁸⁰ 1322 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 31, Bursa 1906, s.126

⁸¹ Nadir Gezer, "Bursa'da Kültür Sanat Dergilerinin Dünü", Bursa'da Bir Başka Zaman, Bursa Kültür ve Turizm Vakfı, Bursa 1997, s.96.

⁸² Bursa, 24 Teşrinevvel 1891.

⁸³ Mustafa Tayla, Bursa Basını (1868-1983), Bursa 1997, s.30.

Mücadele

Hükümet konağı yakınında bir matbaada basılan Mücadele 24 Nisan 1919 tarihinde yayınlanmaya başladı. Gazetenin yayın hayatı hakkında fazla bir bilgimiz yoktur.

Yoldaş

15 Ekim 1919'da yayınlanmaya başlayan Yoldaş'ın sahibi İbrahim Hilmi idi. Gazete başlığı altında "emekçi, çiftçi, halk yararına çalışan bir gazete" tanıtımı vardı. Ertuğrul'un kapatılması sırasında şehirde tek gazete olarak yayınına devam ettirdi. Gazete sosyalist görüşü benimsediğinden dolayı 21 Mart 1925'de kapatıldı. İbrahim Hilmi Bey de Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından tutuklandı⁸⁵.

Barika-yı İrşad

5 Kasım 1908 Barika-yı İrşad yayınlanmaya başladı. Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ve sahibi Abdülkerim Fehim Bey'dir. İdarehanesi Matbaa-yı Emri Efendi'nin bir odasında idi. Gazete 1912'den önce kapanmıştır⁸⁶.

Millet Yolu

Avukat Muhittin Baha (Pars) tarafından 22 Şubat 1920'den itibaren yayınlanmaya başladı. Gazete Cumartesi günleri dışında haftanın diğer günleri yayınlanıyordu. Gazetenin yayın hayatından ne zaman çekildiği üzerine bir bilgi yoksa da, 1927 yılındaki bir kayıta bu yılda gazete yayınından söz edilmemektedir⁸⁷.

Kevkep

Mümtaz Şükrü Yunan Harp Divanı tarafından yargılanıp serbest bırakıldıktan sonra, Ertuğrul gazetesi yerine 2 Mart 1921'de Kevkep'i çıkarmaya başladı. Mümtaz Bey, gazete çıkarmak için İşgal Kumandanlığı'na başvurusunda sunduğu isimlerden

⁸⁴ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.334.

⁸⁵ Eğilmez, a.g.e., s.114; BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 13.29.12, Ek 86-57, (1).13.05.1925.

⁸⁶ Abdülkadir, Bursa Tarihi Kılavuzu, İstanbul 1911, s.303.

⁸⁷ Tayla, a.g.e., s.62.

Kevkep kabul edildi. Başlangıçta her gün yayınlanan gazete bir süre sonra haftada bir gün çıkmaya başladı. Yoldaş gazetesi ile birleşince, 22 Mayıs 1921'den sonra bu isimle yayınlandı⁸⁸.

İntibah

Gazeteyi ilk olarak Cemal Kudret çıkarmaya başladı. Sanayi-i Bedia mağazası sahibi Mehmet Süreyya gazeteyi devraldı. Mümtaz şükrü Bey gazetenin yöneticisi idi. Gazete Yoldaş ile birleşti ise de, bu birlik kısa bir süre sonra bozuldu. Mümtaz şükrü Bey birlikten ayrılarak aynı adla yeniden yayınlamaya başladı. Gazete 11 Eylül 1922 öncesinde kapandı.

Arkadaş

Arkadaş gazetesi 1922'de Salih Münir'in sahipliğinde yayın hayatına atıldı. Gazete 1926 yılı öncesinde yayın hayatından ekildi⁸⁹.

Hakikat

1922'de Vasıf Necdet tarafından çıkarılan gazetenin ancak on üçüncü sayısı bulunabilmiřtir⁹⁰.

Kardaş

16 Ocak 1921'de yayınlanmaya başlayan Kardaş gazetesi Tuzpazarı'nda Orhaniye Matbaası'nda basılıyordu. Gazetenin Milli Kütüphane'de bulunan en son sayısı 16 Ağustos 1933 yılına ait 681. sayıdır⁹¹.

c-Dergiler

Fevaid

⁸⁸ Eğilmez, a.g.e., s.115.

⁸⁹ Eğilmez, a.g.e., s.114.

⁹⁰ Tayla, a.g.e., s.78.

⁹¹ Kardaş, 16 Ağustos 1933.

Bu dergi Mustafa Emri Efendi tarafından 1892 yılında yayınlanmaya başladı. Bu dergiye ait birkaç cilt Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Dergide şiirlere, hikayelere ağırlık verilmiştir. Dili ağır bir Osmanlı Türkçesi'dir⁹².

Bursa Sergisi

1909 yılında Bursa'da açılan sergi münasebetiyle 10 sayı olarak çıkarılmıştır. Bu dergilerde Bursa sergisi ile ilgili bilgilerin yanısıra, vilayet ile ilgili salnamelerde yer alan bazı konulara da yer verilmiştir⁹³.

Bursa Mecmuası

Mecmua Şubat 1918'de yayınlanmaya başladı. On beş günde bir sekiz sayfa olarak basılıyordu. Milli kütüphane'de 13 Temmuz 1918 1 Teşrinsani 1918'e ait olmak üzere 14 ve 21. sayılar bulunmaktadır⁹⁴.

B-Cumhuriyet Sonrası Eğitim

Cumhuriyet sonrasında okul yapımına hız verildi. İl çapında 1927 verilerine göre bir dersaneli altı, iki dersaneli dört, üç dersaneli bir, altı dersaneli üç okulun yapımı tamamlanmıştı. İki dersaneli beş, üç dersaneli bir, dört dersaneli iki, altı dersaneli on bir okulun da inşaatı devam ediyordu⁹⁵.

Emir Sultan Tekkesi okul olarak kullanılmak üzere, 1925 yılı Haziran ayında Maarif Vekâleti'ne devredildi⁹⁶.

1927 yılında İncirli'de 45, Hisar'da 62, Setbaşı'nda 86, Emir Buhari'de 45 öğrenci okuyordu. Kaza merkezlerinde yüksek okul mezunu öğretmenlerin sayısı 1927-

⁹² Fevaid, 23 Şubat 1893.

⁹³ Bursa Sergisi, 1-10. Sayılar. Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı

⁹⁴ Bursa Mecmuası, 13 Temmuz 1918, 1 Teşrinsani 1918.

⁹⁵ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.308.

⁹⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 14.35.6, Ek 145-14, (1), 03.06.1925.

1932 yıllarında 2'yi geçmemiştir. Bunun dışında, diğer okullardan mezun olanların dağılımı aşağıda verilmiştir⁹⁷:

Öğretmen okulu mezunu		diploması olanlar		geçici ve daimi olanlar		vekiller	
Erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın
119	58	11	5	34	20	-	-

1-Halk Mektepleri

Ülkede başlatılan okuma yazma seferberliği doğrultusunda halk mektepleri açıldı.

1927 yılındaki şehirdeki halk mektepleri ve öğrenci sayıları aşağıda verilmiştir⁹⁸:

İsim	idare eden	Sınıf	öğrenci sayısı
Hisar Erkek Mektebi	Muhasebe-yi Hususiye	4	136
Hoca Ali "	" "	3	212
Muradiye "	" "	3	87
Hoca Hasan "	" "	1	35
Kazgani "	Türk Ocağı	2	49
Emir Buhari	" "	1	43
Setbaşı Erkek	Muallimler Birliği	2	104
Tahta Köprü	" "	1	40
Hamza Bey	" "	1	30

2-İlkokullar

Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte öğretimin temel taşı olan ilk öğretim alanında hızlı bir gelişme yaşandı. 1924 yılı itibariyle Bursa merkez ve köylerinde ilk okul düzeyindeki öğrenci sayısı şöyleydi⁹⁹.

Şehirde			köylerde			toplam
erkek	kız	karışık	erkek	kız	karışık	
1699	1245	606	-	-	2282	5832

Aynı tarihte ilk okullardaki öğretmen sayısı çok düşüktü. Şehirde 26, köylerde 36 öğretmen görev yapıyordu¹⁰⁰.

1927'de şehirdeki ilk okulların sınıf ve öğrenci sayıları sunulmuştur¹⁰¹:

Okul adı	sınıf sayısı	öğrenci sayısı
----------	--------------	----------------

⁹⁷ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.382.

⁹⁸ A.g.e., s.309.

⁹⁹ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.118.

¹⁰⁰ A.g.e., s.115.

¹⁰¹ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.382.

Ahmet Vefik Paşa (erkek)	3	61
Altıparmak (erkek)	7	190
Çekirge	5	88
Emir Buhari	3	67
Hisar (erkek)	6	198
Hisar (kız)	5	130
Hoca Ali	9	249
Hoca Hasan	1	35
Hoca İlyas (erkek)	6	227
İncirli (kız)	4	91
Kazgani (erkek)	4	135
Mecidiye (kız)	2	61
Molla Arap	4	140
Muradiye	5	166
Nilüfer (kız)	6	210
Reyhan (kız)	2	68
Setbaşı (kız)	8	210
Yeşil (kız)	1	50
Yıldırım (erkek)	6	185

Tekke ve zaviyelerin kapatılması kanunuyla Bursa'da faaliyet gösteren tekke ve zaviyeler kapatıldı. Tekkelerden Emir Sultan Tekkesi okul olarak kullanılmak üzere Maarif Vekâleti'ne devredildi¹⁰².

3-Ortaokul ve Liseler

a-Bursa Ortaokulu

Cumhuriyet devrinde ülke çapında gelişen eğitim- öğretim faaliyetleri içinde orta okullar gelişimlerini sürdürdüler. 1926 yılında Bursa'da karma öğretim yapan bir orta okul bulunuyordu. Okul üç sınıflı olup, 1927 yılında öğrencinin tamamı erkek idi. Ertesi yıl 173 erkek öğrenci ile birlikte 101 kız öğrenci öğrenim görüyordu. Erkek öğrenci sayısı 1927-1932 yıllarında yaklaşık üç kat artış gösterirken, kız öğrenci sayısında 1930-1932 yıllarında nispi bir azalma görüldü¹⁰³. Orta okulda 1933'de öğretmen sayısı 18 iken, 1942'de 26'ya yükseldi¹⁰⁴.

¹⁰² BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 14.35.6, Ek 145-14, (1), 03.06.1926.

¹⁰³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus İstatistikleri 1923-1932, İstanbul 1933, s.38.

¹⁰⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942, Ankara 1943, s.198.

Orta okul düzeyinde İmam-Hatip Okulu gündüzlü idi. Okulun 1927 yılında 64 öğrencisi vardı¹⁰⁵.

b-Bursa Erkek Lisesi

Cumhuriyet devrinde okul birinci lise adını aldı. Okulun 1883'de yapılan eski binasına yeni binalar ilave edildi. Öğrencilerin ders dışı zamanlarını sporla değerlendirilmeleri için yapılan spor salonu, okulun yüzüncü kuruluş yılı olan 1983 yılında genişletilen kütüphanesi, öğrenci artışına yönelik yapılan bina, yatılı öğrencilerin kaldığı pansiyon binası okulun hızlı gelişiminin bir sonucuydu¹⁰⁶.

1923-1934 yılları arasında öğrenci sayısı tabloda verilmiştir¹⁰⁷.

Yıllar	yatılı	gündüzlü	yıllar	Yatılı	gündüzlü
1923-1924	71	58	1924-1925	108	99
1925-1926	127	134	1926-1927	154	216
1927-1928	101	198	1928-1929	213	233
1929-1930	220	282	1930-1931	245	265
1931-1932	243	396	1932-1933	235	485
1933-1934	291	671			

1933-1934 öğretim yılında lisede 27 öğretmen vardı. Öğrenci artışıyla beraber, öğretmen sayısı da artarak 1941-1942 ders yılında 35'e ulaştı¹⁰⁸.

1935-1936 yılında orta kısımda 706 öğrenci, lise kısmında 403 öğrenci öğrenim görüyordu. Okulun aynı öğretim yılında devlet bütçesinden 51443 lira, pansiyon gelirlerinden 29314 lira tahsisatı vardı¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.119, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942**, Ankara 1943, s.165.

¹⁰⁶ **Eğitim ve Öğretimde Bursa Erkek Lisesi'nin Yüzüncü Yılı 1883-1983**, Bursa 1983, s.4.

¹⁰⁷ H.Cemal-Sadrettin, **10 Yıl İçinde Bursa**, İstanbul 1933, s.63; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü; **Nüfus İstatistikleri 1923-1932**, İstanbul 1933, s.52.

¹⁰⁸ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942**, Ankara 1943, s.252.

¹⁰⁹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Kültür İstatistikleri 1935-1936**, Ankara 1937, s.181, 212.

c-Bursa Kız Lisesi

1931'de açılan Bursa Kız Lisesi yatılı ve gündüzlü olmak üzere iki kısımdı. İlk yıl 90 öğrenci alan bu lisenin 1933'de 50 yatılı 100 gündüzlü öğrencisi vardı.

Yıllar	yatılı	gündüz
1923-1924	71	58
1924-1925	108	99
1925-1926	127	134
1926-1927	154	216
1927-1928	101	198
1928-1929	213	233
1929-1930	220	282
1930-1931	245	265
1931-1932	243	396
1932-1933	235	485
1933-1934	291	671

Ülkenin çeşitli illerine ayrılan kontenjan doğrultusunda yatılı öğrenci alınıyordu. Bu usulde bir takım problemler yaşanıyor. Urfa Mebusu Refet Ülgen 1941 yılına kadar Urfa ve Kilis'ten yatılı öğrenci alınmadığını ileri sürerek Maarif Vekâleti'ne şikayette bulundu. Bu amaçla 1931-1941 yıllarında Bursa Kız Lisesi tarafından okulda okuyan öğrencilerin ayrıntılı dökümü hazırlanıp, Türk Maarif Cemiyeti adına yayınlandı¹¹⁰.

4-Meslek Okulları

a-Bursa Kız Muallim Mektebi

13 Ekim 1914'te açılan Kız Muallim Mektebi sıkıntılı savaş yılları ve ardından gelen işgal dolayısıyla Cumhuriyet öncesi dönemde beklenen faydayı sağlayamadı. Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte öğretmen ihtiyacını karşılama çabaları sonuç verdi. 1923-1932 yılları arasında okulda okuyan öğrenci sayısı yaklaşık dört kat arttı. Okul beş sınıf üzerinden öğretim yapmaktaydı. Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden gelen öğrenciler için yatılı kısım mevcuttu. 1923 yılında okulda 125 öğrenci vardı. 1927'de 223 öğrenciden ancak 16'sı gündüzlü idi., 1932'de gündüzlü öğrenci sayısı 127'e yükseldi¹¹¹. 1935

¹¹⁰ Bursa Kız Lisesi 1931-1941, İstanbul 1941, s.2.

¹¹¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus İstatistikleri 1923-1932, İstanbul 1933, s.46; H. Cemal- Sadrettin, 10 Yıl İçinde Bursa 1933, s.64.

yılında gündüzlü öğrenci sayısı 137 idi. 184 öğrenci yatılı olarak okuyordu. Bu öğrencilerden 19'u paralı, diğerleri parasız yatılıydı¹¹².

Bursa Kız Öğretmen Okulu'nda 1929 yılı itibariyle yabancı öğretmen görevlendirilmesi kabul edildi¹¹³. Okulda 1933-1934 ders yılında 17 öğretmen görev yapıyordu. Bu sayı 1935-1936'da 21'e, 1937-1938'de 23'e, 1941-1942 yılında da artan öğrenci sayısı ile birlikte 31'e yükseldi¹¹⁴.

Okulun 1935-1936 öğretim yılında Maarif Vekâleti tarafından ayrılan tahsisatı 53086 lira idi. Bu tahsisatın yanında okuldaki pansiyondan 4236 lira gelir edilmişti¹¹⁵.

b-Bursa Işıklar Askeri Lisesi

Askeri lise, 28 Kasım 1922'de Bursa Askeri İdadisi adıyla iptidai birinci sınıftan başlamak üzere yedi sınıf olarak tekrar açıldı. Öğrencilerin düzenlediği tiyatro oyunları ile zengin kimselerin desteği ile eksikler giderilmeye çalışıldı. Dönemin öğrenci kıyafeti kapalı yakalı haki elbise idi. Üzerine palaska takılıyordu. Şapka terekesizdi. Kışın kaput giyiliyordu¹¹⁶.

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla askeri okullar Müdafaya-yı Milliye Vekâleti'nden ayrılıp, Maarif Vekâleti'ne bağlandı. Bursa Askeri İdadisi de ikinci lise adını aldı. 1925-1926 öğretim yılında Bursa Askeri Lisesi bu ad altında öğretimini sürdürdü. 1932 yılında okulda 800 öğrenci öğrenim görüyordu¹¹⁷.

c Tophane Endüstri Meslek Lisesi

1923 yılında Vali Hacı Adil Bey, okulu mali yönden güçlendirmeye çalıştı. Ahmet Vefik Paşa Hastahanesi Röntgen Doktoru Cevat Bey okul müdürlüğüne atandı. Cevat

¹¹² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.236.

¹¹³ BCA, *Bakanlar Kurulu Ortak Kararları* 030.18.1, 6.57.11, Ek 242-44, (1), 20.11.1929.

¹¹⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.254; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942*, Ankara 1943, s.378.

¹¹⁵ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.258.

¹¹⁶ *Bursa Işıklar Askeri Lisesi 1931-1932 Hatırası*, Bursa 1933, s.17.

¹¹⁷ H.Ccmal- Sadrettin, a.g.e., s.62.

Bey teknik öğretime önem verdi. Okula mensucat bölümünü kazandırdı. Valilikçe hastahanedeki görevine iade edilince müdürlükten ayrıldı.

Cevat Bey'in yerine 1924 yılında göreve başlayan Fazıl Bey yeni ders programları hazırlattı. Yemekhane ve yatakhanelerin eksiklerini tamamlattı. Okulun yatılı kısmı da vardı. Yatılı okuyan öğrencilerin bir kısmı parasız öğrenim görüyordu.

1927 yılında okul bünyesinde sergi hazırlıkları sürerken, çıkan yangında marangozhane tamamen yandı. Vali Fatin Bey marangozhaneyi yeniden düzenletti. Okul Müdürü Fazıl Bey'in görevden alınmasıyla, Bursa Erkek Lisesi Öğretmeni Salih Şevket(Seven) Bey 1928'de müdürlüğe getirildi. 1927-1928'da 169, 1928-1929'da 120, 1929-1930'da 164, 1930-1931'da 164, 1931-1932'da 177 öğrenci öğrenim görüyordu. 1935 yılında öğrenci mevcudu 226'ya ulaştı. Bu öğrencilerin büyük bir kısmı okulun pansiyonunda kalıyor, parasız okuyordu¹¹⁸.

1928-1929 öğretim yılında okula bağlı akşam sanat bölümünde 54 öğrenci okuyordu. 1931-1932 öğretim yılında bu sayı 14'e düştü¹¹⁹.

Salih Şevket Bey özel idareye kira ile verilen dokuma fabrikası binasının kontratını feshetti. 1933 yılında açılan yerli mallar sergisine okul da katıldı. Sergilenen malların hepsi satıldı. 1934 yılında yeni bir döküm atölyesini okul hizmetine kazandırdı. 1935-1936 öğretim yılında 18 öğretmen okulda görev yapıyordu¹²⁰.

Ek bina için Maarif Vekâleti'nden okula ayrılan yıllık ödenek yeterli olmadı. Vekâlet'in Ziraat Bankası'na yatırdığı paradan harcama yapıldı¹²¹.

¹¹⁸ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Nüfus İstatistikleri 1923-1932*, İstanbul 1933, s.57;

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.241.

¹¹⁹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistiği 1923-32*, İstanbul 1933, s.60.

¹²⁰ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.255.

¹²¹ BCA, *Bakanlar Kurulu Ortak kararları* 030.18.1, 73.22.15, Ek 144-212, (1), 19.03.1937; BCA, *Bakanlar Kurulu Ortak kararları* 030.18.1, 73.30.15, (1), 16.04.1937,

1939'de okulun demir atölyesinin tamamlanması için ayrılan paradan artan 644 lira su tesisatının onarılması ve bahçenin düzenlenmesine harlandı. 1944'de motor atölyesi açıldı. Aynı yıl teknik resim bölümü kuruldu¹²².

Yoğun talep karşısında ikinci bir enstitü kuruldu. Yeniyol'da eski Deveciler mezarlığında 7 Mayıs 1947'de ikinci Erkek Sanat Enstitüsü açıldı. 1950 yılına dek iki okulun müdürlüğünü Salih Bey yürüttü. 1952 yılında iki okul birleştirildi. 1958'de okul bünyesinde Akşam Tekniker Okulu açıldı. Erkek Sanat Enstitüsü mezunlarının alındığı bu okul üç yıllıktı. Bu okullar 1968'de tüm ülkede kapatıldı. Yerine Teknisyen Okulu adı altında ilk teknik lise öğretime başladı. Okul 1974'de Bursa Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi adını aldı. Deveciler mezarlığında bulunan okula 1974-1975 öğretim yılında Demirtaş Paşa Endüstri Meslek Lisesi adı verildi¹²³.

d-Necati Bey Kız Enstitüsü

Cumhuriyet'in beşinci yılında, Türk kızlarına sanat öğretmek amacıyla, 28 öğrenci ile Necati Bey Kız Enstitüsü 1929'da öğretime başladı. Okulun açılışı üzerine Maarif Vekâleti Bütçesi'ne ek tahsisat konuldu¹²⁴. Okulda temel derslerin yanında, biçki-dikiş, nakış, ev ekonomisi alanındaki mesleki dersler kuruluştan itibaren yer alıyordu. Okul başlangıçta gündüzlü idi. Okulda 1929'da 50 öğrenci varken, 1933'de 180'e öğrenci öğrenim görüyordu¹²⁵: 1935-1936 öğretim yılında okulda 76 öğrenci okuyordu. Öğrencilerden 23'ü son sınıf idi. Bunlardan 22'si diploma aldı. Öğrencilerin büyük çoğunluğu, 17-25 yaşları arasındaydı. Okulun aynı öğretim yılında masrafı 135 l lira idi¹²⁶.

Bu okulun akşam sanat bölümünde 1931 yılında 210 kız öğrenci öğrenim görüyordu.

¹²² BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 86.39.19, Ek 144-249, (1), 11.05.1939; Atas, Bursa Kılavuzu, İstanbul 1944, s.79.

¹²³ 1868-1994 Bursa Tophane Endüstri Meslek Lisesi, Bursa Tophane Endüstri Meslek Lisesi Yayınları, Bursa 1994, s.2.

¹²⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1.2, 2.15.26, Ek 143-72, (2), 13.02.1929.

¹²⁵ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus İstatistikleri 1923-1932, İstanbul 1933, s.58; H.Cemal- Sadrettin, a.g.e., s.63.

Beş sınıf olarak açılan Bursa Necati Bey Kız Enstitüsü'nde dikiş ve moda ihtisas şubesi olmak üzere iki kısımdı. Bu şubeler ikinci sınıftan itibaren başlıyordu. Birinci sınıfta umumi dersler okutuluyor, dikiş başlangıcı, nakış, resim ve tezyin-i resim dersleri meslek dersi olarak gösteriliyordu¹²⁷. Çocuk bakımı, ev idaresi, hıfzısıha, nakış, dikiş başlangıcı, yemek pişirme, tezyin-i resim dersleri beş yıl boyunca görülen umumi meslek dersleriydi. İkinci sınıftan başlayan dikiş ihtisas şubesinde biçki-dikiş, moda, çamaşır, dikiş teknolojisi, dikiş mesleği resmi ve kıyafet tarihi yer alıyordu. Moda, çiçek moda teknolojisi moda şubesinin diğer şubeden farklı dersleri idi¹²⁸.

Orta okulu bitiren kız öğrenciler için iki yıllık özel sınıflar vardı. Bu sınıflarda haftalık 40 saat meslek dersleri okutuluyordu. Moda, yapma çiçek, çamaşır, nakış, ev idaresi, yemek pişirme, mesleki resim, teknoloji, askerlik dersleri bu iki sınıfta daha geniş biçimde ele alınıyordu¹²⁹.

Okulun açıldığı yıl müdür dışında 18 öğretmen görevli iken, bu sayı 1942'de 26 idi¹³⁰.

1929 yılında okulun bütçesi 3840 lira idi¹³¹. 1935-1936 öğretim yılında 24452 liralık tahsisat verildi. Bu tahsisatın yarısından fazlası öğretmen ve memur maaşlarına ayrıldı. Sene sonunda tahsisatın hepsinin kullanılmadı. 3000 lira geriye kaldı¹³².

e-Bursa Ziraat Okulu

Yunanlılar 10 Eylül 1922'de okulu yaktılar. Yangında laboratuvarlar, kütüphane, müze tamamen yandı. Zarar 500000 liradan fazla idi.

¹²⁶ H.Cemal- Sadrettin, a.g.e., s.63; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus İstatistikleri 1923-1932, İstanbul 1933, s.58.

¹²⁷ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Kültür İstatistikleri 1935-1936, Ankara 1937, s.244, 218; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Maarif İstatistikleri 1923-32, İstanbul 1933, s.60.

¹²⁸ Kız Enstitüleri ve Sanat Okulları, byy.,bty., s.34.

¹²⁹ A.g.e., s.38.

¹³⁰ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942, Ankara 1943, s.416; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul 1926, s.525.

¹³¹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 2.15.26, Ek 143-72, (5), 13.02.1929.

¹³² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Kültür İstatistikleri 1935-1936, Ankara 1937, s.259.

1924'de okul öğretime başladığında orta okul düzeyinde idi. Okulun üç yıllık programı vardı. 1924'de 70, 1927'de 90, 1931'de 112 öğrenci öğrenim görüyordu¹³³. Kuruluşundan 1926 senesine kadar toplam 462 öğrenci mezun oldu. 1935-1936 öğretim yılında 53 öğrenci vardı¹³⁴.

Öğretmen sayısı 1927'de 11 idi. Öğretmen sayısı zaman içerisinde azalma gösterdi. 1933-1934 ders yılında 7 öğretmen görevliydi. 1938-1942 yıllarında bu sayı 10'a ulaştı¹³⁵.

Okulun 1930-1931 öğretim yılında 78241 liralık harcaması vardı. 1931-1932'de masraflar 57040 liraya geriledi¹³⁶.

Okul bünyesinde 1925 yılında kurulan konserve imalathanesi için Almanya'dan makine parçaları getirildi.

Okul 1927 yılında 111 hektar çiftlik arazisine sahipti. Bu arazide 1 hektar bağ, üç hektar Amerikan asma fidanlığı, 1 hektar dutluk, 1 hektar çamlık, 5 hektar koruluk, 1 hektar yoncalık, 3 hektar sebze bahçesi, 2 hektar fidanlık, 1 hektar süs bitkileri, 20 hektar bina ve harman yeri vardı. 5 hektara buğday, 21 hektara arpa, 5 hektara yulaf, 4 hektara çavdar, 1 hektara bakla ekildi. Geri kalan arazi burçak, mısır, kuş yemi, tütün, kavun, karpuz ekimine ayrıldı. Kışlık ve yazlık ziraattan beş yıllık sürede 12000 lira gelir edildi. 4000 liralık masraf yapıldı¹³⁷.

f-Bursa Makinist Okulu

Vilayet Meclisi kararıyla 1925 yılında Ziraat Okulu bünyesinde Bursa Makinist Okulu yeniden açıldı. Bu okul Ziraat Okulu'nun alet ve makinelerinden yararlanarak ülkeye çiftçi makinisti yetiştirmeyi amaçlıyordu. Okul iki senelikti. 1926 yılında okulun

¹³³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistikleri 1923-32*, İstanbul 1933, s.61.

¹³⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.250.

¹³⁵ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942*, Ankara 1943, s.420.

¹³⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistikleri 1923-1932*, İstanbul 1933, s.61.

¹³⁷ BCA, *Bakanlar Kurulu Ortak Kararları* 030.18.1, 14.44.17, Ek 214-31, (1), 15.07.1925.

birincii sınıfında, 25 öğrenci öğrenim görüyordu. Öğretim makine uzmanı Fikri Bey ve Ziraat Okulu öğretmenlerince yürütülüyordu¹³⁸.

g-İpekçilik ve Böcekçilik Okulu

Birinci Dünya Savaşı sonunda kalite ve üretim miktarı bakımından iyice gerilemiş olan koza ve tohumculuk 1923'den sonra gelişme gösterdi. Fransa'dan getirilen kelebeklerle yerli buğday cinsi kelebeklerden üç farklı tohum elde edildi. Yeni elde edilmiş olan tohumlardan bir kısmı ülkedeki diğer zirai kuruluşlara dağıtıldı. Bu tohumların kalaşeri hastalığına karşı dayanıklı olduğu belirlendi. Tohum ıslahı projesi çerçevesinde dördü Bursa kazasında, biri de Gemlik'te olmak üzere beş kontrol memurluğu kuruldu. 1926 yılında kazadaki kontrol memurluklarının bölgeleri içinde belirlediği koza miktarı aşağıda verilmiştir¹³⁹:

Kontrol memurluğu	böcekthane sayısı	damızlık tohum	uygun böcekthane sayısı	uygun olmayan böcekthane sayısı	uygun olan Böcekhanelerdeki ohum miktarı
Birinci	181	8629	11	170	525
İkinci	122	7790	32	80	3762
Üçüncü	233	8975	54	179	1999
Dördüncü	199	9137	43	156	2042

Birinci Dünya Savaşı sırasında okul öğrenci yetiştirmeye devam etti. Milli Mücadele döneminde öğrenci sayısında kısmi bir düşüş görüldü. 1923'de 40, 1924'de 45, 1925'de 47, 1926'de 23 öğrenci okuldan mezun oldu. Cumhuriyet sonrasında okula olan talep arttı. 1931 yılında okulda 12 erkek öğrencinin yanında, 2 de kız öğrenci vardı. 1932'de öğrenci sayısı 53'e ulaştı. Okulun harcamaları 1931'da 3564 lirayı, 1932'de 15548 lirayı buldu¹⁴⁰.

¹³⁸ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, İstanbul 1927, s.183.

¹³⁹ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, İstanbul 1927, s.185..

¹⁴⁰ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Maarif İstatistikleri 1923-1932, İstanbul 1933, s.61.

Bursa İpekböcekçilik Okulu'nda Türk öğretmenler dışında konusunda uzman yabancı öğretmenler de çalıştırılıyordu. 1934 yılında Alman uzman George Resahard'ın okul bünyesinde görevlendirilmesine izin verilmişti¹⁴¹.

h-Bursa Orman Okulu

Cumhuriyet devrinde 2538 sayılı özel bir kanunla¹⁴², belirli bir teşkilata bağlı olarak İstanbul'da 29 Ekim 1934'de Orman Okulu açıldı. Okulun ilk eğitime başladığı yer Bahçeköy'deki eski Yüksek Orman Okulu binasıydı. Aynı yıl öğretime başlayan Orman Fakültesi ile iki yıl aynı binada kaldı. 1936'da mesleki olarak daha elverişli olan Bursa Çekirge yolunda saatçi Ali Efendi köşküne taşındı. 1938 yılında Çekirge civarında üç hektarlık arazi istimlak edilerek yeni binanın planları hazırlandı. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışıyla inşaat başlanamadı¹⁴³.

Okulun tahsil süresi üç yılı olup, orta okul mezunları alınıyordu. 1934-1945 yılları arasındaki öğrenci sayıları aşağıda verilmiştir¹⁴⁴:

Yıllar	alınan öğrenci sayısı	mezun olan öğrenci
1934-1935	29	-
1935-1936	30	-
1936-1937	26	23
1937-1938	49	24
1938-1939	53	25
1939-1940	58	32
1940-1941	56	54
1941-1942	45	59
1942-1943	45	41
1943-1944	60	44
1944-1945	57	-

Orman teknolojisi, orman koruması, orman ağaçları, toprak bilgisi, ağaç ölçme, orman kıymetleri hesabı, orman işleri muamelesi, topografya, orman inşaatı, teknik resim,

¹⁴¹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 42.10.5, Ek 243-156, (1), 24.02.1934.

¹⁴² Kanunun birinci maddesi şöyledir. "Orman mühendis muavini yetiştirmek üzere Ziraat Vekâleti'ne bağlı bir Orta Orman Mektebi kurulmuştur".

¹⁴³ Bursa Orman Okulu- On Yıl, Bursa 1944, s.6.

¹⁴⁴ Bursa Orman Okulu- On Yıl, Bursa 1944, s.8.

orman hayvanatı ve avcılık, balıkçılık meslek dersleriydi. Bunun yanında botanik, zooloji, fizik, kimya, matematik gibi yardımcı dersler de yer alıyordu¹⁴⁵.

1937-1938 öğretim yılında 7 öğretmen okulda görev yapmakta iken, bu sayı 1941-1942 öğretim yılında 10'a yükseldi¹⁴⁶.

1.Bursa Kuran Hıfz Kursu

Kursun açılış tarihi konusunda bir bilgi yoktur. 1935 yılında bu kursa 23 erkek, 11 kız öğrenci devam ediyordu. Katılan öğrencilerin yaşları 12-45 arasında değişiyordu. Bu öğrencilerden 10'u millet mekteplerinden, 23'ü ilkokullardan, 1'i de orta öğretim kurumlarından mezundu. 1936 yılında bu öğrencilerden başarılı olan 10 tanesi diploma aldı.

Okulun giderleri devlet tarafından karşılanmakta idi. 1935-1936 yılı için 480 liralık ödenek ayrıldı¹⁴⁷.

5-Özel Türk ve Yabancı Okullar

1922 yılında Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından çıkarılan bir kararname ile özel okullara ait Mekatib-i Hususiye Nizamnamesi yürürlüğe girdi. Okul açmak için valiliklerden izin alınması gerekiyordu. Kazada Rehber-i Tahsil ve Reyhan Paşa özel Türk ilkokulları vardı.

Kararname gereğince yabancı okulların eğitimlerini sürdürmelerine imkân tanınıyordu. Özel okullar şirket ya da cemaatler adına kurulabiliyordu. Yabancılardan okul açmak isteyenlerin her şeyden önce tebaanın ihtiyaç gösterecek nüfusa sahip bulunması ve o ülkede yaşayan Türklerin okul açmasına izin vermiş olması gerekiyordu¹⁴⁸.

¹⁴⁵ A.g.e, s.7.

¹⁴⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942, Ankara 1943, s.420.

¹⁴⁷ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Kültür İstatistikleri 1935-1936, Ankara 1937, s.223.

¹⁴⁸ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 5.22.14, Ek 248-13, (1), 30.07.1922; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul 1926, s.535.

Ana okullarından başka erkek-kız karışık gece okulu açılmıyordu. Eşit derecede kız okulu bulunmayan yerlerde milli âdetleri uygun olmayan çocuklar alınmamak şartıyla, gündüz karışık okul açılmasına imkân sağlanıyordu. Mevcut yabancı okullar devam etmekle birlikte, yenilerinin açılmasına izin verilmiyordu¹⁴⁹.

a-Özel Mevhibe Tezel Nakış-Dikişi Yurdu

Yurdun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. 1935 yılında Özel Mevhibe Tezel Nakış-Dikiş Yurdu'nda 22 kız öğrenci nakış ve dikiş öğreniyordu. Bu öğrencilerden 14 tanesi 17-23 yaşları arasındaydı. Öğrencilerin 7 tanesi millet mekteplerinden, 11'i ilkokuldan, 4'ü orta öğretim kurumlarından mezundu.

Yurt çalışmalarını bir öğretmen gözetiminde sürdürüyordu. Harcamalar için 1936 yılında kurs gören öğrencilerden 600 lira toplandı. Bu yurdun öğrencilerden aldığı para dışında başka bir geliri yoktu¹⁵⁰.

b- Bursa Koleji

Bursa'da ilk Türk özel okulu 1958 yılında kurulan Bursa Koleji'dir. Oya Sözeri'nin kurucusu olduğu okul ana okuldan liseye kadar öğretim yapmaktadır. 1964 yılında okulda 289 erkek, 99 kız öğrenci olmak üzere 388 öğrenci öğrenim görüyordu. Aynı yıl itibariyle 46 öğretmen vardı¹⁵¹.

c-Musevi Okulları

Musevi azınlık iki okula sahipti¹⁵². İstatistiklerden öğrenebildiğimiz kadarıyla 1933-1934 öğretim yılında azınlığın tek okulu vardı. Bu okulda beş öğretmen görevliydi. Okulun kapanış tarihi hakkında kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte, 1937-1938 ders

¹⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi Hükümeti Umur u Maarif Vekâleti, *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, İstanbul 1339, s.12.

¹⁵⁰ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Kültür İstatistikleri 1935-1936*, Ankara 1937, s.227.

¹⁵¹ *Özel Okullar Rehberi*, Ankara 1964, s.30.

¹⁵² Aynı yer. Musevi okulları sayısında bir farklılık göze çarpmaktadır. Bir kaynaktan üç olarak verilmektedir. bkz. *Erkân-ı Harbiye Riyaseti*, a.g.e., s.115.

yılında öğretmen sayısı ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Okul 1934-1937 yılları arasında kapanmış olmalıdır¹⁵³.

d-Bursa Amerikan Kız Koleji

Kolej Osmanlı Devleti'nde varlığını sürdüren Amerikan Okullarından birisi idi. Kolejde 1927 yılında 144 öğrenci öğrenim görüyordu. Ocak 1928'de iki kız öğrencinin hıristiyan olması üzerine okul kapatıldı.

Amerikan okullarının kuruluşlarından itibaren sürdürdükleri misyonerlik faaliyetleri Cumhuriyet devrinde de devam etti. Bunun bir örneği Bursa Amerikan Kız Koleji'nde yaşandı. Okuldan okuyan Türk öğrencilerden üçü öğretmenleri Edith Sanderson'un etkisiyle hıristiyanlığı seçmişlerdi. Bunu hatıra defterlerine ayrıntılı olarak yazmışlardı. Defterlerin arkadaşları tarafından bulunup, Maarif Vekâleti'ne Ocak 1928'de iletilmesiyle, olay ortaya çıktı. Vekâletçe olay incelemeye alınmış, bu sırada 22 Ocak 1928 tarihli Türk gazetelerinde yayınlanmıştı. 31 Ocak 1928'de vekâletten yapılan açıklamada, Bursa'daki Amerikan Kız Koleji'nde aktif dini propaganda yapıldığı, okulun kapatıldığı, sorumlular hakkında soruşturma başlatılacağı belirtiliyordu¹⁵⁴.

Olayın gazetelerde yer almasının ardından, Associated Press muhabiri King, "American Board" Türkiye Sekreteri Goodsell, Yardımcı Konsolos Raymond A. Hare Bursa'ya giderek incelemelerde bulundular. Öğretmen Edith Sanderson olaydan kendisinin sorumlu olduğunu belirtti. Büyükelçi konuyla ilgili olarak Başvekil İsmet Beyle görüşmek istemişse de bunda başarılı olamadı. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey 7 Şubat 1928'de, son seçimlerde Bursa halkının hükümet adayı yerine kendi adayı olan Nurettin Paşa'yı seçtiğini, üç Türk kızının hıristiyanlığı seçmesinin kamuoyunda büyük tepkiyle karşılandığı için hükümetin bu kadar sert tepki gösterdiğini söyledi. Büyükelçi Tevfik Bey'den Türk basınında Amerikan kuruluşları aleyhindeki tutumun silinmesi için elinden gelenin yapılmasını, bu olayın Amerikan eğitim kuruluşlarını

¹⁵³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Öğretmen İstatistikleri 1934, 1934, 1942, Ankara 1943*, s.144.

¹⁵⁴ Fahir Armaoğlu, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIII, S.37, Mart 1997, s.13.

etkilememesini, Bursa Kız Koleji öğretmenleri hakkında adli soruşturma açılmamasını, belli bir zaman geçtikten sonra Türk Hükümeti tarafından kolejin tekrar açılabilmesi için teminat verilmesini içeren isteklerde bulundu.

Tevfik Bey aynı gün Maarif Vekili Mustafa Necati Beyle görüştü. Görüşme sonunda alınan kararları Amerikan Büyükelçisi Grew'e ilettiler. Bu kararlarda Bursa'daki kolejin kesinlikle açılmayacağı, hükümetin diğer Amerikan okullarındaki misyonerlik faaliyetleriyle ilgili delillerinin bulunduğu hatırlatılarak, yine de bu okullar için iyi niyet gösterileceği belirtiliyordu¹⁵⁵.

Hıristiyanlık propagandası suçlamasıyla üç öğretmen hakkındaki ilk duruşma 13 Şubat 1928'de Bursa Sulh Ceza Mahkemesi'nde yapıldı. Bazı öğrencilerin tanık olarak dinlenmesinden sonra ikinci duruşma 5 Mart'a ertelendi. 30 Nisan 1928'deki duruşmada karar açıklandı. Üç öğretmene üçer gün hapis ve üçer lira para cezası verildi. Bu cezaları okulda kalarak çekebilecekleri belirtildi. Yargıtay tarafından aynı yılın ağustos ayında karar bozulmasına rağmen, Sulh Ceza Mahkemesi ilk kararında ısrar etti. Bursa Amerikan Koleji kesin olarak kapatıldı¹⁵⁶.

6-Kütüphaneler

1927 Bursa Vilayet Salnamesi'nde Bursa'daki kütüphaneler ve kitap sayılarının listesi aşağıda verilmiştir¹⁵⁷:

Kütüphaneler	basma	yazma	Toplam
Moralî	95	363	458
Emir Buhari	244	261	505
Eşrefzâde	21	391	417
Emiriye	65	191	256
Baha Efendi	286	204	490
Mevlevihane	114	49	163
Hüsamettin	10	46	56
İsmail Hakkı	71	101	172
Maarif Vekâleti	123	-	123
Orhan Camii	926	674	1601
Orhan Camii (ek)	189	11	200

¹⁵⁵ Armaoğlu, a.g.m.,s.21.

¹⁵⁶ Armaoğlu, a.g.m.,s.25.

¹⁵⁷ Bursa Vilayet Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.314.

Hüseyin Çelebi	265	895	1160
Kurşunluoğlu	96	103	199
Ulu Camii	1652	1912	3564
Haraçcızâde	86	1585	1671

Daha sonraki yıllarda dağılık olan bu kütüphaneler Bursa Eski Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi altında birleştirilmiştir. Yaptığımız incelemede bu kütüphanelerden aktarılan kitap sayıları verilmiştir.

Kütüphaneler	kitap sayısı	kütüphaneler	kitap sayısı
Eminiye	64	Emir Sultan	397
Haraçcioğlu	1681	Hüsamet'in Bursevi	57
İsmail Hakkı Bursevi	142	Kurşunluoğlu	118
Moralı	345		

7-Basın

a-Matbaalar

1927 yılındaki istatistiklere göre şehirde dört matbaa bulunuyordu. Vilayette matbaanın kuruluşu 1870'de vilayet matbaasının kuruluşuna kadar uzanmaktadır. Matbaa kurulduğunda basım işi el tezgâhlarında yapılıyordu. 1887'de hurufat tezgâhı yerini hurufat ve pedal makinelerine, taş tezgâhlar da 1907 senesinde litograf makinesine bıraktı. Mektupçu Halil Rifat ve Matbaa Müdürü Mustafa Beylerin matbaanın gelişmesinde büyük hizmetleri oldu. 34 adet Vilayet Salnamesi, Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'nin Yunan Fecayii, beş ciltlik Kanunlarımız basılan kitaplardan bazılarıdır. Matbaa Cumhuriyet sonrasında kendine ait binaya taşındı.

Vilayet gazetesine katkı sağlamak amacıyla 1923 yılında İstanbul'dan getirilecek kâğıtlardan vergi alınmaması kararlaştırıldı¹⁵⁸.

Muin-i Hilâl Matbaası 1910'da kuruldu. 1927 yılında bir müdür, bir baş mürettip, bir makinist ve iki mürettipten meydana gelen kadrosu vardı.

Orhaniye Matbaası 1919'da, Kardeş Matbaası 1924'de çalışmaya başlamıştı¹⁵⁹.

¹⁵⁸ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 07.18.5, Ek 249-77, (3), 06.05.1923.

¹⁵⁹ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.334.

b-Gazeteler

Yeşilyurt

1924 yılında yayınlanmaya başlayan Yeşilyurt'un Sorumlu Yazı İşleri Abdullah Kerim Bey idi. Milli Kütüphane'de bulunan 649-652. sayılardan 1929 yılında da yayın hayatını sürdürdüğü anlaşılmaktadır¹⁶⁰.

Yeni Fikir

1925'de yayın hayatına atılan bu gazete 1926 sonlarında yayına ara verdi. Mehmet Süreyya Bey tarafından 1928'de tekrar yayınlanan Yeni Fikir ikinci kez yayınlanışında gazete numarası birden başlatıldı¹⁶¹.

Yeni Bursa

1926 yılında Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanmaya başladı. Gazeteyi yayınlayan hakkında kesin bir bilgi yoktur. Muin-i Hilâl Matbaası'nda basılıyordu. Gazetenin 220. sayısı Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

Hakkın Sesi

Derviş Edesen Bey'in sahibi olduğu Hakkın Sesi gazetesi 1932 yılında yayınlanmaya başladı. Yazıların sorumluluğu Musa Ataş Bey'in üzerinde idi¹⁶².

Bursa Sesleri

1934'de yayınlanmaya başlayan Bursa Sesleri gazetesinin imtiyaz sahibi Sedat Ataman Bey idi. Gazete 1936 yılı Cumhuriyet Bayramı'nda özel bir sayı yayınladı. 1939 yılında gazete yayın hayatına son verdi.

Açık Ses

¹⁶⁰ Yeşilyurt, 26 Kasım 1929.

¹⁶¹ Yeni Fikir, 27 Nisan 1933.

¹⁶² Yeni Bursa, 22 Mart 1928.

1936 yılında Çarşamba ve Cumartesi günleri yayınlanan bu gazetenin imtiyaz sahibi Dr. Münir Halil Erem Bey idi. 1945 yılına kadar yayın hayatını sürdürdü. “

Ant

Cumhuriyet Halk Partisi Bursa İl Başkanlığı tarafından 1945 yılında çıkarılmaya başlandı. İmtiyaz sahibi C.H.P.İl Başkanı Dr. Şemseddin Dora Bey idi. Gazetenin idarehanesi Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu'nun bulunduğu binada idi.

Ant gazetesi Bakanlar Kurulu'nun 8 Ocak 1946 tarihli kararı uyarınca, genel hayatı tazyik eden bir yayın olarak kabul edildiğinden kapatıldı. Daha sonra tekrar yayınlanmaya başladı.

Demokrat Parti'nin Bursa'da çıkarttığı Doğru gazetesi ile arasında bir çekişme yaşıyordu. 9 Mayıs 1955'de gazete ismini yeni Ant olarak değiştirdi. 27 Mayıs 1960 öncesinde Tahkikat Komisyonu tarafından gazete kapatıldı ise de, ihtilalin ertesi günü yayınına devam etti. Eylül 1965 sonunda gazete içinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden kapandı¹⁶³.

Doğru

Doğru gazetesi Demokrat Parti'nin yayın organı olarak 1946 yılında yayınlanmaya başladı. 9 Mayıs 1946'da ilk sayısı çıkan gazetenin yazı işleri ile İsmet Bozdağ Bey uğraşıyordu. Gazetenin 1950 yılına kadar birkaç kez imtiyaz sahibi değişti. 1 Ocak 1950'de kapanan gazete yerini Hakimiyet-i Milliye'ye devretti.

Çatı

5 Mart 1950 yılında on beş günde bir Tarık Haksal Bey tarafından yayınlanmaya başladı. 1950 seçimleri öncesinde sanata yönelik bir gazete idi. 1950 seçimlerinden bir süre sonra kapandı.

Şehir Postası

¹⁶³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.2, 109.78.18, (1), 08.01.1946.

1950 seçimleri öncesinde çıkan gazetelerden birisi idi. Sabri Türkozan Bey'in sahipliği ve sorumlu müdürlüğünü yürüttüğü bu gazete bağımsız adayların bildirilerine yer veriyordu. 1950 seçimlerinin bağımsız adayları Antel Konserve Fabrikası Sahibi İhsan Celâl Antel, Güven Sigorta Bursa Bayii Naci Kurtul, İstanbul Belediye Başkanları'ndan Emin Yurdakul idi. Parasız dağıtılan gazete seçimlerden sonra yayımına son verdi.

Yalaza

Sahipliğini İsmet Bozdağ Bey'in yürüttüğü Yalaza Pazar günleri yayınlanan haftalık siyasi mizah gazetesi idi. 1950 seçimleri sonrasında kapandı¹⁶⁴.

Ormancı

Ormancılığa ait mesleki bir gazete idi. Aylık yayınlanıyordu. Orman Müdür Muavini Ahmet Künksatan'ın sahibi olduğu gazete orman ve ormancılıkla ilgili bilgilere yer veriliyordu.

Bursa Dellalı

Gazete 1949 Nisan'ında yayınlanmaya başladı. Gazetenin sahibi Şeref Süheyl Oğraş idi. Piyangonun çekiliş günlerinde çıkıyordu.

c-Dergiler

Aylık Sinema Mecmuası

Bursa'da 1925-1926 yıllarında yayınlanan ilk sinema dergisidir. Bu derginin kapağından başka bir bilgi elimizde yoktur¹⁶⁵.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası tarafından üyelerini bilgilendirmek amacıyla 1926 yılı Eylül ayından itibaren dergi yayınlanmaya başladı. Derginin koleksiyonu iki cilt halinde Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

¹⁶⁴ Tayla, a.g.e., s.140.

¹⁶⁵ Tayla, a.g.e., s.125.

Uludağ Bursa Halkevi Mecmuası

Bursa Halkevi'nin Dil-Edebiyat Şubesi tarafından 1935 yılı Ocak ayından itibaren yayınlanmaya başladı. İlk sayıları aylık olarak yayınlanırken, daha sonra iki, üç ayda bir çıkmaya başladı. 6. sayıdan 10. sayıya kadar Türkün adıyla yayınlandı, 10. sayıdan itibaren tekrar Uludağ ismini aldı. Dergide yayınlanan yazılar incelendiğinde kapsamlı bir dergi olduğu anlaşılmaktadır.

Nilüfer

1945 yılında Bursa Necatibey Kız Enstitüsü Öğretmenlerinden Fahri Dalsar Bey tarafından 18 sayfa olarak çıkarılmaya başlandı. Fahri Dalsar Bey'in İstanbul'a tayin edilmesi ile yayın hayatını burada sürdüren dergi 1950 yılında kapandı¹⁶⁶.

Demet

1944'de yayınlanmaya başlayan derginin yayıncıları hakkında bir bilgimiz yoktur.

Gençliğin Sesi

Sanat dergisi olan Gençliğin Sesi'nin ilk sayısı 5 Mayıs 1951'de yayınlandı. Dördüncü sayıdan sonra dergi kapandı¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Tayla, a.g.e., s.116.

¹⁶⁷ Nadir Gezer, "Bursa'da Kültür Sanat Dergilerinin Dünü", Bursa'da Bir Başka Zaman, Bursa Kültür ve Sanat Vakfı, s.98.

III BÖLÜM

TİCARET VE EKONOMİK HAYAT

A-Ticaret

1-Cumhuriyet Öncesi

1915 yılında vilayette ufaklık para darlığı vardı. Nisan 1915’de bunun önüne geçilebilmesi için beş bin çeyrek lira ile nikel akçe İstanbul’dan istendi¹.

Ticari faaliyetlerin düzenlenmesinde bir takım karışıklıklara sebebiyet vermemek üzere memurların ticaret yapabilmesi Birinci Dünya Savaşı’nın ilerleyen yıllarında padişahın iznine bağlandı. Bu uygulama ile haksız kazanç yollarının kapatılması amaçlanıyordu².

Meclis-i Vükelâ 17 Haziran 1918 tarihli kararında, Bursa’nın İstanbul’a yakınlığı dolayısıyla, İstanbul piyasasıyla aynı hükümlere sahip olmasını içeren görüşe, Dahiliye Nezâreti tezkiresinin men-i ihtikâr heyetiyle yapılacak görüşme ve talimatnamenin düzenlenip, Meclis-i Vükelâ’ya gönderilmesi suretiyle cevap verileceği bildiriliyordu³.

İpekçilik

Kazada üretilen ipeğin kalitesi 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa borsalarında önem kazanmaya başladı. İpek üreticileri bu ilgi karşısında devletten de destek görerek ipek fabrikaları kurmaya başladılar. İlk ipek fabrikası 1846 yılında kuruldu. On sekiz sene içinde mancınık sayısı 5000’e ulaştı. Fabrikalardan başka evlerdeki dokuma tezgâhları da önemli bir yer tutuyordu.

Hüdavendigâr Vilayeti’nden yılda 18 milyon Franklık koza ihracı gerçekleşiyordu. Artan talep karşısında kozanın kilosu 120 Frank’a kadar yükselebiliyordu. Zaman içinde görülen ipek böceği hastalıkları bazı yıllarda böceklikleri harabeye çevirmekteydi.

¹ BOA; Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 4-1/ 1, (1).

² BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 248/ 21, (1).

³ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 208/ 65, (1).

1905 yılında 3475996 kilogram yaş, 237787 kilogram yarı kuru, 312472 kilogram kuru koza elde edildi. 1906486 kilogram yaş, 99078 kilogram yarı kuru, 51725 kilogram kuru koza Bursa kazasının üretimi idi⁴.

a-Cumhuriyet Öncesi Esnaf Birlikleri

Esnaf birliklerinin kendilerine mahsus talimatnameleri olup, sanatkârlar arasında doğabilecek meseleleri halletmek, sanatın gelişmesine katkıda bulunmak, sanatkârın ihtiyaç duyabileceği durumlarda yardımcı olmak, cemiyetlerin amaçlarını oluşturuyordu. Bu cemiyetler kurdukları yardım sandıklarıyla üyelerine daha iyi imkânlar sunmaya çalışıyorlardı. Cemiyetler bünyesinde kurulan iş yurtları sanatın daha iyi öğrenilmesi, kaliteli eleman yetiştirilmesini amaçlıyordu⁵. Esnafa 1912 yılında belediyenin yayınladığı talimatnameye uyma zorunluluğu getirildi.

Kunduracı ve Makinacı Esnafı

Bu birlik eskiden beri mevcut ise de, 1926 yılında çıkarılan kanunla düzenleme getirilmiştir. Cemiyetin toplantı adresi, Zeytin Hanı'nda otuz iki numaralı oda idi. Bu birliğe bağlı olarak 1926 yılında 90 dükkân vardı. Bu dükkânlarda Avrupa'dan getirilen köseleler de kullanılıyordu.

Dülger Esnafı

25 Aralık 1924'te kurulan cemiyetin merkezi Çıra Pazarı'nda idi. Birliğe 152 esnaf kayıtlıydı⁶.

⁴ 1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1908, s.602.

⁵ Mümtaz Şükrü Eğilmez, "Tarihte Bursa Sanatları", Uludağ Bursa Halkevi Dergisi, C.V, S.21, Nisan 1939, s.37.

⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 38-2/ 28, (1).

Perukâr Esnafı

1925'te kurulan cemiyetin 200 den fazla üyesi olup, kadınlar için de üç perukâr vardı. Otuz üye birinci iş olarak bu mesleği yürütüyordu. Diğerleri de kahvecilikle birlikte yapıyordu.

Debbağ Esnafı

1926'da kurulan cemiyetin merkezi At Pazarı'nda idi. Bursa'da büyük gelişme gösteren debbağlıkta on usta, elli kalfa, buna yakın da çırak çalışıyordu.

Havlucu Esnafı

Gelincik Çarşısı'nda 1926'da kurulan bu birlik içinde kırkı aşkın dükkânda havlucu esnafı faaliyet gösteriyordu. Her ustanın beş ile yirmi arasında değişen kalfa ve çırakları vardı.

Kabzımal Esnafı

1926 yılında düzenlenerek yeniden faaliyete geçen cemiyetin merkezi Yoğurt Hanı'ndaydı. Dernek başkanı Salih Efendizâde Mehmet Emin idi. Üreticiden aldıkları malı satıcılara toptan satıyorlardı. Zirai mahsulün ekimi sırasında üreticiye avans vererek, bunları satın aldıktan sonra, satıcılara iletiyorlardı. Şehirde elliye yakın kabzımal esnafı bu yıllarda faaliyet gösteriyordu.

Bıçakçı ve Testereci Esnafı

Cemiyetin idare merkezi Nalıncılar Çarşısı'ndaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kırk yedi dükkânda cemiyet üyeleri faaliyet gösteriyorlardı. Her ölçüde bıçak, testere imal edilmektedir. Bundan başka çakı, yemek kaşığı, çatal da yapılmaktadır. Bıçak ve testerelelerin çeliği Avrupa'dan ithal ediyordu⁷.

⁷ Bursa Vilayet Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.299.

Boyacı Esnafı

Boyacılık şehirde gelişmiş sanat dallarından birisi idi. Boyacılar Fidan Hanı'nın batısındaki Vakıf Hanı'nda toplu halde bulunuyorlardı. Eski vilayet matbaasının bulunduğu yerde Al boyacılar vardı. Boyacı esnafı diğer esnaf grupları gibi, yiğit başı ve kethüdanın gözetimi altında çalışıyorlardı⁸.

Mumcu Esnafı

Her çeşit ve renkte mum yapılıp, bir kısmı İstanbul'a gönderiliyordu. Zarafet ve yapılış bakımından Bursa mumları büyük ilgi görüyordu.

Gümüş İşlemciliği

Bursa Darphanesi'nde gümüş parçaları eritilerek pul haline getiriliyordu. Simkeşlere gümüş ve altın Darphane Emini gözetiminde veriliyordu. Gümüş sarfiyatı olmamasına dikkat ediliyordu.

Mutafılık

Yem torbaları, eğerler, çullar yapan mutafılar Bursa el sanatlarında önemli bir yer tutuyordu. Ordunun ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Bursa mutafıları karşılıyordu.

Dericilik

Şehirde bulunan tabakhanelerin çokluğu bu sanat dalının gelişmişliğini gösteriyordu. Makineleşme ile birlikte tabakhanelerin sayısı azalmışsa da bugün de faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu sanat dalı ile bağlantılı olarak saraçlık önemli yer tutuyordu. Tabakhanelerin çıkardığı derinin büyük bir kısmını saraçlar ve dikiçiler kullanıyordu⁹.

⁸ Mümtaz Şükrü Eğilmez, "Tarihte Bursa Sanatları 2", Uludağ Bursa Halkevi Dergisi, C.V, S.22, Haziran 1939, s.68.

⁹ Eğilmez, a.g.m.,s.74.

Dikici Esnafı

Dikiciler çedik, mest, yemeni imal ediyorlardı. Bu el sanatında çalışan esnaf Tahtakalede daha çoktu.

Camcılık

Cam işleri ile uğraşan yüze yakın dükkân vardı. Renkli pencere camları, fincanlar yapılıyordu.

Çanak-Çömlek İmalatı

Temenyeri'nde çanak, çömlek, desti imalathaneleri, Kiremitçi mahallesinde tuğla ve kiremit ocakları bulunuyordu.

Kâğıtçılık

Cilimboz deresi kıyısındaki kâğıt hanelerde kâğıt imal ediliyordu. İmal edilen mürekkeplerin kıymeti devrin eserlerinde açıkça görülmektedir¹⁰.

b-Bursa Ticaret ve Sanayi Odası

Bursa Ticaret Odası 18 Haziran 1889 Salı günü kuruldu. Parsih Efendi başkanlığı üstlenmişti. İdare heyetinin diğer üyeleri Filibeli Kirkor, Balabanyan Agop, Boduryan Ohanes, Eleferyadis İsak, Hombuşyan Ohanes, Kostanbay, Demciyan Atnas, Nihübetyan Karabet idi¹¹.

Ticaret Odası kısa sürede gelişerek, uzmanlık isteyen konularda vilayetçe görüşüne baş vurulan bir kuruluş haline geldi. Ticaret Odası'nın kuruluşu ile birlikte hızlı bir şirketleşme dönemi içine girildi. Kurulan şirketler ipek ve ipekli dokuma sanayii başta olmak üzere, her alanda faaliyet gösteriyorlardı. Sanayiinin gelişmesi için yapılacak çalışmaları oda destekliyordu. 1890 yılında Murat Emri Efendi Sanayi adında bir risale

¹⁰ Eğilmez, a.g.m., s.70.

¹¹ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa 1972, s.13.

yayınlamak istediğini odaya bildirdi. Odanın katkılarıyla iki sayılık sanayi risalesi yayınlandı.

Cumhuriyet'in ilânına kadar otuz dört yıl içinde üç yüz on üçü Türk, dört yüz otuz yedisi gayrimüslim olmak üzere yedi yüz elli üye kaydedildi¹².

c-Şirketler

Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi

Ticaret ve Nafia Nezâreti'nin 14 Temmuz 1909 tarihli kararıyla, otuz yıl müddetle, dokumacılıkla uğraşmak üzere, 15 Mayıs 1910 tarihinde Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi kuruldu. Şirket sermayesi on bin Osmanlı Lirasıydı¹³. Şirket kuruluşunda ruhsat Necip Efendi'ye verildi¹⁴.

Hüdavendigâr Ziraat Müfettişi Ahmet Hamdi, Alemdarzâde Halil Bey, Mektebi Sanayi Müdürü Baha Hakkı, kumaş tüccarından Raif Efendizâde Mehmet Nazif Beylerin kurucuları arasında bulunduğu şirkete ancak Osmanlı vatandaşları ortak olabilmekteydiler. Çıkarılan hisse senetlerinin yüzde onu ödenmedikçe şirketin devir ve satışı yapılamıyordu. Belirlenen zamanı aşan senetlere ihtar edilmeksizin, senelik yüzde altı oranında faiz uygulanıyordu. Borcu ödenmeyen senetleri şirket; Bursa ve İstanbul'daki borsalarda satışa çıkarılıyor, bu mümkün olmadığı durumlarda müzayede ile sattırabiliyordu¹⁵.

Haftada bir defa toplanan idare heyeti üç sene süreyle görevini yürütüyordu. Kuruluş itibariyle kumaş tüccarından Hacı Abdullahzâde Mehmet Tevfik Bey başkanlığı ve Nikodimos Efendi ikinci başkanlığı yürütüyorlardı. İdare heyeti görüşmeleri zabıt defterine geçiriyor, toplantı sonunda, defter katılanlarca imzalanıyordu. İdare heyeti üyelerinin her biri en az şirketin yüz hissesine sahip olmalıydı. Toplantıda bulunamayan

¹² Üsküdarı, a.g.e., s.5.

¹³ BOA, BEO, Sadaret Evrakı, Divan-ı Hümayun-Mukavele A.DVN. MKL. 50/ 15, (1); Hüdavendigâr, 9 Eylül 1912.

¹⁴ BOA, İradeler, Ticaret ve Nafia İradeleri, 1110/ 2, (1).

¹⁵ BOA, BEO, Sadaret Evrakı, Divan-ı Hümayun Kalemî-Mukavele A.DVN. MKL. 50/ 15, (2/ 1).

üyeler için yerine bir başka üye vekâlet edebiliyor, bu üyenin iki oyu oluyordu. Heyet yetkilerinin bir bölümünü devredip etmemekte serbestti.

Genel kurul her yıl nisan ayı başında önceden belirlenen yerde toplanıyordu. Hisse sahipleri toplantıya katılmadan önce, hisselerini şirketin gösterdiği yere teslim etmek zorundaydılar. İlk toplantıda dörtte bir çoğunluk sağlanamazsa, on beş ile otuz gün arasında ikinci toplantı düzenleniyordu. Her beş hisseye bir oy düşüyordu. Bir ortağın beşten fazla oy kullanma hakkı yoktu. Şirketin yönetim ve mali konularında son söz heyet-i umumiye aitti. Heyet kararları bağlayıcı idi.

Gayr-i safi gelirin yüzde onu ihtiyat akçesi olarak ayrılıyordu. Diğer yüzde onluk bölümden yüzde sekizi meclis-i idare üyelerine, yüzde ikilik bir pay, meclis-i idare müdürü ve ustabaşıya bırakılıyordu. Kalan yüzde seksenin de ortaklara dağıtılıyordu¹⁶.

Şirketin feshine genel kurul karar veriyordu. Sermayenin yarısının kaybedilmesi halinde, genel kurulda alınan karar geçerli idi¹⁷.

Numune-yi Terakki Komandit Şirketi

Numune-yi Terakki Komandit Şirketi Nizamnamesi Aralık 1910'da onaylanarak yürürlüğe girdi¹⁸.

Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi

Merkezi Bursa olmak üzere sahillerde eşya ve yolcu taşımak amacıyla otuz sene müddetle, yirmi bin Osmanlı Lirası sermayeyle 8 Şubat 1911'de Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi kuruldu¹⁹.

Şirket sermayesi bir Osmanlı Lirası değerinde yirmi bin hisseye ayrılmıştı. Sermayenin yüzde elli oranında artırılması yetkisi genel kurula bırakılıyordu. Kurucular

¹⁶ Aynı belge, (2/3).

¹⁷ Aynı belge, (2/4).

¹⁸ Ertuğrul, 20 Aralık 1910.

¹⁹ BOA, BEO, Sadaret Evrakı, Divan-ı Hümayun Kalemî-Mukavele A.DVN. MKL. 51/ 19 (5); Ertuğrul-, 28, Şubat 1911.

ve heyet-i idarenin Osmanlı tabiiyetindeki vatandaşlardan olması şarttı. Ortaklar beş taksitte hisse senetlerini ödemekle yükümlüydüler.

Şirketin işlerini yürütmek üzere on kişilik idare heyeti üç sene müddetle görevlerini yürütüyordu. Üye sayısının yarısından fazlası ile haftada en az bir kere toplanıyordu. Oylamada eşitlik olursa, karar kabul edilmiyordu. İdare heyeti üyelerine seçilebilmek için en az yüz hisseye sahip olmak gerekiyordu. Bu üyelerin hisse senetleri şirket sandığında tutuluyordu. Görevleri süresince senetleri devredemiyorlardı. Geçici bir süre toplantılara iştirak edemeyen üyeler yerlerine arkadaşlarından birini vekil bırakabilmekteydiler. Nisan 1914'de getirilen bir düzenleme ile mazeretsiz üç toplantıya katılmayan idare heyeti üyeleri üyelikten çıkarılabiliyordu²⁰. İdare heyeti içerisinde başkan, başkan yardımcısı seçiyordu. İdare heyeti şirket işlerinin yürütülmesinde yetkili idi. Bu heyet önemli konularda yetkilerinin bir kısmını ya da tamamını, kendi içinden veya dışardan belirleyeceği kişilere devredebiliyordu. İdare heyetinin her sene şirketin gelir ve giderlerini düzenleyerek, hesapları genel kurula sunma zorunluluğu vardı.

Hükümet komiserinin de hazır bulunacağı genel kurul toplantısı her yıl nisan ayı içerisinde yapılıyordu. Toplantı çağrısı bir ay önceden birisi resmi gazete olmak üzere, çeşitli dillerde üç gazetede yayınlanıyordu. On hissesi bulunan ortakların katılabileceği toplantıda bir kişi en fazla on oy kullanabiliyordu. İlk toplantıda dörtte birden az ortak katıldığı takdirde toplantı ertelenebiliyordu. İkinci toplantı için üye sayısı şartı aranmıyordu. En çok hisseye sahip olan iki üye oyları toplamakla görevlendirilmişlerdi. Genel kurulun oy çokluğu ile aldığı kararlar toplantıda bulunmayan ya da aleyhte oy veren üyeleri de bağlıyordu²¹.

Başka şirketle birleşebilmek hükümetin onayıyla mümkündü. Eğer sermayenin yarısı kaybedildiği takdirde, şirketin feshi, genel kurulun kararına bağlıydı²².

²⁰ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV. 234/ 75, (1).

²¹ Aynı belge, (1/ 2). Nizamname metni

²² Aynı belge, (1/ 4).

Bursa Konservecilik Komandit Şirketi

18 Nisan 1914'de kurulan şirketin amacı, her türlü sebze ve meyveden konserve imal etmektir. Şirkette dikkati çeken bir nokta da ortaklarının Türklerden meydana gelmesiydi. Şirket yöneticisi Refik Bey idi. Şefik Bey, Edip Bey, Muhtar Bey, İbrahim Bey, Reşat Bey, Kemal Bey, Cevdet Bey yönetim kurulunun üyeleri idiler. Yöneticiliği Refik Bey yürütüyordu.

Sermayesi kuruluş itibarıyla 1500 Osmanlı altını olup, ileride bir misli daha arttırma imkanı tanınıyordu. Sermayenin yüz elli lirası Edip, İbrahim ve Refik Beylerin, yüz yirmi beş lirası sorumlu diğer üyelerin katkılarıyla, 475 lirası da dağıtılan tahvillerden elde edildi. Tahvillerin her biri iki Osmanlı Lirası olup, bunun bir lirası peşin, diğer bir lirası da bir ay sonra ödenmek şartıyla veriliyordu.

Genel kurul sorumlu ortakların toplantısından beş gün önce, şirketin hesaplarını kontrol ediyor, hesapların doğruluk ve yanlışlığına karar veriyordu. Kararlar ortakların dörtte birinden fazla bir çoğunluğun oyuyla yürürlüğe giriyordu²³.

Ortaklar kendi aralarından, sene sonunda yıl içinde yapılan çalışmalarını anlatan, şirketin intizam ve ilerlemesine ilişkin önerileri genel kurula ileten, üç kişilik bir teftiş heyeti seçiyorlardı. Teftiş heyeti görevine genel kurul toplantısından bir ay öncel başlar, genel kurula kadar çalışmalarını sürdürüyordu.

Yıl sonunda yapılan bilanço ile vergiler düşüldükten sonra, kalan paranın yüzde onu şirketin sorumlu ortaklarınaveriliyor, yüzde on beşi sermayeye ilave ediliyor, yüzde onu alet ve makinelerin eskimesine ayrılıyor, yüzde on beşi ihtiyata, kalan yüzde ellisi hisseleri oranında ortaklara bırakılıyordu.

Şirketin yayınladığı bu nizamnameden başka, daha sonra bir dahili nizamname neşredeceği bildiriliyordu²⁴.

²³ Bursa Konserve Komandit Şirketi Nizamnamesi, Bursa 1914, s.2.

²⁴ A.g.e ., s.4-7.

d-Vergiler

d.a-Duhuliye Resmi

Duhuliye şehir ve kasabalara getirilen mallardan alınan bir çeşit giriş ücretiydi. 1877 Vilayat Belediye Kanunu'yla duhuliye (oktruva) resmi belediyelere bırakılmak istendi. Sefaretlerin baskısıyla belediyeler bu resimden kanuni olarak yararlanamadılar. 1 Ocak 1914 tarihli yazıyla, İstanbul Şehremaneti için alınması düşünülmüştü. Bunun İstanbul ile sınırlı kalmasının eşitsizlik getireceği kanaatine varıldı²⁵.

Duhuliyenin belediyelere resmi olarak bırakılmamasına rağmen, 1914'ten önce, bu vergi bazı belediyelerce alınmaya başlandı. Bursa Belediyesi bu vergiyi 1904 yılından itibaren yürürlüğe koydu. Belediyenin şehrin imarına sarf edilmek üzere, biraz da fazla fiyat uyguladığı bu vergiye, vilayet karşı çıktı. Vilayet'in Ocak 1911 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, bu verginin yedi seneden beri Bursa Belediyesi'nce alındığı belirtiliyordu. Selanik'te bu yıl verginin uygulamaya başlandığı, Vilayat Belediye Kanunu'nda, belediyelerin böyle bir vergi toplama yetkisinin olmadığı, bu yapılmadığı takdirde, hiç olmazsa makul bir miktarda alınması dileğini ilave ediyordu²⁶.

Nezâret de konuyu Şura-yı Devlet Maliye-Nafia ve Maarif Dairesi'ne havale etti. İlgili daire 25 Mart 1911 tarihli karar yazısında, yeni bir kanun çıkarılıncaya kadar gönderilen tarife üzerinden vergi alınmasını bildirdi²⁷. 21 Kasım 1914 tarihli geçici bir kanunla verginin belediyelerce alınması kararlaştırıldı²⁸.

d.b-Zebhiye Resmi

1868'den önce devlet tarafından alınan zebhiye resmi, bu tarihten itibaren belediyelere devredildi. 5 Ekim 1877 tarihinde yayınlanan Vilayat Belediye Kanunu'nun 39. maddesinde zebhiye resminden söz ediliyordu.

²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, C .1, s.480.

²⁶ BOA, *Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 31/ 13, (3)*.

²⁷ Adı geçen belge, (5).

²⁸ Pakalın, a.g.e., s.482.

1904 senesinde açılan Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'nin masraflarını karşılamak üzere, zebhiye resmine zam yapıldı. Bu zam Hüdavendigâr Vilayeti kasap esnafınca Nisan 1910'da Dahiliye Nezâreti ve Şura-yı Devlet'e gönderdikleri yazılarla protesto edildi²⁹.

Şura-yı Devlet Maliye-Nafia ve Marif Dairesi'nin 5 Haziran 1910 tarihli yazısında kasap esnafının mağdur edilmemesi isteniyordu³⁰. Kasaplar hayvanları eğer kendileri kestiriyorlarsa, kesim vergisi alınmaması, salhane kurma görevinin belediyelere ait olduğu, bunun için ayrıca bir ücret talep edilemeyeceği dile getiriliyordu. Zebhiye resmi hakkında kesinlik kazanana kadar bu usul çerçevesinde hareket edilmesi vurgulanıyordu³¹.

Zebhiye resmi konusunda 29 Ocak 1914 tarihli geçici kanunla, bu resmin yarısının vilayetlere, diğer yarısının da belediyelere verilmesi kesinlik kazandı. Bu kanuna göre, koyun, keçiden üç kuruş, kuzu, oğlaktan bir buçuk kuruş, danadan altı kuruş, sığır ve canavardan dokuz kuruş, deve, mandadan on beş kuruş resim alınması kararlaştırıldı³².

d.c-Depo Resmi

Belediye gelirleri arasında yer alan depo resmine, 20 Haziran 1888 tarihli gaz ve ispiroto anbarlarına dair talimatname ile açıklık getirildi. Her şehir ve kasabada gaz ve ispiroto depolanması için belediyeler tarafından depolar yapılması kararlaştırıldı. Talimatnameye göre, dükkânlarda altı sandık gaz, üç kantar ispiroto dan fazla bulundurulamıyordu. Bu sınırlandırma yangına karşı bir koruma önlemiydi. Bir ay müddetle, bir sandık gazdan kırk parayı, bir kantar ispiroto dan iki kuruşu geçmemek üzere, belediye meclislerince belirlenen ücret uygulanıyordu. Bundan fazla miktarda gaz, ispiroto ve katrana rastlandığında sattırılıyor, parası belediyeye bırakılıyordu.

²⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 31/ 21 (5-6).

³⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 40-2/ 2 (1).

³¹ Aynı belge, (4).

³² Osman Nuri Ergin, Mecelle-yi Umur-u Belediye, C.IV, İstanbul 1995, s.1995.

17 Ekim 1906'da yayınlanan aynı konuyla ilgili başka bir nizamnamede sandık başına bir kuruş zam yapıldı. Bu nizamname ile özel depoların kurulmasına, teftişi belediyeye ait olmak üzere izin veriliyordu³³.

Depo resmi 1906'daki kanunla yeniden düzenlenmiş olmasına karşılık, Bursa Belediyesi 1911'de vergiyi arttırdı. Artış karşısında konu Şura-yı Devlet'e iletili. Maliye-Nafia ve Maarif Komisyonu'nun 8 Mayıs 1911 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, kanunla belirlenmiş vergiler dışında vergi konamayacağı, belirlenen miktardan fazla bir ücret alınamayacağı bildiriliyordu³⁴. Dahiliye Nezâreti komisyon kararına istinaden 16 Mayıs 1911 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tezkirede, uygulamanın Kanun-u Esasi'ye aykırı olmadığını, bir karar verilebilmesi için Meclis-i Vükelâ da görüşülmesi gerektiğini dile getirdi³⁵.

Dahiliye Nezâreti'nin 21 Haziran 1914 tarihli tezkiresinde, 1906'daki kanuna ithafta bulunularak, depolara alınacak izin konusunda mahalli yönetimlerde belirsizlik olduğundan, iznin ancak vilayetin en büyük mülki amiri olan valinin onayı, vilayet meclisinin kararıyla verilebileceği kesin hükme bağlandı³⁶.

d.d-Tanzifat Resmi

25 Ekim 1881 tarihli Dahiliye Nezâreti'nin tezkiresiyle tanzifat resmi düzenlenmişti. 1889 tarihine kadar bu düzenleme yürürlükte kaldı. Bu nizamname ile dükkânlar büyüklüklerine göre üç kısma ayrıldı. Birinci sınıf dükkânlardan aylık on beş, ikinci sınıf dükkânlardan on, üçüncü sınıf dükkânlardan ise yüz paradan beş kuruşa kadar ücret alınıyordu. Darülacezeler ücretin dışında tutulmuştu. Evler için de benzer şekilde düzenleme yapıldı³⁷.

³³ Ergin, a.g.e., C.IV, s.2136.

³⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 31/ 11, (2).

³⁵ Aynı belge, (1/2).

³⁶ Ergin, a.g.e., C.IV, s.2138.

³⁷ Ergin, a.g.e., C.IV, s.2005.

1889 yılında “tahsildaranın vazائفine mübeyyin talimatnamenin” rüsumu tanzzifiyeye yer verilmişti. 16 Mart 1889 tarihli Rüsûm u Tanzîfiye Kararnamesi’nde sokaklardaki çöplerin tanzîf memurları tarafından kaldırılacağı belirtiliyordu. Kalabalık sokakların her gün, تنها olanların gün aşırı ya da üç günde bir sabahları yoklanarak temizlenmesi konusunda titizlik gösteriliyordu. Hane ve dükkânlarda kim bulunuyorsa resim ondan alınıyor, boş kaldığı sürede alınmıyordu. Vergiyi ödeyenlere karşılığında makbuz veriliyordu³⁸.

9 Nisan 1912 tarihli Rüsûm-u Belediye Kanunu’nun on birinci maddesiyle, tanzifat resminde değişikliğe gidilerek, resmin hane ve dükkânlarda oturanlardan değil, mülk sahiplerinden alınması kararlaştırıldı. Bu yeni kanuna rağmen, Bursa ve çevresinde resim kiracılardan alınıyordu³⁹.

d.e-Temettü Vergisi

Kazançtan alınan temettü vergisi konusunda 1909 yılında esnaf vilayete şikayette bulunmuştu. Vilayet ,13 Nisan 1909 tarihli yazıyla konunun incelenmesini Bursa Ticaret Odası’ndan istemişti. Oda başkanı Hacı Saffet ve üyeler yaptıkları incelemeler sonunda nizamnameye aykırı hareket edildiğini saptadılar. Kıymeti düşük olan küçük dükkânlarda büyük sermaye sahipleri iş yapıyorlardı. Nizamnamenin yedinci maddesine göre, ticarethanelerin her sene başından iki ay önce, sermayeye ortak olmayan tezgâhtarların, hamalların isimlerini gösteren bir beyanname vermeleri gerekiyordu.

Oda yönetimi nizamnamedeki bazı aksaklıkları belirleyerek üyelere İsmail Vehbi ile Artin Efendiler bir rapor hazırladılar. Raporda giderilmesi istenen aksaklıklar gösterilmişti. Şehirde mevcut ticarethanelerin büyük çoğunluğunun ipek işiyle uğraştığından, bunların mayıs ayı gelmeden ipek işleyip işleyemeyecekleri belli değildi. Bu yüzden ipek fabrikalarının bundan istisnası, ya da beyannamenin temmuz ayında verilmesi isteniyordu⁴⁰.

³⁸ Ergin, a.g.e., C.IV, s.2009.

³⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 40-2/ 5, (2).

⁴⁰ Ergin, a.g.e., C.IV, s.1956.

Cetvelin kısm-ı mahsusunda gösterilen komisyoncular, kambiyo tellalları ve acentalar üç sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflar iki bin kuruş, bin kuruş, beş yüz kuruş vergi ödemekle yükümlüydü. Buna istinaden hazırlanan raporda, şehirde bu miktarı ödeyebilecek komisyoncu, tellal, acenta olmadığı, yazılı miktarların İstanbul, İzmir, Selânik, Beyrut gibi büyük ticari muamelelerin cereyan ettiği yerlerde uygulanabileceğinden miktarın indirilmesi gerektiği vurgulanıyordu.

Nizamnamede üçüncü sınıfın altında vergi ödeyecek olanların, bu verginin yarısını ödemesi usulünün adaletsiz olduğu, sınıfların belirlenmesinde belediye ve ticaret odasının araştırma yapmasının gerekli olduğu dile getirilmişti.

Aynı ticarethanede birden fazla malın ticareti ile uğraşıldığı takdirde, hangi maldan ne ölçüde vergi alınacağına açıklığa kavuşmadığı, ipeğin farklı işlemleriyle uğraşan ticarethaneler hakkında da açıklayıcı bir bilginin olmadığı raporda yer alıyordu.

Ele alınan başka bir konu da, kayda değer bir iş olan su yolculuk hakkında açıklayıcı bir hüküm bulunmuyordu. Bu rapor bir öneriden öteye gidemedi⁴¹.

d.f-Emlak Vergisi

Yunan işgali ile vilayetin ekonomik durumu kötüleşti. Vali namına eşraftan Abdülcebbarzâde Osman Bey 13 Mart 1921 tarihli Nezâret'e gönderdiği dilekçede, vilayetin artan masrafları karşılayamadığından söz ediyor, bununla ilgili önerilerini sıralıyordu. Kiracıların oturdukları binaların yıllık kira ücretini bir hafta içerisinde bildirmeleri, hane sahipleri tarafından kullanılan binaların değerleri hakkında bilgi verilmesi, emlak ve temettü vergilerinin 1921 yılı Nisan ve Eylül aylarında iki taksitte ödenmesi önerilerden bazıları idi. Nezâret de 22 Mart 1921 tarihli yazıda, bu önerilerin iyice incelendikten sonra karar verilmesini istiyordu⁴².

⁴¹ Üsküdarı, a.g.e., s.36.

⁴² BOA, Dahiliye Nezâreti İrade-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-2/ 1-32, (1).

d.g-Öşür

Öşür vergisi ile ayrıntılı bilgiler 1916 yılına aittir. Bu yılda vilayette 7845805 kilo buğday, 2394290 kilo arpa, 176386 kilo çavdar, 1000521 kilo mısır, 59009 kilo fasulye, 142375 kilo burçak, 455870 kilo yulaf, 144856 kapluca, 18690 kilo patates, 9770 kilo nohut, 251266 kilo soğan, 5123 kilo kestane, 91727 kilo yonca, 260 kilo darı, 219778 kilo bakla, 186442 kilo melez, 2916 kilo karışık buğday, 22021 kilo mercimek, 70 kilo fiğ öşür hissesi olarak alınmıştı. Bunlar 1917 Mart ayına kadar askeriyeye teslim edilmişti. Geriye askeriyenin % 1.5 tan 285488 kilo buğday, 196064 arpa, 9488 kilo çavdar, 106472 kilo mısır, 6298 kilo fasulye, 21557 kilo burçak, 97985 kilo yulaf, 16985 kilo kapluca, 586 kilo patates, 589 kilo nohut, 9.414 kilo soğan, 122957 kilo yonca, 285 kilo bakla, 985 kilo mercimek, 513 kilo karışık buğday, 210 kilo fiğ, 320 kilo mürdek alacağı vardı. Mültezimlerin elinde kalmadığından bu alacak verilememişti. Bundan başka % 10 hesabıyla kasaplık hayvan bulunduğu, bununla ilgili daha sonra ayrıntılı bilgi verileceği Vali İsmail Hakkı tarafından belirtiliyordu⁴³.

Öşürün toplanması 1918 yılında zorlaştı. Verginin toplanabilmesi için şehirde okur-yazar askerlerin bir kısmı görevlendirildi⁴⁴.

Duyun-u Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi, 7 Eylül 1921 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği yazıda, bu yıla ait öşür bedelinin Bursa kazası ve Karacabey'de Duyun-u Umumiye sandıklarına yatırılmadığına dikkat çekiyordu⁴⁵. Vilayet'ten 10 Eylül tarihli Nezâret'e çekilen telgrafta, Yunan İşgal Kumandanlığı'nın 9942 numaralı emriyle bu paraya el konulduğunu bildiriyordu⁴⁶.

d.h-Zeytin Öşrü

Dahiliye Nezâreti, vilayete 6 Mart 1917 tarihinde gönderdiği emirde zeytin yağlarının nakil vasıtasıyla mart ayı içinde Gemlik ve Mudanya iskelelerine

⁴³ BOA; Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-32/ 99, (2); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-20/ 8, (1).

⁴⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. 20-4/ 2-63, (1).

⁴⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. 20-28/ 14-6, (2).

gönderilmelerini istiyordu. 19 Mart tarihli vilayet yazısında, sevkıyatın hızlı bir şekilde devam ettiğinden söz ediliyordu⁴⁷.

Harbiye Nezâreti, Dahiliye Nezâreti'ne 19 Mayıs 1918 tarihinde gönderdiği yazıda, zeytin öşrünün üç misli alındıktan sonra, geri kalanın serbest bırakılması gerekirken vilayette bunu uyulmadığı, öşür alınmadan zeytinlerin vilayet haricine çıkarıldığı konusunda şikayetler geldiğini bildiriyordu. Dahiliye Nezâreti de 26 Mayıs 1918 tarihinde vilayete gönderdiği emirde, gerekli tedbirlerin acilen alınmasını istiyordu⁴⁸.

d.ı-Üzüm Resmi

Kazaya bağlı Şeyh ve Selçukgazi köylerinde üzümden ayrıca vergi alınmamasına ilişkin İsmail İzzet Bey'in sunduğu tahrirati, 7 Haziran 1920'de Dahiliye Nezâreti üzümünden ayrıca vergi alınacağı şeklinde cevaplandırdı⁴⁹.

d.j-Ağnam Resmi

Ağnam, deve, camus, canavar resminin 1920 yılı için 8 kat olarak alınması, 6 Mayıs tarihli kararname ile kesinleşti. Bu uygulamanın 25 Ağustos tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla Hüdavendigâr Vilayeti ile Karesi Sancağı'nda tatbiki öngörülüyordu⁵⁰.

d.k-Diğer Vergiler

1914 yılı Haziran ayında tarik bedel-i nakdisini ödeyemeyenlerin bu vergiden doğan borçlarını kazalardaki inşaatlarda çalıştırılmak suretiyle ödemeleri, inşaat olmayan yerlerde mukellefiyetin ileriye dönük ertelenmesi yönündeki karar vilayete tebliğ edildi⁵¹.

1915 yılında Bursa Belediyesi cadde kenarlarına parke döşedi. Yapılan çalışma belediye bütçesine ek bir masraf getirdiğinden, belediye bunu alacağı yeni vergilerle

⁴⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-28/ 14-6, (3).

⁴⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. E-29/ 54, (2).

⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 20-3/ 2-46, (1)..

⁴⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. 3-4/ 5-83, (1).

⁵⁰ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 220/ 14, (1).

⁵¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 64/ 69, (1).

şirketin sorumluluğuna bırakılıyordu. Yolcular için katarların mevkiine göre 27, 20, 13 para olmak üzere üç ayrı ücret belirlenmişti. Üç ile yedi yaş arasındaki çocuklardan yarım mevki ücreti alınmıyordu. Her bir yolcu otuz kiloya kadar olan eşyasını parasız götürebiliyordu. Eşya taşımacılığı nakli de yapılabilir, bunlardan tarife uyarınca ücret tahsil ediliyordu⁵⁵.

18 Haziran 1892'de işletmeye açılan demiryolu için toplam 145650 Osmanlı Lirası harcama yapıldı. Hattın uzunluğu yaklaşık kırk iki kilometre idi. Güzergah üzerinde Yörük Ali, Kuru, Acemler, Bursa istasyonları vardı.

Güzergâh boyunca 1900-1905 yılları arasında taşınan yolcu ve eşya miktarı: aşağıda verilmiştir:

Yıllar	nakledilen yolcu	nakledilen emtia
1900	64942	19843
1901	60722	26470
1902	57991	30064
1904	68910	31032
1905	62109	35394

Seferberlik nedeniyle hükümet Mudanya-Bursa, Aydın-Kasaba demiryolları ile İzmir Liman ve Rihtımı'nın mübayaasını kararlaştırdı. Demiryolları ve liman işletmeleri Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyet-yi Umumiyesi'ne bağlandı. Harp sonrasında bunların Nafia Nezâreti'ne bağlanması düşünülüyordu⁵⁶.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra, demiryolunun işletme hakkı Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi'nin verildi.

Milli Mücadele sonrasında, Haziran 1923'de, hükümet ile demiryolu şirketi arasında görüşmeler başladı. Demiryolu Şirketi'ni temsilen Mösyö Laharame, hükümet adına Nafia Vekili Feyzullah Bey görüşmelere başkanlık ettiler. Görüşmeler sonunda 1 Temmuz 1923'de bir antlaşma imzalandı⁵⁷. Protole göre, hattın işletilmesi devletin eline geçtiği seferberlikten, Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen zaman içinde, tahmini 38000

⁵⁵ BOA, BEO, Sadaret Evrakı, Divan-ı Hümayun-Mukavele A.DVN.MKL. 40/ 27 (2/ 5).

⁵⁶ Mudanya-Bursa Demiryoluna Ait Evrak-ı İmtiyaziye, Dersaadet 1913, s.14; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 205/ 57, (1).

karşılmak istiyordu. Dahiliye Nezâreti, kanunlarda belirlenen vergiler haricinde yeni vergiler alınmasını yasaklıyordu⁵².

e-Fiyatlar

1917 Ekim ayı itibariyle bazı ürünlerin fiyatları kuruş olarak verilmiştir⁵³:

Ürünler	en düşük (kr)	en yüksek (kr)	ürünler	en düşük (kr)	en yüksek (kr)
Buğday	10	12	fasulye	10	12
Arpa	5	6.5	böğrülce	10	11
Çavdar	7	8.20	mercimek	10	13
Kaplıca	4	5.20	kuş yemi	5	6
Mısır	7	7.20	bakla	8	10
Yulaf	4.20	5.20	patates	8	9
Burçak	8.20	10	susam	10	13
Ak darı	7	7.20	bezelye	8	10
Melez	4.20	7			

f-Ulaşım

f.a-Mudanya-Bursa Demiryolu

Şehrin İstanbul'u Ege ve Anadolu'ya bağlayan yolların kavşağında bulunması, İstanbul ile yoğun ticari ilişkiler, Mudanya-Bursa demiryolunu gündeme getirdi.

Mudanya-Bursa demiryoluna ait ilk çalışmalar 1873'de bir metre genişliğinde dar bir hatın döşenmesi ile başladı. Devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden hat işletilemedi⁵⁴.

İmtiyaz 21 Şubat 1891'de irade-yi seniyye ile George Nagelmakers'e doksan dokuz yıl süreyle, mevcut hat bedeli olmak üzere, otuz bin Osmanlı altını karşılığında verildi. Mudanya-Bursa Demiryolu Anonim Şirketi 8 Haziran 1891'de çalışmalara başladı. Mukavelede güzergâh üzerinde karşılaşılan hendek ve bataklıkların temizlenmesinin imtiyaz sahibine ait olduğu için, hattın bakım ve koruma işleri adı geçen

⁵² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 223/ 5, (1).

⁵³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. E-43/ 30, (4); Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara 1994, s.227.

⁵⁴ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324, Def'a 34, Bursa 1908, s.202.

liralık şirket kaybının hükümet tarafından karşılanması, bu süre içinde devlet hissesi olarak 120000 liranın şirket tarafından ödenmesi kararlaştırıldı. 30 Temmuz 1923'e kadar eski yolcu ve eşya tarifesi geçerliliğini korudu. Bu tarihten geçerli olmak üzere, mevkilerine göre yolcu tarifeleri belirlendi. Tarifede belirlenen yolcu ücretlerşöyleydi⁵⁸:

Sınıflar	Mudanya Bursa (kr)	Mudanya- Kuru (kr)	Mudanya-Yörük Ali (kr)
Birinci	120	60	30
İkinci	90	45	22.5
Üçüncü	60	30	15

Seyr-i sefer tarifesi geçici bir süre için kaldırıldı. Bundan başka diğer tarifelere beş misli zam yapılarak fiyatları yükseltildi. Tarifeler bir senelik olup, kurulacak bir komisyon tarafından her sene belirlenecekti⁵⁹.

g-Grev

Bursa'daki ipek fabrikalarında çalışan işçiler ücretlerinin arttırılması için işi bırakmışlardı. 1910 yılı Ağustos ayında işçilerle görüşmeler devam ediyordu⁶⁰.

1911 yılı Ocak ayında Bursa İpek ve Halı Fabrikası'ndaki kadın işçiler yevmiyelerinin düşüklüğü ve mesai saatlerinde düzenleme yapılması amacıyla greve gittiler. Dahiliye Nezâreti vilayete gönderdiği yazıda, kadınlar ile işveren arasında "orta yolun bulunup", anlaşma için çaba sarf edilmesini istiyordu⁶¹.

2-Cumhuriyet Sonrası Ticari Faaliyetler ve Kurumlar

a-Cumhuriyet Sonrası El Sanatları

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, mübadele öncesinde, kazada çeşitli sanat dallarında Türk ve gayrimüslim nüfus birlikte çalışıyordu. Yahudilerden üç kişi terzilikle, yirmi iki kişi marangozlukla uğraşıyordu. Milliyetini tespit edemediğimiz 17 gayrimüslimden on

⁵⁷ BCA, Bakalar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 7.23.19, Ek 151-6, (1) 01.07.1923.

⁵⁸ Aynı belge, (4).

⁵⁹ Aynı belge, (6).

⁶⁰ Hüdavendigâr, 28 Ağustos 1910.

⁶¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD.107/ 17, (1); Tefik Çavdar, Özgürlük Karşısında Yaşayan Geçmiş (1860-1918), Ankara 1982, s.90.

biri içecek imaliyle meşguldü. Şehirde el sanatları ile uğraşan sanatkârların durumu hakkında aşağıdaki tabloda ayrıntılı bilgi verilmiştir⁶²:

Sanat adı	sanatkâr sayısı	sanatın durumu	sanat adı	sanatkâr sayısı	sanatın durumu
Urgancılık	9	gelişmiyor	Nalbantlık	100	gelişmiyor
Bakırcılık	19	“	Tenekecilik	14	“
Terzilik	59	“	Çulhacılık	22	“
Taşçılık	5	“	Çömlekçilik	2	“
Kunduracılık	97	gelişiyor	Çilingirlik	2	“
Keçecilik	10	“	Sepetçilik	20	“
Kireççilik	3	“	Sarraçlık	42	“
Çömlekçilik	3	“	Semercilik	20	“
Yorgancılık	30	“	Sandıkçılık	4	“
Arrakiye	15	“	Hasırcılık	20	“
Mutafık	35	“	Debbağlık	30	“
Takunyacı	52	“	Havluculuk	300	gelişiyor
Dikici esnafı	240	“	Helvacı	15	“
Nakkaşlık	1	“	Şekerci	22	“
Bıçakçılık	50	“	Marangozluk	46	“
Sabunculuk	3	gelişmiyor	Arabacılık	51	“

Araba İmalatı

Birinci Dünya Savaşı öncesinde şehirde 60'a yakın araba imalathanesi mevcuttu. Bu imalathanelerde yıllık 2500 araba imal ediliyordu. Bunların büyük bir kısmı Ankara, Konya, Adana vilayetlerine satılıyordu. Askeriyenin siparişleri de yapıyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında bir kısım sanatkârlar Eskişehir'e göç ettiler.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ancak 25 araba imalathanesinde 51 sanatkâr vardı. Bu ustalar tek yaylı ve yaysız araba imal ediyorlar, fayton imalatıyla uğraşmıyorlardı. Mevcut 25 araba imalathanesinde senede 800 kadar araba yapıyordu. Bunlardan 100 kadarı vilayette kullanılıyor, geri kalanı Konya ve Adana'ya gönderiliyordu. İmalathanelerin gerekli desteği görememesi ve nakliyede çekilen güçlükler sebebiyle bu sanat dalı günden güne geriliyordu.

⁶² Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.213.

Bıçakçılık

Kazada önemli bir sanat dalıydı. 1924 yılında şehirde 50 bıçak ve testere imalathanesi vardı. Büyük harpten önce bu imalathanelerde yıllık 100000 den fazla yapılıyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yılda 70000 kadar bıçak ve testere yapılıyor, bunlardan bağ testeresi adı altında bir kısmı İzmir'e satılıyordu. Çakı ve bıçak olarak imal edilenler vilayet içinde tüketiliyordu.

Debbağlık

Şehirde 30 kadar debbağhane vardı. İmalathanelerde yılda 80000 koyun, 10000 keçi, 5000 oğlak, 2000 manda derisi işleniyordu. İşlenen derilerin büyük bir kısmı vilayet içinde tüketiliyordu⁶³.

b-Bursa Ticaret ve Sanayi Odası

Cumhuriyet'in ilânı sonrasında Bursa Ticaret ve Sanayi Odası çalışmalarını sürdürdü. Bu amaçla 1926 yılında Ticaret ve Sanayi Odası Dahili Nizamnamesi hazırlandı.

Ticaret ve Sanayi Odası baş kitabet, muhasebe, istihbarat ve neşriyat, esnaf teşkilatı denetim bürosu, evrak, tahkikat ve sicil bölümlerinden oluşuyordu. İstihbarat ve Neşriyat Şubesi ülkenin bütün zirâi, ticari ve sınai üretimin ithalat-ihracatı hakkında bilgi toplamak, piyasalarla ilişkide bulunmakla görevliydi.

Tetkikat Şubesi on beş günde bir toplanmaktaydı. Üretim, tüketim, ithalat, ihracat hakkındaki bilgileri toplamak, bunları istatistik halinde sunmak, yurt içi ve yurt dışı oda ve borsalarla temaslar kurmak, ülkemizdeki tarım ve sanayi ürünleri hakkında

⁶³ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e.,s.214.

incelemelerde bulunmak, bölge içinde pazar ve panayırın tarihlerini belirlemek, gerekli gazete ve dergileri meclisin onayıyla getirmek bu şubenin görevleri arasındaydı⁶⁴.

1926 yılında Ticaret Odası'nın başkanlığını Hacı Saffet yürütüyordu. Ziraat Bankası Müdürü Mustafa Fazıl ikinci başkan idi. Eczacı Şükrü , Hesap Müfettişi Nasuhi Esad, Fazıl, Hacı Abdullah, Şehbazzâde Ahmet, Hacı Ethem, Hafız Ethem, Necip, Bölge Ticaret Müdürü Mesut, Bursa Komiseri Mürmtaz Şükrü, Başkâtip Ali Nasuh odanın yönetim kurulunda görevli üyelerdi. Encümen başkanlığını Mustafa Fazıl üstlenmişti⁶⁵.

Oda ve odaya bağlı diğer kuruluşların memurlarına ticaret ve sanatla uğraşmaları yasaklanmıştı. Her memur için ayrıntılı bilgi formları tutuluyor, kendilerine fotoğraflı bir kimlik veriliyordu. Nizamnamede memurların işleyecekleri suçlar karşısında alacakları cezalar belirlenmişti. Cezalar ihtar, kınama, maaş kesimi, memuriyetten çıkarılma olmak üzere dört grupta toplanmıştı. Oda bünyesinde çalışan memur ve hizmetlilere yardım sağlamak amacıyla Tasarruf ve Teavün Sandığı faaliyete geçirildi⁶⁶.

c-Ticaret ve Zahire Borsaları

Cumhuriyet'in ilânından kısa bir süre sonra, 11 Eylül 1924'de, Bursa Ticaret Odası bünyesinde, Ticaret ve Ziraat Borsası kuruldu. Borsa nizamnamesi hazırlanırken, 4 Nisan 1887 tarihli Borsalar Kanunu'ndan yararlanılarak, Ticaret ve Zahire Borsası'nın nizamnamesi hazırlandı⁶⁷. Nizamnamede zaman içerisinde bazı değişiklikler yapıldı⁶⁸.

Borsaya kayıtlı olan üyeler arasından yedi kişilik bir encümenin seçimiyle idare encümeni oluşturuluyordu. Encümende belirlenecek görevliler (başkan, başkan yardımcısı) borsa komiserinin başkanlığında seçiliyordu. Encümen toplantılarına geçerli bir mazeret göstermeden üç defa devamsızlık yapan üyeler üyelikten çıkarılıyordu.

⁶⁴ "Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Dahili Nizamnamesi Teşkilat-ı Dahiliye I", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.1 Eylül 1926, s.13.

⁶⁵ "Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Heyeti", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.1 Eylül 1926, s.2.

⁶⁶ "Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Dahili Nizamnamesi Teşkilat-ı Dahiliyesi", Bursa ve Sanayi Odası Mecmuası , C.I, S 2, Teşrinvevvel 1926, s.41-42.

⁶⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 10.22.8 Ek 176-3,(1), 29.06.1924.

⁶⁸ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 22.51.16, Ek 176-74, (1), 12.07.1931.

Encümen azalığına seçilebilmek için birinci sınıf borsa üyesi olup, aylık iki lira ödemek gerekliydi. Şirketi oluşturan ortakların ancak şirket adına bir oy verme hakkı vardı⁶⁹.

Encümen abone olmak isteyen tüccarı, inceledikten sonra, durumları uygun olanları kabul ederek bunların ödeyecekleri abone bedellerini belirliyordu. Birinci sınıf tacirlerin altı lira, ikinci sınıfın üç lira , üçüncü sınıfın bir buçuk lira, parçacı esnafının da yetmiş kuruş yıllık abone bedeli ödemesi gerekiyordu. Simsarlara mahsus olmak üzere, açmış oldukları masalara göre, iki lira, bir buçuk lira, bir lira, yarım lira aylık kira alınıyor, ayrıca abone bedeli istenmiyordu.

Vilayet dahilinde iyi cins hayvan yetiştirilmesini teşvik etmek amacıyla yarışmalar düzenlemek, kaliteli koza yetiştirilmesini özendirmek, ziraat aletleri imal edilenlere katkıda bulunmak, borsanın ülke ekonomisini geliştirici özellikleri idi. Bunun yanı sıra, birbirleriyle evlenmek isteyen öğretmenlere, çok çocuklu aileler arasından yapacağı kura seçiminde bir aileye maddi destek sağlamayı taahhüd ediyordu⁷⁰.

Borsadaki alım-satım işlemleri her yıl nisan ayı başından, eylül ayı sonuna kadar, gece saat on bir ile sabah saat beş, gündüz saat altı ile on bir arasında yapılıyordu. Ekim ayından mart sonuna kadar da sabah üçten yediye, gündüz de sekizden on bire kadar devam ediyordu. Bu saatler dışında örnekleri sermek yasaktı.

Simsarlar borsa tarafından tespit edilen ücretten fazla alamıyorlardı. Satılan maldan yarısı satıcı, diğer yarısı da alıcı tarafından karşılanmak üzere her yüz kuruşta yirmi para simsara ödeniyordu..

Şifahi tembih, yazılı tembih, borsadan geçici ve tamamen uzaklaştırma, borsadan atılma, adli takibat yapılması encümenin belirleyip, uygulamaya koyduğu cezalardı⁷¹.

⁶⁹ "Bursa'da Tesis Olunacak Ticaret Borsaları Talimatnameci", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.1, Eylül 1926, s.24.

⁷⁰ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 10.22.8 Ek 176-3, (3), 29.06.1924.

⁷¹ "Bursa'da Tesis Olunacak Ticaret Borsaları Talimatnamesi", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.4, Kanunvevel 1926, s.107.

Açılış tarihinden 31 Temmuz 1925 tarihine kadar geçen bir yıl içinde borsada 869741 liralık 12677 işlem yapıldı. İlk senede borsaya 82 üye kaydı yapıldı. Abone bedeli olarak yüz yetmiş yedi lira, simsar masalarından yüz otuz üç lira gelir elde edildi. 1 Ağustos 1925 yılında borsa faaliyetlerini ticaret odasından ayırdı. 1 Ağustos 1925'ten Şubat 1926 sonuna kadar borsadaki muamelelerden 3909 lira borsa vergisi alındı. Bu ikinci senede 129 yeni üye daha borsa faaliyetlerine katıldı. Yedi aylık dönemde 4574 lira gelir elde edildi. 2006 lira giderlere harcandı.

Borsanın kısa sürede büyük gelişme göstermesi üzerine, çeltik, pirinç gibi getirilmesi zorunlu olmayan ürünler borsada satılmaya başlandı⁷².

d-Mıntıka Ticaret Kongresi

1 Eylül-15 Eylül 1926 tarihleri arasında Belediye salonunda bölge Ticaret Kongresi yapıldı. Bursa Ticaret Müdürlüğü ile Ticaret Odası'nın katkılarıyla kongre gerçekleşti.

Bursa Konserve ve Dabbağat Fabrikası açılması için anonim şirket kurulması, şehirde Emlâk Bankası Şubesi açılması için adı geçen banka müdürlüğü ile temasa geçilmesi, Bursa-Mustafa Kemal Paşa şosesinin yapılması için Bursa Valiliği nezdinde girişimde bulunulması, halkılığın geliştirilmesi amacıyla Ticaret Odası'nca bir anonim şirket kurulması, Ticaret Odası öncülüğünde Tatbiki Ticaret Mektebi açılması, kaza ve vilayetler arasında işleyen nakil vasıtaları tarifelerinin belirlenmesi, belediyelerce alınan yüz para kantar resminin beş paraya indirilmesi, Bursa-Bilecik arasında demiryolu inşası için Nafia Vekâleti nezdinde teşebbüste bulunulması kararlaştırıldı. Yoğurt Hanı Ticaret Odası tarafından pazar yeri haline getirildi. Modern bir sebze hali inşası belediyeye teklif edildi. Şehre gelen kerestelerden alınan duhuliye resminin indirilmesi için belediye meclisine teklifte bulunuldu. Köylerde kooperatifler kurulması, tütün borsası açılması düşünülüyordu⁷³.

⁷² Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.263.

⁷³ Ali Nasuh, "Mıntıka Ticaret Kongresi", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.1 Eylül 1926, s.17-19.

e-Şirketler

Çiftçi İstihsal Ortaklığı

İsmetpaşa köyünde Muhtacin Çiftçi İstihsal Ortaklığı'nın tüzüğü Heyet-i Vekile'nin 9 Ocak 1924 tarihli kararıyla kabul edildi⁷⁴.

Sebze, Meyve ve Konservecilik Ortaklığı

Sebze, Meyve ve Konservecilik Ortaklığı, 9 Ocak 1924'de tüzüğünün onaylanmasıyla yürürlüğe girdi⁷⁵.

Çeltik, Pirinç Üretim Ortaklığı

Aynı güne ait bir başka karamamede Çeltik, Pirinç Üretim Ortaklığı kuruldu⁷⁶.

Dokumacılık Türk Anonim Şirketi

19 Temmuz 1925'te kurulan şirketin sermayesi 200000 Türk Lirası idi⁷⁷.

Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi

9 Haziran 1926 tarihli kararla, sıcak ve soğuk maden sularından sıhhi ve fenni surette istifade edilmek üzere, modern banyo tesisatı, oteller, lokanta, oyun alanları meydana getirmek amacıyla, Ticaret Kanunu'nun 302 maddesi uyarınca, merkezi İstanbul olan, Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi kuruldu⁷⁸. 1927 yılında Evkaf Genel Müdürlüğü de şirkete ortak oldu⁷⁹.

Şirket sermayesi yüz elli bin Türk Lirası olup, her biri on lira kıymetinde elli beş bin hisseye ayrılmıştı. Genel kurul şirket sermayesini bir buçuk misline yükseltmeye yetkiliydi. Sermaye yükseltmede hükümete bilgi veriliyor, hükümetin onayı ile ilân ediliyordu. İlandıktan on beş gün içerisinde talep edilen miktar şirket hazinesine

⁷⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 8.45.1, Ek 179-4, (1), 09.01.1924.

⁷⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 8.45.2, Ek 179-5, (1), 09.01.1924.

⁷⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 8.45.17, Ek 179-6, (1), 09.01.1924.

⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, İstanbul 1928, s.220.

⁷⁸ Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, İstanbul 1928, s.4.

⁷⁹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 23.18.5, (1), 20.03.1927.

aktarılabiliyordu. Borçlarını zamanında ödemeyen ortakların senetlerine şirket el koyabiliyordu. Senet numaraları şirketin resmi veya gayri resmi gazetelerde ilân edilmişinden bir hafta sonra, senetler borsalarda ya da müzayede suretiyle sattırılıyordu.

Genel kurul tarafından sayıları altı ile on iki arasında değişmekte olan ve üç yıllık bir süre için seçilen idare meclisi, şirketteki işlerin durumuna göre sene de en az iki defa toplanıyordu. İdare meclisini oluşturan üyelerin en az 2500 lira değerinde iki yüz elli adet hisse senedine sahip olması gerekiyordu. İstanbul'da gerçekleşen toplantının yapılabilmesi için üye sayısının yarıdan fazlasının hazır bulunması gerekiyordu. İdare heyeti her sene heyet üyeleri arasından bir başkan ve başkan vekili seçiyordu. Bunların Türk olması şarttı. Mecliste ölüm ya da herhangi bir sebeple boşalma olursa, idare meclisi ilk genel kurul toplanıncaya kadar, geçici olarak atama yapabiliyordu. İdare heyeti yetkilerinin tamamını, ya da bir kısmını meclisteki üyelerden bir veya bir kaçına devretme ve vekâlet verme yetkisine sahipti⁸⁰.

Şirketin işlemlerinde ortaklardan veya dışardan en az bir, en çok beş olmak üzere murakıp görevlendiriliyordu. Bunlar da idare meclisi gibi üç senede bir seçiliyorlardı.

Şirketin en yetkili organı olan genel kurul her hesap döneminin sonundan itibaren üç ay içinde toplanıyordu. Bundan başka on da bir hisseye sahip olan ortakların yazılı başvuruları, idare meclisinin gördüğü lüzum ve Ticaret Kanunu'nun 359, 367'inci maddelerine dayanarak, olağanüstü toplanabiliyordu. Genel kurulda kararlar oy çokluğuyla alınıp, idare meclisinin hazırladığı deftere işleniyordu. İlk toplantıda ortaklardan üçte biri hazır bulunmadığı takdirde, idare meclisi genel kurulu ikinci bir toplantıya davet edebiliyordu. Şirket toplantı tarihini takiben on beş gün arayla, gazetelere iki kere ilân vererek, genel kurulu toplantıya çağırıyordu⁸¹.

İdare meclisi şirket sermayesinin üçte biri yok olduğu takdirde, şirketin feshi veya devamına karar verilmek üzere genel kurulu toplantıya davet ediyorlardı. Eğer şirketin tasfiyesi kararlaştırıldığında, genel kurul tasfiye işlemlerini yürütmek üzere bir tasfiye

⁸⁰ Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, İstanbul 1928, s.6.

⁸¹ A.g.e., s.9-10.

heyeti görevlendirebiliyordu. Şirket mallarının hazineye devredilmesi, buna karşılık hazine tarafından da şirkete ödenmesi kararlaştırıldı⁸².

Bursa Havlucu Sanatkârları Kooperatifi

Ortaklarının iplik ihtiyacını temin etmek, havluculuk sanayiinin gelişmesine yardımcı olmak amacıyla merkezi Bursa olmak üzere, 24 Aralık 1940 tarihli ortak kararla Bursa Havlucu Sanatkârlar Kooperatifi kuruldu. Kooperatifin süresi 30 yıl olup, sermayesi başlangıç olarak 400 lira idi⁸³. Şirket sözleşmesinde 1942 yılında bazı değişiklikler yapıldı⁸⁴.

Bursa Ayakkabıcılar Küçük Sanat Kooperatifi

Ortak kararla Ayakkabıcılar Küçük Sanat Kooperatifi kurulmasına 5 Haziran 1942 tarihinde izin verildi⁸⁵.

Koza Kooperatifleri Birliği

Kooperatif 1940 yılında kuruldu. Kooperatif bünyesinde 10 ayrı koza ipek kooperatifi ile bu kooperatiflere bağlı 15000 ortak bulunuyordu. Kooperatif bünyesinde Bursa, Bilecik ve Adapazarı'nda şubeler açıldı⁸⁶.

Deri İmalatçıları Kooperatifi

7.Haziran 1945'de Deri İmalatçıları Kooperatifi faaliyete geçti⁸⁷.

f -Fabrikalar

Süt Tozu Fabrikası

⁸² A.g.e., s.12-16.

⁸³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1.2, 93.119.6, (1), 24.12.1940.

⁸⁴ BCA, Bakanlar Kurulu ortak Kararları 030.18.1, 98.51.20, Ek 179-183, (1), 10.06.1942.

⁸⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 98.50.1, (1), 05.06.1942

⁸⁶ Ataş, a.g.e., s.110.

⁸⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 108.35.11, (1), 07.06.1945.

16 Temmuz 1933'de ilde gelişen sütçülüğe katkı sağlamak için süt tozu fabrikası açıldı. Fabrikanın açılış töreninde İktisat Vekili Celâl Bayar ve Belediye Reisi Muhittin Bey bulundular.

Fabrika süt tozu ve buz olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. 1940'lı yıllarda fabrikada günlük 12000 kilo süt işleniyor, 1200 kilo süt tozu elde ediliyordu. Bursa ve çevresinden getirilen sütler süzgeçli bir depoya boşaltılıyor, borularla soğutma cihazına aktarılıyordu. Kaynatma cihazında 70 derecede kaynatıldıktan sonra kızgın silindirden geçiriliyordu. Kağıt yaprağı şeklinde çıkan süt kesilerek toz haline getiriliyordu⁸⁸.

Sümerbank Merinos Fabrikası

Fabrikanın temeli 1935 yılında İsmet Paşa tarafından atıldı. 2 Şubat 1938'de Gazi Paşa fabrikanın açılışını yaptı. Fabrika 1940'lı yıllara kadar Bursa ve çevresindeki Merinos yünü işlemede iken, bu yıllarda yerli tiftik koyunlarının yünlerini de işlemeye başladı. Almanya'dan sipariş edilen makinelerin gelmesi ile üretim kapasitesi yükseldi. 1950'li yıllarda 16140 eğirme ve 7000 katlama iği bulunuyordu. 1525000 kilogram iplik elde edildi⁸⁹.

Fabrikanın ihtiyacı olan tamir işleri ile ambalajlama malzemesi tamir atelyesinde yapılmaktadır. Dokuhane kısmı ile 1944 yılında 50 tezgâh kapasitesiyle işletmeye açıldı. 1945 yılında apre makineleri fabrikaya getirildi. 1946 yılı sonlarında işletme kendi apre ihtiyacını karşılıyordu⁹⁰.

Fabrikanın işletmeye açılışından dört ay gibi kısa bir süre içinde çalışan yabancı elemanlara ihtiyaç kalmadı. Fabrika kuruluşundan 1941 yılına kadar Birleşik Yün ve Yünlü Mensucat Fabrikaları T.A.Ş. olarak anılmış, bu tarihten sonra Sümerbank topluluğu içinde Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Fabrikaları adını almıştır.

⁸⁸ Ataş, a.g.e.,s.88.

⁸⁹ Sümerbank Merinos Fabrikası Tarihsiz Broşürü, s.4.

⁹⁰ A.g.e., s.2.

Fabrika bünyesinde işçi yardım sandığı, satış koperatifi, sağlık teşkilatı ve dersaneleri bulunmaktadır⁹¹.

İpek Fabrikaları

Cumhuriyet öncesi dönemde şehirde harap durumda üç tane ipekli dokuma fabrikası vardı. Tezgâh sayısı on beşi geçmiyordu. Fabrika sayısı 1931 yılında 42'ye ulaştı. 1933 yılı itibariyle şehirdeki ipek fabrikalarının durumu şöyleydi⁹².

Kuruluş tarihi	fabrikanın ismi	işletenin ismi
1922	Hacı Sabri	Hacı Sabri
1923	Yeşil Dokuma	M. Şerif- Z. Tevfik
1923	İpekiş	İpekiş
1924	Hacı Sabri	Hacı Sabri
1925	Hacı Sabri	Hacı Sabri
1927	Lale-Çağlayan	Hasan Hüsnü ve Nazmi
1927	Şark	Nerime Hanım
1927	Resulzâde Mehmet	Resulzâde Mehmet
1928	Ahmet Hamdi	Ahmet Hamdi
1928	Hacı Recep	Hacı Recep
1928	Doğan	Balaca Mehmet Nuri
1928	Kurdoğlu	İM. Rüştü ve kardeşleri
1928	Türk-Japon Şirketi	Kavalalıoğulları, Kont Otani
1929	Terakki	Cumalı Yusuf Ziya
1929	Sevim	Raif Ragıp
1929	İktisat	Muzaffer
1929	Gündoğdu	Kara İbrahim
1929	Atlas	İbrahim Zühtü
1929	Başlangıç	M.Yaşar ve Saadet Hanım
1929	Kâmil	Havlucu Kâmil
1929	Mustafa	Ahmet Ziya- Mustafa
1930	Muhittin ve Hakkı	Muhittin ve Hakkı Rıfat
1930	İlkbahar	Ahmet Kemal
1930	Zaman	Atuf Salih ve kardeşleri
1930	Gaffar Z. Mehmet	Gaffar Z. Mehmet
1930	Kurtuluş	Ali Vehbi
1930	M. Mislin	M. Mislin
1931	İnkişaf	Hacı Mişon
1931	Sebat	Süleyman Sırrı
1931	Birman	M. Abravanel ve Mehmet
1931	Liya Nahmias	Liya Nahmias
1931	Elmas Mekik	Salih- İbrahim
1931	Hasan Fehmi	Hasan Fehmi
1931	Yıldız	Hüseyin Hüsnü

⁹¹ Atas, a.g.e., s.84.

⁹² H.Cemal- Sadrettin, a.g.e., s.17-18.

1931	Hüsnü	İsmailoğlu Hüsnü
1931	Üftade	Hacı Ali
1931	Hisar	Hacı Alizâde Mehmet
1931	Şöhret	Yusuf Ziya, Zakir
1931	Cemal	Cebrailezâde Cemal
1931	Rüştü	Rüştü
1931	Ali Vehbi	Ali Vehbi
1931	E Behar Kolombo	E. Behar Kolombo
1932	Güzel İş	Hacızâde Mustafa
1932	Kurt	Şaturzâde Hamdi Salih
1932	Hacı Yakup Kemal	Hacı Yakup Kemal
1933	Tülü	Muammer Adil
1933	Abdi	Ahmetzâde Abdi
1933	Uğurlo	Arif
1933	Şerif	Şerif
1933	Eskenazi Behar ve ortakları	Eskenazi Behar ve ortakları
1933	Rızaoğlu Emin	Rızaoğlu Emin
1933	Tevfik	Tevfik

Bursa'daki tezgâhorda 1923 senesinde dokunan ipekli kumaş miktarı 56000 metre idi. 1932'de 1166000 metreye ulaştı.

1923-1933 yılları arasında şehirdeki imal edilen ipek miktarı verilmiştir⁹³:

Yıllar	çekilen ipek (kg)	ihraç olunan (kg)	İstanbul'a	Bursa'da kalan
1923	39900	26000	5800	8100
1924	59900	38000	6200	15700
1925	59600	36000	7000	16660
1926	59600	32900	4600	22100
1927	68600	33600	10700	24300
1928	73800	40300	7700	25800
1929	90020	30400	26800	32820
1930	96400	13300	24300	58800
1931	75400	-	16400	59000
1932	102100	-	27000	75100
1933	112000	-	27000	85000

Yine aynı yıllara ait ham ipek fiyatları verilmiştir⁹⁴:

Yıllar	kg/ kr	yıllar	kg/ kr
1923	2765	1923	1871
1924	2460	1930	1630
1925	2370	1931	1616
1926	1983	1932	1278
1927	2019	1933	1310

İpekîş Mensucat T.A.Ş.

⁹³ H. Cemal- Sadrettin, a.g.e., s.30.

⁹⁴ H. Cemal- Sadrettin, a.g.e., s.31.

Bursa Dokumacılık Şirketi adıyla 1 Ekim 1925'te Gazi Paşa tarafından Bursa bölgesinin ipek üretiminin değerlendirilmesi amacıyla fabrikanın temeli atıldı. 1927 yılında Seyr-i Sefain A.Ş'nin katkısıyla Bursa Dokumacılık ve Trikotaj T.A.Ş. adını aldı. 30 Ekim 1930'da 400000 Türk Lirası sermaye ile üretime başladı. Şirketin en büyük hissesi 330000 lira ile Türkiye İş bankası'na aitti⁹⁵.

1940 yılında İş Bankası'nın ortağı olduğu Ankara Mensucat A.Ş. Yün İş'in de İpek İş bünyesine katılmasıyla sermayesi 1400000 liraya yükseldi. 1953 yılında Ankara'daki fabrikanın faaliyetine son verilip, makinelerin Bursa'ya getirilmesiyle yünlü kumaş üretimi de başladı.

İpek üretiminde görülen düşüş nedeniyle fabrika üretiminin tamamını yünlü kumaş sahasında devam ettirmektedir⁹⁶.

1933 yılında ipek fabrikalarından başka vilayette 11 un fabrikası, 5 şekerleme ve tahin fabrikası, 10 havlu atelyesi, 18 trikotaj atelyesi, 1 konserve fabrikası, 1 buz fabrikası, 1 kundura kalıp fabrikası vardı.

f-İthalat ve İhracat

1924 yılına ait ithalat ve ihracat ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu istatistik şehrin ekonomik faaliyetlerinin hangi alanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. Hayvan ve ziraat ürünleri ihracat kısmının önde gelen malları arasında yer almaktadır.

Şehirden 1924'te ithal ve ihraç edilen bazı mallar kıymetleri aşağıda verilmiştir⁹⁷:

İthalat			İhracat		
Eşya adı	miktarı(kg,m,ad).	kıymeti (lira)	eşya adı	miktarı (kg,adet)	kıymeti (lira)
Manifatura	1476529	1282215	zeytin	1111768	171700
Bakkaliye	3548682	1782503	zeytin yağı	184203	69693
Hırdavat	3096363	792984	meyve	7577048	124409

⁹⁵ Bursa İpek-İş Dokumacılık ve Türk Anonim Şirketi Sınai ve Ticari Muhasebe ve Muameleatı, İstanbul 1938, s.5.

⁹⁶ Bursa İpek İş Mensucat T.A.Ş. Tarihsiz Broşür, s.1. İpekli ve yünlü kumaşın geçirdiği safhalar için bkz. İplikten Sanata Uzun Bir Yolculuk , Bursa 1998., s.15-24.

⁹⁷ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e.,s.222-224.

Tıbbi ilaçlar	36855	103796	kestane	1249301	204698
Tuhafiye	990	435	pestil	38557	15166
Züccaciye	28964	25113	kabak çekirdeği	82960	12885
Attariye	568851	207557	tereyağı,yoğurt	108515	41570
Kırtasiye	281596	61153	kaşar peyniri	500	750
Kösele	31458	16.276	peynir	4495	2012
Urgan	6868	18.682	baklagiller	158425	17722
Ziraat aletleri	5016	4726	badem içi	20457	5816
Petrol ürünleri	1226042	465964	çeşitli fidan	1.554	181
Maden kömürü	1769500	759498	domates salçası	175	35
Makine yağı	10628	5655	çeşitli eşya	297188	16829
Otomobil parçası	500	68337	havyar	4128	2466
Cam	33278	3525	tuzlu yaprak	70678	5020
Deri	30349	15060	tuzlu bağırsak	970	6150
Buğday	1277529	184935	balık	96986	33485
Arpa, mısır vs.	1658261	259472	anason	665	465
Yerli un	1082490	216686	maden suyu	2570	285
Un	523789	102693	yaprak tütün	2315886	1018677
Kuru koza	23261	50499	arpa soğanı	3225	688
Kepek	15860	788	pirinç	13198	3856
Saman	115000	3450	leblebi	450	225
Yeel incir	4186	1070	kuru soğan	104191	5590
Rakı ve ispirto	6162	9427	afyon	9449	43746
Üzüm , hurma	18345	4726	Eskişehir taşı	614	22568
Turunçgiller	20786	4640	mevaşi	12928	81790
Zımpara kağıdı	10638	10844	koyun , keçi	19523	283416
Solfato	3300	5000	tavuk, hindi vs.	-	32539
Susam	5000	1000	domuz	14	305
Pamuk ipliği	6654	27533	yumurta	5179391	62361
Sabun	29947	12421	koyun sütü	3035	3580
Çimento	54000	1625	külçe gümüş	20	550
Fıçı	29635	3116	paçavra	5410	470
Kanaviçe	22864	9409	yerli kumaş	600	1800
Nebati yağ	795	305	lahana	3554	130
Motor	822	1500	ipek kozası	1210358	1435782
Sebze konservesi	519	345	ipekli dokuma	148513	262618
Gazoz şişesi	925	137	av derisi	32866	55905
Dokuma	9370	62214	deri	4.713	4715
Zeytin yağı	22250	10660	yün, yapağı	174382	499887
Kibrit	4100	1500	bakkaliye	111595	34578
Makara	155	2400	yün çorap	30	480
Silindir motor	100	50	boş fıçı	13848	2158
Koyun keçi(adet)	11752	75374	eski bakır	1785	2385
Mevaşi	318	22195	tahta (m³)	2500	3600
Tuz	1970600	127225	rugan deri	45	50
Zeytin	2460	139	ağaç kürek	34	81
Fasulye	15045	2500	eski demir	1603	483
Renkli şeker	3395	2445	susam	2200	3233
Pastırma	300	165	hasır	18761	2080
Fes	21	180	çakmak taşı	52000	412
Gürgen tahtası	13084	680	cin mısırı	5665	1268

İzolatör	70	7	çöreklik un	155	205
Değirmen taşı	750	150	pekmez	1510	437

Bu yılda şehirden 3885221 liralık ithalat, 4872317 liralık ihracat gerçekleşti.

g-Ulaşım

g.a-Mudanya-Bursa Demiryolu-

Mudanya Bursa demiryolunun 1927 yılının Şubat-Nisan aylarına ait ithalat ve ihracat sayıları(kg, adet) aşağıda verilmiştir⁹⁸.

İthalat				İhracat			
Mallar	şubat	Mart	nisan	mallar	şubat	mart	nisan
Kibrit	1820	1410	2310	ceviz kütüğü	78790	-	-
İspirto	-	10300	-	tereyağı	5450	6010	3139
Nişasta	-	5450	-	mum	1105	1155	530
Kereste	31700	-	-	hububat	-	3178	-
Tereyağı	-	11200	4820	paçavra	-	1800	6128
Küfe, çuval	8850	8370	15821	odun kömürü	-	100	-
Maden köm.	126250	59700	19400	koza artığı	-	5882	-
Turunçgiller	1149	750	1370	çeşitli mallar	122064	83975	47644
Kösele, deri	11500	5280	5173	mobilya	-	-	8677
Pamuk ipliği	2450	1800	-	meyve	145315	51680	-
Koza	-	1300	300	kamçı başı	-	-	2075
Hububat	-	27800	65420	un	22924	16549	25155
Çimento	17000	220150	268650	peynir	535	1600	540
Muhtelif	278960	326303	316529	ot, saman	2150	2700	1300
Mobilya	-	9254	21850	hurda demir	-	1777	1910
Kalay, kurşun	850	-	-	hasır	7230	14170	3625
Zeytin yağı	2500	-	-	ipek tohumu	86	173	-
Sebze, kon.	-	15210	-	yaş sebze	3851	1315	230
Makine	3500	12400	2200	kuru sebze	4835	5520	7127
Barut	45000	9030	-	yün	7700	335	3470
Mukavva	16300	12800	9800	süt, yoğurt	3730	4950	2920
Biber	1150	-	-	yumurta	21770	93950	116457
Gaz, benzin	19370	121104	132514	av ve adi derisi	18559	1985	17137
Pirinç	41850	49980	33750	pirinç	1160	-	1000
Ot, saman	47260	113950	-	ipek	2315	2904	3773
Şeker	167695	264384	165710	içecek	-	30900	-
Tuz	70400	114000	121300	kutu, çuval	5990	2410	-
Sabun	5000	2350	1250	tütün	170194	386076	391619
İçecek	7800	9450	6100	havlu	7822	10631	9708

⁹⁸ "Mudanya- Bursa Demiryolu Şirketi İstatistik Cetveli", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.10, Haziran 1927, s.298-299.

Susam	20000	-	-	kereste	-	-	12540
Tütün, sigara	45780	11238	16500	tuğla, kiremit	-	-	48700
Çay	4150	1800	300	koza	-	-	566
Züccaciye	4600	-	300	erik	-	-	2150
Cam	7450	10050	1900				
Arpacık soğ.	4700	-	-				

Demiryolu 1931 yılında Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi'nin 7 Ocak 1931 tarihli Nafia Vekâleti'ne yaptığı başvuru incelenerek 1 Şubat 1931'de hat toprak düzenlemesi, arsaları, su tesisatı hariç olmak üzere 325110 lira üzerinden satın alındı. Şirketin borcu olan 119230 çıkarıldıktan sonra kalan miktar şirkete ödendi⁹⁹.

1934'de 49205 yolcu, 28435 ton yük taşındı. 1935 yılında tren sayısında pek değişiklik olmazken, yolcu sayısı 138940 kişiye ulaştı. Taşınan yük toplamı 38000 tonu geçti. 1936 yılında sefer sayısı 2220'yi buldu. Bu seferlerde 47635 yolcu taşındı. Yük kapasitesi artarak 48667 tona ulaştı. 1937-1938 yıllarında tren sayısında kayda değer bir artış olmadı. Yolcu sayısı hızla yükselerek 1938'de 200000'i geçti. Taşınan yük 55925 tondur¹⁰⁰.

1939 yılında 2359 sefer yapıldı. Bu seferlerde 30.000 ton yük taşındı. Bu hat hayvan taşımacılığı bakımından önemli bir yeri vardı. Bu yıl 86238 adet hayvan nakledildi.

1942'de yolcu taşımacılığında 80000 lira gelir edildi. Taşınan eşya 83000 tona ulaştı. 194000 adet canlı hayvan taşındı.

Kasım Gülek'in Ulaştırma Bakanlığı döneminde 1948 yılında tren seferleri durduruldu. 1953 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen bir karar ile Mudanya-Bursa demiryolu işletmeden kaldırılıp, raylar söküldü. Acemlerdeki istasyon binası harap bir vaziyette durmaktadır¹⁰¹.

⁹⁹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 17.7.1, Ek 151-16, (1-3), 01.03.1937.

¹⁰⁰ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yılı 1939-1940, İstanbul bty, s.504-509; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yılı 1942-1943, Ankara 1944, s.358.

¹⁰¹ Necati Akgün, Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anıları, Bursa 1994, s.3.

g.b-Kara Yolu Taşımacılığı

Bursa-Ankara yolunda Bozüyük'te trenden inen yolcular Fiat ve Ford otobüslerle şehre taşınıyordu. Şehrin en eski otobüs firması Kamil Koç idi. Kamil Koç kardeşi Halil Bey ve dayısı ile birlikte 1926 yılında taşımacılığa başladılar. Bu firmadan sonra Ferah Otobüsleri adında bir başka firma faaliyete geçti.

1935-1950 yılları arasında şehirde özel otomobili olan on kişi vardı. Bu dönemde Taksicilik Mehmet Bulut Bey ve Zarif Yazıhaneleri olmak üzere iki taksi şirketi vardı¹⁰².

h-Vergiler

Bursa'da 1922 Kasım ayında, şeker, gaz ve sabundan alınan tüketim vergisinin geçici olarak kaldırılmasına ilişkin şikayetler karşısında, Heyet-i Vekile konu hakkında bilgi verilmesini istiyordu¹⁰³.

Bursa, Kocaeli, Maraş ve diğer illerde sayım, kazanç, arazi ve musakkafat vergileri 1927 yılında Maarif dernekleri yararına arttırıldı¹⁰⁴.

h.a-Vergilerdeki Vilayet Hissesi

Kazada 1924 yılında alınan vergiler ve bunların miktarları ile ilgili bilgiler mevcuttur. Buna göre, musakkafat vergisi 58804, ağnam 9778, ferağ ve intikal harçlarından 17528, bedel-i nakdi-yi askeri 27000, temettü vergisi 26596, tekalif-i maliye 178291, tarik bedeli 48753, tedrisat-i iptidaiye 24664, hususi vergiler 102288 lira olarak gerçekleşti¹⁰⁵.

1925 yılı bütçesinde vergiler kaza ayrımı yapılmayıp, vilayet toplamı olarak gösterilmeye başlandı. Vergiler toplanırken bir kısmı vilayet hissesi olarak ayrılıyordu. Vergiler içinde en büyük payı tutan oşürden hisse-yi menafi ve hisse-yi maarif adı

¹⁰² Akgün, a.g.e.; s.5

¹⁰³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 5.31.4, Ek 57-12, (1), 12.10.1922.

¹⁰⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 25.52.4, Ek 140-10, (1), 20.09.1927.

altında yaklaşık 250000 lira bırakıldı. Temettü vergisinden 3500 lira, ferağ ve intikal harçlarından 2500 lira, Harp Vergisi Kanunu'nun 3.ve 8. maddeleri uyarınca alınan vergiden 500 lira, bedel-i nakdi-yi askeriden 2500 lira, tarik bedel-i nakdisinden 135000 lira zebhiye vergisinden 1000 lira, tedrisat-ı iptidaiyeden 95932 lira vilayet hissesine ayrıldı¹⁰⁶.

1926 yılında arazi vergisinden vilayet hissesine 79500 lira, temettü vergisinden 3000 lira, hayvanat-ı ehliyeden 7000 lira, ferağ ve intikal harçlarından 4490 lira, bedel-i nakdi-yi askeriyeden 5500 lira, tarik bedel-i nakdisinden 390000 lira, mektep vergisinden 439000 lira gelir elde edilmişti¹⁰⁷.

1927 yılı için hazırlanan bütçede arazi ve musakkafat vergisinden 100000 lira, ağnam ve hayvanat-ı ehliyeden 15000 lira, ferağ ve intikal harçlarından 4000 lira vilayet hissesine bırakıldı. Bütçede dikkati çeken nokta yol parasının (tarik bedel-i nakdisi)100000 liralık artış görülüyordu. Mektep vergisinde 70000 liralık aşırı bir artış dikkat çekiyordu¹⁰⁸.

1928'deki bütçede arazi vergisinden vilayet hissesi 100000 liraya yükseltildi. Yol parası adıyla anılan vergiden 60000 lira, öşrün kaldırılmasıyla tahakkuk eden 45830 lira, mektep vergisinden 624501 lira vilayet hissesine aktarıldı¹⁰⁹.

1929 yılında yol vergisini vilayette nakdi olarak 64156 kişi sekiz lira hesabıyla ödemişti. Bundan elde edilen gelir 513000 lirayı buluyordu. Diğer vergilerin miktarlarında önemli bir değişiklik görülüyordu¹¹⁰.

¹⁰⁵ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.224. 1924 yılında vergilerdeki vilayet hisseleri için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumi 1339-1340 Seneleri İkinci Devre Müzakerat Zabıtnamesi, Bursa 1924, s.452-454.

¹⁰⁶ Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzakerat Zabıtnamesi 1924, Bursa 1925, s.336.

¹⁰⁷ Dahiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, 1926 Senesine Mahsus Vilayet Umum Meclisleri Hususî İdare Esas ve Munzam Bütçeleri, İstanbul 1932, s.334; Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzakerat Zabıtnamesi 1341, Bursa 1926, s.242-243.

¹⁰⁸ Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzakerat Zabıtnamesi 1926, Bursa 1927, s.335.

¹⁰⁹ Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzakerat Zabıtnamesi 1928, Bursa 1929, s.318-320.

1930 yılı bütçesinde yol vergisini nakdi olarak ödeyenlerin sayısında 5000 kişilik bir azalma oldu. Bu da yaklaşık 40000 liralık bir kayba yol açtı. Sayım vergisinden alınan hisse 28989 liraya çıkartıldı¹¹¹.

Yol vergisini 1931 bütçesine göre yol vergisini vilayette 74130 mükelleften yarısı nakdi olarak ödedi. 297400 lira vilayete gelir kazandırıldı. Vilayete bırakılan hisseler içinde ikinci sırayı 106873 lira ile arazi vergisi alıyordu. Bu vergiyi musakkafat, sayım, kazanç vergileri 35271lira, 28989 lira, 14236 lira ile takip ediyordu¹¹².

1932 yılındaki vilayet bütçesinde yol vergisinden 350000 liralık gelir bekleniyordu. Arazi vergisi, kazanç vergisi, tapu harçlarındaki vilayet hissesi azaltılıp, bu miktar maarif hissesine eklendi.

Zebhiye resmi 1924 senesinden itibaren modern anlamda mezbahalar kuruluncaya kadar koyun- keçiden 15 kuruş, kuzu-oğlaktan 7.5 kuruş, danadan 30 kuruş, sığır-canavardan 45 kuruş, deve-mandadan 70 kuruş alınıyordu. Diğer vergilerde bir değişiklik yoktu¹¹³.

h.b-Vergilerdeki Belediye Hissesi

Bir kısım vergiler belediyeler tarafından toplanıyor, bir kısmından belediyelere hisse veriliyordu. 1929-1938 yılları arasında Bursa Belediyesi'nin gelirlerini oluşturan vergiler ve bunlardan elde edilen gelirler (lira)şöyleydi¹¹⁴:

Yıllar	musakkafat vergisi hissesi	kazanç Vergisi	tanzifat resmi	Tenvirat Resmi	inşaat ve tamirat ruhsatı	pazar, panayır resmi	levha, ilan	kazan ruhsatı
1929	28946	6402	28794	16565	871	14313	1289	170

¹¹⁰ Dahiliye Vekâleti Mahalli İşler Umum Müdürlüğü, 1929 Senesine Mahsus Vilayat Umum Meclisleri Hususî İdare Esas ve Munzam Bütçeleri, İstanbul 1932, s.376.

¹¹¹ Dahiliye Vekâleti Mahalli İşler Umum Müdürlüğü, 1930 Senesine Ait Vilayet umum Meclisleri ve Hususi İdare Bütçeleri, İstanbul 1932, s.390.

¹¹² Dahiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, 1931 Senesine Mahsus Olarak Vilayet Umumi Meclisleri Tarafından Tanzim Olunup Tasdik-i Âliye İktiran Eden Hususî İdare Bütçeleri, İstanbul 1932, s.424-425.

¹¹³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1.2. 29.48.8 Ek.74-176, 28.06.1932, s.6.

¹¹⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Belediyeler İstatistiği 1929-1938, Ankara 1941,s .340.

1930	78199	7442	18235	12960	1066	21409	1007	488
1931	18470	6670	19908	14071	1013	18129	1886	522
1932	9619	5080	22717	16799	501	18796	622	278
1933	11081	7462	28768	21394	894	15079	98	528
1934	17216	8274	26518	19912	1145	11277	1116	271
1935	16877	7480	24544	16680	1818	18480	1104	290
1936	14742	7812	27570	21008	2187	18922	924	344
1037	-	-	22189	17150	1242	15916	372	302
1938	-	-	28.822	17.914	1.643	14.588	267	475
Yıllar	ölçü, damga resmi	kara vesaiti resmi	depo resmi	duhuliyeye resmi	hafta tatili ruhsat harici	belediye para cezaları	şirketler	tente, resmi
1929	3012	8474	1805	58400	-	1675	100	960
1930	5427	8476	1425	84609	4402	3347	4371	511
1931	4887	6221	1888	70523	6278	3850	1907	776
1932	4478	5151	2124	56678	4789	4828	1455	228
1933	235	7780	2898	-	5045	4789	1910	144
1934	582	7441	18296	-	5285	5124	2388	864
1935	295	7578	6459	-	6327	6239	537	335
1936	407	9958	8961	-	5289	7866	549	256
1937	4028	10301	10692	-	4467	5939	3599	129
1938	6560	11814	15612	-	4245	4588	4785	105

ı-Diğer Faaliyetler

1914 yılının Nisan ayında merkezi Bursa olmak üzere Hüdavendigâr Bakliyat şirketi ile Hüdavendigâr Bezzaziye Şirketi kuruldu¹¹⁵.

Ülkede ticaretin gelişmesine imkân sağlamak üzere, Kooperatif şirketlerin kurulmasını kolaylaştırmak için 31 Mayıs 1917'de kanun layihası Meclis-i Mebusan'da kabul edildi¹¹⁶.

Seyfi Demirsoy, İbrahim Denizlier, İsmail İnan, Salim Yılmaz Türk-İş'i kurmak için çalışmalarına 1949 yılında başladılar. Türkiye İşçi Federasyonu 6 Nisan 1952'de Bursa'da kuruldu¹¹⁷.

¹¹⁵ Hüdavendigâr, 4 Mayıs 1914.

¹¹⁶ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 204/ 69, (1).

¹¹⁷ Akgün, a.g.e., s.47.

k-Fiyatlar

k.a-Ürün Fiyatları

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bursa Ticaret Odası'nca hazırlanan istatistiklerde bazı malların fiyatları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu fiyatların en düşük ve en yüksek şekilleri bir arada verilmiştir. Bunların birbirini izleyen üç yıl içinde olması karşılaştırma yapmamızı mümkün kılmaktadır. Bazı malların 1924- 1926 yılları arasında fiyatları (lira) aşağıda verilmiştir¹¹⁸:

Ürünler	1924 yılı (kg/ kr)		1925 yılı (kg/ kr)		1926 yılı (kg/ kr)	
	en düşük	en yüksek	en düşük	en yüksek	en düşük	en yüksek
Yumurta koli	1.25	2	2	2.25	2.25	3.50
Yapağı	80	85	100	110	80	100
Yün iplik	320	350	330	360	350	380
Arpa	-	-	-	-	8	12
Çavdar	-	-	-	-	9	12
Yulaf	7	8	6	8	7	8
Mısır	12	13	11	12	9	10
Nohut	12	13	11	12	9	10
Mercimek	12	14	12	15	13	16
Darı	-	-	-	-	8	12
Fasulye	-	-	-	-	12	23
Böğrülce	-	-	-	-	12	12
Pirinç	-	-	-	-	46	48
Susam	-	-	-	-	20	37
Anason	-	-	-	-	33	40
Maden suyu	20	25	20	25	20	25
İçecek	200	260	200	360	200	360
Leblebi	25	45	25	45	25	450
Sabun	47	49	48	60	48	55
Soğan	4	5	5	6	6	10
Tuz	-	6	-	6	-	8
Tahin	50	53	55	60	55	60
Kereste (m ³)	-	300	-	350	-	300

¹¹⁸ "Bursa'nın 1924-1926 Seneleri Zarfında İstihsalat ve İhracatı", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.10, Haziran 1927, s.300; "1924- 1926 Seneleri Zarfında İstihsalat ve İhracatı", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.12, Ağustos 1927, s.322; "Bursa Ticaret ve Zahir Borsası'nın 1-31 Kanunvevel 1926 Satış Fiyat Cedveli", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.4, Kanunvevel 1926, s.105.

Mayıs 1927'de Bursa Ticaret ve Zahire Borsası tarafından hububat, koza ürünlerinin belirlenen değerleri şöyleydi: Buğday küçük, orta büyük olmak üzere üç gruba ayrılmıştı. Bunlar sırasıyla 14, 13, 12 kuruştan satılmaktaydı. Arpa, mısır 9 kuruşa, yulaf, nohut 10 kuruşa, çavdar 11 kuruşa, fasulye 20 kuruşa alıcı buluyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında fiyatlarda görülen artış buğdayı da etkiledi. 1939 da kilogramı 4 kuruşa, 1940 yılında 6 kuruşa yükseldi. Buhranın etkisinin artığı 1940 yılında 10 kuruş oldu. 1943'de bu artış aşırı bir yükselme göstererek 55 kuruşa ulaştı¹¹⁹.

Unlarda birinci, ikinci, üçüncü kalite olmak üzere üç ayrı fiyat uygulanıyordu. 64 kilogramlık çuval hesabıyla fiyat belirlenmişti. 1050 kuruş, 850 kuruş, 725 kuruştan borsada işlem görüyordu. Daha kalitesiz olan mısır unu 650 kuruştan satılıyordu.

Önemli bir üretim olan koza için yeni mahsul yaş koza, kuru koza, kuru çeyiz koza, kamçı başı adı altında dört farklı fiyat uygulaması vardı. Kilogram fiyatları yaş kozanın 206 kuruş, kuru kozanın 221 kuruş, çeyiz kozanın 80 kuruş, kamçı başının 400 kuruştur¹²⁰.

1927 yılında bazı tarım ürünlerinin fiyatları (kg/ kr)¹²¹:

Arpa	çavdar	pirinç	bakla	fasulye	patates	pancar	pamuk	tütün
8	8	42	10	18	8	4	80	48

1939-1943 yıllarında arpada benzer fiyat artışları yaşandı. 1939'da 3 kuruş olan bir kilogram arpanın fiyatı 1940'da 5 kuruşa dayandı. 1943 yılında 1939'daki fiyatına oranla 10 kat artış gösterdi¹²².

Mısırın fiyat artışı arpaya göre hayli yüksek oldu. 1939'da kilogramı 4 kuruş civarında iken, 1941'de 9 kuruş, 1943'de 50 kuruş oldu. Bazı ürünlerin 1939-1943 yılları arasında fiyatları¹²³:

¹¹⁹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.161.

¹²⁰ "Bursa Ticaret ve Zahire Borsası'nın 31 Mayıs 1927 Satış Fiyat Cetveli", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.5, Haziran 1927, s.302.

¹²¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1929, Ankara 1929, C.II, s.126.

¹²² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.161.

¹²³ A.g.e., s.19-348.

Ürünler (kg)	1940 (kr)	1941 (kr)	1942 (kr)	1943 (kr)
Ekmek	11	13	31	55
Un	15	21	-	-
Pirinç	36	48	100	158
Makarna	27	38	59	-
Patates	6	9	28	33
Kuru fasulye	22	26	47	85
Taze fasulye	5	10	17	37
Nohut	15	21	46	94
Mercimek	15	22	50	100
Lahana	3	4	9	11
Domates	4	10	25	14
Patlıcan	10	8	23	30
Kuru soğan	3	4	17	22
Kesme şeker	40	43	168	347
Toz şeker	36	45	149	334
Zeytin	17	31	54	58
Zeytinyağı	47	72	131	199
Sade yağ	103	157	274	448
Beyaz peynir	39	56	133	155
Kaşar peynir	65	99	200	266
Süt	15	15	27	43
Yumurta (tane)	2	2	5	7
Yoğurt	16	21	40	64
Yaş üzüm	12	13	30	52
Kuru üzüm	21	33	70	102
Elma	9	15	30	40
Armut	15	10	28	33
Portakal	3	2	10	14
Gaz yağı	21	23	28	33
Kahve (çiğ)	143	222	576	623
Çay	560	630	1520	1512
Beyaz sabun	33	48	87	133
Mutfak tuzu	6	7	8	11

j.b-Hayvan Fiyatları

1927 yılında koyun 1 lira, keçi 812 kuruş, manda 12 lira, öküz 10 lira, at 9 lira, katır 8 lira idi¹²⁴.

1939-1943 yıllarında hayvan ürünlerinde savaş nedeniyle dünyada yaşanan sıkıntı ülkemizde de görüldü. Bu dönemde canlı hayvan fiyatları aşağıda verilmiştir¹²⁵.

¹²⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1929, Ankara 1929, C.II, s.128.

¹²⁵ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.184, 186, 188, 190, 192; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Hayvan İstatistikleri 1944, Ankara 1946, s.76-77.

Koyun (lira)		kıl keçisi (lira)		manda (lira)		öküz (lira)		at (lira)		eşek (lira)	
1939	1943	1939	1943	1939	1943	1939	1943	1939	1943	1939	1943
9	35	6	25	83	400	78	400	74	200	17	100

Canlı hayvan fiyatları yanında et fiyatları da verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik sıkıntılar et fiyatlarına da yansdı. Koyun eti 1940 yılında 50 kuruş idi. 1942 yılında 127 kuruşa yükseldi. Yükseliş 1943 yılında devam ederek 203 kuruş oldu.

Kemikli sığır eti 1940'da 32 kuruş iken, 1942'de 93 kuruşa, bir yıl sonra ise 150 kuruşa yükseldi. Canlı tavuğun tanesi 1940'da 47 kuruştü. 1942'de hızlı bir artışla 180 kuruşa, 1943'de 235 kuruşa ulaştı¹²⁶.

3-c-Ev Fiyatları

Şehirde kiralık ev fiyatları ile ilgili istatistikler 1940-1943 yıllarına aittir. Evler üç ayrı grupta incelenmiştir. Bu üç grup altında evler oda sayısına göre bölümlere ayrılmıştır. Dört yıllık dönemde şehirde kiralık ev fiyatları aşağıda verilmiştir¹²⁷:

Birinci semt (lira)			İkinci semt (lira)			üçüncü semt (lira)		
Dört oda bir mutfak	üç oda bir mutfak	dört oda bir mutfak	dört oda bir mutfak	üç oda bir mutfak	iki oda bir mutfak	dört oda bir mutfak	üç oda bir mutfak	iki oda bir mutfak
30	21	14	10	11	8	14	10	8
33	23	15	11	11	9	15	11	9
35	25	16	13	11	10	16	13	10
40	29	25	18	15	13	25	18	12

4 - Bankacılık

Şehirdeki ilk banka olan Osmanlı Bankası 1889 yılında kuruldu. 1923 yılında şehirde yalnız Osmanlı Bankası vardı. 1925 yılında İş Bankası Bursa Şubesi açıldı. Bundan bir sene sonra da Ziraat Bankası Bursa Şubesi faaliyete geçti¹²⁸.

¹²⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1933-1943, Ankara 1944, s.107-123.

¹²⁷ A.g.e., s.239.

¹²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, İstanbul 1928, s.729; H. Cemal, Sadrettin, a.g.e., s.39.

B-Ziraat

I-Cumhuriyet Sonrası Dönem

a-Arazinin Durumu

1927 yılında kazada ekilen arazi 275000 dönümdü. 65550 dönüm arazi bağılıktı. Sebze ve meyve ekiminde kullanılan arazi 87500 dönümlük alan kaplıyordu. Bursa'da önemli yer tutan dut ağacı sayısı 50000'e ulaşmıştı. Önemli bir gelir kaynağı olan kestane üretimi 25500 dönüm arazide yapılıyordu. Hayvancılığın gelişmesinde önemli yer tutan meralar 660000 dönümdü. Kaza orman bakımından diğer kazalardan oldukça zengin olup, 920000 dönüm alan ormanlık idi. Dikkat çeken bir nokta, ziraate elverişli olmayan alan ekime elverişli olan alandan iki kat daha fazla idi. Ekime elverişli olduğu halde 250000 dönüm arazide boş halde duruyordu¹²⁹.

1928 yılında İsmail Hakkı Dergâhı vakfiyesinden olan Küçük Balıklı köyündeki arazi ile, Bilad-ı Yunus köyündeki vakıf arazisi köylülere düşük fiyatla satıldı¹³⁰.

Vilayet ziraat teşkilatında, 1953 yılında 102 ziraat memuru, 63 orman mühendisi, 202 orman memuru, 34 veteriner, 21 hayvan sağlık memuru çalışıyordu¹³¹.

b-Zirai Ürünler

Buğday

1923 yılı itibariyle kazada 11545344 kilogram buğday üretildi. 1924'de üretim artarak 12816700 kilograma yükseldi. 1925 yılında 14431680 kilogram olarak gerçekleşti¹³².

¹²⁹ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.204.

¹³⁰ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 27.28.4, Ek 225-27, (1), 29.01.1928; BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 28.17.4, Ek 225-31, (1), 18.03.1928.

¹³¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsalatı 1946-1954, Ankara 1955, s.59.

¹³² Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, İstanbul 1927, s.188.

1923 yılında Tansarı köyü halkı ektikleri tohumdan yeterli mahsul alamadılar. Bu yüzden 1924 yılına ait arazi kirası ile tohumluk bedelinin bir sene müddetle ertelenmesini istediler. Heyet-i Vekile'nin 21 Ocak 1924 tarihli kararnameinde bu uygulamanın Rumeli'den bu köye gelip yerleşen göçmenler için geçerli olması kararlaştırıldı¹³³.

Tütüncülük

Vilayetin başlıca gelir kaynağı idi. 1925 yılında kazada 28203 dönüm toprağa tütün ekildi¹³⁴.

1923-1932 yılları arasında kazada elde edilen ürün miktarı aşağıda verilmiştir¹³⁵:

Yıllar	üretilen miktar (kg)	yıllar	Üretilen miktar (kg)
1923	1402808	1928	865114
1924	3344405	1929	1664489
1925	3220448	1930	1634156
1926	3069085	1931	1533050
1927	3082089	1932	562971

Tütün üretiminde 1924 yılında rekolte 3324405 kilogram olarak gerçekleşti. Bu miktar 1928 yılına kadar bazı küçük düşüşlerle birlikte 3000000 kilogram seviyesinde kaldı. Dünya tütün bunalımının etkileri 1928 yılında görülmeye başladı. Rekolte 865114 kilograma kadar düştü. Sonraki yıllar 1500000 kilogram zorlandıysa da, istikrarlı bir tütün politikası izlenemediğinden, 1932'de ürün 5000000 kilogram civarında gerçekleşti.

1933-1939 yılları arasında vilayette tütün üretimi kilogram olarak verilmiştir¹³⁶:

Yıllar	kilogram
1933	1884437
1934	2034688
1935	2898291
1936	5664460
1937	3446771
1938	2733757
1939	2869716

Meyvecilik

¹³³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 8.50. 6., Ek 216-33, (1), 20.01.1924.

¹³⁴ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, İstanbul 1927, s.188.

¹³⁵ H.Cemal- Saadettin, a.g.e., s.47.

¹³⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1939-40, Ankara bty, s.213.

Bursa kazasında meyve üretimi önemli yer tutuyordu. Elverişli iklim nedeniyle çok çeşitli meyve üretimi yapıyordu.

Erik

Erik üretimi Bursa için önemli bir gelir kaynağı idi. 1946-yılında kazada 248500 erik ağacı bulunmakta iken, 1950'de bu sayı 55000'e yükseldi. Elde edilen erik üretimi 1946'da 1050 ton idi. 1950 yılında ise 871 tona geriledi. Bu dönem içinde eriğin kilogram fiyatı 18-20 kuruş arasındaydı¹³⁷.

Ayva

Bursa iline bağlı ilçeler içinde ayva üretiminde en büyük paya Bursa kazası sahipti. 1946 yılında 263500 olan ağaç sayısı dört sene içinde 268000'e yükseldi. Üretim 1400 ton civarında iken, 1950 yılında büyük bir artış göstererek 3200 tona ulaştı. Ayvanın kilogram fiyatı 15 kuruştı¹³⁸.

Zerdali

Yenişehir ve Orhangazi kazalarının üretim miktarı Bursa kazasına yakındı. 1946'da 3760 zerdali ağacı varken, bu sayı 1950 yılında 5000'e kadar yükseldi. Üretim 6-10 ton arasında değişiyordu. Fiyatı da 20-25 kuruştı¹³⁹.

Badem

Kaza badem üretiminde 1946'da Karacabey'den sonra vilayet içinde ikinci büyük yere sahipti. 1946'da 17500 badem ağacından 80 ton badem elde edilirken, üretim 1949 yılında 15 tona kadar geriledi. Kilogram fiyatı üretim azalmasıyla ters orantılı olarak 80 kuruştan 60 kuruşa düştü¹⁴⁰.

İğde

¹³⁷ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Meyve İstatistikleri 1946-1952*, Ankara 1954, s.220.

¹³⁸ a.g.e., s.72.

¹³⁹ a.g.e., s.416.

¹⁴⁰ a.g.e., s.102.

Kaza, İznik ve Karacabey Bursa kazasından daha fazla iğde ağacına sahip olmakla birlikte elde edilen ürün miktarı birbirine yakındı. Beş yıl boyunca ağaç sayısında belirli bir değişiklik olmadı. 1100 ağaçtan 8 ton iğde elde edildi. Kilogram fiyatı 40 kuruştur¹⁴¹.

Ceviz

Bursa'ya bağlı diğer kazalar içinde üretim bakımından Bursa kazasından sonra İnegöl ikinci önemli yere sahipti. 180000 olan ceviz ağacından 1946'da 480 ton ceviz elde edildi. İzleyen yıllarda hızla düştü, 1950'de rekolte 220 ton idi. Fiyat ise beş yıllık süre içerisinde pek değişmedi. Kilogramı 45 kuruştur¹⁴².

Dut

Kazada ipek sanayinin varlığı nedeniyle dutluklar önemli yer tutuyordu. Duyun-u Umumiye İdaresi ipekçiliğin gelişmesi için 1920-1922 yılları arasında 77326 fidan dağıttı. 1927 yılında kazada 19541 dönüm arazi dutluğa ayrıldı. Bunların bir kısmı yabancı, bir kısmı da aşılı idi.

1946'da 7800 dut ağacı bulunuyordu. Bu ağaçlardan 1946'da 122 ton dut elde edilirken, 1950 yılında üretim artış göstererek 204 tona ulaştı. Kilogram fiyatında bu süre içerisinde belirgin bir değişim olmadı. Kilogramı 20 kuruştan satıldı¹⁴³.

Elma

Elma üretiminde Bursa kazası diğer kazalar arasında rakipsiz bir üstünlüğe sahipti. Beş yıllık süre içinde 65000-67000 arasında değişen elma ağacı sayısına karşılık, 1948 yılında üründe 50 tonluk bir düşüş yaşandı. 1949 yılında rekolte 880 tona ulaştı. Diğer ürünlerle karşılaştırıldığında elmanın fiyatı daha pahalıydı. Kilogramı 1946-1950 yılları arasında 30 kuruştur¹⁴⁴.

¹⁴¹ a.g.e., s.266.

¹⁴² a.g.e., s.128.

¹⁴³ Erkân-Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.199; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihalat 1946-1954*, Ankara 1955, s.58; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.158.

¹⁴⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.183.

Kiraz

Kazanın 35500 ağaç sayısı ve 425 tonluk kiraz üretimiyle il çapında önemli bir katkısı vardı. Ağaç sayısında 1946-1950 arasında ciddi bir artış olmadı. 1950 yılında iklim ve benzeri şartların etkisiyle ancak 100 tonluk üretim gerçekleştirildi. Kilogramı 30 kuruştan satılıyordu¹⁴⁵.

Vişne

1924'de şehirden 210 kilogram vişne ihraç edilip, karşılığında 126 lira gelir elde edildi. 1946-1950 yıllarında 15000 olan vişne ağacından 130 ton ürün elde edilmişti. Bazı meyve çeşitlerinde görülen 1950 yılındaki ürün azalması vişne için de geçerliydi. Rekolte bu yıl 55 tona kadar düştü. Kilogram fiyatı 30 kuruştı¹⁴⁶.

Kızılçık

Beş yıllık sürede kızılçık ağacı 14000'nin altına düşmedi. Elde edilen ürün miktarı 40-50 ton arasındaydı. En pahalı olduğu 1950 yılında kilogramı 20 kuruşu geçmedi¹⁴⁷.

Kayısı

1946'da kazada 20000 olan kayısı ağacı 1950'de 50000'e yükseldi. Bu sürede üretim de 20 ton olarak gerçekleşti. Fiyatta yıllara göre bazı değişiklikler olduysa da, 35 kuruşun altına inmedi¹⁴⁸.

Kestane

Bursa kazasının sembol bir meyvesi olan kestane Bursa ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. 1924 tarihli bir istatistikte, kazada 1249301 kilogram kestane ihraç edildi. Bu ihracattan 204698 lira gelir elde edildi. 1937 yılında kazada 60000 kestane ağacından 1500 ton kestane elde edildi. 1938-1939 yıllarında üretimde 100 tonluk bir artış oldu.

¹⁴⁵ A.g.e., s.144.

¹⁴⁶ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e.,s.222; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.418.

¹⁴⁷ A.g.e., s.368.

¹⁴⁸ A.g.e., s.304.

1946'da üretim 1400 ton idi. Sahip olduğu ekonomik değer nedeniyle fiyatında düşme olmadı. Kilogramı 40 kuruştan satılıyordu¹⁴⁹.

Şeftali

Şeftali ile ünlü olan kazada 160000-190000 arasında ağaç vardı.. Mayflower, Vikor, Amsden, Sabanca, Hacı Ömeroğlu, Uzunoğlu, Tüysüz, Memişoğlu, Yeşil Türbe, İsfahan, Hülü kazada yetişen kestane çeşitlerindedir. Hülü de kendi arasında Alyanak, Kara Alyanak, Sarı Hülü, Yarma Hülü, Sarı Paşa diye ayrılmaktadır. 1946'da 1590 ton olan şeftali üretimi, 1950'de 880 tona ulaştı. Kilogram fiyatı 45 ile 50 kuruş arasında idi¹⁵⁰.

İncir

İznik'ten sonra ikinci büyük üretim merkezi olan kazada 1946'da 3900 incir ağacı varken, bu sayı 1950'de 4700'e yükseldi. Bu yıllarda rekolte 120-150 ton arasında di. Fiyatı 30 kuruştur¹⁵¹.

Üzüm

1946'da 1575 hektar alanda bağcılık yapılıyordu. Bu bağlardan 1800 ton üzüm elde edildi. 1950 yılında rekolte 2830 tona yükseldi. Fiyatlarda fazla bir hareketlilik olmadı. Kilogramı 30 kuruştan satılıyordu¹⁵².

Fındık

3000-3700 arasında değişen fındık ağacından aynı dönem içinde 17-30 ton arasında ürün alındı. Fındığın kilogramı 50 kuruştur¹⁵³.

¹⁴⁹ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e.,s.222; Kâzım Alpaslan," Bursa'nın Karakteristik Meyvelerinden ve Mühim Zirai Gelirlerinden Kestane", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IX, S.62, 2 Teşrin-1 Kanun 1943, s.15, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.328

¹⁵⁰ Adnan Mete, "Bursa'da Şeftali Nevileri", *Türkün Bursa Halkevi Dergisi*, C.I, S.7, Temmuz 1936, s.50; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.388

¹⁵¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.280.

¹⁵² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.476.

¹⁵³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, a.g.e., s.248.

c-Ziraat Araçları

Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılar nedeniyle gerekli tarım araçları yoktu. 1927 yılında yapılan bir istatistikten daha iyi anlaşılmaktadır. Bu istatistiğe göre, Bursa kazasında bulunan tarım araçları aşağıda verilmiştir¹⁵⁴:

Demir pulluk	traktör	orak mak.	harman mak.	Çeltik harman mak
3266	17	80	5	2

¹⁵⁴ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.192.

IV. BÖLÜM

SAĞLIK

A-Sağlık Hizmetleri

1-Cumhuriyet Sonrası Sağlık Hizmetleri

a-Hastalıklar

a.a-Sıtma

Vilayette görülen en önemli hastalıklardan birisi sıtmaydı. Bataklık alanların geniş yer tutması hastalığın yayılmasını kolaylaştırıyordu.

1 Mart 1925-31 Aralık 1925 tarihleri arasında sıtma ile mücadele için 11793 lira harcandı. 1926 yılında harcanan miktar 56304 liraya ulaştı. 1928'de harcanan para 37830 liraya indi¹.

Sıhhiye Müdüriyeti tarafından yürütülen taramalarda 1926'da 205000 kişi muayene edildi. Muayene sonunda hastalığa yakalanan 14000 hasta tedavi edildi.

1927-1938 yıllarında muayene ve tedavi edilen hasta sayısı ile kullanılan ilaç miktarı aşağıda verilmiştir²:

Yıllar	muayene edilen Hasta sayısı(1000)	kan muayenesi	tedavi edilen sıtmalı hasta	kinin sarfiyatı (kg)
1927	118	102	14	333
1928	239	38	19	410
1929	193	63	20	474
1930	186	46	25	467
1931	208	66	33	618
1932	200	65	33	597
1933	195	60	32	396
1934	184	40	25	325
1935	171	43	20	256
1936	169	53	27	344
1937	79	24	15	212
1938	85	28	23	331

¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1929, C.II, Ankara 1929, s.90.

² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1938-1939, Ankara bty . s.140.

1939 yılında 99000 kişi muayene edildi. Muayene sonunda sıtma teşhisi konanlardan 31000 hasta iyileşti. 287 kilogram kinin kullanıldı³. Bir sene sonra muayene edilen hasta sayısı 156000 kişiye ulaştı. Tedavide başarının artmasıyla 55000 hasta iyileşti. 486 kilogram kinin harcandı. 1942 yılında 138000 kişi kontrolden geçirildi. Kontroller sırasında belirlenen sıtmalı hastalardan 54000'i tedavi edilerek sağlığına kavuştu⁴.

a.b-Frengi

Frengi hastalığı da vilayette sık görülen hastalıklardanı. 1926'da Bursa Frengi İle Mücadele Teşkilatı'nın yaptığı taramada, 380 frengili hasta belirlendi. Bu hastaların tedavileri yapıldı⁵.

b-Sağlık Kuruluşları

b.a-Memleket Hastahanesi

Memleket Hastahanesi Cumhuriyet sonrasında büyük bir ilerleme gösterdi. Hastahanenin modern araç-gereçlerle donatılması, poliklinik hizmetleri ve ameliyatlar daha sağlıklı olarak gerçekleşmesine imkân sağladı. Gerekli araçlar İkinci Kolc tarafından yurt dışından getirildi⁶.

1928 yılında hastahane 125 yataklı iken, 1935 yılında 150 yatak kapasitesine ulaştı. Hastalardan 2678'i yatarak, 17974'ü ayakta tedavi oldu. Hastahanenin yıllık bütçesi 77735 lira idi. Bir sene sonra hastahanenin yatak kapasitesi 250'ye çıkarıldı. 1942 yılına kadar bu sayı değişmedi. 1935-1942 arasında yatarak tedavi edilen hasta sayısı 13300 idi. Poliklinik hizmetlerinden 1940 yılında 29769 kişi yararlandı. 1942'de 9670 hastanın tedavisi ayakta yapıldı. Hastahanenin bütçesi 1942 yılında 164447 lira idi⁷.

³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1939-1940, Ankara bty, s.169.

⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.85.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, İstanbul 1928, s.278.

⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 25.51.9, Ek 46-52, (1), 20.09.1927.

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, İstanbul 1928, s.281; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.77.

b.b-Verem Dispanseri

1930'da Verem dispanseri kuruldu. 1930-1933 yılları arasında 14331 kişi muayene edildi. Bu süre içinde dispanserin gideri 29139 lira idi⁸.

c-Eczahaneler

1923 yılında şehirde sekiz eczahane vardı. Halk Eczahanesi Sarı Abdullah mahallesinde, Mehmet Şükrü Eczahanesi Alaca Mescit'te, Gavril Besim Kara Çeşme'de, Cami-yi Kebir ve Bursa Eczahaneleri Ulu Camii civarında, Altıparmak Eczahanesi Altıparmak'ta, Türkiye Eczahanesi Setbaşı'nda, Abdülmecit Eczahanesi Kara Şeyh'te idi⁹.

d-Hamamlar

Şehirde şifalı suların bolluğu hamamların büyük ilgi görmesini sağlamıştır. 1923 yılında şehirdeki hamamlar aşağıda verilmiştir¹⁰:

Hamamın adı	bulunduğu mahalle
Alboyacılar	Kara Şeyh
Armutlu	Hüdavendigâr Gazi
At Pazarı	Ahmet Dâi
Başçı İbrahim	Başçı İbrahim
Çakır	Mecnun Dede
Çekirge	Hüdavendigâr Gazi
Davut Kadı	Davut Kadı
Eski	Satı Fakih
Eski Kaplıca	Hüdavendigâr Gâzi
Eyne Bey	Ebu Şahme
Gönül Ferah	Hüdavendigâr Gazi
Hazret-i Emir	Hazret-i Emir
Hüdaverdi	Hüdavendigâr Gazi
Hüsnü Güzel	Hüdavendigâr Gazi
Kapalı	Kuru Çeşme
Kara Msutafa	Gazi Akdemir
Kükürtlü	Gazi Akdemir
Mahkeme	İbrahim Paşa

⁸ H.Cemal-Sadrettin, 10 Yıl İçinde Bursa, İstanbul 1933, s.69.

⁹ Abdülkadir, Bursa Rehberi, İstanbul 1923, s.58. Konu ile ilgili olarak bkz. Ayşegül Demirhan, "Bursa Attarları ve Bunların Tıp tarihi Bakımından Önemi", Uluslararası Türk-İslâm ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Ekim 1981, İstanbul 1981, s.10; Hadike Karakaş, "Bursa İmaretleri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.108, Aralık 1995, s.26.

¹⁰ Abdülkadir, a.g.e., s.59.

Molla Fenari	İncirli
Murad Sani	Muradiye
Nasuh	Hoşkadem
Perşembe	Yeni Bezzaz
Reyhan	Reyhan Paşa
Servinaz	Hüdavendigâr Gazi
Şengül	Ulu Camii
Yeşil	Çelebi Sultan Mehmet
Yeni Kaplıca	Gazi Akdemir
Yiğit-i Köhne	Yiğit-i Köhne

Bu hamamlardan başka harap ya da kapalı olduklarından dolayı işlemeyen hamamlar da vardı. Bu hamamlar Selçuk Hatun mahallesinde Ağaççılar, Yıldırım'da Yıldırım, Sultan Alaattin'de Alaattin, İmaret-i İsa Bey'de İbrahim Paşa, Abdal'da Ördekli, Umurbey'de Umurbey, Şeyh Konevi'de Haydarhane idi.

B-Sular

1-Maden Suları

a-Çekirge Bölgesi Maden Suları

Bu kaplıca suyu üç ayrı kaynağa sahiptir. Bu kaynaklar Sıcak, Ilık, Horhor sularıdır. Kaynaklar sıcaklık dereceleri, içinde bulundurdukları kimyevi maddeler bakımından birbirinden farklıdır.

1927 yılında Çekirge'nin batısında Menla Mehmet çıkmazı girişinde köşede bulunan Vakıf Bahçe de suyun toplandığı kârgir depo vardı. Su bu depoya kadar civar evlerin altından akıyordu. Deponun bulunduğu kayada toplanan sular otuz iki ayrı kola ayrılıyordu. Depodan kalın künkler vasıtasıyla iki yerde taksim edildikten sonra Askeri Hastanhane önündeki hayrata geliyordu. Bu suyun sıcaklığı 48 derece olup, saniyede 28 litre akıyordu. Ilık suyun yeryüzüne çıktığı kaynak, sıcak suyun otuz-kırk metre batısında Zeyni Nine'nin bahçesindeydi. Bu su pek sınırlıdır. Bir kısmı da sıcak suya karışmaktadır. Suyun sıcaklığı 38-40 derece arasındadır. Akış hızı saniyede iki buçuk litre idi. Horhor suyunun kaynağı yapılan incelemelerde, Çekirge'deki ahşap köprünün altından doğduğu, buradan da üç ayrı kola ayrıldığı tespit edildi. Suyun sıcaklığı, akış hızı mevsimlere göre

değişmektedir. Soğuk su kaynaklarıyla karıştığından kış mevsiminde suyun sıcaklığı düşer. Suyun bir kısmı Armutlu ve Eski Kaplıca kaynağına karışmaktadır¹¹.

b-Bademli Bahçe Maden Suları

Kükürtlü kaplıcalarına dökülen suyun kaynağı Hatice Sultan türbesinin altındaki kayalıktan doğduğu söylenmektedir. Maden suyunun bozuk olan akış yolu yüzünden suyu azalmıştır. Su iki hamama (Büyük ve Küçük Kükürtlü) yetecek derecede değildir. Suyun taksim edildiği yerdeki sıcaklığı 82 derecedir.

Kaynarca ve Yeni Kaplıca hamamlarına akan su Bademli Bahçe de yolun Kaynarca'ya ayrıldığı yerdeki kayalıklardan doğmaktadır. Burada suyun sıcaklığı 85 derecedir. Bunun bir kısmı Kaynarca hamamına, diğeri de Yeni Kaplıca'ya akmaktadır.

Diğer bir kaynak su da, Mudanya-Bursa şosesi üzerinde, Kara Mustafa Paşa tarafından yapılan hamamını beslediği için bu adı almıştır. Bu hamama ulaşan suyun üç kaynağı vardır. Bu kaynaklardan ikisi sıcak, birisi de soğuktur. Sıcak suların kaynağı belli olmayıp, sıcaklığı 55 derecedir. Su soğutulduğu takdirde içilebilecek niteliktedir.

Bu sulardan başka Bademli Bahçe de iki su daha vardır. Birisi Mudanya- Bursa şosesi üzerinde Bekâr hamamına akan sıcak su idi. Diğeri de debbağ Eşref'in bahçesine akıyordu¹².

Maden suları araştırmacılar tarafından incelenmiştir. 1837-1842 yılları arasında Mekteb-i Tıbbiye Müdürü Profesör Bernard, birkaç defa Bursa'ya gelerek araştırmalarda bulundu. Gözlemlerine ilişkin Bursa Banyoları adlı Fransızca eserini 1842'de yayınladı¹³. 1847 'de Amerikalı Smith ve doktor Nikof isminde iki araştırmacı maden suları üzerine bir risale yayınladılar. Kahireli öğretmen Gastil Bey ve kimyager Bonkoveski Paşa suları incelemişlerdi. 1916 yılında Cevat Tahsin ve Fehmi Rıza Beyler suları tahlil ettiler. 1920'

¹¹ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.163.

¹² Rengin Dramar, "Bursa Kaplıcaları", Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1989, s.129.

¹³ İbnü'l Celâl Sezâi, Bursa'ya Seyahat, İstanbul 1892, s.32.

de Nazmi Asaf Bey tarafından sulardan örnekler alınarak Darü'l Fünûn laboratuvarında tahlil edildi¹⁴.

c-Keşiş Dağı (Uludağ) Maden Suyu

Uludağ'ın güney eteklerinde Gönderet köyünün beş yüz metre güneyinde Nilüfer nehrinin kenarından doğar. Arazi killi bir yapıya sahiptir. Günlük dört bin litre su kapasitesine sahip olduğu belirlenmiştir. Maden suyunun imtiyazı 2 Temmuz 1916'da Meclis-i Vükelâ kararıyla, İbrahim Talat ve Mehmet Fuat Beylere verildi¹⁵. Temmuz 1917'de şişe kapakları için gerekli mantarın Türkiye'de yapılamaması yüzünden, Almanya'dan getirilmesi için Dahiliye Nezâreti'ne vuku bulan talep kabul edildi¹⁶.

2-Cumhuriyet Öncesi Bursa Sularının Geçirdiği Safhalar

a-Cumhuriyet Öncesi Bursa Suları

Şehirde en dikkati çeken şey içme sularının bolluğudur. Suların en önemli kaynağı Uludağ'dır. Eriyen kar suları eteklerden inerek, burada çeşitli kollar halinde ovayı sulamaktadır. Cumhuriyet öncesinde şehrin başlıca içme suları tablo halinde verilmiştir¹⁷:

Sular	su sıcaklığı	ölçüm tarihi
Baba Sultan	7.5	20 Ağustos 1874
Aksu	7.5	"
Pınarbaşı suyu	14	22 Ağustos 1874
Tekke civarında Gökdere	13	"
Gökdere yakınında Kavak Suyu	13	"
Yeni Kaplıca şadırvanı	15	"
Gümüş su	17	"
Altınoluk	12.5	"
Eyri su	14.5	"
Hamamlıköy suyu	16	"
Cerrahköy suyu	12	"
Kalos Deresi	16	"

¹⁴ Erkân-ı Harbiye Riyaseti a.g.e., s.176.

¹⁵ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 243/ 79 (1).

¹⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti, İdare-yi Umumiye DH.İ.U.M. E-36/ 65.(1).

¹⁷ De Lunay, Bursa ve Civarı, İstanbul 1884, s.50.

Pınarbaşı Suyu

Pınarbaşı suyu denizden iki yüz elli metre yüksekliğinde bir kayadan çıkmaktadır. Eski Hisar mahalleleriyle Balık Pazarı, Büyük Çarşı civarını suladıktan sonra, ovaya doğru inmeye devam eder.

Akış hızı yüksek olduğundan çıktığı kayanın altına bir havuz yapılmıştır. Havuzun etrafını saran büyük ağaçlarla kaplı alan bir mesire yeri idi. Demir ızgara vasıtasıyla Bektaş tekkesine gelmekte, buradan iki kola ayrılmaktadır. Eski hisarın duvarları dibinden şehrin çeşitli yönlerine dağılmaktadır.

Naip Dere

Abdal Murad ile Seyyid Nasır dereleri arasındaki bir deredir. Zindan kapısından bir miktar su kaleye girer, geri kalanı Cilimboz deresine akar.

Kayabaşı Ayazması

Kayabaşı'nda Küçük Kilise kapısı civarında bir sudur. Sekiz kolu olan bu su Hamzabey mahallesine ayrılmaktadır. Bu suya Hekimbaşı suyu da denilmektedir.

Asa Suyu

Aynı adla anılan birkaç Asa suyu vardır. Bunlardan biri de Hoca İlyas suyudur. Pınarbaşı'ndan çıkan su Bursa bedesteninin altından, İsmail Hakkı dergâhından geçerek, Hoca İlyas camiine akmaktadır. Diğerleri Hazret-i Emir mahallesindedir.

Kısık Suyu

Zeyniler'de Kısık çeşmesine akmaktadır.

Zeyniler Suyu

Zeyniler dergâhı havuzuna akmaktadır. Asıl kaynak havuza yakın seddin kenarındaki taşın altından çıkmaktadır¹⁸.

Kavaklı Suyu

Gökdere yakınından doğmaktadır. Şehre getirilerek çeşmelerde kullanılmaktadır. Mahkeme önündeki çeşme bu suyla beslenmektedir.

b-Bursa Sularının Cumhuriyet Öncesi Durumu

Bursa sularının tarihi gelişimini Cumhuriyet öncesinde iki aşamada incelemek mümkündür. Bu aşamanın birinci evresinde, şehirlerde içme suyu sağlanmasında su yolcular görevlendirilmiştir¹⁹.

Belediye teşkilatı kurulduktan sonra Bursa Belediyesi borularla şehre su getirilmesi amacıyla 1883-1884 yıllarında mühendis Vecetti'ye 350 altın karşılığında proje hazırlattı. Gökdere suyunun şehre getirilmesi, Alaşar deposu ve filtreleri, Mahkeme yedek deposu, dağıtım şebekesi ile ilgili çalışmalar projenin ana başlıklarıydı. Dağıtım şebekesinin uzunluğu 72 kilometre olarak belirlenmişti. Proje 32000 lira bedel ile müteahhit Lakrova'ya ihale edildi. Gerekli boru ve çeşmeler Obravil fabrikasında üretildi. 12 ayda tamamlanması düşünülen proje istenen tarihte bitirilemedi. Lakrova işi bir İtalyan şirketine devretti. Aradan geçen 14 senelik süre içinde ancak 15 adet su abonesi yapılabildi. Çalışmalar daha çok mahalle çeşmeleri yapımına yönelikti. Aşırı yağışlar nedeniyle meydana gelen sel baskınları yapılan çalışmaların bir kısmını tahrip etti. Vilayet ile şirket arasında işin zamanında bitirilememesi nedeniyle anlaşmazlık çıktı.

¹⁸ De Lunay, *Bursa ve Civarı*, İstanbul 1884, s.49.

¹⁹ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Bursa Suları I", *Türkün Bursa Halkevi Dergisi*, C.II, S.9, Ocak 1937, s.9.

Su işleri ile ilgili masraflar 1911-1915 yılları arasında muhasebe-yi vilayet tarafından karşılandı. 20 Temmuz 1915'te Vilayet İdare Meclisi kararıyla vilayet bünyesinde Su İdaresi kuruldu²⁰.

1915 yılında şehrin su durumunun saptanması için yapılacak çalışma ile Fransız mühendis Bonmezon görevlendirildi. Uludağ sularından elektrik elde etmek amacıyla faydalanma imkânı, Bursa'nın susuz mahalleleri ile Çekirge'ye şehir içinden geçirilecek şebeke ile su verilmesi, şehir şebekesine 320 metre yükseklikte, orta büyüklükte su haznelerini çoğaltarak daha fazla su verilmesi bu çalışmanın dikkati çeken noktalarıydı. Suyun şehre olan uzaklığı nedeniyle keşif bedeli 1000000 liraya yakın idi.

Vilayet Meclisi 14 Ekim 1917 tarih ve 961 numaralı kararında, bütün suların bulaşıcı hastalıklardan korunması amacıyla bir komisyon ve bağımsız bir su idaresi kurulmasını kararlaştırdı. Aynı yılın bütçesinde Su İdaresi emrine 2403300 kuruşluk tahsisat ayrıldı. 1918 senesinde yapılan hesaplamalara göre, şehir şebekesinin geçtiği yerlerde 6000 su abonesi bulunuyordu. Bunlardan 2000 kadarına su götürülebildi²¹.

3-Cumhuriyet Sonrası Bursa Suları ve Yapılan Çalışmalar

a-Cumhuriyet Sonrası Bursa Suları

Gökdere

Eskiden beri şehre künklerle gelen bu su şehir şebekesine 1908 yılında tesisatla bağlandı. Güney doğusunda Karabayır, Şabandere, güneyde Ortaburnu, Menşur, batıda Asmalı sularının birleşmesiyle Gökdere adı altında Çağlayan mevkiine kadar kendi mecrasında akmaktadır. Burada filtreden geçirildikten sonra şehre verilmektedir.

Gülpınar

Şehrin güney doğusunda ve 844 metre yükseklikte kayalar arasından çıkmaktadır. 1930 senesinde tesisata aktarılmıştır. Kaynağın 20 metre doğusundan Sarıalan, ve 600

²⁰ İhsan Uzer, "Bugünkü Bursa Suları I", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.32, Şubat 1941, s.56.

²¹ Dağlıoğlu, "Bursa Suları I", *Türkün Bursa Halkevi Dergisi*, C.II, S.9, Ocak 1937, s.10.

metre doğusundan Kaplıkaya suları geçmektedir. Akpınar, Akçağlayan, Devrengeç sularını alarak Bayrak tepedeki ana musluğa gelmekte, buradan boru ile Teferrüç su deposuna aktarılmaktadır²².

Akçağlayan

Suyun kaynağı Zeyniler köyünün 2 kilometre kuzeyinde, 1000 metre yüksekliktedir. Eski Yayla yolu ile Kadı Yayla arasında bulunan bu su yakınında birkaç kaynak daha vardır.

Devrengeç

Kadı Yayla'nın güney kısmından doğmaktadır. Birkaç kaynaktan meydana gelmektedir. Bursa suları konusunda araştırma yapan İhsan Uzer Bey tarafından bu suyun kesin yeri belirlenememiştir.

Akpınar

Zeyniler köyünün 2 kilometre kuzeyinde, 900 metre yüksekliktedir. Künk vasıtasıyla 830 metre yükseklikteki su kanalına aktarılmaktadır.

Fındıklık Suyu

Kaynağının Gülpınar'ın batısında Palaz sırtlarında olduğu tahmin edilmektedir.

İhsan Pınar

Akpınar kaynağının 150 metre batısındadır. Kaynak ilk kez İhsan Uzer tarafından belirlendiğinden onun ismiyle anılmaktadır.

Porsuk Deliği

Su kanalının üstündeki havzadan doğmaktadır. Dört ayrı kaynaktan beslenmektedir. Kurulan tesisatla su kanalına bağlanmıştır.

²² Uzer, "Bugünkü Bursa Suları II", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.33, Mart 1941, s.67; Dağlıoğlu, "Bursa Suları I", *Türkün Bursa Halkevi Dergisi*, C.II, S.9, Ocak 1937, s.7.

Umurbey

Şehrin güneyinde Bayrak tepe, Papaz Kaldırımı, Çukur Yayla arasından çıkmaktadır. Eski bir kanalla Çukur Yayla'daki musluğa gelen su, buradan Üç Kardeşler çeşmesine, daha sonra Molla Arap taksimine ulaşmaktadır²³.

Latif Pınar

Akçağlayan musluğunun doğusunda yeryüzüne çıkmaktadır.

Gümüş Suyu

Gökdere suyunun doğusunda 720 metre yüksekliktedir. Bu suyun kaynağı birden fazladır. Uludağ'a kestirme yaya yolu olan Diktekir yolu üzerinde Buzcular çeşmesinden güneye ilerleyince Gümüş suyunun çıkış yeri görülmektedir. Bu su da Molla Arap taksiminden Teferrüç'teki su deposuna ulaşmaktadır. Gümüş suyu yakınlarında bazı küçük sular bulunmaktadır. Saraç Pınarı, Ahmetoğlu, Taş Kumluk, Gizli Budak, Bataklı Pınar, Orta Pınar suları bu sulardan bazılarıdır.

Şaban Dere

Diktekir'deki yolu üzerinde doğu kısmında Şaban deresi vardır. Suyun asıl kaynağı Şaban deresinin batısında gürgen ağaçlarının bulunduğu kayadan çıkmaktadır. Şaban deresi suyu künk vasıtasıyla Kavuşuk'a ulaşmaktadır. Diğer sularla birlikte Gümüş su hattına dökülmektedir.

Acem Pınar

Diktekir'deki yol ayrımından doğudaki toprak yola sapıldığında, Şaban eresi suyuna giden yolun sol tarafında Acem Pınar vardır. Kaynağın yüksekliği 1100 metre civarındadır.

Yantekir

²³ Uzer, "Bugünkü Bursa Suları II", Uludağ Bursa Halkevi Dergisi, C. VII, S.33, Mart 1941, s..69.

Diktekir'deki düzlükten doğudaki yola dönüldüğünde Yantekir suyuna varılmaktadır. Yantekir suyu Gümüş suyuna dökülmektedir²⁴.

Senaber Dibi

Acem Pınarı'nın Şaban deresi ile keşiştiği yerden Kavuşuk'a giderken, batıda Senaber Dibi suyu bulunmaktadır. Bu adı kaynak civarında bulunan senaber ağaçlarından almıştır.

Çadır Yeri

Yantekir kaynağının 100 metre kadar batısındadır. Kaynak yakınlarında çam ağaçları vardır. Gümüş suyuna akmaktadır.

Müftü Suyu

Bu suyun asıl kaynağı Gümüş suyunun kuzeyinde, Gökdere'nin doğusunda, Yeğni suyunun güneyinde Yapraklı Yol denen yerdedir. Kaynağın yedi ayrı kolu vardır. Su Yeğni'yi geçip, Keçi Yatağı'na gelmektedir. Patika yolu izleyerek, Gıncır Büklüm'e, buradan da Çallı çeşme taksimine dökülmektedir. Suyun Müftü Abdülaziz Efendi tarafından şehre getirildiği rivayet edilmektedir.

Yeğni Suyu

Gökdere ve Müftü suyunun doğusunda gümüş su yolunun batısında Keçi Yatağı mevkiindedir. Yeğni suyu Küçük Göçük'te kuzeye doğru kıvrılarak, Havuzlar Başı'na gelmektedir. Çallı çeşmede taksime ayrılarak, Teferrüç su deposuna kadar ulaşmaktadır.

Balıklı Dere

Uludağ'ın Zobran deresinin kaynaklarını toplayarak Kaplı Kaya'nın doğusundan ovaya inmektedir. Bu suyun kaynakları diğer orta yükseklikte akan sulardan farklı olarak

²⁴ Halveti-Şeyhi Ahmet Gazzizâde Abdülîatif Efendi'nin Ravzatül'l Müflihun adlı eserinde Müftü Abdülaziz Efendi'nin suyu şehre getirdiği belirtilmektedir. Uzer, "Bugünkü Bursa Suları III", Uludağ Bursa Halkevi Dergisi, C. VII, S.35, Mayıs 1941, s.49.

daha yüksek olup, 2280 metrededir. Dere kuzeye doğru ilerlerken, Kırk Pınarlar suyunu alarak, 1793 rakımlı Çoban Kaya parkından, Softa Boğan mevkiinden geçerek ovaya inmektedir²⁵.

Kız Pınarlar

Sarı Alan deresinin güneyinde, Zobran deresinin batısındadır. Çoban Kaya'nın batısında Zobran deresiyle birleşmektedir.

Kırk Pınarlar

Balıklı derenin batısında, 2200 metre yükseklikten çıkan bu su, 1850 metrede Balıklı dereye dökülmektedir.

Ayı Pınarı

950 metrede Acı Elma çeşmesinden batıya doğru dönülünce, patika yolun 50 metre güneyinde bir kayanın dibinden çıkmaktadır.

Sahracı Pınarı

Çoban Kaya'nın doğusunda Dombay çukuru mevkiindedir. Gümüş suyu bu kaynağın alt kısmından akmaktadır.

Ağraz Suyu

Elma Çukuru köyüne giden yoldan ilerleyerek Ağraz deresine varılmaktadır. Nilüfer deresine dökülmektedir.

Altın Oluk

Müftü suyu kaynağını geçtikten sonraki toprak yol üzerindedir. Gökdere'ye dökülmektedir. Bu su eskiden Temenyeri'ne kadar ulaşmaktaydı..

Acı Elma Suyu

²⁵ Uzer, "Bugünkü Bursa Suları IV", Uludağ Bursa Halkevi Dergisi, C.VII, S.36, Haziran 1941, s.41.

Uludağ yolu üzerinde 950 metre yüksekliktedir. Kaynağı fazla olmayan bu su Gümüş suyu ile birleşmektedir²⁶.

Ab-ı Hayat Suyu

Bursa'nın güneyinde Erikli Yayla'nın üstünde, Şeyh Murat mevkiindedir.

Sütlüce Suyu

Şehrin batısında Hamzabey mahallesinin kuzey kısmındadır. Borularla Çelik Palas otelinin arkasındaki çeşmeye ulaşmaktadır.

Zeyniler Suyu

Zeyniler köyünden çıkan su camii önündeki çeşmeye akmaktadır.

Kara Pınar

Zeyniler köyünün güneyinde Gülpınar'a doğru yol üzerindedir. Kaplıkaya deresine akmaktadır.

Sandık Pınarı

Kaynağı Çongara köyünün doğusunda, Sandık Pınarı denilen yerdedir. Çekirge üstünde Oda Bayır'a ulaşmaktadır. Buradan Kükürtlü hamamı, Eski Kaplıca ve Çekirge evlerine dağılmaktadır.

Kara Ağaç Pınarı

Çekirge-Misi köyü yolu üzerinde Kara Ağaç bahçelerinden çıkmaktadır. Ziraat okuluna kadar akmaktadır.

²⁶ Uzer, "Bugünkü Bursa Suları V", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.37, Temmuz 1941, s.40-45; Uzer, "Bugünkü Bursa Suları VI", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.38, Ağustos 1941, s.44; Uzer, "Bugünkü Bursa Suları VII", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.39-40, Eylül-Birinci Teşrin 1941, s.64; Uzer, "Bugünkü Bursa Suları VIII", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.41, İkinci Teşrin 1941, s.44; Uzer, "Bugünkü Bursa Suları IX", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.42-43, Birinci Kanun 1941-İkinci Kanun 1942, s.34-41.

Balaban Suyu

Çekirge'nin güneyinde İnkaya köyünün altındadır. Bir çok kolu olup, kollardan biri Hüsn ü Güzel hamamına ulaşmaktadır²⁷.

Çongara Suyu

Bursa-Orhaneli şosesi üzerinde Çongara köyüne varmadan önce batı tarafta bir kayanın altından çıkmaktadır.

Kavak Suyu

Şehrin güneyinde Gökdere mecrasının batısındadır. Bu su on iki suyun birleştirilmesiyle kavak suyu adıyla şehre getirilmiştir.

Kaplıkaya Suyu

Zobran dere, Kızpınarlar, Sarı Alan suları birleşerek Kaplıkaya suyu adını almaktadır.

Nilüfer Deresi

Keles yolu üzerinde Baraklı köyünün güney doğusundan çıkmaktadır. Su batıya doğru ilerleyerek Ağraz, Çalica, Karanlık, Kal, Çiğ derelerinin sularını alarak, Doğancı, Misi köylerinin içinden geçerek, kuzeye doğru Mihraplı köprüsünü, Bursa-Mudanya şosesi üzerindeki Abdal köprüsünü geçerek ovaya doğru ilerlemektedir. Doğudan gelen Delice suyu ile birleşerek Geçit köyü içinden, Anahor köyü kenarından ilerleyerek Marmara Boğazı'na dökülmektedir.

Kaplıkaya Suyu

Elma Çukuru köyünün kuzeyinden doğmaktadır. Üç kolu vardır. Molla Fenari mahallesine ulaşmaktadır

²⁷ Uzer, "Bugünkü Bursa Suları XI", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.47-48, Mayıs Haziran 1942, s.40-47.

Eşrefiler Ayazması

Temenyeri'nin doğusunda, Hüsamettin Tekkesi altında bir kaynaktır.

Ahmet Vefik Paşa Suyu

Bursa-Orhaneli şosesinden Uludağ'a ayrılan yol üzerinde birkaç yerden çıkmaktadır. Bu su iki kola ayrılmaktadır. Birinci kol Altıparmak mahallesine, ikinci kol da Osman Gazi türbesine kadar ulaşmaktadır. Ahmet Vefik Paşa'nın bu suya olan hizmetlerinden dolayı bu adı almıştır²⁸.

b-Bursa Suları Üzerine Yapılan Çalışmalar

15 Nisan 1924 tarihli vilayetteki toplantıda, suların ıslahı amacıyla Operatör Emin, mühendis Asaf ve Hacı Beyler ile Sıhhye müdürünün de bulunduğu bir komisyon kuruldu²⁹.

1925 yılında 500 adet su saati alımı için tahsisat ayrıldı. Bundan bir yıl sonra da Su İdaresi kaldırılarak görev belediyeye devredildi. Belediye bünyesinde yeniden bir Su İdaresi kuruldu. 1928 yılında belediye bütçesinden Su İdaresi'ne 535082 kuruşluk ödenek kondu. Belediye, 280000 lira harcayarak 1931 yılında Uludağ menba sularını şehre getirip, şehir şebekesine ekletti.

Şehrin yetersiz olan su şebekesinin yenilenmesi için gerekli araç gereçler sağlandıktan sonra çalışmalara hız verildi. Bu amaçla 1928 yılında 74000 liralık ödenek ayrıldı³⁰.

Gönderet köyündeki Uludağ Maden Suyu imtiyazını Hüseyin Sıtkı Bey 1923 yılında aldı. Hüseyin Sıtkı Bey, sekiz sene sonra imtiyazını Uludağ Maden Suyu Türk Limited Şirketi'ne devretti.

²⁸ Uzer," Bugünkü Bursa Suları XII", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.49-50, Temmuz-Ağustos 1942, s 44-51.

²⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28**, İstanbul 1928, tablolar.

³⁰ **Dahiliye Vekâleti Mahalli İşler Umum Müdürlüğü, Belediyelerin 1925, 1926, 1927, 1928 Senelerine Ait hesap Hülâsası**, İstanbul 1930, s.183.

1935 yılında suların devir hakkı tamamen belediyelere bırakıldı. Mahalle komisyonları tarafından idare edilen Pınarbaşı, Gökdere, Çekirge, vb suların idaresi komisyonların kaldırılmasıyla belediyeye devredildi. Belediye Sular İdaresi bünyesinde bu sular için Mülhak Kullanma Suları İdaresi kurdu³¹.

Şehir nüfusunun gittikçe artması nedeniyle Sular İdaresi belediyeden ayrılarak 1939 yılında ayrı bir bütçeye sahip bir kuruluş oldu. Aynı tarihte mühendis Abdurrahman Bereket, Fen Memuru İhsan Uzer tarafından ıslah projeleri hazırlandı. Bu projenin toplamı 652952 lira idi. Proje, 1940 Ekim ayında Sıhhiye Vekâleti'nce onaylandı. 1935 yılında 72240 olan şehir nüfusuna fabrikalar ve diğer kuruluşlar ilave edilerek nüfus 100000 olarak kabul edildi. Yapılan diğer çalışmalarda günlük nüfus başına 174 litrelik su ihtiyacı olduğu hesaplandı. Bu ihtiyacın su kaynaklarına göre dağılımında Kırk Pınarlar 64 litre, Gökdere ve civarı 45 litre, Pınarbaşı kaynakları 125 litre olarak belirlendi. Toplam 234 litreden tesisatta meydana gelebilecek kayıplar düşüldüğünde, nüfus başına en düşük 136 litrelik bir su kapasitesi kalıyordu³².

Şehirde 1942 yılında 10390 su abonesi vardı. Bu sayıya evler, resmi daireler, otel, hamam gibi yerler dahildi. Şehre günlük 15000 m³ su veriliyordu. Bursa Sular İdaresi'nin aynı yıl 74000 liralık gelire karşılık 34000 liralık gideri vardı³³.

³¹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 7.24.11, Ek 193-2, (1), 03.07.1923; BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 23.63.15, Ek 193-23, (1), 06.09.1931.

³² İhsan Uzer, "Bugünkü Bursa Suları II", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VII, S.33, Mart 1941, s.63.

³³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1942-1943*, Ankara 1943, s.347.

V. BÖLÜM

YEREL YÖNETİMLER ve BAYINDIRLIK HİZMETLERİ

A-Vilayet

1-Cumhuriyet Öncesi Vilayet

a-Vilayetin Durumu

Vilayet 1912 yılında yangın ve diğer afetlere karşı Dahiliye Nezâreti'nden ödenek talebinde bulunmuştu. Nezâret ödenek yetersizliğini gerekçe göstererek isteği geri çevirdi¹.

Vilayet bünyesinde bazı memuriyetler 1919 Mart ayı sonunda kaldırıldı. Bu memurlar mart ayı sonuna kadar görevleri başındaydılar. Vilayetten 2 Nisan'da Nezâret'e gönderilen yazıda, nisan ayı girdiği halde, mart ayı maaşlarının ödenemediği dile getiriliyordu².

b- Valiler

b.a-Cumhuriyet Öncesi Valiler

Cumhuriyet öncesi valiler adları ve görev süreleri aşağıda verilmiştir³:

Valiler	yıllar
Daniş	1912
Efdalüddin	1912
Kasım	1912
Bekir Sami	1913
Müfit	1914
Ali Osman	1915
İsmail Hakkı	1915
Gümülcineli İsmail	1918
Ebubekir Hazım	1919
Kürt Mustafa Paşa	1919

¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 46/ 58, (1).

² BOA, Dahiliye Nezâreti Umur-u Mahalliye ve Vilayat Müdüriyeti DH.UMVM. 6-2/ 43, (1); BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 231/ 288, (1).

³ Daniş Bey için bkz. Hüdavendigâr Valisi Daniş Beyefendi'ye, Bursa 1912 s.1-16; BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiye Kalemi DH.SN.M. 24/ 34, (1); BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 239/ 16, (1); BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 249/ 225, (1); BOA, İradeler, Meclis-i Mahsus İradeleri 19/ 1, (2).

Bekir Sami	1919
Hacim Muhittin	1920

Ali Osman Bey'den sonra yarım maaşla Karesi Mutasarrıfı Mithat Bey tayin edildi. Fakat bu kişi görevine başlamadan İsmail Hakkı Bey atandı⁴.

b.b-Milli Mücadele Dönemi Valiler

Ebubekir Hazım Bey

Bursa Valiliği'nden sonra Dahiliye Nâzırlığı'na getirilen Ebubekir Hazım Bey Salih Paşa kabinesinde bu görevi sürdürürken, 2 Nisan 1920'de Kuva-yı Milliye'yi lanetlemediği için görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Yıldız Sarayı yağmacılarından olduğu gerekçesiyle 24 Mayıs 1920'de tutuklandı⁵. Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harp tarafından idam cezasına mahkum edildi ise de, cezası 10 Ağustos'da küreğe çevrildi. 21 Ekim'de Tevfik Paşa hükümetinin Divan-ı Harp kararlarının temyiz edilebilmesine ilişkin kararı uyarınca beraat etti⁶.

Ziver Bey

Ağustos 1920'de Bursa Valiliği'ne Ziver Bey tayin edildi. Ziver Bey bu görevde fazla kalmadan azledildi⁷.

Emin Bey

Kasım 1920'de eski Sadaret Müsteşarı Emin Bey valiliğe getirildi⁸. Bir süre sonra Emin Bey İşgal Kumandanlığı'nca İstanbul'a gönderildi. Emin Bey'in valiliği döneminde tarafsız bir tutum içinde bulunup, Yunan ordusu çıkarları doğrultusunda hareket etmediğinden memuriyete kabul edilmesinde bir sakınca olmadığına dair Dahiliye

⁴ BOA, İradeler, Meclis-i Mahsus İradeleri, 238/ 20, (1).

⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 59-2/ 28, (1); BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 253/ 18, (1).

⁶ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimâne Bir İdam Hükümü*, İstanbul 1945, s.154; Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Valiler ve Vilayetler*, İstanbul 1975, s.344.

⁷ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 119/ 957, 28 Ağustos 1920; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 252/ 36, (1).

⁸ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Giden 119/ 1246, 27 Kasım 1920; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 252/ 149, (1); İntibah, 23 Aralık 1920.

Vekâleti'nin 28 Mayıs 1923 tarihli görüşü Heyet-i Vekile tarafından 8 Mayıs 1923'de kabul edildi⁹.

Nafiz Bey

1922 yılı başlarında Hüdavendigâr Vali Vekili bulunan Nafiz Bey hakkında Akşam gazetesinde "Bursa'da hainler" adıyla bir makale yayınlandı. Bu makalede Nafiz Bey'in Yunanlılarla işbirliği yaptığı vurgulanıyordu. Nafiz Bey, Dahiliye Nezâreti'ne 4 Mart 1922'de gönderdiği yazıda, yayınlanan bu makale ilgili olarak kendisinin bir kusuru olmadığını bildiriyordu. 14 Mart tarihinde gönderdiği ikinci yazıya karşılık olarak, vilayete 17 Mart'ta Dahiliye Nezâreti'nden vali beyin fikrini teyit eden bir yazı gönderildi¹⁰.

Cumhuriyet'in ilânı öncesinde, Adana Valisi Hacı Adil Bey 23 Eylül 1922'de, Hüdavendigâr Valiliği'ne atandı¹¹.

b.c-Cumhuriyet Sonrası Valiler

Kütahya Mutasarrıfı Hilmi Bey 20 Mart 1923'de Bursa Valiliği'ne getirildi¹².

Vali Hilmi Bey'in, 14 Nisan 1924 tarihli kararname ile Amasya Valiliği'ne, Mülkiye Müfettişi Kemal (Gedeleş) Bey'in de boşalan Bursa Valiliği'ne ataması onaylandı¹³.

Kemal Bey'den 16 Kasım 1926'da görevi devralan Cemil Cahit Bey bir ay valilik yaptı. Yerine atanan Fatin Bey bu görevi 1933 yılı Haziran ayına kadar sürdürdü.

Antalya Valisi Zeynelabidin (Özmen)Bey 10 Haziran 1933 tarihli ortak kararla Bursa Valiliği'ne atandı. Zeynelabidin Bey bu görevi Mayıs 1934'e kadar devam ettirdi¹⁴.

⁹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 7.18.19, 08.05.1923, Ek-71-129, (1).

¹⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.UM. 19-20/ 1-31, (1,4).

¹¹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 5.29.10, Ek 71-88, (1), 23.09.1922.

¹² BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 7.13.6, Ek 71-117, (1), 20.03.1923.

¹³ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 9.23.8, Ek 71-189, (1), 14.04.1924.

¹⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 37.43.16, Ek 71-376, (1), 10.06.1933.

Bundan sonra atanan valilerin listesi¹⁵:

Valiler	göreve ayrılış tarihi	bitiş tarihi
Ekrem	28 Mayıs 1934	20 Haziran 1934
Fazlı Güleç	21 Haziran 1934	18 Ağustos 1935
Edip Kutay	19 Ağustos 1934	29 Ağustos 1935
Şefik Soyer	30 Ağustos 1935	25 Mayıs 1939
Edip Kutay	25 Mayıs 1939	07 Haziran 1939
Tevfik Koraltan	08 Haziran 1939	26 Ocak 1942
Hilmi Balcı (vekil)	27 Ocak 1942	10 Şubat 1942
Fazlı Güleç	10 Şubat 1942	28 Ağustos 1945
Remzi Eroğlu (vekil)	29 Ağustos 1945	14 Eylül 1945
Haşim İşcan	15 Eylül 1945	01 Ağustos 1950
Hilmi İncesulu	21 Ağustos 1950	08 Aralık 1951
Cahit Ortaç	25 Aralık 1951	12 Aralık 1954
İhsan Sabri Çağlayangil	16 Aralık 1954	08 Mayıs 1960
Fehmi Albayrak	31 Mayıs 1960	13 Haziran 1960
Turgut Başkaya	14 Haziran 1960	04 Ağustos 1960

B-Belediye

1-Cumhuriyet Öncesi Bursa Belediyesi

Belediye binası Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde inşa edildi. Binaya girilince geniş bir salon ve üç oda bulunmakta, merdivenle ikinci kata çıkmaktadır. Bu katta misafirler için kabul salonu vardır. Mahmut Celalettin Paşa belediye yanındaki arsayı Belediye bahçesi olarak düzenlettirdi¹⁶.

a-Cumhuriyet Öncesi Hizmetler

Bursa Belediyesi'nin devlet adına toplanan bazı vergilerden kendi hissesine düşen miktarı zamanında alamadığı oluyordu. Belediye hükümetten 1909 yılında geçmiş yıllara dair alacaklarını istedi. Vilayete gönderilen yazıda, alacakların Şura-yı Devlet tarafından incelenmekte olduğu bildirildi¹⁷.

Belediyeler imar hizmetlerini yürütebilmek için elindeki kaynakların yeterli gelmediği durumlarda, resmi gelirlerini karşılık göstermek üzere, Dahiliye Nezâreti'nden

¹⁵ 1967 Bursa İl Yılığ, İstanbul 1967, s.9-10; BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 45.36.14, (1), 26.05.1934.

¹⁶ Şerafettin Mağmumi, Seyahat Hatıraları, İstanbul 1909, s.31.

¹⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 31/6, (1).

izin alarak istikraz yapabilme hakkına sahiptiler. Bursa Belediyesi de bu haktan yararlanmak için 1912 yılında Dahiliye Nezâreti'ne başvurdu. Nezâret, belediyenin yapmak istediği 15000 liralık istikrazın, ancak üçüncü şahıslar ya da şirketlere verilecek iltizam imtiyazatı için önceden belediyeye verilecek olan para karşılık gösterilmek üzere yapılabileceğini bildirdi¹⁸.

1917 yılında Bursa Belediyesi cadde kenarlarına döşediği parkeler için vergi almak istemişti. Şikayet üzerine Dahiliye Nezâreti kanunen belirlenen vergiler dışında vergi alınmayacağını belirtti. Haziran 1919'da Bursa Belediyesi bütün mallara etiket takılması şartını getirdi¹⁹.

Bursa Belediyesi'nin 1913-1922 yılları arasında gelirleri toplamı şöyledir²⁰:

Yıllar	Gelirler (lira)	Yıllar	Gelirler(lira)
1913	16725	1914	39280
1915	65026	1916	25926
1917	40429	1918	82555
1919	87794	1920	125690
1921	125238	1922	123560

b-Cumhuriyet Öncesi Belediye Başkanları

1912 yılından Cumhuriyet'in ilânına kadar belediye başkanlarının listesi aşağıda verilmiştir²¹:

Belediye başkanları	göreve başlayış tarihi	ayrılış tarihi
Sadrettin	27 Ekim 1912	06 Nisan 1914
Muhtar (vekil)	07 Nisan 1914	14 Haziran 1914
Ziya (vekil)	04 Kasım 1915	20 Aralık 1915
Emin	21 Aralık 1915	17 Mayıs 1916
Ahmet Nuri	18 Mayıs 1916	18 Ocak 1917
Maşuk (vekil)	19 Ocak 1917	14 Şubat 1917
Hacı Selim	15 Şubat 1917	30 Mart 1917
Ahmet Nuri	31 Mart 1917	11 Aralık 1917
Ziya (vekil)	12 Aralık 1917	23 Ocak 1918
Ziya	23 Ocak 1918	07 Ekim 1919
Tevfik	08 Ekim 1919	30 Ağustos 1920

¹⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 31/ 7 (1).

¹⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 223/ 5. (1); Bursa. 14 Haziran 1919.

²⁰ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.396.

²¹ 1967 Bursa İl Yıllığı, İstanbul 1967, s.17.

Hafız Ömer Paşa	31 Ağustos 1920	07 Aralık 1920
Cemal	08 Aralık 1920	01 Mayıs 1922
Ziya	02 Şubat 1922	10 Eylül 1922
Muhtar	11 Eylül 1922	09 Mart 1923

2-Cumhuriyet Sonrası Bursa Belediyesi

a-Belediyenin Gelir ve Giderleri

Cumhuriyet sonrası Bursa Belediyesi ile ilgili ilk bilgilerimiz 1925 yılına aittir. Bu yıldan başlayarak 1938 yılına kadar belediyenin gelir ve gider kaynakları istatistiklerde belli başlı kalemler halinde yer almaktadır.

Bursa Belediyesi'nin gelirleri devletin topladığı vergilerden alınan hisseler, oktruva vergisi, kanunda yazılı olmamakla beraber öteden beri alınan vergiler, belediyenin kendi adına topladığı vergiler, istikrazat, ianat ve teberrulardan oluşuyordu. Bursa Belediyesi'nin 1925-1938 yılları arası gelirleri (lira) verilmiştir²²:

Yıllar	devlet vergilerinden kesilen hisse	oktruva resmi	kanunda yazılı olmayan diğer vergiler	diğer vergiler	istikraz iana	toplam
1925	28890	94936	969	161993	2786	289574
1926	27760	82233	1154	195861	-	307008
1927	24731	69466	1858	173097	-	269152
1928	28000	70000	1700	209213	100	309013
Yıllar	tente-siper	pazar-panayır	levha-ilan	kantar-motor	ölçü-damga	toplam
1929	880	14313	1289	170	3012	19664
1930	511	21409	1007	488	5417	28832
1931	776	18129	1336	522	4837	25600
1932	223	13796	622	278	4878	19797
1933	144	15079	798	528	235	16784
1934	364	11277	1116	271	382	13410
1935	333	18480	1104	290	295	20502
1936	256	18922	924	344	407	20853
1937	129	15916	372	302	4023	20742
1938	105	14598	267	475	6580	22025

1936	256	18922	924	344	407	20853
1937	129	15916	372	302	4023	20742
1938	105	14598	267	475	6580	22025

Yıllar	bina vergisi	kazanç vergisi	gümrük vergisi	toplam
1929	30347	-	58405	88752
1930	25640	-	84609	110249
1931	20139	-	70523	90662
1932	14708	-	56677	71385
1933	18494	-	41719	60213
1934	25490	-	58705	84195
1935	21641	-	50679	72320
1936	22054	-	75606	97660
1937	12519	7241	58392	78152
1938	20409	8434	102183	131026

Görüldüğü üzere, nispi düşüş ve yükselmeler gelir kalemlerini etkileyecek düzeyde değildi. Aynı yıllara ait giderler belli kalemler halinde (lira) belirtilmiştir²³:

Yıllar	idari ve mali işler	sihhiye ve hayır işleri	imar işleri	tanzifatt elektrik tesisatı	su işleri tesisat tamirâtı	itfaiye	çeşitli Masraflar
1925	36450	36131	57628	66018	535	24898	55082
1926	67104	45166	90320	64464	11805	30504	57765
1927	63222	44003	74027	60605	10608	23864	58129
1928	56970	41330	168100	57160	74092	24000	43350
1929	69380	25773	63821	36799	45378	20588	16196
1930	79411	32597	68347	54923	31685	18634	33867
1931	79720	40165	63864	40651	20865	20363	49745
1932	52000	31873	39580	35493	28596	12894	39831
1933	68129	56862	56750	47938	27012	17261	39449
1934	81781	61505	59504	48002	25296	19440	45220
1935	78225	70806	96363	30447	17367	15794	100491
1936	71244	75606	57069	34905	10774	18686	110897
1937	68707	88929	68292	45747	18602	19495	113865
1938	72960	104536	108795	48684	14170	17611	96977

1929-1938 tarihleri arasında belediyenin gelir-gider durumu şöyleydi²⁴:

Yıllar	Gelirler	Giderler
1929	277152	277985
1930	321910	319464
1931	315916	309363
1932	252475	240267

²³ A.g.e., s.183, 214, 244, 274.

²⁴ A.g.e., s.15.

1933	298947	311401
1934	397465	341348
1935	654322	509493
1936	387898	379161
1937	433939	422637
1938	503471	464033

Belediye istikraz taleplerini zaman zaman gündeme getiriyordu. Bu taleplerden biri 1942 yılında gerçekleşti²⁵.

b-Belediye Temizlik Araçları

Bursa Belediyesi'nde 1929'da 3 süpürme, 57 çöp arabası vardı. 1933 yılında 14 tane sulama aracı satın alındı. Çöp arabalarının sayısı 1932'de 59'a, 1934'de 62'ye, 1936'da 68'e yükseldi²⁶.

c-Belediye Çalışanları

1928 yılında Bursa Belediyesi'nde 6 memur, 132 işçi çalışıyordu. Memur sayısı 1937'de 14'e yükselirken, işçi sayısı 114'e geriledi²⁷.

d-Maaşlar

Belediyede çalışan memur ve işçilerin maaşlarında zaman içinde sayının artışına ters orantıda bir azalma görüldü. 1929'da 10 memura yıllık 10635 lira, 1934'de 80 memura 51615 lira, 1938'de 89 memura 67982 lira maaş ödendi.

Aynı yıllar arasında 1929'da 239 daimi işçiye yıllık 120260 lira, 1935'de 286 daimi işçiye 91182 lira, 1938'de 210 işçiye 61629 lira yıllık maaş verildi²⁸.

e-Belediyenin Gayri Menkulleri

Belediyenin gayri menkullerinde Cumhuriyet sonrasında tanınan imkânlarla zaman içinde artış gözlemlendi. 1929'da belediye 19846 liralık gayri menkule sahipti. 1932'de gayri menkullerin değeri 55186 liraya, 1936'da 199292 liraya ulaştı²⁹.

²⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 98.53.15, (1), 16.06.1942.

²⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Belediyeler İstatistikleri 1929-38, Ankara 1941, s.421.

²⁷ A.g.e., s.421.

f-Cumhuriyet Sonrası Belediye Başkanları

Belediye başkanları	göreve başlayış tarihi	bitiş tarihi
Hasan Sami	10 Mart 1923	27 Şubat 1925
Hasan Tahsin	28 Şubat 1925	19 Mart 1825
Cemal	20 Mart 1925	01 Ocak 1927
Şefik Lütfü	27 Ocak 1927	20 Nisan 1927
Naci (vekil)	21 Nisan 1927	11 Temmuz 1927
Mehmet Kâmil	12 Temmuz 1927	01 Ekim 1927
Mehmet Şükrü	02 Ekim 1927	20 Şubat 1928
Tevfik	21 Şubat 1928	25 Ocak 1930
Talat Şahin (vekil)	26 Ocak 1930	18 Şubat 1930
Nazifi Şerif	19 Şubat 1930	24 Nisan 1931
Muhittin Dinçsoy	27 Nisan 1931	01 Kasım 1934
Cemil	02 Kasım 1934	28 Mayıs 1937
Kemal Ziya (vekil)	31 Mayıs 1937	01 Kasım 1937
Neşet Kiper	02 Kasım 1937	16 Nisan 1940
Sıddık Tahsin Arsel	17 Nisan 1940	02 Mayıs 1942
Edip Rüştü Akyürek	03 Mayıs 1942	31 Mayıs 1946
Fahri Batıca	01 Haziran 1940	07 Şubat 1950
Mehmet Urgancıgil	08 Şubat 1950	20 Eylül 1950
Ferit Akçor	21 Eylül 1850	27 Nisan 1951
Ali Ferruh Yücel	28 Nisan 1951	19 Mart 1954

C-Bayındırlık Hizmetleri

1-Cumhuriyet Öncesi Bayındırlık Hizmetleri

Kazada yolların bakım ve inşaatı alanında 1909 yılından itibaren yapılan çalışmalar hızlandırıldı. 1909 yılında bu çalışmalar yürütülürken yolların durumu şöyleydi³⁰:

Yolun adı	yolun uzunluğu (km)	tamirat (km)
Hamidiye-Mecidiye-Mahmudiye	18	-
Bursa-Tavşanlı-Kütahya	67	8
Bursa- Mihaliç-Bandırma	93	-
Bursa- Mudanya-Karaağaç	74	-
Bursa-Fedar-Kurşunlu	25	1
Bursa-Gemlik-Yenişehir	83	-

1910 yılında bayındırlık hizmetleri için ayrılan bütçe yeterli gelmeyince, Nafia Nezâreti bütçesine ek tahsisat konuldu³¹.

²⁸ A.g.e., s.651.

²⁹ A.g.e., s.702.

³⁰ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324, Def'a 34, Bursa 1908, s.210.

³¹ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 236/ 163, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 3/ 56, (3); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 3/ 65 (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 3/ 75, (5).

a-Bursa-İnegöl Yolunun Tamiri

1910 yılı içerisinde Bursa-Aksu-İnegöl yolu tamir işi müteahhit Ali Bey'e verildi. Ali Bey de tamirat amacıyla yolların üzerinde bulunan köprüleri yıktırdı. Köprülerin yıkılması ticareti büyük ölçüde engelledi. Bursa ile önemli ticari ilişkileri bulunan İnegöl eşrafından Keresteci Ali Bey ve arkadaşları 16 Ekim 1910 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderdikleri şikâyet dilekçesinde; temmuz ayından beri Bursa ile İnegöl arasında ticari faaliyetlerin durma noktasına geldiğini, tüccarın müteahhit ve baş mühendis tarafından binlerce lira zarara uğratıldığını ifade ediyorlardı. Hattâ daha da ileri giderek, bu kişilerin davranışlarının vatana ihanet olduğunu bildiriyorlardı³².

Ticaret ve Nafia Nezâreti'nin 6 Kasım 1910 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, yolun on yedi ile kırk beşinci kilometreler arasında aralıklı olarak kapatıldığı, ekim ayında şiddetli yağışların köprüleri hasara uğrattığı, kısa süre içinde çalışmaların tamamlanacağı belirtiliyordu³³.

b-Gökdere Suyu

Gökdere suyunun borularla şehre getirilip, dağıtılması 1910 yılında müteahhit Mösyö Lakrovane'ye ihaleyle verildi. Müteahhit de belli bir süre sonra işi tamamladığını belirterek geçici teslimde bulunmak istedi. Yapılan işin kontrol eden teknik heyet kabul edilebilir raporu verdi³⁴.

Geçici teslimden kısa bir süre sonra, 28 Mayıs 1911 tarihinde, şehirde meydana gelen sel baskını, müteahhidin yaptığı bütün çalışmalarını alt üst etti. Bunun üzerine vilayet tarafından müteahhidin alacağı paraya el konulup, çalışmaların eski şekle getirilmesi istendi. Keşif için yeniden kurulan bilirkişi heyeti 9 Aralık 1911 tarihli kararında, müteahhidin kendi hatasından kaynaklanan aksaklıkları bildirdi. Bu aksaklıkların toplamı 12020 kuruş tutuyordu. Bu ikinci rapordan anlaşıldığı üzere, önceki heyet Lakrovane'nin görüşleri doğrultusunda hareket ederek yolsuzluk yapmıştı.

³² BOA, Dahiliye Nezâreti, İdare Kısmı DH.İD. 3/ 10, (2).

³³, Aynı belge, (3).

³⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 41/ 37, (1).

Bu ikinci rapor üzerine Lakrovane, Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği 2 Kasım 1912 tarihli dilekçesinde, kendisinin geçici teslimi yaptığını belirterek, birinci raporu delil gösteriyordu. Alacağı olan 80000 kuruşun bir an önce ödenmesini, sel baskınından sorumlu tutulamayacağını dile getiriyordu³⁵.

Dahiliye Nezâreti'nin 9 Aralık 1912 tarihli vilayete gönderdiği yazıda, müteahhidin beyanına yer veriliyor, tahkikat sonucuna göre gereğinin yapılması isteniyordu³⁶.

c- Nilüfer Nehrinin Akışının Düzenlenmesi

28 Mayıs 1911 tarihli sel baskını şehirde büyük tahribat yaptı. Sel sonucunda Nilüfer nehrinin mecrasını çamur yığınları kapladı. Vali Hüsnü Bey Dahiliye Nezâreti'ne 19 Haziran 1911 tarihinde gönderdiği yazıda, selin nehrin mecrasını tıkadığını, altı köyün bundan etkilendiğini belirtiyordu. Nehrin mecrasının temizlenmesi için beş bin kuruşun ayrılmasına rağmen, bu miktarın henüz kullanılmadığını da ilave ediyordu. Vali, bu sene temizleme işleminin yapılmadığı takdirde, bölge halkının daha büyük zarara uğrayacağını yazısında kaydediyordu.

Dahiliye Nezâreti'nin konuya olumlu yaklaşmasına karşılık, Ticaret ve Nafia Nezâreti İznik Gölü için de benzer bir çalışmanın yapıldığından, istenen ilave on bin kuruşun gönderilemeyeceğini belirtiyordu³⁷.

d-Bataklıkların Kurutulması Girişimi

Vilayet içinde bataklıklar büyük yer kaplıyordu. Vilayet baş mühendisinin ifadesiyle, vilayetteki bataklıkların toplam alanı yedi yüz kırk bin beş yüz doksan dönüm tutuyordu. Bunun dört yüz altmış üç bin sekiz yüz dönümü tamamen, yüz iki bin dönümü kısmen bataklık, altmış dört bin yedi yüz doksan dönümü de sahipli arazi idi³⁸.

³⁵ Aynı belge, (3-4).

³⁶ Aynı belge, (6).

³⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 25/ 12, (5, 6, 10, 11).

³⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 6/ 62, (3).

Vilayet bu konu üzerinde hassasiyetle duruyordu. 7 Ağustos 1913 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, bataklıkların insan sağlığına olan zararlarına dikkat çekilerek, bu meselenin bir an önce halledilmesi üzerinde duruluyordu. Bu işlemin bir kısmının 1915 bütçesine ödenek konularak yapılabileceği, bataklıkların kurutulması beş senelik bir zaman içerisinde gerçekleşebileceğinden, bu süre içinde elde edilecek arazinin satılmak suretiyle masrafın büyük bir kısmının karşılanabileceği dile getiriliyordu. Nafia Nezâreti, tahsisatının işin büyüklüğü nedeniyle yeterli olmayacağını, yabancı şirketlerin katılmasının, Gökdere suyunda olduğu gibi, bir takım sakıncalar doğuracağından, vilayetçe yapılmasının daha uygun olacağını vurguluyordu³⁹.

Vilayet Meclisi'nin 22 Şubat 1914 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, bataklık alanın vilayette büyük yer tuttuğundan, arazinin kurutularak elde edilecek toprağın köylüye satılabileceği belirtiliyordu. Temizlik için harcanacak yedi milyon kuruşun bazı vergilere yapılacak zamlarla karşılanabileceği, bundan başka vilayet bütçesi karşılık gösterilmek suretiyle istikraz yapılabileceği ifade ediliyordu⁴⁰.

Vilayetin bu önerileri Dahiliye Nezâreti tarafından olumlu karşılandı. Ticaret ve Nafia Nezâreti vilayetin bu masrafı kaldıramayacağı görüşünü taşımakla birlikte, elde edilecek arazinin satılmasının yerinde olacağı yönünde Dahiliye Nezâreti'ne görüş bildirdi.

Bu çalışmalar öngörülen tarihte ağırlaşan ekonomik şartlar dolayısıyla bitirilemedi. 1927 yılında konu esaslı bir şekilde ele alınarak tamamlanabildi⁴¹.

e-Diğer Faaliyetler

³⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 44-2/ 17, (3, 6).

⁴⁰ Bu konuda vilayet Meclisi'nin aldığı karar için bkz Hüdavendigâr Vilayeti 1329 Senesi Zabıtname Mukarreratı, Bursa 1914, s.71.

⁴¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 44-2/ 17, (4).

Vilayet Temmuz 1912'de imar işlerinde kullanılmak üzere, Dahiliye Nezâreti'nden pulvarizatör istedi. Nezâret, bu isteğin karşılanmasının imkânsız olduğunu bildirdi⁴².

Bayındırlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi için 1912 yılının Aralık ayında Dahiliye Nezâreti'nce vilayetten Bursa'nın haritasının hazırlanması istendi⁴³.

1917 yılında vilayet içinde yeni bir inşaat yapılmayıp, tamirat çalışmaları yürütülüyordu. Bursa-Orhaneli yolunun altmış beşinci kilometresindeki ahşap köprü üç ay içinde yenilendi. Bundan başka aynı yol üzerinde üç adet ahşap köprü daha tamir edildi. İki yüz yirmi metre uzunluğunda duvar yapıldı. Bursa-Keles yolunun onuncu kilometresindeki şose müteahhite ihaleye verildi. Yol üzerindeki köprülerde lüzumlu görülen tamirat yapıldı. Bursa-Fledar yolunun on beşinci kilometresinde Nilüfer deresi üzerindeki ahşap köprünün eskiyen döşemesi yenilendi. Bursa-Gemlik yolunun altı ve sekizinci kilometresinde bulunan köprülerin döşemeleri harap olup, ulaşımı engellediğinden tamir edildi⁴⁴.

Esirler de imar faaliyetlerinde çalıştırılıyordu. 1917 yılında Mektebli Bayram yerinin düzenlenmesinde çalışan iki Rus esir kaçtı⁴⁵.

1918 yılı başından ağustos ayna kadar Bursa- Orhaneli yolu üzerindeki altı yüz doksan metre uzunluğundaki çukur dolduruldu. Aynı yolda iki yüz kırk yedi metre uzunluğundaki şosenin inşa ve tamiri gerçekleştirildi⁴⁶.

1919 yılında yolların durumu 56. Fırka'nın 14. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği raporundan anlaşılmaktadır⁴⁷:

Yollar	yolun durumu	yollar	yolun durumu
--------	--------------	--------	--------------

⁴² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 7-2/ 29, (1).

⁴³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 38-2/ 51, (1).

⁴⁴ Hüdavendigâr Vilayeti 1334 Senesi Vilayet Meclisi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1919, s.9-10.

⁴⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 76/ 175, (1).

⁴⁶ Hüdavendigâr Vilayeti 1334 Senesi Vilayet Meclisi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1919., s.15.

⁴⁷ ATASE Arşivi, K.329, D.27, F.4-1.

Bursa-Mudanya	bozuk	Bursa-Yenişehir	bozuk
Bursa-Kestel	Ulaşımına açık	Bursa-Flekar	bir kısmı bozuk
Bursa-Orhaneli	bir kısmı bozuk	Bursa-Keles	bir kısmı bozuk
Bursa-Uludağ	bir kısmı bozuk	Bursa-İnegöl	bir kısmı bozuk
Bursa-Gemlik	açık		

14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa 22 Aralık 1919'da 56. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda, Bursa-İnegöl-Pazarcık-Karaköy, Kirmastı-Orhaneli-Domaniç, İnönü-Afyonkarahisar, Bursa-Orhaneli-Simav, İnegöl-Domaniç-Tavşanlı, Bursa-Gemlik, Orhangazi-Yalova yollarının durumunun subaylar tarafından keşfettirilmesini, yolların tamirinin ek bir para harcanmadan firkanın imkânları dahilinde yapılmasını istiyordu. Bu yolların cinsini (şose, eski kaldırım, kara yol), bozuklukların nerelerde olduğunu, hangi mevsimde hangi nakil vasıtalarının kullanılabileceğini soruyordu⁴⁸.

Temmuz 1920'deki Yunan işgali neticesinde, 1921 vilayet bütçesi hazırlanamadı. Yunanlılar şehirden çekilirken hükümet konağını yaktıklarından, vilayetçe tutulan defterler bulunmamaktadır. Şehrin düşman işgalinden kurtuluşundan sonra da havaların müsait olmamasından dolayı 1922 yılında bayındırlık alanında bir çalışma yapılamadı⁴⁹.

2-Cumhuriyet Sonrası Dönem

Cumhuriyet sonrasında örnek köy projesi başlatıldı. Bu proje kapsamında İkizceoba ve Karacaoba örnek köyleri inşaatına başlandı. 1924 sonunda köylerin yapımı tamamlanamadığından yapım süresi uzatıldı⁵⁰.

a-Bursa Ovası'nın İslahı Projesi

Bursa'da Cumhuriyet öncesi dönemde ovanın ıslahı konusunda çalışmalar yapılmışsa da, kesin bir çözüme kavuşturulamadı. 1927 yılında bir proje başlatıldı. 1929 yılında da projeye devam edildi⁵¹.

⁴⁸ ATASE Arşivi, K.329, D.27, F.4, 6, 7.

⁴⁹ Hüdavendigâr Vilayeti 1339 Senesi Vilayet Meclisi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1923, s.10.

⁵⁰ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 12.59.9, Ek 72-22, (1), 03.12.1924.

⁵¹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 26.56.2.Ek 76-29, (1), 16.10.1929; BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 28.25.12, (1), 02.05.1928.

Proje, Nafia Vekâleti Sular Umum Müdürlüğü'nce hazırlandı. Yapılacak çalışma dört kısma ayrıldı. Projeye göre, Misi köyü civarında Nilüfer nehri üzerinde bir bent inşa edildi. Bendin inşası sırasında derenin mecrası geçici bir süre değiştirildi. İnşaat malzemelerinin naklini kolaylaştırmak için yollar yapıldı. İnşaat için gerekli tesislerin yapımına öncelik verildi.

İkinci aşamada Nilüfer nehrinin ıslahı ele alındı. Bunun içinde dere üzerinde gerekli sekilerin yapımına başlandı. Bursa-Mudanya şosesi üzerindeki köprü yeniden inşa edildi.

Acemler köprüsü civarından açılan kanalın eksik kısımları tamamlandı. Kanal üzerinde set yapıldı. Kanalın Nilüfer'in esas mecrasıyla birleştirilmesini sağlayan tesisat yapıldı. Ovaya su verecek tertibat sağlandı.

Dördüncü aşamada Deliçay'ın ıslahı ve Serme bataklığının kurutulması ele alındı. Müteahhit projeyi Nafia Vekâleti Su İşleri Umum Müdürlüğü heyetinin kontrolü altında gerçekleştiriyordu⁵².

Bütün bu çalışmanın toplam bedeli üç milyon lira olarak hesaplandı. Müteahhitin hem Bursa, hem de Ankara'da olmak üzere iki ikâmetgâh adresini Nafia Vekâleti'ne vermesi gerekiyordu. Vekâletin izni olmadan müteahhit işin bir kısmı ya da tamamını bir başka şahıs ve şirketlere devredemiyordu⁵³.

Her ay inşaata ilişkin fotoğraflar altışar nüsha olarak kontrol mühendisinin imzası alındıktan sonra Bursa Sular Müdürlüğü'ne verildi. Müteahhit bütçede o yıl için belirlenen çalışmadan fazla iş yapmayı lüzumlu görürse, yaptığı işin karşılığı, bütçede ayrılan tahsisatı aşyorsa, parası ertesi yıl ödenecekti⁵⁴.

⁵² BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1. 6.55.11. Ek.160-16, (3), 11.11.1929.

⁵³ Aynı belge, (5).

⁵⁴ Aynı belge, (10-11).

Nilüfer nehri üzerindeki kanala ilaveten Sarıkaya'da yapılacak setin inşası için bir komisyon kuruldu. Komisyon setin inşası ile ilgili teklifleri değerlendirerek en uygun teklif veren lehine karar verdi⁵⁵.

Ovanın ıslahı projesinde kullanılmak üzere, 1932 yılı Ekim ayında A 600 tipi bir ekskavatörün ithal edilip, iş bitiminde gümrükten çıkarılmak şartıyla, yurda girişine izin verildi⁵⁶.

1928-1935 yılları arasında vilayette 19891 m² bataklık kurutuldu. Islah çalışmaları çerçevesinde kurutulan bataklıklar çiftçilere verildi. 1935 yılına kadar kurutulan bataklıkların bir kısmı 128 aileye toprak olarak dağıtıldı⁵⁷. 1936-1939 yıllarında kurutulan bataklık alan 8112 m² idi. Bataklık alanlara açılan su kanallarının uzunluğu bu dönemde 14900 metreye ulaştı. 1941-1942 yıllarında toplam 2562 m²lik bataklık ıslah edildi. İki yıllık süre içerisinde 12100 metrelik su kanalı hizmete girdi⁵⁸.

b-İmar Faaliyetleri

Bursa-Karacabey ve Mustafa Kemal Paşa-Susurluk yollarının inşaatı zamanında bitirilemediğinden, uzatma isteği Heyet-i Vekile tarafından 1925 yılının Temmuz ayında kabul edildi⁵⁹.

1926 yılının Eylül ayında toplanan Bursa Ticaret Kongresi'nde bazı kararlar kabul edildi. Kütahya-Tavşanlı ve Bursa-Gemlik demiryolunun inşası gündeme geldi. Kongre bu demiryolunun Bursa-Kütahya'nın yanısıra, Türkiye için de çok önemli olduğu görüşünü dile getiriyordu. Bu yol Kütahya-Haydarpaşa hattından daha kısa olup,

⁵⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 26.68.19, Ek 76-33, (1), 14.12.1927.

⁵⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 31.67.2, Ek 65-12, (1), 25.10.1932.

⁵⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 55.49.11, Ek 215-119, (1), 12.06.1935.

⁵⁸ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1939, Ankara bty, s.176; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.92.

⁵⁹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 14.48.9, Ek 151-1, (1), 19.07.1925.

Bursa'nın gelişmesini kolaylaştıracak özellikte idi. Bozüyük'ten açılacak hattın Gemlik'e kadar uzatılması gerekli görülüyordu⁶⁰.

1928 yılında Bursa kazasını diğer kazalara bağlayan yolların durumu şöyleydi: Bursa-Karacabey yolu 71 kilometre olup, 16 kilometrelik kısmı tamire muhtaç idi. 7 kilometrelik kısmı tamir edilmişti. 54 kilometrelik Bursa-Yenişehir yolunun, 25 kilometrelik bozuk kısmında düzenleme yapılmıştı. 31 kilometrelik Bursa-Mudanya yolunun 10 kilometresi düzenlenmiş, geriye düzenlenecek 14 kilometrelik kısım kalmıştı. Bursa- Gemlik yolunun 25 kilometrelik bölümü tesviye edilmişti. Bursa- Gündoğdu yolu 19 kilometre idi. Yolun tamamı şose yapılmıştı. 33 kilometrelik Bursa-İnegöl yolunun tamamı düzeltildi. 15 kilometrelik Bursa-Uludağ yolu tamir edildi⁶¹.

Bayındırlık alanında Cumhuriyet'in on beşinci yılında köylerin vilayet bütçesi ve kendi emekleriyle yaptıkları işleri hakkında ayrıntılı bir istatistik yapılmıştı. Kazada 24 köy ihtiyar heyeti binası, 49 anıt ve büst, 22 park-bahçe, Cumhuriyet Bayramı törenleri için 173 boş alanın düzenlenmesi, 18 köy konağı, 29 köy odası, köye gelen misafirlere mahsus 13 konuk odası, 90 çeşme, 5 hamam, 24 ilkokul, 44269 m² kaldırım yapıldı⁶².

1933 yılında biten ve yapım aşamasında olmak üzere, bazı kurumların yapımında harcanan miktar (lira) aşağıda belirtilmiştir⁶³.

⁶⁰ "Vilayetin Yol ve Demiryolu İhtiyacı", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.I, S.2, Teşrinevvel 1926, s.35.

⁶¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, İstanbul 1928, ekler kısmı.

⁶² C.H.P., Cumhuriyet'in 15. Yılında Bursa, Bursa 1938, s.181.

⁶³ H.Cemal-Sadrettin, 10 Yıl içinde Bursa, Bursa 1933, s.57; BCA, Bakanlar kurulu Ortak Kararları, 090.18.1, 20.50.16, Ek 36-14, (1), 04.08.1926.

Vilayet	65000	Defterdarlık Binası	46000
Adliye	42000	Vilayet Matbaası	25000
Cumhuriyet Halk Partisi	22000	Yeni Kaplıca	50000
Mezbaha	35000	Tayyare Sineması	48000
Atatürk Heykeli	45000	Umumi Hapishane	65000
Sebze Hali	12000		

VI. BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

A-Mekan

1-Ev

Eski Bursa evlerinin büyük bir kısmı yarı kâgirdir. Genellikle evler iki katlıdır. Alt kat mutfak, odunluk ve diğer ihtiyaçlara ayrılmıştır. Giriş kısmı iç avludan sonra bahçeye açılmaktadır. Merdivenin bitiminde, sofa etrafında birkaç oda yer almaktadır. Oturma odaları geniş sedirlerle döşenmiştir. Sedirler üzerinde Bursa dokumasından ya da etekleri tentene ile süslenmiş patiskadan örülü, kılları taranmış postekiler bulunur. Perde olarak Şam kumaşları seçilir. Oturma odaları gayet sadedir. Odada bir konsol, bir ayna ve duvarlarda yazı levhaları bulunur. Zemin kilimlerle örtülüdür. Duvarlar nakışlarla süslüdür. Alçılı ve sanatkârane yapılmış çerçevelerle bezenmiştir. Şehirde çok sık görülen yangın ve zelzelelerle bu evleri tahrip olmaktadır. Evlerin hemen hepsinde az çok bir bahçe vardır¹.

2- Diğer Binalar

1925 yılında şehir için bir bina istatistiği hazırlandı. Bu istatistiğe göre, şehirde 18441 bina vardı. Bu binalardan 13015 tanesi ev idi. Bu evlerden 1786'sı gayrimüslimlere, 7 tanesi de yabancılara aitti. İkinci önemli bina çeşidi dükkânlardı. 495 dükkândan 462'si gayrimüslimlerin, 23'ü yabancılardan idi. 666 mağazadan 188 tanesini gayrimüslimler, 5'ini de yabancılar çalıştırıyordu². Şehirde 100 fırının varlığından söz edilmektedir³. 24 değirmenden 22'si Türklere aitti. Şehir sıcak sular bakımından zengin olduğundan 50 hamam vardı. Bu hamamlardan 3 tanesini gayrimüslim vatandaşlar işletiyordu. Şehirde 79 imalathane vardı. Bunlardan 10'u gayrimüslim ve yabancılara aitti.

¹ Şerafettin Mağmumi, a.g.e., s.11; Sedat H.Eldem, "Bursa Evleri", *Dergâh Edebiyat Sanat Kültür Dergisi*, C.VI, S.70, Aralık 1995, s.21; Funda Berksoy, "Bursa'nın Mimarlık Tarihindeki Yeri", *Kültür ve Sanat*, S.35, Eylül 1997, s.36-39.

² *Erkân-ı Harbiye Riyaseti*, a.g.e., s.315.

³ Aynı yıllarda bir başka kaynakta şehirde 72 fırın olduğu belirtilmektedir. Bkz. Abdülkadir, *Bursa Rehberi*, İstanbul 1923, s.81-83.

35 fabrikadan 22'si gayrimüslimlerin, 3 tanesi de yabancıların elindeydi. 202 camii, 5 kilise, 3 havra bulunuyordu⁴.

Şehirdeki binaların %90'ı kerpiç ve ahşap malzemeyle yapılmıştı. %8'lik bir kısım kâgir binalardı.

1950 yılında şehirde 1200 dükkân, bir genel kütüphane, bir Eski Eserler Kütüphanesi, müze, stadyum, 10 matbaa, 106 camii, 33 türbe, 29 mescit vardı⁵.

B-Nüfus

1- Cumhuriyet Öncesi Nüfus

Fetihten önce kale içinde olan kent için iki bin hane, yedi mahalle, yedi kilise yirmi dükkân bulunduğundan söz edilmektedir.⁶ Fetihle birlikte kısa bir süre içinde şehrin nüfusu artış göstermiştir. XV. yüzyıl için şehrin nüfusu 5000 avarız hanesinden oluştuğu ve nüfusun 40000-50000 civarında olduğu varsayılmaktadır⁷. 1573 tarihli Bursa Mufassal Defteri'ne göre şehir görevlileri ve vergi muafiyeti olan kişiler haricinde Bursa nüfusu 59380, sözü edilenler de dahil edildiği zaman, bunun 70000'i bulunduğu bildirilmektedir⁸.

1608 yılında eseri yayınlanan Polonyalı Simeon, şehirde 300 hane Ermeni nüfus bulunduğunu belirtmektedir. Umumi görüşe göre, hane sayısı 5 ile çarpıldığında Ermeni nüfusu 1500'ü bulunmaktadır⁹. Aynı yüzyılın son çeyreğinde Bursa'yı ziyaret eden George Wheller 40000 Türk, 12000 Yahudi ve az sayıda Ermeni ve Rum'un yaşadığını bildirmekte ise de, Yahudi nüfusunun biraz abartılı verildiği göze çarpmaktadır¹⁰.

1831'de Bursa muhtesibi Hafız Ağa ve yardımcısı Hüseyin Bey tarafından

⁴ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e., s.215.

⁵ Belediyelerimiz I, İller Bankası Neşriyatı, Ankara 1956, s.121.

⁶ Kazım Baykal, 2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi, Bursa 1976, s.25.

⁷ Avarız hanesi olarak verilen bu sayıya vergiden muaf olanlar dahil edilmediği için kesin bir rakam vermek mümkün olmamaktadır. 1487 Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri'ne göre Bursa'da müslim, gayrimüslim dahil 6850 gerçek hane nüfusu vardır. Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s.37.

⁸ Özer Ergenç, XVI Yüzyılda Bursa Şehri (Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1982, s.112.

⁹ "Bursa", Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1982, C.III, s.1655.

¹⁰ "Bursa", Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1982, C.III, s.1657.

yapılan ilk nüfus sayımı bize önemli bilgiler vermektedir.

	İslâm	Rum	Kıpti	Yahudi	Ermeni	Toplam
Şehir	10532	2159	-	637	2800	16138
Köyler	6327	-	-	-	-	6327

İlk nüfus sayımında medrese öğrencileri, zanaat erbabı ve tüccar kesimi için bazı sayılar verilmektedir. Bu sayıma göre, zümre-yi duagûyân, ehli hiref 5675, medrese öğrencileri 307, hanlarda bulunan tüccar 259 dur¹¹.

İlk sayımında vergi mükellefiyeti tespiti esas alınması, sayımın yedi yıl gibi uzun bir sürede tamamlanabilmesi, güvenilirliği konusuna tereddüt getirmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra, 1844 yılında daha geliştirilmiş olarak başlatılan ikinci genel nüfus sayımı askeri görevlilerin de yardımıyla 1851 yılına kadar devam etmiş, hatta Kıbrıs'ta 1857 yılında tamamlanmıştır. Bu sayıma ait veriler henüz basılmış değildir.

1866-1873 yılları arasında Mithat Paşa'nın öncülüğünde gerçekleşen üçüncü genel sayımda nüfus memuru (resmi görevliler) ve mukayyidler (kazalarda sayım işinde görevli olanlar) ev ev dolaşıp, tespit ettikleri nüfusu cetvellere kaydettikten sonra, bu cetvelleri Ceride-yi Nüfus Nezâreti'ne gönderdiler¹².

1867'de Şura-yı Devlet'in kurulmasından sonra, nüfus ile ilgili tüm konular bu kuruma bağlandı. Şura-yı Devlet, 1874'de nüfus sayımlarını daha verimli bir hale getirebilmek için üç kanun tasarısı hazırladı. Birinci kanun sayım yöntemleriyle ilgiliydi. İkincisi kayıtların ne suretle tutulacağı hakkında bilgi veriyordu. Sayımlarda görevlilerin nasıl hareket edeceklerine ilişkin maddeler de üçüncü kanunu oluşturuyordu. Her kazada belirlenen bir hükümet yetkilisi, o kazada yaşayan gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenlerinden seçilecek temsilciler, bir katip ve yardımcısından meydana gelen bir kurul tarafından kazada sayım işlemleri yürütülecekti¹³.

¹¹ Enver Ziya Karal, *İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s.95-97.

¹² Kemal H.Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of of 1881/ 1882-893", *International Journal of Middle Eastern Studies*, S. 9, 1978, s. 245.

¹³ BOA, *İradeler, Meclis-i Mahsus*, 2089, 18 Nisan 1874.

1871-1872 yıllarına ait vilayet salnamesinde kazanın nüfus durumu¹⁴:

Kaza	hane	müslim	gayrimüslim	toplam
Bursa Kazası	16408	22836	12883	35709

Bu sayılar erkek nüfusa aittir. Hane sayısı 16408 olarak verildiğine göre, kabul gören 5 rakamı ile çarparsak Bursa kazasında ortalama 80000'in üzerinde insan yaşıyordu. Nitekim on yıl sonra yapılan genel nüfus sayımı bunu doğrular niteliktedir¹⁵.

Bursa Kazası	İslâm	Rum	Ermeni	Yahudi	diğer	toplam.
Erkek	46641	10702	4236	1281	838	60896
Kadın	45022	10584	3038	1303	835	60694

1885 yılına ait bir başka kayıta merkez kazada nüfus dağılımı verilmiştir¹⁶:

İslâm	Rum	Ermeni	Yahudi
89663	21286	3232	2584

: XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'ye gelen Vital Cuinet'e göre şehirde yaşayan 76303 kişiden 58902'si müslüman, 5158'i Ortodoks Rum'dur. Ermenileri Gregoryen, Katolik, Protestan olmak üzere üçe ayırmış, bunların nüfuslarını da 7541, 669, 234 olarak vermiştir. Yahudiler 2548, şehirde yaşayan yabancılar da 1251 kişi idi¹⁷.

1899 yılına ait salnamede şehirde nüfus durumu şöyleydi¹⁸:

İslâm	Rum	Ermeni	Bulgar	Yahudi	diğer	toplam
Erkek	erkek	erkek	erkek	erkek	erkek	erkek
Kadın.	kadın	kadın	kadın.	kadın	kadın.	kadın
23.735	2286	3514	-	1492	-	31013
24.318	2654	3614	-	1339	-	32233

1908 yılında Bursa kazasının toplam nüfusu 137653 idi. Kilometre kareye 52 kişi

¹⁴ 1288 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1872, s.117.

¹⁵ 1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1888, s.72; Kemal H.Karpat. "Ottoman Population Records and the Cencus of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, S. 9, 1978, s.264.

¹⁶ Stanford J.Shaw, "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire 1885-1914, Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, S.1 Ankara 1980, s.202.

¹⁷ Cuinet, *Turque D'Asie*, Paris, 1894, s.120.

¹⁸ 1315 Hüdâvendigâr Vilayeti Salname-yi Resmîyesi, Def'a 24, Bursa 1899, s.314-315.

düşmekteydi¹⁹.

Bir başka kayıta Bursa kazasının nüfusu aşağıda verilmiştir²⁰:

Erkek	kadın	toplam
68960	67939	136899

Daily Telegraph gazetesi tarafından 1912'de Geographia Ltd'e hazırlattırılan haritada kazada yaşayan Ermeni nüfus 14584 olarak verilmektedir. Ermeni nüfusunun bu kadar fazla görünmesi, Ermenilerle ilgili bilgilerin Ermeni Eksarlığı'nın sayıları esas alınarak yapıldığını göstermektedir²¹.

Mart 1914'de yapılan genel nüfus sayımı savaş öncesinde Osmanlı Devleti'nin nüfusunun belirlendiği en son sayım olmuştur. Bu sayımda da erkek ve kadın nüfus bağlı oldukları milliyet ve din içinde bütün olarak gösterilmiştir. Buna göre kazanın nüfusu şöyleydi²²:

	İslâm	Rum	Ermeni	diğer	toplam
Bursa Kazası	110301	24048	7402	5026	147777

British Foreign Office 1919 yılında Ermeni Eksarlığı verilerinin esas olarak bir istatistik hazırlamıştır²³:

	İslâm	Rum	Ermeni	Yahudi	Toplam
Bursa Livası	27000	90000	57000	11000	433000

Tabloda yer alan sayılar 1914 sonuçları ile karşılaştırıldığında, Rum ve Ermeni

¹⁹ 1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 34, Bursa 1908, s.195.

²⁰ 1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 35, Bursa 1909, s.98; Justin Mc Carthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi*, Çev. İhsan Gürsoy, Ankara 1995, s.23, 42, 58.

²¹ George Soteriadis, *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London, 1918, s.8.

²² BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-yi Umumiye Kalemî DH.SN.M. 40/ 11, (5-6); Meir Zamir, "Population Statistics of Ottoman Empire in 1914 and 1919", *International Journal of Middle Eastern Studies*, S. 17, 1987, s. 93; Stanford Shaw, "Ottoman Population Mements During the Last Years of the Empire 1885-1914, Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları I*, Ankara 1980, s.202.

²³ Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *International Journal of Middle Eastern Studies*, S.17, 1987, s.102.

nüfusunda abartı söz konusudur²⁴

2-Köyler

XIX yüzyıl ortalarında yapılan temettü sayımında Bursa kazasına bağlı köyleri aşağıda verilmiştir:

Ada²⁵.

Ahi²⁶.

Ahmed Bey²⁷.

Akça²⁸.

Aksu²⁹.

Aksungur³⁰.

Alişan³¹.

Alişar³².

Anarlı Dere³³.

Ayazma³⁴.

Baba Sultan³⁵.

Bademli³⁶.

²⁴ Azınlıkların devlet içindeki durumları için bkz. Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, Ankara 1989, s.186..

²⁵ BOA, Maliye Ngülnihal ezâreti ML.VRD.TMT. 7507.

²⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7510.

²⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7511.

²⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7372.

²⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7434.

³⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7527.

³¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7514.

³² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7537.

³³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7377.

³⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7390.

³⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7413.

³⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7560.

Balıklı³⁷.

Barak Fakih³⁸.

Beyşehir-Marmaracık³⁹.

Cumalı Kızık⁴⁰.

Canbazlar⁴¹.

Çağrısan⁴².

Çeltik⁴³.

Çongara⁴⁴.

Değirmenli Kızık⁴⁵.

Dere Kızık⁴⁶.

Dikencik⁴⁷.

Dimboz⁴⁸.

Dobruca⁴⁹.

Dürdane⁵⁰.

Ebe⁵¹.

Eğdir⁵².

³⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7494.

³⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7543.

³⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7458.

⁴⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7406.

⁴¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7425.

⁴² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7396.

⁴³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7512.

⁴⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7404.

⁴⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7440.

⁴⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7531.

⁴⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7493.

⁴⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7460.

⁴⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7552.

⁵⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7483.

⁵¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7403.

⁵² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7545.

Fidye Kızık⁵³.

Gölcük⁵⁴.

Göynüklü⁵⁵.

Gözede⁵⁶.

Hamamlı Kızık⁵⁷.

Hamidler⁵⁸.

Hasan⁵⁹.

Izvat⁶⁰.

İnkaya⁶¹.

İsa Bey⁶².

Karaman⁶³.

Kara Hızır⁶⁴.

Kara Balçık⁶⁵.

Kara Sel⁶⁶.

Kel Hasan⁶⁷.

Kestel⁶⁸.

⁵³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7436.

⁵⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7424.

⁵⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7474.

⁵⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7558.

⁵⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7417.

⁵⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7536.

⁵⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7513.

⁶⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7549.

⁶¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7488.

⁶² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7419.

⁶³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7380.

⁶⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7478.

⁶⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7480.

⁶⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7487.

⁶⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7435.

⁶⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7489.

Kozlu Viran⁶⁹.

Maskara Hasan⁷⁰.

Odancık⁷¹.

Penaşar⁷².

Samanlı⁷³.

Seç⁷⁴.

Selçukgazi⁷⁵.

Sırma⁷⁶.

Soğanlı⁷⁷.

Soğanlı Çavuş⁷⁸.

Susıgırlık⁷⁹.

Vakf-ı Susıgırlık⁸⁰.

1900 yılı itibariyle Bursa merkez kazısına bağlı köyler ve hane sayıları verilmiştir⁸¹:

Köyün adı	Hane	Nüfus	Köyün adı	hane	nüfus
Hüdavendigâr	180	713	Yalı Çiftliği	200	1289
Dobruca	47	222	Görükle	219	1815
İnkaya	34	197	Veledler	99	567
Çongara	40	227	Tepecik	111	810
Hamitler	90	397	Demirtaş	517	2616

⁶⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7557.

⁷⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7452.

⁷¹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7389.

⁷² BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7446.

⁷³ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7437.

⁷⁴ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7379.

⁷⁵ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7482.

⁷⁶ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7544.

⁷⁷ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7433.

⁷⁸ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7542.

⁷⁹ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7384.

⁸⁰ BOA, Maliye Nezâreti ML.VRD.TMT. 7385.

⁸¹ 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.269-272.

Çağrısan	54	319	İslahiye	33	118
Karaman	47	122	Süleymaniye	42	166
İhsaniye	102	359	Cihangir	47	290
Fethiye	85	408	Erenler	61	292
Geçit	37	186	Akça	80	438
Nilüfer	92	418	Nalınlar	52	245
Bademli	39	211	Kovacık	33	197
Barak Fakih	131	209	Gökuz	21	145
Dudaklı	45	214	Dumalı	8	55
Gölbaşı	47	199	Göktepe	60	284
Gölcük	88	586	Keles	146	632
Ayazma	62	240	Yenice Keles	23	124
Boşnak	68	249	Dağ Dibi	58	350
Aksu	121	603	Hüsniye	40	141
Gözede	89	437	Günü Budaklar	47	325
Kozlu Viran	109	568	Eyiceler	51	254
Baba Sultan	116	603	Sipahiler	62	270
Kayacık	60	373	Büyük Deliler	58	358
Serme	77	333	Küçük Deliler	51	290
Ağlaşan	24	122	Yağlı	58	294
Dimboz	98	507	Gönderet	48	253
Cumalık Kızık	158	828	Kirazlı	104	573
Hamamlı Kızık	77	450	Kızıl	40	224
İsa Bey	89	456	Mürseller	58	219
Kestel	83	409	Tozaklı	53	296
Kara Hıdır	61	293	Gökçe Viran	47	245
Çatal Tepe	72	455	Mesudiye	34	150
Narlı Dere	84	473	Üç Pınar	21	86
Ümit Alanı	88	353	Aksungur	34	176
Dere Çavuş	59	264	Izvat	54	236
Bilad-ı Yunus	118	585	Sultaniye	27	108
Hamidiye	52	222	Maskara Hasan	93	454
Çeltik	51	233	Amrut	54	251
Soğanlı	50	240	Yeniceabat	34	179

Alışar	50	255	Canbazlar	45	211
Şeyh	139	676	Ahi	62	263
Panayır	39	163	Mahmudiye	56	263
Hasan	54	234	Büyük Susıǵırlık	371	2384
Ada	84	386	Göynüklü	51	251
Fledar	392	2071	Dürdane	88	477
Kara Balçık	66	241	Selçuk Gazi	63	345
Odancık	72	366	Kel Hasan	154	936
Akçabat	55	345	Samanlı	116	441
Vakf-ı Susıǵırlık	96	433	Kazaklı	116	545
Eğdir	84	449	Dere Kızık	51	235
Fidye Kızık	109	474	Küçük Balıklı	72	352
Değirmenli Kızık	45	255	Teşvikiye	60	256
Sultaniye	30	159	Orhaniye	35	206
Osmaniye	51	253	Araba Yatağı	48	186
Kumluk Alamı	79	290	Saitabat	31	114
Misi	174	872	Cebel Yenicesi	48	305
Demirci	123	682	Çalı	187	950
Fotra	107	480	Nefs-i Kete	58	227
Tahtalı	159	959	Kayapa	241	1246
Hasan Ağa	218	965	Akçalar	221	1000
Abolyont	514	3338	Badırğa	65	323
Anahor	69	263	Zarafte	88	477
Büyük Balıklı	48	316	Tansarı	95	659
Ermiri	52	226	İnesi	88	475
Çeltik	19	62	Balat	20	85
Doğan	26	125	Has	52	247
Küplüye	66	232	Yörük Yenicesi	62	238
Ronkuş	45	252	Emirler Yenicesi	42	179
Avcılar	40	287	Eğrice	30	181
Eşkel	116	577	Yaman	18	85
Balyaz	69	466	Çamlık	29	159
Maksem Pınarı	25	155	İnegazi	14	71
Minareli Çavuş	45	181	Yaylacık	143	719

Kadriye	56	220			
---------	----	-----	--	--	--

3-Cumhuriyet Sonrası Nüfus

Bursa'nın vilayet olarak nüfusu 1927 yılında 142903 erkek, 156100 kadın olmak üzere 299003'ü buluyordu. Bunun 104396'sı vilayete bağlı kaza merkezlerinde, 194609'u da köylerde yaşıyordu. Bursa kazasındaki rakamlar aşağıdaki şekildeydi:

Şehir		Köyler		toplam	
Erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın
35894	41538	26798	29195	62682	70733

Şehirde yaşayan erkek nüfus % 46.4, köylerde n %47.5 iken, şehirde yaşayan kadın sayısı %53.6 , köylerde %52.5 idi.

Kazada doğum oranı % 37.9 verilmekle birlikte, bu sayı ihtiyatla karşılanmalıdır. 1925 yılında vilayete büyük miktarda göçmen gelmesi şüphemizi desteklemektedir. Bu yıllarda kazada doğum oranı % 13 dür .

20 Ekim 1935 nüfus sayımına göre kazada nüfus durumu⁸²:

Erkek	kadın	toplam	Nüfus yoğunluğu
69197	71747	140944	97

1940 yılında kazanın nüfus sayımındaki durumu:

Şehirde	Bucak ve köylerde	toplam
77498	72410	149008

1945 nüfus sayımına göre kazada nüfus durumu:

Şehirde	Bucak ve köylerde	toplam
85919	75128	161947

1945 nüfus sayımına göre merkez kazaya bağlı 141 muhtarlık vardı. Her muhtarlığa ortalama 12 km²lik bir alan düşüyordu. Ortalama nüfus ise 567 kişi idi. 1950'deki sayımda muhtarlık başına düşen nüfus 533 kişi idi⁸³.

⁸² Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1938-39, Ankara bty, s.52; Güner Bahtiyar, "Bursa'nın Nüfus Yapısı ve Yerleşimi", Bursa'nın Sanayileşmeve Çağdaş Kentleşme Sempozyumu Bildirileri 25-27 Eylül 1997, Bursa 1997, s.27.

⁸³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Nüfus Sayımı, Ankara 1955. s.84.

1950 yılındaki nüfus sayımı sonuçları⁸⁴:

şehir	köyler	toplam
103812	79933	

Merkez kazada bağlı köylerin 1940 ve 1955 yılları arasındaki nüfusları mevcuttur⁸⁵:

Köyler	1940			1955		
	erkek	kadın	toplam	erkek	kadın	toplam
Kaza merkezine bağlı köyler						
Ahmetbey	118	116	254	138	143	281
Aksungur	114	129	243	149	167	316
Araba Yatağı	425	366	791	400	410	810
Armutköy	113	134	247	142	134	276
Balat	55	64	119	52	47	99
Beşevler	150	152	302	160	177	337
Cumalı Kızık	448	474	922	484	500	984
Çağlayan	256	236	592	303	300	603
Çeltik	250	235	485	900	762	1662
Çukurca	132	160	292	303	204	407
Doğakça	247	230	477	306	199	622
Değirmenli Kızık	204	212	416	174	316	373
Dere Çavuş	158	171	329	193	215	408
Dobruca	142	138	280	144	152	296
Doğancı	208	236	444	240	232	472
Doğanköy	124	124	248	158	153	311
Fethiye	280	264	544	203	332	635
Fidye Kızık	328	338	666	333	350	683
Geçitköy	177	165	342	205	214	415
Gökçe Ören	139	148	287	151	140	291
Gümüş Tepe	388	434	822	376	411	787
Gündoğdu	640	656	1296	704	696	1400
Hamitler	281	288	569	276	243	519
Hüseyin Alanı	40	31	71	19	25	44
İnkaya	310	343	653	306	307	613
İhsaniye	85	88	173	122	98	220
Karaman	80	167	247	742	700	1442
Kirazlı	339	366	705	465	400	865
Küçük Balıklı	576	560	1136	2394	2229	4623
Minareli Çavuş	116	99	215	125	112	237
Mürsellers	158	161	319	170	164	334
Nilüfer	218	256	474	259	269	528
Odunluk	67	69	136	93	80	173
Samanlı	505	485	990	1120	1051	2171
Soğanlı	331	288	619	413	425	938
Sultaniye	34	30	64	64	43	107
Süleymaniye	52	66	118	36	30	66

⁸⁴ A.g.e., s.12.

⁸⁵ 1973 Bursa İl Yıllığı, Bursa 1973, s.54-57.

Uluçam	93	96	189	141	116	257
Tuzaklı	135	156	291	167	151	318
Vakıf	272	281	553	331	269	600
Yenice Abat	119	99	218	141	117	258
Yiğit Ali	156	193	349	205	181	386
Yunus Eli	377	419	796	454	426	880
Çalı Bucağı (b.m)	558	645	1203	678	679	1357
Alaattin Bey	272	367	539	266	214	480
Atlas	163	159	322	163	170	333
Dağ Yenice	158	184	342	160	152	312
Demirci	267	321	588	321	351	672
Ertuğrul	108	98	206	112	111	223
Güngören	217	205	422	251	229	480
Hasanağa	471	556	1027	561	569	1130
İnegazi	61	69	130	82	78	160
Kadriye	139	168	307	193	188	381
Kayapa	540	607	1147	560	580	1140
Korubaşı	226	248	474	269	257	526
Kuru Çeşme	73	90	163	87	119	206
Maksem Pınarı	169	193	362	201	179	380
Tahtalı	278	294	572	318	326	644
Üçpınar	55	68	123	90	77	167
Yaylacık	475	464	939	502	530	1032
Demirtaş Bucağı (b.m)	1173	1195	2368	1397	1318	2715
Alaşar	134	126	260	145	146	291
Avdancık	193	207	400	201	196	397
Dürdane	268	307	575	311	294	605
İsmetiye	542	597	1139	616	692	1308
Kara Balçık	159	160	319	193	194	387
Ovakça	194	221	415	236	228	464
Panayır	204	171	375	277	205	482
Seçköy	421	455	876	418	440	858
Selçuk Gazi	237	255	492	237	247	484
Görükle Bucağı (b.m)	735	803	1538	919	954	1873
Akçalar	627	704	1331	754	744	1498
Ayva	98	97	195	112	118	230
Badırğa	174	205	379	223	226	449
Başköy	324	345	669	238	230	468
Büyük Balıklı	168	160	328	189	171	360
Çatal Ağıl	156	151	307	193	178	371
Çaylı	127	119	246	157	143	300
Fadıllı	172	177	349	210	197	407
Gökçe	124	120	244	156	149	305
Gölyazı	658	674	1332	532	570	1053
İrfaniye	427	432	859	458	450	908
Karaca Oba	174	188	362	242	210	452
Konaklı	296	326	622	397	384	781
Özlüce	281	299	580	376	370	746
Ürünlü	184	185	369	229	218	447
Yolçatı	334	363	697	363	367	730
Gürsu Bucağı (b.m)	1351	1504	2835	1764	1812	3576

Ada	173	191	364	223	222	445
Ağaköy	169	155	324	241	227	468
Ağlaşan	101	126	227	125	133	258
Aksu	339	340	679	343	315	658
Alaçam	163	160	323	183	197	380
Baba Sultan	414	448	862	473	472	945
Barak Fakih	379	455	834	537	597	1134
Burhaniye	106	164	270	81	83	164
Cambazlar	162	106	317	167	175	342
Çatal Tepe	260	305	565	464	363	797
Dere Kızık	237	250	487	239	253	492
Dışkaya	351	429	780	353	384	737
Dudaklı	166	169	335	177	186	363
Erdoğan	402	389	791	390	378	768
Ericcek	120	118	238	109	102	211
Gölbaşı	91	96	187	203	207	310
Gölcük	274	322	596	315	296	611
Gözece	226	216	442	251	245	496
Hamamlı Kızık	165	209	374	211	236	447
Hasanköy	159	150	209	212	222	434
İğdir	227	283	510	242	299	541
İsabey	275	322	597	288	363	651
Kara Hıdır	174	180	354	207	227	434
Kayacık	157	191	348	155	151	306
Kazıklı	300	324	624	392	376	768
Kestel	629	610	1239	1196	1163	2359
Kozlu Ören	346	430	776	419	439	858
Kumluk Alanı	153	175	328	210	205	415
Lütfiye	130	153	286	160	174	334
Narlı Dere	264	275	539	306	306	612
Nüzhetiye	112	91	203	122	126	248
Orhaniye	157	169	326	206	190	396
Osmaniye	99	111	210	103	87	190
Saitabat	121	150	271	122	111	233
Sayfiyet	90	99	189	118	99	216
Serme	185	204	389	293	299	592
Seymen	17	8	25	251	236	487
Soğuksu	158	167	325	175	183	358
Şevketiye	192	204	396	190	191	381
Şükraniye	30	30	60	21	14	34
Turanköy	131	130	261	128	138	265
Ümit Alanı	322	325	647	333	366	699
Yağmurlu	100	88	188	96	86	182
Soğukpınar bucağı (b.m)	230	213	443	211	199	410
Bağlı	135	172	307	173	191	364
Büyük Deliller	165	204	369	161	291	452
Çaybaşı	151	138	289	194	178	372
Güney Bayırı	143	150	293	192	198	390
Güney Budaklar	225	231	456	314	238	552
Kara Islah	136	173	309	135	161	296
Küçük Deliller	265	310	575	321	330	651

Sefer İşıklar	103	112	215	118	157	255
---------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

4-İskân ve Göçler

Nüfus üzerinde bu kadar değişikliklerin olması sadece nüfus artışından kaynaklanmamaktadır. Son yüzyılda yaşanan hızlı toprak kayıpları başta Balkanlar olmak üzere, çeşitli bölgelerden nüfus akışına sahne olmuştur. Bu akın, şehir merkezinde yeni mahallelerin ve köylerin oluşmasını sağlamıştır. Yoğun göç alan Anadolu kentlerinden olan Bursa'da öncelikle göçe elverişli yerlerin yerel yöneticiler tarafından tespit edilip bildirilmesi istenmiştir⁸⁶.

Mahalle adı	nüfus	hane	Göçettiği yer
Ruşçuk	232	61	Rumeli
Selimiye	703	202	-
Vidin	161	49	-
Demirtaş	221	61	
Deveciler	143	32	
Kanberler	63	19	
Tırnova	103	25	
Cumalı Cedit	190	40	
Yıldırım	385	110	
Mecidiye	413	100	
Hıdırlık (Köstence)	361	97	
Vakfiye	325	84	
Molla Arap	414	102	
Namazgâh	255	60	
İhsaniye	72	17	
Alaca Hırka	65	15	
Köy adları	nüfus	hane	göç ettiği yer
Fethiye	292	62	
İhsaniye	91	39	
Ümit Alanı	211	50	
Ermiri	159	40	
Nilüfer	282	73	
Maksem Pınarı	105	25	
Geçit	120	35	
Boşnak	150	40	

1889 yılında Elma Çukuru ve Sığırcık Pınarı'nda muhacirlerin iskânı ile Süleymaniye ve Cihangir isiminde iki köy kurulmuş⁸⁷, Vilayet Meclisi'nin kararıyla

⁸⁶ BOA., Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Müdüriyeti DH.SN.M. 10/ 2, (1).

⁸⁷ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr, ŞD. MLK. MRF. 1549/ 65, (1).

yerleşimin temel unsurlarından olan caminin yapılmasına izin verilmişti⁸⁸.

Yukarıdaki rakamlardan anlaşıldığı üzere, Bursa kazası yoğun göç hareketine sahne olmuştur. Yerleştikleri mahalle adları, geldikleri yerler hakkında bazı bilgiler vermektedir. Arşiv vesikalarından edindiğimize göre Selanik⁸⁹, İştib⁹⁰, Kumanova'dan gelenler toplu göç hareketleri içinde yer almaktadır⁹¹.

Göç hareketlerinin bir takım problemleri de beraberinde getirdiği şüphesizdir. Göçmenlerin kendilerine gösterilen yerlere yerleşmeyip, başka yerlere gitmeleri yüzünden, Dahiliye Nezâreti gerekli önlemlerin alınması üzerinde önemle duruyordu. 1887'de Bursa'ya çok sayıda Batum muhacirinin geldiğinden, vuku bulacak firarların önüne geçilmesi isteniyor, müsamaha gösterenlerin şiddetle cezalandırılacağı bildiriliyordu⁹².

Balkan Savaşları sırasında Bursa'ya yoğun göç olmuştur. Gemilerle Mudanya limanına getirilen göçmenler buradan kara yoluyla yerleştirilecekleri alanlara nakledilmiştir. 1912-1913 yılları arasında Bursa'ya 18000 göçmen gelmiştir⁹³.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'ya büyük bir göç hareketi yaşandı. 1916 yılının Mayıs ayında vilayetlere gönderilen tamimde, muhacirlerin kendilerine tahsis edilen yerleri bırakıp gitmelerinin başı bozukluğa sebep olduğundan, bunların bulunup haklarında gerekli işlemlerin yapılması önemle vurgulanıyordu⁹⁴. Savaş yıllarında gelen Batum göçmenlerinin bir kısmı 1917'de Bursa kazasına yerleştirildiler⁹⁵.

Gayrimüslim vatandaşların 1.Dünya Savaşı nedeniyle daha güvenli bölgelere yerleştirilmeleri ya da kendi istekleriyle yurt dışına çıkışları, göç hareketlerinin ikinci

⁸⁸ BOA, Şura-yı Devlet Hülâsa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr ŞD.MLK.MRF. 1549/ 67, (1).

⁸⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Hukuk Kalemi DH.H. 70/ 17, (1).

⁹⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği DH.H. 30/ 14, (1).

⁹¹ BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi DH.SN.THR. 73/ 4, (1).

⁹² BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH. ŞFR. 72/ 13, (1).

⁹³ Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913, Ankara 1994, s.77.

⁹⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Tahrirat kalemi DH-SN.THR. 35/ 127, (1)..

⁹⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH-ŞFR. 72/ 121, (1).

aşamasını oluşturuyordu. Mayıs 1917'de vilayet dahilinde yerleştirilmek üzere Ayvalık'tan sevk edilen Rumlar Susıgırlık'ta bekletiliyordu⁹⁶. Ermenilerin yoğun bir şekilde bu ikinci grup içinde yer aldıkları görülmektedir. 1918 Aralık ayı sonlarında Ermeni Patrikanesi'nden bildirildiğine göre, daha önceden Kütahya'ya gitmiş olan 100 nüfus Ermeni'nin Bursa'ya trenle mi, yoksa İstanbul yoluyla gelmesinin uygun olacağı Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumimiyesi'nce Kütahya Mutasarrıflığı'ndan soruldu⁹⁷.

Dahiliye Nezâreti yerel yönetimlerin gayrimüslim vatandaşların kilise ve okullara el koymalarını önlemek için Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği 24 Aralık 1918 tarihli yazıda, Ermeni ve Rumların kilise ve okullarına el konulmamasını, eğer kendileri almak istemedikleri takdirde devralınabileceğini dile getiriyordu⁹⁸.

Dahiliye Nezâreti'nin 9 Ocak 1919 tarihli Bursa Vilayeti'ne gönderdiği yazıda, 5 Ocak günü Gülnihal vapuruyla, 200 ile 500 arasında Bursa ve Mudanyalı Rum ve Ermeni'nin geldiği, diğerlerinin sevklerinin Mudanya ve Gemlik iskelelerinden yapılacağı belirtiliyordu⁹⁹. Nezâret, 20 Ocak'ta vilayete gönderdiği telgrafta, yerlerine geri gelen Ermenilere mallarının tesliminin talimatnamenin onuncu maddesi uyarınca yapılması gerektiğini bildiriyordu¹⁰⁰.

İşgalle birlikte Vilayet Göçmen Müdürü Faik görevden alınarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Başkanı Yeşilizâde Aziz Nuri atandı. 7 Mayıs 1921'de İslâm Göçmenlere Yardım Heyeti kuruldu. Heyetin başkanı Dr. Abdullah Paşa idi. Vilayet İdare Meclisi Üyesi Hafız Halit, Vilayet Encümen Üyesi Hafız Necip, Belediye Meclis Üyesi Değirmenci Ömer, Bilad-ı Yunus köyünden Kâmil, Dere Kızıklı Hacı Şerif Mehmet, Ticaret Odası Üyesi Hacı Hasan, tacir Hacı Ali Paşazâde İbrahim, Koca Bıçakçızâde Ahmet yönetim kurulu üyesiydiler. Yönetim kurulu üyeleri her gün öğleden sonra

⁹⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH-ŞFR. 75/ 268, (1).

⁹⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 94/ 198, (1).

⁹⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 94/ 231, (1).

⁹⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 95/ 88, (1).

¹⁰⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 95/ 178, (1).

Göçmen İdaresi'nde toplanıp, belediyeden verilen yardımı dağıtıyorlardı. Para yardımları İtibar-ı Milli Bankası aracılığıyla yapılıyordu¹⁰¹.

Yunanlılar Ocak 1921'de Bilecik'ten 4000 Rum'u Bursa'ya getirip, şehirdeki Türk okullarına yerleştirdiler¹⁰². Yunanlıların hıristiyan halkı şehre yerleştirmeleri şubat ayında da devam etti. Setbaşı'nda yeni Mektep, Çekirge'de Servinaz Hatun ve Batyan otelleri göçmen hıristiyanlarla dolu idi¹⁰³.

Bursa kazasında gerçekleşen göçler ve bunların tarih sırasına göre durumları (erkek-kadın) verilmiştir¹⁰⁴:

1921		1922		1923		1924		1925		1926		1927	
180	130	134	97	335	351	377	328	1398	1340	384	443	377	328

C Evlilik

Cumhuriyet sonrasında 1927-1950 yılları arasında evlenme istatistikleri mevcuttur. Bu istatistikler kaza merkezleri itibariyle düzenlenmiştir. 1927-1950 yılları arasında şehirde gerçekleşen evlilikler aşağıda verilmiştir¹⁰⁵:

1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
930	878	890	945	1000	1019	964
1934	1935	1937	1938	1939	1940	1941
963	1079	1248	1270	1546	1512	1596
1942	1943	1944	1945	1946	1947	1950
1547	1550	1684	1697	1983	1934	2015

D-Boşanmalar

Boşanma konusunda vilayet çapında istatistik düzenlenmiştir. 1930-1950 yılları arasında vilayetteki boşanma durumu aşağıda verilmiştir¹⁰⁶:

¹⁰¹ Eğilmez, a.g.e., s.136.

¹⁰² ATASE Arşivi, K.631, D.262, F.8.

¹⁰³ ATASE Arşivi, K.684, D.129, F.145.

¹⁰⁴ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1929, Ankara 129, C.II, s.64.

¹⁰⁵ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı,1938-1939, İstanbul byy..s 81;

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Vilayet ve Kaza Merkezlerinde Evlenme İstatistikleri 1932-1958, byy, bty, s.5-7; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus İstatistikleri 1938-1951, Ankara 1953, s.10.

¹⁰⁶ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1939-40, Ankara bty, s.101; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus İstatistikleri 1938-1951, Ankara 1953, s.45.

1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
138	115	127	128	160	148	212
1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
213	189	195	217	278	233	295
1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
287	276	268	314	334	396	342

Boşanma olaylarında artış görülmektedir. Boşanma diğer illere göre daha fazla olup, bilhassa kaza merkezlerinde artış göstermektedir. Bu artış 1950'den sonra da devam etti. 1956'da 514 boşanma oldu. Daha sonraki yıllarda kısmi bir azalma görüldü ise de, bu sayı 400'den aşağı inmedi.

E-Ölümler

1- Cumhuriyet Öncesi Mezarlıklar

Şehirde belirleyebildiğimiz beş Türk mezarlığı vardı. Zindankapı, Hazret-i Emir, Deveciler, Araba Yatağı, Sultan Murad-ı Sani mezarlıkları idi¹⁰⁷. 1922 Haziran ayında bu mezarlıklarda görevlendirilmek üzere üç bekçi tayin edilmişti. Maaşların hayrat-ı şerife müteferrikası tertibinden verilmesi isteniyordu. İpekiş Fabrikası'nın yanındaki alan Yahudi Maşatlığı idi¹⁰⁸.

2- Cumhuriyet Sonrası Ölümler

1938-1947 yılları arasında şehirde ölenlerin sayısı hakkında düzenlenmiş istatistik mevcuttur¹⁰⁹:

Cinsiyet	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Erkek	1100	891	1048	1062	1342	1153	1087	949	916	840
Kadın	924	654	925	1037	1059	983	895	817	805	894
Toplam	2024	1745	1971	2099	2401	2146	1982	1766	1721	1834

Yine aynı yıllarda ölümlerin gerçekleştiği yerler, erkek ve kadın sayıları ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir¹¹⁰:

¹⁰⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İ.UM. 7-5/ 1-8, (1).

¹⁰⁸ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 223/ 192, (1).

¹⁰⁹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Nüfus Hareketleri İstatistikleri 1938-51, Ankara 1953, s.142.

¹¹⁰ A.g.e., s.261.

Yıllar	evlerinde ölenler		Devlet Hastanesi'nde ölenler		Askeri Hastane'de ölenler	
1938	893	818	189	105	18	1
1939	681	700	193	153	17	1
1940	846	821	170	103	30	1-
1941	855	910	163	127	44	-
1942	1009	946	219	113	114	-
1943	775	853	278	140	100	-
1944	791	751	232	143	64	1
1945	693	693	238	124	18	-
1946	-	-	-	-	-	-
1947	734	775	195	119	11	-
1948	768	827	220	124	-	-
1949	751	777	275	133	24	1

1939-1942 yıllarında şehirde hastalıklardan ölenlerin istatistiği yapılmıştır. Bu istatistikte solunum yolu hastalıkları önemli bir yer tutmakta idi. 1937 yılında 121, 1939'da 216, 1942'de 235 kişi vefat etti.

İkinci önemli hastalık verem idi. 1937'de 65 ölüm gerçekleşti. Altı yıllık dönem içinde en yüksek ölüm 70 kişi ile 1940'da oldu.

Kara humma ve tifo hastalığından ölenlerin sayısı incelenen dönemde birbirine yaklaşık değerlerde olup, 8-12 arasında değişiyordu.

Çiçek, kızıl, boğmaca hastalıklarından ölenlerin sayısının toplamı 20 kişiyi geçmiyordu. Veba ile ilgili ölüm vakasına rastlanmadı. Bunların dışında diğer bulaşıcı hastalıklardan 1939'da 41, 1942'de 33 kişi öldü.

Çeşitli kanser hastalıklarından ölümleri de göz ardı etmemek gerekir. 1937'de bu hastalıktan ölen 27 kişi iken, bu sayı 1942'de 37 kişiye yükseldi¹¹¹.

Bulaşıcı hastalıklar dışında kalp hastalıkları da önemli bir tutuyordu. 1937 yılında 266 kişi kalp hastalıklarından ölerken, 1942'de bu sayı 333 ulaştı.

¹¹¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s. 98.

İshalden ölenler 1937'de 137, 1942'de 378 idi. İçme suyu ve kanalizasyon şebekesinin yetersizliği bu hastalıktan ölümlerin artmasına neden olmaktadır¹¹².

F-Hapishaneler

Cumhuriyet sonrası mahkumlara ait 1929 yılında bir istatistik düzenlenmiştir. Bu istatistikteki bilgiler vilayetin tümünü kapsamaktadır¹¹³.

Suç miktarı			sanıklar					
			yakalananlar			Firariler		
1926	1927	1928	1926	1927	1928	1926	1927	1928
1179	1267	1164	1425	1642	1625	36	68	5

Aynı yıllara ait tutuklu ve bir suçtan mahkum olanların istatistiği de hazırlanmıştır¹¹⁴.

1927'den beri bulunanlar				1928'de hapse girenler				1928'de hapisten çıkanlar			
Tutuklular		mahkumlar		tutuklular		mahkumlar		tutuklular		mahkumlar	
Erkek	Kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın
86	5	630	9	745	33	1763	151	729	37	1785	

G-Dergâhlar

Bursa'da fetihten sonra (1326) tasavvuf hayatı büyük bir gelişme göstermiştir. Bir çok tarikat şehirde faaliyetlerini sürdürmüş, halkın da tarikatlara ilgi göstermesi bu gelişmeyi etkilemiştir. Bursa'da tespit edebildiğimiz dergâh ve bunların bağlı olduğu tarikatların isimleri aşağıda verilmiştir¹¹⁵:

Dergâhın adı	bağlı olduğu tarikat	bulunduğu mahalle
Moralı	Halvetiye-Mısıriye	Veli Şemseddin
Karabaş Veli	Kadiri	Veli Şemseddin
Haraçsızâde	Bilinmiyor	Kavaklı
Kasaplar	Ahi Şemseddin	Alaca Mescid
Nakşibendi	Nakşibendi	İmaret-i İsa Bey
Ger Aşikân	Nakşibendi	Serpınar
Özbekiye	Nakşibendi	Serpınar
Narlı	Halveti	Narlı
Kadiri	Kadiri	Hoca Taşkın
Zeyniler	Kadiri	Zeyniler

¹¹² A.g.e., s.99.

¹¹³ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1929, C.II, Ankara 1929, s.100.

¹¹⁴ A.g.e., s.106.

¹¹⁵ Mezhepler için bkz. Ethem, Ruhi Fiğllalı, Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri, İstanbul 1986; s.72; Abdülkadir, Bursa Rehberi, İstanbul 1923, s.57; Mustafa Kara, " Bursa Mevlevihanesi ve Ahmet Cenani Dede Vakfıyesi", Türkiye Araştırmaları Dergisi, C.II, S.2, Mayıs 1996, s.155-165.

Kara Kadı	Halveti	Kara Kadı
Hacı Şaban Veli	Şaban Veli	İshak Şah
Üçkuzular	Halveti	Üçkuzular
Çarşamba	Halveti	Ali Paşa
Seyyid Usûl	bilinmiyor	Bayezid Paşa
Eşrefi	Kadiri	İncirli
Hikmetoğlu	Halveti	Hoca Cafer
Şeyh Ahmet İzzi	Halveti	Molla Gürani
Nakşibendi	Nakşibendi	Darphane
Kuzulu	Kadiri	Ayvalık
Agâh Efendi	Kadiri	Ayvalık
Nakşibendi	Nakşibendi	Kadem Eri
Karabaş	Kadiri	Başçı İbrahim Bey
Sadiye	Sadi	Bab-ı Zemin
Dergâh	Halvetiye	Hazret-i Üftade
Henderu	Kadiri	Tefrikiye
Numaniye	Kadiri	Veled-i Saray
Münze-i Abdullah	Nakşibendi	Sarı Abdullah
Baba Zakir	Sadi	Baba Zakir
Said Nasır	Nasiri	Hıdırlık
Umurbey	-	-

H-Cemiyetler

1-Cumhuriyet Öncesi Dönem

a-Cemiyet-i Tedrisiyye-yi İslamiye

Esnaftan isteyenlere Türkçe okutup yazdırmak, hesap öğretmek amacıyla Yusuf Ziya Ahmet Muhtar (Gazi Ahmet Muhtar Paşa) ve Namık Kemal Beylerin öncülüğünde 1865’de Cemiyet-i Tedrisiyye-yi İslâmiye İstanbul’da kuruldu¹¹⁶.

1916’da cemiyet Bursa’da şube açtı. Başkanlığına emekli Ferik Selami Paşa seçildi. Dahiliye Nezâreti tarafından vilayete yazılan yazıda, cemiyet için gerekli kolaylığın gösterilmesi isteniyordu¹¹⁷.

Cemiyet, faaliyetlerini Cumhuriyet’in ilânından sonra da sürdürmekle birlikte Bursa şubesinin çalışmaları hakkında bilgimiz yoktur¹¹⁸.

¹¹⁶ Necdet Hayta, “Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye”, Eğitim Dergisi, S.5, 1993, s.398.

¹¹⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye, DH.İ.UM. 17/ 5. (1).

¹¹⁸ Hayta, a.g.m., s.341.

b-Terakki-yi Maarif İttihad-ı Muallimin Cemiyeti

Sabah gazetesinin 14 Haziran 1910 tarihli nüshasında Terakki-yi Maarif ve İttihad-ı Muallimin Cemiyeti'nin kurulduğu ve beyannamesinin yayınladığından söz ediliyordu. Adı geçen beyanname üzerine, Maarif Nezâreti'nin yaptığı tahkikat neticesinde Sadaret'e gönderdiği yazıda, cemiyetin Bursa'da kurulduğu ancak, nizamnamesinin iki, dört, yedi on, yirmi ikinci maddelerinin maarif ve okullarla ilgili kurallara aykırı olduğundan kapatıldığı bildiriliyordu¹¹⁹.

c-Milli Muallimler Cemiyeti

Bursa'da 1918 yılında Milli Muallimler Cemiyeti adıyla kurulan cemiyetin amacı nizamnamesinde "gençliğe harsi bir terbiye ile medeni ve asri bir zihniyet" kazandırmak şeklinde açıklanıyordu. Cemiyet bir meslek kuruluşu olduğu için şahsiyet ve siyasetle uğraşmamayı kendisine ilke edinmişti. Üyelerinin görgü ve bilgilerini arttırmak için cemiyet gece dersleri açıyor, konferanslar düzenliyordu¹²⁰.

Cemiyete üye olabilmek için hem giriş ücreti, hem de aylık aidat vermek gerekiyordu. Yedi kişilik bir idare heyeti her ders yılı başında oy çokluğuyla seçiliyordu. Seçilen bu heyet kendi arasında başkan, kâtip ve veznedar atıyordu. İdare heyeti haftada bir kere toplandığı gibi, lüzum görüldüğünde bir araya gelebiliyordu. Başkan her toplantı sonunda gelecek toplantı da ele alınacak konuyu bildiriyordu. Bundan başka üç haftada bir genel kurul toplantısı vardı. Olağan üstü durumlarda idare heyeti tarafından genel kurul toplantıya çağrılıyordu. Genel kurul isterse idare heyetinden geçmiş dönemlere ait açıklama isteyebiliyordu. Genel kurulda görüşülecek konular, idare heyeti tarafından hazırlanıyor, üyelerin verdikleri dilekçeler de göz önünde bulunduruluyordu.

Cemiyet çalışmalarını iki şekilde düzenliyordu. Kültür kongresinde üyelerle davetlilerden başka kimse bulunmuyordu. İlmi kongreye vatandaşlar da katılabiliyordu. Kongrelerin düzenleniş tarihleri genel kurul toplantılarında ele alınarak kararlaştırılıyordu.

¹¹⁹ BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Hülâsa Kayıt Defterleri Maarif ŞD.MKL. 226/ 23 (1).

¹²⁰ Bursa Muallimler Cemiyeti, Bursa 1918, s.4.

İdare heyetine güvensizlik halinde, kayıtlı üyelerin dörtte birinin imzasıyla başkanlığa bir önerge verilebiliyor, üyelerin üçte birinin bulunduğu toplantıda, mevcut üyelerin otuzdan fazlasının alacağı güvensizlik kararı ile idare heyeti feshedilebiliyordu. Fesih kararından sonra, yeni idare heyeti seçilene kadar, eski heyet görevini sürdürüyordu¹²¹.

d-Tarih-i Osmani Encümeni Hüdavendigâr Şubesi

Bursa ve çevresinde tarihi eserlerin korunması ve bunların tanıtılması için Mekteb-i Sultani Müdürü Sami, aynı okulun Medeni Hukuk Öğretmeni Behçet, Evkaf Müdürü Ali Cemal öncülüğünde 1911 yılında Tarih-i Osmani Encümeni Hüdavendigâr Şubesi kuruldu¹²².

Bu şubenin faaliyetlerini daha iyi yürütebilmek gayesiyle şubenin talimatname yayınlaması, idare heyetinin belirlenmesi 1918 yılında Dahiliye Nezâreti'nce isteniyordu¹²³.

e-Reşadiye Darülacezesi

İdare-yi Umumiye-yi Vilayat Kanunu'nun yetmiş sekizinci maddesinin üçüncü fıkrası gereğince, vilayet hususi idarelerine bağlı olmak üzere, çeşitli vilayetlerde darülacezelerin kurulması kararlaştırıldı. Vilayet Meclisi Fevkalâde Encümeni'nin 3 Ağustos 1913 tarihli yazısında, bundan dört sene önce, vilayet merkezinde Bursa Himaye-yi Fukara Cemiyeti tarafından Darülaceze kurulduğu belirtiliyordu¹²⁴.

Fakir, perişan durumda olan kadın ve erkekler vilayet polis teşkilatı tarafından araştırıldıktan sonra, bakacak kimsesi, geçimini temin edecek geliri olmayanlar darülacezeye alınıyordu. Darülacezeye alınacak olanların kesin sayısı belli olmayıp, bütçenin durumuna göre, artıp azalabiliyordu.

¹²¹ A.g.e., s.7-8.

¹²² BOA, Dahiliye Nezâreti, İdare Kalemi, DH.İD. 26-1/ 41 (3).

¹²³ Aynı belge, (2).

¹²⁴ Hasan Feyzi, Hüdavendigâr Reşadiye Darülaceze Talimat ve Teferruatı, Bursa 1914, s. 6.

Darülacezeye gelen yaşlılar önce doktor kontrolünden geçerek, bulaşıcı bir hastalıkları olup olmadığı belirleniyordu. Cüzzamlı veya ruhsal hastalıklara sahip olanlar tedavi edilmek üzere İstanbul'a gönderiliyor, bulaşıcı hastalığı olanlar da hastahaneye sevk edilerek tedavilerinden sonra kabul ediliyordu.

Darülacezede kalanlar izinsiz olarak dışarı çıkamıyorlar, kendileri için ayrılan yerler dışında izinsiz bulunamıyorlardı. Darülacezede kalan yakınlarını ziyaret etmek isteyenler müdürün belirleyeceği gün ve saatte ziyaret edebiliyorlardı¹²⁵.

Vali Abbas Halim Paşa'nın imzası bulunan nizamnamede, darülacezenin gelir kaynakları, tiyatrolardan alınan vergiler, dernek adına düzenlenen konser ve müsamerelerden elde edilen gelirler, vilayette sattırılan yardım makbuzları, vilayet hususi bütçesinden sağlanan yardımlardı. 23 Şubat 1913 tarihli irade-yi seniyyede tahsisat-ı fevkaladeden altmış bin kuruşun darülacezeye aktarılmasına izin veriliyordu¹²⁶.

Ocak 1914'de Darülaceze yazışmalarından posta ücreti ödenmemesi kararlaştırıldı¹²⁷.

f-Bursa İnas Terakki Cemiyeti

1913'de faaliyetlerini sürdüren cemiyet hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Cemiyet bünyesinde kurulan Terbiye-yi Etfal Mektebi 1913 yılının Eylül ayında öğretime başlamıştı¹²⁸.

g-Türk Ocağı

12 Kasım 1913'de kurulan Bursa Türk Ocağı'nın amacı "Türklük aleminde sosyal ve inkılâp esasları hazırlayarak; milli terbiye, ilmi, iktisadi ve sosyal seviyeleri yükseltmek, mazisini, geleneğini, milliyetini idrak eden vasıfları kazandırmaya çalışma" olarak özetleniyordu. Amacına ulaşmak için şubeler, mektepler açıyor, konferanslar düzenliyor, kitaplar neşrediyordu. Ayrıca, çeşitli meslek temsilcileri ile görüşüyor, iktisat

¹²⁵ A.g.e., s.5.

¹²⁶ A.g.e., s.10.

¹²⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı DH.İD. 169/ 7, (1).

ve ziraati teşvik ediyor, bu gibi kuruluşların gelişmesi için elinden gelen yardımı yapıyordu. Bursa Türk Ocağı, tüzüğünde siyasi parti ve kuruluşlara alet olmayacağını açıkça belirtiyordu¹²⁹.

Türk Ocağı'na üyelere iki kişinin tavsiyesi, idare heyetinin alacağı kararla üye olunuyordu. Üyelikte cinayet ve haysiyet kırıcı bir suçtan mahkum olmamak ve yirmi yaşından aşağı bulunmamak aranan şartlardandı. Üyelik iki grupta toplanmıştı. Asil üyeler vazife ve mesleğine zarar vermeyecek surette, Türklük adına ve kudreti dahilinde idare heyetinin verdiği görev ve sorumluluklardan kaçınmazdı. Gerek toplantı ve gerekse toplantı dışında ocağın haysiyet ve vakarını muhafazayla yükümlüydü. 1915 yılında üyeler iki kuruş aidat veriyorlardı. Diğer üye grubu da fahri üyelerdi. Bunlar Türklüğe ve Bursa Türk Ocağı'na maddi ve manevi yardımda bulunabilecek kişilerden seçiliyordu. Bunların ocak işlerinde ve idare heyeti seçiminde hiçbir etkisi yoktu.

Ocağın yönetimi istişare ve idare heyetlerinden oluşuyordu. İstişare heyeti on beş günde bir toplanıp, ocağın gelişmesi ve başarısı konusunda görüşmeler yapıyordu. İdare heyetinin hesaplarını inceleyerek genel kurula bilgi sunuyordu¹³⁰.

Yedi kişiden meydana gelen idare heyeti genel kurul tarafından seçiliyordu. İdare heyeti seçimi için istişare heyeti sene sonunda on dört adayı seçimle belirleyip, genel kurula bildiriyordu. Her üye bir tek oya sahipti. Birden fazla oy kullanamıyordu. Genel kurul da seçilen adaylar dışındaki üyelere de oy vermekte serbestti. Ocağın idari işlerinin yanında, bütçenin hazırlanması, bağış toplanması idare heyetinin sorumluluklarının arasındaydı. Heyet kendi içerisinde başkan, başkan vekili, kâtip ve mali işlerle görevli muhasip atıyordu. Alınan kararlar deftere işleniyor, toplantıda bulunan üyeler tarafından imzalanıyordu. Muhalefet eden üyeler de muhalefet gerekçelerini belirtmek zorundaydılar. İdare heyeti tarafından verilen kararlar her ayın başı ve on beşini izleyen Cuma gelerinde yazılı olarak okunuyordu. Türk Ocağı Nizamnamesi'ne uymayanların, üç

¹²⁸ Hüdavendigâr, 28 Eylül 1913.

¹²⁹ Bursa Türk Ocağı Nizamnamesi, Bursa 1915, s.2-3.

¹³⁰ A.g.e , s.5-7.

ay boyunca aidatlarını ödemeyip, idare heyetinin ihtarlarını dikkate almayanların kayıtları idare heyeti kararıyla siliniyordu¹³¹.

h-Avcılar Kulübü

Hüdavendigâr Valisi İsmail Hakkı'nın himayesinde 3 Mart 1918'de Avcılar Kulübü kuruldu. Kulübün bir buçuk metre uzunluğunda, bir metre genişliğinde kırmızı atlas üzerine beyaz işlemeli, üzerinde Bursa Avcılar Kulübü yazılı bayrağı ve bu bayrağın sırma işlemeli saçakları vardı¹³².

Av hayvanlarının sayı ve çeşitlerinin artırılmasına çalışmak; avlanmanın yasak olduğu zamanlarda avcılığa, av hayvanlarının satılmasına engel olmak, avcılık konusunda halkın görgü ve tecrübesini geliştirmek, hastalıklı hayvanların yok edilmesini sağlamak, kullanılan av köpeklerinin cinslerinin ıslahına gayret etmek, bu işle uğraşanları teşvik etmek, yılda en az iki defa geziler düzenleyerek, bu geziler sırasında zararlı hayvanlar tespit edildiğinde süreklilikle avları başlatmak kulübün amaçları arasında yer alıyordu.

Avcılar kulübünün üyelik statüsü Türk Ocağı ile aynı idi. Her yıl temmuz ayının başından ağustos ayının on beşine kadar asil üyelere gelir seviyesine göre, üç grupta yıllık abone bedeli toplanıyordu. Birinci grup üç yüz kuruş, ikinci grup iki yüz kuruş, üçüncü grup da yüz kuruş ödemekle yükümlüydü. Abone bedellerini şubat ayının sonuna kadar yatırmayanların kayıtları siliniyordu. Bu kişiler eğer üyeliğe devam etmek isterlerse, abone bedelinin iki mislini yatırıp kayıtları yenileniyordu. Kulübe girmek isteyenler abone bedelinden başka, bir defaya mahsus olmak üzere, giriş ücreti ödüyorlardı¹³³.

Her sene nisan ayının on beşinde yapılan genel kurul toplantısında idare heyetinin bir yıllık gelir ve gideri müzakere ediliyordu. Zorunlu hallerde idare heyeti toplantı günlerini ayrıca bildiriyordu. Bin kuruştan fazla gider idare heyetinin tasdiğiyle gerçekleşebiliyordu. İdare heyeti, günü belirtilmemekle beraber, haftada bir defa toplanıyordu.

¹³¹ A.g.e., s.13-15.

¹³² Bursa Avcılar Kulübü Nizamnamesi, Bursa 1918, s.3-6.

¹³³ A.g.e., s.7-9.

Kulübün dağılması halinde, borçlar belirlendikten sonra, kalan paranın hayır cemiyetlerine bırakılması nizamnamede belirtilmişti¹³⁴.

ı-Aydın Vilayeti Muavenet Cemiyeti

Haziran 1919'da bazı kadınların İstanbul'dan Bursa'ya gelip, Aydın Vilayeti Muavenet Cemiyeti adı altında İzmir muhtaçlarına yardım topladıkları haber alınmıştı. Vilayet Dahiliye Nezâreti'ni bunların çalışmaları hakkında bilgilendirmişti. Dahiliye Nezâreti'nden 4 Haziran 1919 tarihinde vilayete gelen yazıda, bu cemiyetin yardım toplama yetkisi olmadığından, kadınların faaliyetlerinin engellenmesi isteniyordu¹³⁵.

j-İttihat ve Terakki Bursa Şubesi

İttihat ve Terakki Fırkası iktidardan çekildikten sonra, Bank-ı Osmani'nin bu binaya taşınmak istemesi üzerine, Dahiliye Nazırı Şerif Paşa'nın 18 Ocak 1920 tarihli yazısıyla bina boşaltıldı¹³⁶. Meclis-i Vükelâ'nın 30 Ağustos 1920 tarihli kararıyla, binanın 30000 lira değerle satılması uygun görüldü¹³⁷.

k-Kızıl Hançer Cemiyeti

1920 yılı Nisan ayında Bursa'da Kızıl Hançer Cemiyeti kurulduğuna ilişkin söylentiler çıkmıştı. 56 Fırka Kumandanlığı'na yapılan araştırmada, Bursa'da böyle bir cemiyet kurulmadığı, cemiyetle ilgisi olduğu söylenen Fabrikatör Osman'ın oğlu Emin'in böyle bir cemiyetle ilgisinin bulunmadığı saptandı¹³⁸.

2-Cumhuriyet Sonrası Dönem

a-Bursa Sanayi Birliği

Zanaat erbabı arasında birliğin sağlanmasını, sanayinin gelişip ilerlemesini amaçlayan Bursa Sanayi Birliği, 23 Nisan 1934 tarihinde kuruldu. Birliğe girebilmek için

¹³⁴ A.g.e., s.10.

¹³⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 53-2/ 1, (1).

¹³⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH-İ.U.M. 7-4/ 1-60, (1).

¹³⁷ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları MV. 220/ 42, (1).

¹³⁸ ATASE Arşivi, K.914, D.6, F.13-6.

Türk vatandaşı olmak, 18 yaşını tamamlamış bulunmak, cinayetten mahkum ve kamu hizmetlerinden men edilmemiş olmak gerekiyordu. Birlik üyeliği daimi, fahri ve tabii olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Daimi aza, birliğe giriş ücreti ve aidat ödeyen üyelere. Birliğe girişiyle kendisinden fayda umulan aza, fahri üye olarak kaydediliyor, aidat alınmıyordu. Sanayi ile ilgili kurumların yöneticileri, banka müdürleri birliğin tabii üyeleriydiler¹³⁹.

Bir sene müddetle genel kurul tarafından seçilen 9 kişilik bir heyet idare heyetini oluşturuyordu. Sanayiye ait yayınları izleyerek, gelişme ve ilerlemeleri üyelere bildirmek, bilgi ve tecrübelerinden istifade edilebilecek kimseleri genel kurula davet etmek, birlik ile çeşitli kurum ve kuruluşlar arasında ilişkilerin geliştirilmesi idare heyetinin görevleri arasındaydı. Genel kurul, idare heyeti başkanını sanata mensup azadan seçilebileceği gibi, itimat edilen bir zat olduğu takdirde, ücretle dışarıdan da atayabiliyordu. Başkanın idari görevleri yanında, gelir ve giderlerin nizamname hükümlerine göre uygulanmasından da sorumluydu. İdare heyetinde istifa veya diğer sebeplerden boşalma olursa, genel kurulun yaptığı seçimde en çok oyu kazanan üye heyete giriyordu.

Her sanayi dalında kendi sanayiini temsil etmek üzere, üçer kişilik sanayi encümenleri tesis ettirilmişti. Encümenlerin kurulabilmesi için, her sanayi dalından en az beş kişinin kayıtlı bulunması şarttı¹⁴⁰.

Yapılan davet üzerine, her yıl üye sayısının yarısından bir fazlasının hazır bulunması halinde, genel kurul toplanıyordu. Üyelerin verdikleri teklifleri değerlendirerek karara bağlıyor, idare heyetinin bir senelik yaptığı işleri görüşüyor, verilen raporları değerlendirerek onaylıyordu.

Birliğin gelirleri girişte alınan duhuliye ücretinden başka, dokuma fabrikalarından her makine için 30 kuruş aylık aidat, zanaat şubelerinden alınacak aidat, birlik adına

¹³⁹ Bursa Milli Sanayi Birliği Nizamnamesi, Bursa 1934, s.3.

¹⁴⁰ A.g.e., s.6.

düzenlenecek sergi, müsamere, yayınlanacak gazete, dergi gelirleri ve bağışlardan oluşuyordu¹⁴¹.

b-Bursa Barosu

Avukatların oluşturduğu bir meslek kuruluşu olan baro, avukatlık yapacak olanların görev ve sorumluluklarını 1936 yılında yayınladığı nizamname ile belirlemekteydi¹⁴². Her yıl ocak ayının ilk haftasında barolar tarafından avukatların isimleri belirtiliyordu. Avukatlık mesleğine yeni başlayanlar, baro başkanlığına durumlarını belirten dilekçeleriyle baş vuruyorlardı. Yapılan araştırma sonunda, adayın kabul edildiğine dair karar Adliye Vekaleti'ne bildiriliyordu. Baroya kabul edilen avukat, 1936 yılında giriş ücreti on lira, aidat olarak da bir ile üç lira, kurumdan istediği belge için de bir lira ödüyordu.

Genel kurul her yıl ocak, mayıs, eylül aylarında olağan toplanıyordu. Baro başkanı, başkan yardımcısı ve inzibat meclisini seçmek, inzibat meclisininin havale ettiği konuları karara bağlamak, bütçenin görüşüldükten sonra onaylanmak, baronun faaliyetlerini daha iyi şartlarda sürdürebilmek için gelir temin etmek bu kurulun görevleri arasındaydı¹⁴³.

Baro genel kurulunun bir yıl süre ile seçtiği başkan, başkan vekili ve üyelerden oluşan meclise inzibat meclisi deniliyordu. Bu mecliste bulunan üye sayısı baroda kayıtlı üye sayısı ile orantılı olup, kayıtlı üye otuz ise, meclis beş kişiden, altmıştan fazlaysa on kişiden ibaretti. Meclis haftada bir toplanıp, baronun idare ve maliyesini kontrol etmek, baro levhasını hazırlamak, avukatlık mesleğinin gerektirdiği şartları üyeler arasında uygulatmak, üyelerden yardıma muhtaç olanlara Teavün Ssındığı ile yardım toplamak, bir senelik gelir ve gider hesabını hazırlayarak genel kurula sunmak, ilmi ve mesleki konferanslar tertip ederek meslekdaşları bilgilendirmekle yükümlüydü¹⁴⁴.

¹⁴¹ A.g.e.,s.9.

¹⁴² Bursa Barosu Nizamnamesi, Bursa,1936, s..2-10.

¹⁴³ A.g.e., s.15.

¹⁴⁴ A.g.e., s.27-28.

c-Bursa Tarih Sevenler Cemiyeti

27.Haziran 1941'de Bursa Valisi Refik Koraltan'ın himayesinde Bursa Tarih Sevenler Cemiyeti kuruldu. Kurucu üyeleri arasında Bursa Komiseri Mümtaz Şükrü Eğilmez, Avukat Ahmet Tevfik Aycan, Gazeteci Derviş Edesen, Emekli Yarbay Necip Kartalkaya, Müze Müdürü Ali Rıza Yalın, Belediye Başkan Yardımcısı Fahri Aksoy'un bulunduğu cemiyetin amacı, Bursa vilayetinde Türk tarihine ait eserleri korumak, sergilemek, bunları ilim adamları ve turistlere tanıtmak, şehrin güzelleştirmeye yönelik çalışmalar yapmak idi¹⁴⁵.

Cemiyetin idare heyeti altısı seçilen beşi de tabii üyelerden olmak üzere on bir üyeden meydana geliyordu. Maarif, Evkaf, Müze, Halkevi müdürleri ve belediye başkanı cemiyetin tabii üyesiydiler. İdare heyeti üyeleri kendi içinden başkan, başkan yardımcısı, katip, muhasip ve iki denetçi seçiyordu. Cemiyet ilminden istifade edilecek üyeleri sosyal faaliyetlerde görevlendiriyordu. Kendilerinin meşguliyetleri sebebiyle cemiyetin sosyal faaliyetlerine katılamayıp, Buldukları mevkileri yönünden yardımcı olabilecekler cemiyete kazandırılıyordu. Cemiyetin teşkilatlanması mahalle ve köylere kadar inmişti. Muhabir üyeler bölgelerindeki eserleri koruyup, merkezle bağlılıklarını sürdürüyorlardı.

Cemiyetin kuruluş tarihi olan 21 Aralık gününden on beş gün önce üyeler toplantıya çağırılıyordu. Yıllık kongrenin gerçekleşebilmesi için çoğunluğun bulunması yeterli olup, kongreyi idare etmek için bir başkan, iki kâtip seçiliyordu.

Üye kayıtlarından birer lira, yıllık aidat, bağışlar, resim, broşür vb .paralar cemiyetin gelir kaynağıydı¹⁴⁶.

d-Türk Ocağı Bursa Şubesi

¹⁴⁵ Bursa Tarih Sevenler Cemiyeti Nizamnamesi, Bursa 1941, s.2-5.

¹⁴⁶ A.g.e., s.6.

Şube faaliyetlerini Cumhuriyet sonrasında da sürdürdü. Ocağı genişletme çabaları içinde Bakanlar Kurulu kararıyla, Ermenilerden kalan bir gazino, dört dükkân ve bir evin ocağa bırakılması Mayıs 1924 yılında kabul edildi¹⁴⁷.

e-Himaye-yi Etfal Cemiyeti

Çalışmalarına 1927 yılında başlamıştır. 1933 yılına kadar 347368 lira gelir elde edildi. Altı yıl içinde 934 çocuğa yiyecek, içecek, araç-gereç yardımı yapıldı¹⁴⁸.

f-Bursa Halkevi

Cumhuriyet Halk Fırkası Halkevleri Talimatnamesi gereğince, 19 Şubat 1932 Cuma günü Bursa Halkevi açıldı.

Firka programı dahilinde Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda, güzel sanatların geliştirilmesine, milli kültürün, ilmi faaliyetlerin kuvvetlendirilmesine yönelik vatandaşlar yetiştirilmesi halkevlerinin kuruluş amaçlarıydı¹⁴⁹.

Cumhuriyet Halk Fırkası İdare Heyeti'nin 24 Şubat 1932 tarihli toplantısında halkevlerinin başlangıçta on dört ilde hizmete girdiği, istek oldukça diğer illerde de açılması kararlaştırıldığı belirtiliyordu¹⁵⁰.

Halkevi idare heyetiyle, şube komitelerinde üye olabilmek için Cumhuriyet Halk Fırkası'na üye olma şartı aranıyordu. Halkevlerinin tesis, teşkil ve denetlenmesi vilayet idare heyetine aitti.

Halkevi idare heyeti vilayetteki firka komitesinin belirlediği üyelere oluşmaktaydı. İdare heyeti seçimi iki yılda bir yenileniyordu. Vilayet firka heyetinin kendi arasından seçtiği kişi halkevi idare heyetine başkanlık ediyordu. Halkevinin ilk başkanı doktor Yusuf İzzettin Yeker idi. İdare heyetinde Rüştü Akyürek, Doktor Gazi Bayatlı,

¹⁴⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1.9.26.14, (1). 19.05.1924.

¹⁴⁸ H. Cemal-Sadrettin, a.g.e., s.54.

¹⁴⁹ Bursa Halkevi 1933, İstanbul 1933, s 2.

¹⁵⁰ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Ankara 1934, s.27.

Tahir Yetmen, Şevket İsa, Ali Rıza İncedal, Mahmut Çaha, Tevfik Çetiner, Fevzi Özler bulunuyordu¹⁵¹.

1933 yılında halkevi başkanlığını Memleket Hastahanesi Doktoru Osman Niyazi yürütüyordu. Avukat Hulusi, Avukat Ahmet Tevfik, Defterdar Rüştü, Maarif Müdürü Fakir, İpek Böcekçilik Enstitüsü Müdürü Tahir, Lise Müdürü Ahmet Necati, Emekli Binbaşı Baha, Ticaret Odası baş katibi Cemal, Vefik Paşa Okulu Müdürü Münir halkevinin yönetiminde görevli üyelerdi¹⁵².

Diğer halkevlerinde olduğu gibi, Bursa Halkevi belli başlı şubeleri bünyesinde bulunduruyordu. Kuruluş tarihleri itibariyle bu şubeler şu şekilde oluştu: Müze ve Sergi Şubesi 6 Şubat 1932, Spor Şubesi 7.Şubat 1932, Temsil Şubesi 12 Mart 1932, Güzel Sanatlar Şubesi 15 Mart 1932, Köycülük Şubesi 20 Mart 1932, Halk Dershanesi e Kurslar Şubesi 7 Nisan 1932, Dil-Tarih-Edebiyat Şubesi 11 Mayıs 1932, Kütüphane ve Neşriyat Şubesi (12 Mayıs 1932), Sosyal Yardım (29 Haziran 1932), Müze ve Sergi Şubesi (02 Haziran 1932)¹⁵³.

Köycülük Şubesi köylünün bilgi ve becerilerini arttırmak amacıyla bir yıllık bir süreyi içeren bir program hazırladı. Programın uygulanabilmesi için köylü ile halkevi arasında ilişkiler geliştiriliyordu. Köylünün halkevine yapacağı müracaatlara gereken ilgiyi gösterme kararı alınmıştı. 1933 yılında 30 köye 1500 kitap, gazete gönderildi. Köylülerin pancar ekimi için tohumluk istekleri karşısında Uşak ve Alpullu şeker fabrikalarından getirilen 55 kilogram pancar tohumu dağıtıldı. Meyve ağaçlarının ıslahında kullanılmak üzere Ziraat Mektebi'nden ve diğer çiftliklerden 400 adet kalem aşısı köylere dağıtıldı. Köy öğretmenleri halkevine davet edilerek köylünün bilinçlendirilmesi konusunda görüş alış-verişinde bulunuluyordu. Köy kanununun başlangıçta köy ihtiyar heyetlerine öğretilmesi amacıyla 8 Mayıs 1933'de bir aylık kurslar düzenlendi. Bu derslere 94 köyün ihtiyar heyetleri katıldı. Köylere mektupların daha kolay ulaştırılması için postahaneye

¹⁵¹ " Bursa Halkevinin On Yıllık tarihine Bir bakış", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C. VIII, S.44, Şubat 1942, s.39.

¹⁵² *Bursa Halkevi 1933*, İstanbul 1933, s.59.

¹⁵³ *A.g.e.*, s.3.

168 adet posta kutusu konularak, bu kutuların birer anahtarı köy muhtarlarına verildi. Köy evlerini güzelleştirmekte kullanılacak kireç için, orman idaresinden izin alınarak, köylerde ocaklar açtırıldı. Köylülerle görüşmelere hasat mevsimi nedeniyle temmuz başından itibaren eylül ayının başlangıcına kadar ara verildi. Bursa'nın düşman işgalinden kurtuluş günü olan 11 Eylül'den başlayarak bir hafta köy bayramı kutlanması kararlaştırıldı.

Bu şube, köylerde Türk milli kültürü ile ilgili destan, halk hikayeleri, masalların kayda geçirilmesi, köy eğlenceleri, oynanan oyunlar hakkında saha araştırmaları yapılması, köy gezilerinde bir haftalık olaylar hakkında köylünün bilgilendirilmesi konusunda faaliyetlerini sürdürüyordu¹⁵⁴.

Spor Şubesi çeşitli spor faaliyetlerinin vilayet bünyesinde geliştirilmesine yönelik hazırlanan program dahilinde hareket etti. Şehirde yaptırılan stadyum 3 Haziran 1932'de törenle açıldı. Stadyuma Gazi Stadyumu adı verildi. Avcılık, Spor Şubesi bünyesinde büyük ilerleme gösterdi. 1933 yılında tenis ve dağcılık kolları kuruldu. Sporcuların sağlık durumları ile yakından ilgileniliyordu. Avcılık kolu ayrı bir binada çalışmalarını sürdürüyordu. Atıcılık dersleri bir subay vasıtasıyla yürütülüyordu. Kurulması düşünülen atlı spor kulübü için beş kişilik bir idare heyeti seçildi. 1933 yılında Spor Şubesi'nin yönetiminde Memleket Hastahanesi Röntgen Uzmanı Dr. Cevat, Bursa Konserve Fabrikası Sahibi İhsan Celal, Nafia Fen Memuru Turgut Alp, Müskirat Fen Memuru Saib Erip vardı¹⁵⁵.

Şube bünyesinde uçuş kolu kuruldu. İlk planör Ali Yıldız tarafından Bursa'da yapıldı. Bu şube köylerde kurulan spor yuvalarında sporun sevdirilmesine katkıda bulundu¹⁵⁶.

Güzel sanatların müzik kısmı Türk müziği ile çalışmalarına başladı. Halkevi talimatnamesinde batı müziği ağırlıkta olduğundan bu tarz benimsendi. Batı müziği

¹⁵⁴ A.g.e, s.21.

¹⁵⁵ A.g.e., s.27.

¹⁵⁶ T. Karatal, "Spor Komitesinin 10 Yılına Bir Bakış", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.44, Şubat 1942, s.23.

tekniki çalışmak için 200 lira tutarında batı müziği aletleri satın alındı. Bu çalışmaların devamı olarak salon orkestrası hazırlanıyordu. Cumhuriyet'in ilânının onuncu yılı dolayısıyla istiklal marşı ve diğer marşların birlikte söylenmesi için çalışılıyordu¹⁵⁷. Müzik alanında 1937 yılı başarılı bir yıl idi. Bursa'da bir müzik okulu kurulması düşüncesi Vali Şefik Soyer'in gayretleriyle belediye bünyesinde bir müzik evi açıldı. Müzik evi sanat komitesi ile işbirliği içinde bir orkestra kurdu. Aynı yılın Kasım ayında bu komitenin katkılarıyla İstanbul Konservatuarı hocalarından Ömer Refik, Seyfettin ve Sezai Asaf konser verdiler. 1940 yılında komite bünyesinde mandolin ve piyano kursu düzenlendi¹⁵⁸.

Geçim endişesiyle öğrenimini yarıda bırakmış gençlere Halk Dershaneleri Şubesi 1932 yılında İngilizce ve Fransızca kursları açtı. Bu kurslara 105'i İngilizce, 145'i Fransızca'dan olmak üzere 250 öğrenci katıldı. İngilizce dersleri haftada 7 saat, Fransızca ise 3 saat olarak veriliyordu. Kurslar ekim ayının başından nisan ayının sonuna kadar devam ediyordu. Aynı yılın sonlarına doğru yabancı dil derslerine Almanca da eklendi. İpek Böcekçiliği Enstitüsü Müdürü Tahir şubenin yönetimiyle görevliydi¹⁵⁹.

Dil-Tarih-Edebiyat Şubesi bir program hazırlayarak Bursa'nın tanıtılması çalışmalarını başlattı. Şubenin dil kısmı derlemeye ağırlık verdi. Türkçe'ye yabancı mahalle isimleri değiştirildi. Tarihi eserleri ve vakıf mahzeninde bulunan Şer'iyeye sicillerini inceleyen Kamil Kepeci 800'e varan vesika çıkartmıştı. Bu şubenin başkanlığını Kız Öğretmen Okulu Müdürü Cemal yürütüyordu. Avukat Tevfik, Askeri Lise Tarih Öğretmeni Hasan Fehmi, Orta Okul Tarih Öğretmeni Ahmet Muhtar, yine aynı okul öğretmenlerinden Rami yönetimin diğer üyeleriydiler¹⁶⁰.

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Halkevi bünyesinde kurulan kütüphane için kitap kampanyası düzenledi. Bursa'da dağınık halde bulunan 14 kütüphaneyi Orhan Camii'nde bir araya toplam çalışmaları başlattı. 30 Ağustos 1933'den itibaren resmi Bursa gazetesini

¹⁵⁷ A.g.m., s.18.

¹⁵⁸ "Ar Şubemizin Tarihçesi Hakkında", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.44, Şubat 1942, s.27.

¹⁵⁹ A.g.m., s.28; "Halk Dershaneleri Faaliyeti", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.44, Şubat 1942, s.37.

¹⁶⁰ A.g.e., s.23.

bu şube çıkartmaya başladı. Ticaret Odası başkatibi Hasan Cemal başkan, Vilayet Matbaası Müdürü Ethem Pertev, Vilayet Baytar Müdürü Tahsin Nahit, Memleket Hastahanesi Eczacısı Tevfik, Lise Müdür Yardımcısı Sami üye olarak yer almaktaydı.

Halkevi bünyesinde önemi bir yere sahip olan sosyal yardım şubesi halkevine 1932'de 200 lira gelir sağladı. Sosyal Yardım Şubesi'nin faaliyetleri dört grupta toplanmıştı. İşsizlere iş bulma, sıhhi yardım, sosyal yardımlar, ilk ve orta tahsil çağındaki öğrencilere yardım yapılmıştı. Her yıl başarılı olan iki lise mezunu öğrencinin yüksek tahsil masrafları karşılanmıştır¹⁶¹. Ramazan Bayramı'nda 148 fakir ve kimsesiz çocuk sünnet ettirildi. Şehirde çalışan 4000 işçiye yardım için işçi sandığı nizamnamesi hazırlandı. Muhtaç kimselere yardım amacıyla her yıl Kurban Bayramı'nın bitimini izleyen Cuma günü halkevi hayır günü olarak belirlendi. Cuma günleri halktan kırkar para toplanarak yardım için destek sağlanmaya çalışıldıysa da, bu şekilde para toplamanın yardım toplama kanununa aykırı olmasından dolayı, hükümet tarafından bu uygulama durduruldu. Çalışacak gücü olup, iş bulamayanlar için iş evleri açılması tasarlandı. Kötü alışkanlıkları çocuk yaştaki bağımlıların korunması için çalışmalar başlatıldı. 1933 yılı Cumhuriyet Bayramı'nda 80 çocuk tepeden tırnağa giydirildi. 1933 yılında bu şubenin başkanlığını hükümet doktoru İzzet Bey yürütüyordu. Defterdar Rüştü, Himaye-yi Etfal Cemiyeti Başkanı Doktor Rıza Tahir, Erkek Lisesi Muhasebecisi Talip, Saatçi Lütfü şube yönetiminde bulunuyorlardı¹⁶².

Halkevi kuruluşunda C.H.F. 200 lira ayırmıştı. Bu para yetersiz kaldığından muhasebe-yi idare bütçesinden 4000, belediyeden 500, bağışlardan 250 lira olmak üzere 4750 lira toplanmış, bu paranın 1965 lirası maaş ve zaruri masraflara, kalan 2785 lira şubelerin harcamalarına ayrılmıştı¹⁶³.

Bursa Halkevi'nin 19 Şubat 1932-30 Haziran 1938 tarihleri arasındaki faaliyet raporu yayınlandı. Rapora göre, oynanan 154 temsili 78210 kişi izledi¹⁶⁴. Düzenlenen

¹⁶¹ Fahir Komman, "Sosyal Yardım", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.44, Şubat 1942, s.33.

¹⁶² A.g.m, s.23.

¹⁶³ A.g.m., s.25.

¹⁶⁴ Turgut Sümer, "Evimizin On Yıllık Temsil Çalışmaları", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.VIII, S.44, Şubat 1942, s.28

925 konferansa 95285 kişi dinleyici olarak katıldı. 57 konseri 19967 kişi seyretti. 1 dikiş-biçki sergisine 3110 kişi gezdi. Köylere düzenlenen 118 geziye 655 katıldı. 13 çaylı dans, nişan, balo törenlerine 3140 kişi iştirak etti. Çeşitli dallardaki 51 spor faaliyetini 5888 kişi izledi. 40 sinema gösterisinde 19500 izleyici vardı. 9 resim sergisini 45896 kişi gezdi. Ortaokulu dışarıdan tamamlamak için düzenlenen 319 kursa 380 kişi katıldı. 2203 çeşitli toplantıya 34498 kişi katıldı¹⁶⁵.

g-Tayyare Cemiyeti

Tayyare Cemiyeti 16 Şubat 1925'de Ankara'da kuruldu. Cemiyet 1926 yılında Bursa'da şube açtı. Tayyare piyangosundan bu yıla 960000 lira gelir sağlanmıştı. 245000 liraya üç tayyare satın alındı. 5000 liraya hava meydanı yaptırıldı¹⁶⁶.

h-Bursa Kız-Erkek Lisesi Mezunları Kurumu

Bu dernek ilk önce Bursa Lisesi Mezunları adıyla kuruldu. Daha sonra isim değişikliğe gidilerek Bursa Kız-Bursa Erkek Lisesi Mezunları Kurumu adıyla anılmaya başlandı. Kurumun asil ve koruyucu üye olmak üzere iki çeşit azası vardı. Asil üyeler ayda iki lirayı geçmeyecek şekilde on kuruş aidat ödüyorlardı. Sebepsiz üç ay aidat ödemeyen üye idare heyetinden çıkarılıyordu. Koruyucu üye olabilmek için Bursa Kız Lisesi- Bursa Erkek Lisesi'ni sevmek gerekiyordu.

İdare heyeti her yıl kasım ayının son iki haftası içinde toplanıyordu. Toplantı için merkezdeki üyelerin sayısından bir fazlası yeterli idi. İdare Heyetinin sayısı yedi kişi idi.

Kurumun kazancı üye aidatları, bağışlar, müsamere ve gezi gelirlerinden oluşuyordu.

¹⁶⁵ C.H.P., Cumhuriyet'in 15. Yılında Bursa, Bursa 1938, s.160; "Bursa Halkevi'nin Çalışmaları", Türkün Bursa Halkevi Dergisi, C.I, S. 6, Nisan 1936, 30.

¹⁶⁶ H.Cemal- Sadrettin, a.g.e.,s.54.

Genel kurul toplantısında üç kişiden oluşan bir teftiş heyeti seçilmekte idi. Teftiş heyeti senede en az iki defa toplanarak idare heyetinin mali ve idari durumunu inceliyordu. Teftiş sonuçları genel kurula sunuluyordu¹⁶⁷.

1-Bursa Gazeteciler Cemiyeti

Gazeteciler Cemiyeti 1948 yılında kuruldu. Cemiyetin binası Romans Çay Bahçesi'nin üzerinde Dağcılık Kulübü'nün bulunduğu bina da idi. Kurucular arasında Haydar Ömer Onur, Lütfü Can, Derviş Edesen vardı. Cemiyetin ilk başkanlığını Musa Ataş üstlenmişti¹⁶⁸.

1-Aydınlatma

1-Cumhuriyet Öncesi Bursa'da Elektrikle Aydınlatma ve Tramvay Tesisi

Şehrin elektrikle aydınlatılması ve tramvay işletilmesine ait imtiyaz, 28 Haziran 1906 tarihinde yetmiş beş yıl süreyle Bursa Belediyesi'ne verilmişti. İmtiyaza göre, belediye on sekiz ay içinde bir şirket kuracak, ya da başka bir anonim şirket vasıtasıyla işlettirecekti. Belediye bu işi üstlenmekten bilemediğimiz bir sebepten vazgeçerek 28 Temmuz 1906'da bu imtiyaz İşkodra eşrafından Mehmet Ali Ağa'ya devredildi.

Mukavelede tramvay hattı Sedbaşı'ndan Çekirge'ye kadar zorunlu; bunun dışında Uludağ'a kadar da isteğe bağlı uzatılması şeklinde öngörülüyordu. İmtiyaz sahibi imtiyaz tarihinden on sekiz ay içinde keşif yapacak, dört adet haritayı Nafia Nezâreti'ne takdim edecekti. Haritaların tasdikinden on sekiz ay içinde de inşaaata başlanacaktı¹⁶⁹. İnşaat tarihinden iki buçuk sene sonra zorunlu olan kısım bitirilecek, bunun işletilmesinden yedi sene sonra da geri kalan bölüm tamamlanacaktı. İnşaat için gerekli malzemelerin yurt dışından getirilişinde gümrük vergisi alınmayacaktı. Kurulacak şirketin gelirlerine vergi muafiyeti tanınıyordu. Şirketin yıllık hasılatı Türkçe yayınlanacak ve hükümet komiserinin onayına sunulacaktı¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Bursa Kız-Bursa Erkek Lisesi Mezunları Kurulu Nizamnamesi, İstanbul bty, s.1-4.

¹⁶⁸ Akgün, a.g.e., s.209.

¹⁶⁹ BOA, BEO, Sadaret Evrakı,-Divan-ı Hümayun-Mukavele A.DVN MKL. 46/ 5. (3,/ 2).

¹⁷⁰ BOA, İradeler, İmtiyazat ve Mukavelat İradeleri 1008 / 2 (2).

Tramvayların hareket saatleri belediye ile imtiyaz sahibi kişi ile birlikte kararlaştırıldı. Kişi başı yolcu ücreti ise birinci mevki için 30 para, ikinci mevki için 20 para olarak belirlenmişti. Beş yaşına kadar olan çocuklardan anne kucağında olmak şartıyla para alınmıyordu. On yaşına kadar olanlar için yürürlükteki tarifenin yarısı uygulanıyordu. Ellerinde başkalarını rahatsız etmeyecek çanta bulunan yolcular bunun için para ödemiyorlardı. Yüz kiloyu geçen eşya için her kilo başına sekiz para ücret istenecekti. Bu mukavele Mehmet Ali Ağa tarafından yerine getirilmedi¹⁷¹.

Elektrik İdaresi 1909'da çıkarılan bir kanunla, hisselerin yabancı kişi ve kuruluşlara satılabilmesi kabul edildi. Bu kanunda getirilen sınırlamaya göre yabancılar hisselerin çoğunluğuna sahip olamıyordu.

Belediye 3 Mart 1912'de şirket üyelerinden Gustave Lude'ye imtiyaz hakkını devretti. Bu kişinin ortaya koyduğu şartların memleket menfaatleriyle bağdaşmaması sonucu imtiyaz feshedildi¹⁷².

Nisan 1912'de Burs- çekirge hattının projeleri Nafia Nezâreti tarafından incelenip Bursa Belediyesi'ne gönderildi¹⁷³.

Bundan sonra 12 Temmuz 1913'de Overpidi Mavromanis ile antlaşma imzalandı¹⁷⁴. 20 Haziran 1914'de irade-yi seniyye ile belediyeye verilmiş olan imtiyaz iki sene daha uzatıldı¹⁷⁵. Mavromanis belediye ile anlaşamadığından, imtiyaz hakkını Bursa Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi Müdürü Şarel Marshall'a devretmiş ise de, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle, savaşın sonuna ertelenmesi kararlaştırıldı. 14 Ekim 1914 tarihinde şirket adı Bursa Cer ve Tenvir-i Elektrikiyye olarak değiştirildi. Gerekli malzemenin kara yoluyla getirilmesi için Osmanlı Şirketi'nin vekili olan

¹⁷¹ BCA, Bayındırlık Bakanlığı Evrakı, 230, 11.43.2, 16 E 4, 1916

¹⁷² Hüdavendigâr, 3 Teşrinsani 1909. Tranvay işletmesiyle ilgi haberlerden bazıları için bkz: Ertuğrul, 3 Ağustos 1911; Ertuğrul, 27 Temmuz 1911.

¹⁷³ Ertuğrul, 25 Nisan 1912.

¹⁷⁴ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, MV. 236/ 68, (1); BOA, İradeler, Meclis-i Mahsus İradeleri 1776/ 4, (1).

¹⁷⁵ BOA, İradeler, Ticaret ve Nafia İradeleri Genel 1453, Hususi 6, (1).

Mavromanis ile temasa geçilmiş, şirketin içinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden mukavele feshedilmişti¹⁷⁶.

Belediye Meclisi 3 Nisan 1916'da elektrik mühendislerinden Refik ile bir mukavele yaparak, Cilimbos köprüsü üzerinde bir dinamo kuruldu. Şehrin büyük bir alanı kaplaması yüzünden bugünkü hükümet binasına yakın bir yere ikinci bir makine daha konuldu. 1921 yılına kadar bu şekilde devam etti. 13 Kasım 1921'de Yani Sidevris ve Sivastopolos isimindeki iki tacirle mukavele imzalanarak, bunlara ait buz fabrikasında üretilen elektriğin şehre dağıtılması kararlaştırıldı. Belediye elektriği fabrikadan şehre taşıyacak hatların döşenmesi işini üzerine aldı. Kırk bin kilovat saat elektrik üretimi amaçlanıyordu. Belediye abonelere kilovat saatini on dokuz kuruştan satıyordu. 1926 yılına kadar bu durum devam etti¹⁷⁷.

2- Cumhuriyet Sonrası Elektrikle Aydınlatma

Şirket ile görüşmeler 1923 yılında başladı. Şirket vekilinin yetkileri tatmin edici bulunmadığından görüşmeler kesildi. 12 Şubat 1924'de İstanbul'da şirket yetkilisiyle tekrar görüşmelere başlandı. Çalışmalara bir an önce başlanması için bir protokol imzalandı. Protokole göre, şirket dört ay içinde çalışmalarla ilgili plan ve projeleri ilgili Nafia Vekaleti'ne sunacaktı. Projelerin kabulüyle birlikte bir ay içinde işe başlanması ve bir yıl içinde işin bitirilmesi protokolde belirlenmişti. Fakat projelerin tamamlanması uzun sürdü¹⁷⁸. Fabrikaya ait dizel motorlarının geç teslim edilmesi yüzünden teslim tarihinde de bir gecikme yaşandı¹⁷⁹.

İnşaat protokolde öngörülen sürede tamamlanamadı. Şirketin Avrupa'dan ithal ettiği malzmeden eski mukavelelerde olduğu gibi, gümrük vergisi alınmadı¹⁸⁰. Şirketin kurduğu tesisat Ekim 1927'de kabul edildi¹⁸¹. 1939 yılında Gaziantep, Edirne, Balıkesir, Tekirdağ ve Bursa'da elektrik şirketlerine ait hisselerin bir kısmı hükümet tarafından

¹⁷⁶ BCA, Bayındırlık Bakanlığı Evrakı, 230, 11.43.2, 16 E 4, (3), 1916.

¹⁷⁷ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927, s.249.

¹⁷⁸ BCA, Bayındırlık Bakanlığı Evrakı, 230.1, 2.47.2, 16 E 11, (1), 22.10.1925.

¹⁷⁹ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 18.17.4, (1), 10.03.1926.

¹⁸⁰ BCA, Bayındırlık Bakanlığı Evrakı, 230.1, 4.51.1, 16 E.19, (5), 10.08.1926.

¹⁸¹ Aynı belge, (9).

satın alınıp, belediyeye devredildi. 1956 yılına kadar belediye bünyesinde faaliyetini sürdürdü¹⁸².

J-Âdet, Gelenek ve Görenekler

1-Efsaneler

a-Sarı Kız Efsanesi

Kaplıca suları ile ilgili anlatılan bir efsanedir. Zamanın birinde mağaralar içinde bir kadının sarı bir kızı vardı. Bu kızın yüzü aydan aydın, gözleri doğuştan sürmeli idi. Günlerden bir gün sarı ineğinin yanına inip, sütünü sağmak isterken, derinden bir ses duydu, ses “Sarı kız gelmesine geliyorum, ağlayarak mı geleyim ? Çağlayarak mı?” dedi. Sesten çok korkan kız durumu annesine anlatınca, ikisi de korkmuşlar ama, sarı kız merakından duramaz oldu. Akşam ineğinin yanına indiğinde “harlayarak mı geleyim? Gürleyerek mi?” diyen sesi işitti. Kız kendini kaybedip, “Harlayarak gel” diyebildi. Hemen kayalar çatlayıp, sular çağıldamaya başladı. Etraftan sıcak sular fişkırdı. Bundan sonra sarı kızı, annesini, ineği gören olmadı¹⁸³.

2-Âdetler

a-Seyirlik Oyunlar

a.a-Tahmiyeler

Bursa halkının tamiye dediği tahmiyeler, ustaların peştamal kuşanma törenleriydi. Tamiye düzenleyecek esnaf birliği tellallar aracılığıyla halka duyururdu. Ustalar kalfalar, eğlencelerde aranan kişiler akşamdan tamiye yerine giderek aralarında tamiye karşılması yaparlardı. Akşam yemeği birlikte yenildikten sonra, esnaf arasında başlayan sohbet, halk hikayecisi hikayesini anlatmaya başlatana kadar sürerdi. Hikaye bitince, sazlar çalar, oyun bilenler oynardı.

¹⁸² BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 87.54.20, Ek 162-86, 14.06.1939; Ergün Kağıtçıbaşı, “ Bursa’da Sanyileşme ve Kentleşme Sürecine Tarihi perspektifden Bir Bakış Türk Sanayiine Hayat Veren Altın Şehir: Bursa”, Bursa’da Sanayileşme ve Çağdaş Kentleşme Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Eylül 1997, Bursa 1997, s.13; Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1942-1943, Ankara 1944, s.329.

Hava aydınlanınca insanlar toplanmaya başladılar. Meydan oyunları oynanırdı. Bu oyunlara yalnız esnaf katılmayıp oyunları bilenler de iştirak ederlerdi. Kubbe hamamı, bindir bir, tura, bohça, yaşlı adamların bile oynadığı oyunlardı. Öğle namazı sonrasında mevlit okunur, ardından tahmiyeler başlardı. Merasimin yöneticisi Sa'di Şeyhi'ydi. Halka oluşturulup, bir usta dua ederdi. Dua ile birlikte usta olacaklar sağ tarafa, kalfa olacaklar sol tarafa ayrılıp, bunlar ellerindeki hediyelerini bırakırlardı. Delilin kalfa sanatında yetişip, yetişmediğine dair ustasına sorup, ustanın da olumlu cevap vermesiyle, diğer ustalar buna iştirak ederlerdi. Kalfanın ustası bir ipek bohçadan ipek bir peştamal çıkarıp, şeyh efendiye verirdi. Tekbirle peştemalı ağır ağır çevirerek bir defa dolar, ardından getirilen üç tekbirle üç defa daha doladıktan sonra üç düğüm atardı. Kalfa, usta çıkanlar şeyhin ve diğer ustaların elini öperlerdi. Ardından yapılan dua ile usta ve kalfa olanlar toplananlar tarafından kucaklanırdı. Tahmiye töreni burada sona ererdi¹⁸⁴.

a.b-Hıdrellez

Bursa'da eski hıdrellezleri üç bölümde incelemek mümkündür. Kipti vatandaşların bayramı olarak da kabul edilen Hıdrellezde, çarşı esnafı arasında Edirne'den, Serez'den gelip yerleşmiş olanlar varsa, bir gün öncesinden esnaf kendi aralarında anlaşarak Hıdrellez sabahı erkenden şaka yapacakları adamın dükkânına elek, maşa, sepet asıp, bunları süslerlerdi. Adam gelince önceden hazırlanmış eşeğe bindirirler, dükkânının önüne getirirler, burada hazırlanan çeribaşılık tahtına oturturlardı. Bu davranış bazen, kızgınlığa yol açtığı gibi, bazen de hoş görülürdü.

Kadınlar da Hıdrellez sabahı erken kalkar, s harfiyle başlayan yedi tane yiyecek ve içecekten tadarlardı. Herkes gönlündeki dileğin küçük bir kopyasını yapmaya çalışır, iki rekat namaz kılarak gönlündeki arzusunun gerçekleşmesi için dua ederdi. Komşular birbirlerini ziyaret ederler, daha sonra da beraber Gökdere'ye giderlerdi. Burada dileği olanlar dileklerini kağıtlara yazarak Gökdere'ye atarlardı.

¹⁸³ A.g.m., s.13.

¹⁸⁴ Eflatun, Cem Güney, "Bursa'nın Folklor Bahçelerinde", Bursa Folkloru, Bursa 1955, s.19.

Bazı aileler bir gün önceden herkesin değerli küçük bir eşyasını çömleğin içine koyarak kuyuya sarkıtlırdı. Sabah bu çömlek çıkartılıp, maniler söylenirdi. Bahçeden toplanan ısırganların üzerinden atlanarak, kötü kimselerin söz ve dillerinden uzak olunacağına inanılırdı¹⁸⁵.

Temenyeri, Teferrüç, Piremir, Atıcılar, Akçaalan (Akçağlayan) Maksem de bulunan mesire yerlerine birkaç gün önceden gidilir, ocaklar hazırlanırdı. Hidrellez günü güneş batıncaya kadar eğlenilirdi¹⁸⁶.

a.c-Kılıç-Kalkan Oyunu

Bursa'nın mahalli oyunu olan kılıç-kalkana başlamadan önce ısınma hareketleri yapılmalıdır. Oyuncular seyircilere karşı yarım daire şeklinde dururlar. Kol başının kalkanını sallamasıyla, sol ayak bir adım ileri atılırken, kalkanın dışı ve kılıcın kabzası yere gelir kılıç, kalkan göğüs hizasına gelirken, sol ayak da eski yerini bulur. Daha sonra kılıç, kalkan birlikte göz hizasına getirildikten sonra tekrar eski şekle çekilir. Bu harekete giriş selamı adı verilmektedir.

Selâmdan sonra bütün oyuncular yere otururlar, iyi oyunculardan her iki baştan birer oyuncu ortaya çıkar. Kalkanları göğse çekilmiş, kılıç kalkanla göğüs arasına sıkışmış bir vaziyette kısa adımlarla birbirlerine yaklaşır. Karşı karşıya geldiklerinde, birinin kalkanı diğerinin kılıcına, arkadaşının kılıcı da kendi kalkanını sıyrarak süratle üç adım geriye çekilirler¹⁸⁷.

Giriş hareketleri tamamlandığında grup birerli kol halinde daire üzerinde bir iki tur döndükten sonra, kolbaşı sahnenin ortasında uygun bir yerde durur, diğer oyuncular onun solunda bir kılıç boyu aralıkla yerlerini alırlar. Bunların eşleri de arkalarında ikinci bir saf halinde aynı aralıkta dururlar. Kolbaşının kalkanını sallamasıyla sol ayaklar öne hamle vaziyeti alarak, kalkan tutan el sol diz üzerine getirilir. Sağ ayak arkada gergin kalır. Eşler birbirlerinin kılıçlarına vurular. Kılıç soldan sağa doğru baş üzerinden

¹⁸⁵ Reşat Esmir, "Bursa'nın Eski Hidrellezleri", *Bursa Folkloru*, Bursa 1955, s.116.

¹⁸⁶ Fazıl Yenisey, "Eski Zamanda Bursalıların İtikadları", *Bursa Folkloru*, Bursa, 1955, s.178.

¹⁸⁷ M.Remzi Selen, *Bursada Kılıç Kalkan Oyunu*, İstanbul 1947, s.29.

dolaştırılırken, gövde bel hizasından dikleşir. Kılıcın kabzası kalkana vururken gövde eski halini alır. Kılıcın ucu kalkanı sıyrırken dizler gerilir, kılıç tutan kol sağ omuz istikametinde gerilir, kalkan tutan kol sol omuz hizasında gerilir. Bu hareket üç defa tekrarlanır. Sol ayak üzerinden sıçrarken, sağ ayak öne bir adım atar; kalkanın iç tarafı sırta gelmek üzere arkaya doğru çekilir. Bu sırada kılıç sağ omuz üzerinden aşırılarak kalkanın dış kısmına vurulur. Sağ ayak üzerinde sıçrarken sol ayak öne bir adım atarak hamle vaziyeti alınır, kalkan sol diz üzerine getirilir, kılıç sağ omuz üstünden öne doğru gelirken bilekten bir daire çevrilerek kılıcın kabzası kalkanın üzerine vurur. Bu hareket üç defa tekrarlanır. Kalkan diz üzerinde, kılıç sağ elde sırt tarafı dışarıya gelecek şekilde sağdan sola, soldan sağa kalkana sürtmek suretiyle bileme yapılır. Bu birinci bölümün bitiş selâmıdır.

Öndeki sıra sağa dönerek kılıç kalkan sallanması adımlara uydurulur. Bir tur düz döndükten sonra, kol başının kalkanını sallayarak haber vermesiyle, hep bir ağızdan “hayda” naralarıyla üç adımda dairenin merkezine toplanılır. Kılıçlar birbirlerine sürterek üç adımda geriye dönlür. Kalkan sol diz üzerine getirilirken, kılıç kalkanı vurur, soldan sağa doğru baş üzerinden dolaştırılır Kılıcın ucu kalkanı sıyrırken, kılıç sağ omuzdan sağ geriye, kalkan sol omuzdan sol omuzdan sol öne gider, bu sırada vücut doğrulmuştur. Bu hareketler üç- dört defa tekrarlanır. Birinci bölümde olduğu gibi, üç ileri üç geri sıçrama yapılır. Hamle vaziyeti alınıp kılıcın kabzası kalkan üzerinden ayrılmadan, bilekten çevrilerek bir kaç defa döndürülür. Eğilirken kılıç elde ters tutularak kabzanın başı yere gelecek şekilde kılıcın ucu arkasından omuz hizasında yere değdirilir. Göbeğe dek kaldırılıp, göz hizasına çekilir. Kılıç ve kalkan eski haline getirilir. Bununla ikinci grup hareketler tamamlanmaktadır¹⁸⁸.

Kalkanın dış kısmı böğür üzerine gelecek şekilde sol koltuk altına alınır. Kılıç kalkan ile dört defa bileme yapılır. Kılıç öne çekildiğinde vücut sol ayak topuğu ve sağ ayağın tabanı üzerine yaylanmış olur. Üç defa tekrarlandıktan sonra sekmelere başlanır. Sol ayak üzerinde sıçranırken, sağ ayak dik açı oluşturacak şekilde ayak burnu yavaşça göbeğe doğru çekilir. Diğer ayakla aynıtı tekrarlanır. Dört adımda bir duraklanır. Kol

başının işaretleriyle iki diz hafif bükük ve her iki ayağın tabanı yere düz basmaktadır. Sağ ayak üzerinde sıçranarak sol ayak yerden kesilip, göğüse doğru çekilirken ayak yere değdiğinde, kalkanın kenarı o ayak hizasında yere vurulur. Bütün oyuncular iki sıçrayışta dairenin ortasında toplanırlar. Kalkan tutan el sol dize vururken, yerden kesilen ayağın aşağı kısmı sağ ayak üzerine yüklenir. Kılıç kabzası kalkanı sıyrırken her iki ayak yerde, gövde ileri doğru hafif meyleder durumdadır. Kılıç tekrar sıyrılırken omuz yüksekliğinde sağ ayak hizasında sağ taraf geriye doğru dizden kırık olarak yerden kesilip kaldırılır. Gövde sol ayak üstüne yüklenir. Hareket tamamlanmaya kadar kılıç sağ ilerde yarım sekiz sayısını çizer. Hareketi tamamlayan açılış şekli, toplanışta olduğu gibi yapılır. Üçüncü grup hareketler tamamlanmış olur¹⁸⁹.

Çömelme şekli alınarak, kalkan sağ diz önünde yere vurulurken denge sola kaydırılır. Kalkan dize vurulur, kılıç kalkanı sıyrırken kılıç sağa, kalkan sola alınır. Bu hareket her diz önünde iki defa tekrarlanır. Yerden kalkılarak daire üzerinde toplanılıp iki geliş iki gidiş yapılır. Çömelme şekli ve yapılan hareketler tekrarlanır. Kalkan göğüse doğru çekilip, sol koltuk altına alınır. Kılıç baş üzerinde koltuk altından çekilerek soldan sağa üç defa daire çizdirilir. Kalkanın kenarı yerde sürtülerek sol ayağın topuğu yardımcı olmak üzere, soldan geriye, bir daire çizilerek sol ayak önde, sağ ayak arkada, kılıç tutan kol önde, kalkan tutan kol arkada, yüzü hasmına dönecek şekilde, dönüş yaparak ayağa kalkar. Kılıcı ile savaşa hazır bir surette hasmının karşısında durur. Bu son hareketle dördüncü bölüm bitirilir¹⁹⁰.

Sol ayak ve kılıç tutan kol önde, sağ ayak ve kalkan tutan kol geride durur. Kalkan öne getirilirken, vücut sağ ayak parmaklarından destek alarak öne doğru yaylanır, kılıcın ucu kalkanı sıyrırken meylederek kılıç sağ omuz hizasına, kalkan da sola geriye gider. Öne meyleden vücut sol ayağın tabanı, sağ ayağın arka kısmı üzerinde durur. Bu hareket iki defa tekrar edilir. Üçüncüde sağ ayak üzerinde yaslanarak sol diz bükülür, kalkan arkadan öne gelerek kılıca hafif temas ettirmek suretiyle sıyrılıdır. Eşlerden biri hızla hücumla geçer, diğeri savunmada kalır. Saldırıda esas vuruşlar olan sağ ve sol

¹⁸⁸ M.Remzi Selen, a.g.e., s.38.

¹⁸⁹ Ali Rıza Yalgın, "Türkmen Etnografyası", Türk Folklor Araştırmaları, C.II, S.13, 1950, s.201.

vuruşlardan başka, çeldirme hareketlerine başvurulur. Dik vuruşlar zorda kalınmadıkça yapılmaz. Saldırı eşler arasında karşılıklı uygulanır. Savunma da olanın kolu omuz hizasında öne uzatılmış durumda, vücudun üst kısmı kalkanın içine girebilecek şekilde olmalıdır. Sağ elde bulunan kılıcın ucu sol ayak burnu önünden sağa doğru gergin şekilde tutulur. Vücudun alt kısmı rakibin kılıç darbelerinden kurtulmuş olur.

Saflar dairenin iki farklı köşesinde dururken, kol başının işaretiyle kısa adımlarla ortada karşılaşırlar. Kılıçlarını eşleri ile biledikten sonra geriye doğru hamlelerle yerlerini alırlar. Kılıç baş üzerinden savrulurak kabzası kalkanın içine vurulur, doğrulurken kılıcın ucu kalkanı sıyrır, kılıç sağ geriye , kalkan sol omuz hizasında öne gelir. Bu hareket birkaç defa tekrarlanıp, kılıcın kabzası kalkan üzerinde bulunur. Bununla altıncı grup hareketler sona erer¹⁹¹.

İşaretle iki taraf kalkanlarını göğüsleri hizasına kaldırır, sağ eldeki kılıcın kabzasını kalkanın iç kenarına vurarak, hasmını gösteriş yapar. Kılıcı el bileğinden içten ve dıştan üç defa tam bir daire çevirir. Ayak üzerinde yaylanırken, üç defa kılıcın ucu kalkanın içine vurur. Kılıç sağa, kalkan sola açılırken arkada bulunan ayağın topuğu kalkar, kılıç öne kalkan geriye giderken önde bulunan ayağın burnu kalkar. Bu hareket üç defa yapılır. Son tekrarla birlikte daire üzerinde sekmelere başlanır. Sağ ayak üzerinde sıçranırken, kılıcın ucu önde kalkanı sıyrır. Sol ayakla sıçrayış boşta. Tekrarlanan sağ sıçrayışta kılıç omuzdan aşırılarak arkadaki kalkanın dış kısmına vurur. Bu hareketler üç defa daha yapılır. Vuruş hareketlerine geçilir. Vuruş yapan kalkanı nı kendi kılıcı ile hafifçe vurduktan sonra, sağ ayakla öne bir hamle yaparak hasmına vurur, seri bir hareketle sol ayağın topuğu üzerinde soldan dönüş yapıp savunmaya çekilir. Hareketler tamamlanınca seyircilere karşı yarım daire şeklinde yere oturulur. Oyunun kurallarından olmamakla birlikte, birbirleriyle iyi anlaşan iki oyuncu sahneye çıkarak, heyecanlı sahneler göstermek için hareketler yaparlar. Bu oyuncular kılıçlarını ağız kısımları hasma dönük olmak üzere birbirlerine atıp tutarlar. Bu hareketler birkaç defa yapıldıktan sonra, oyuncularından birisi kılıcını atmaz. Kılıcsız kalan hasmını oyalayıcı tedbirler alır. Bir

¹⁹⁰ M.Remzi Selen, a.g.e., s.45.

yandan da diğ er oyuncuların birinin kılıcını alarak hasmıyla mücadeleye baş lar. Kılıcını tekrar kaybederse, ayakkabısını çıkararak sağ eline alır. Sol ekindeki kalkanla kendini korumaya çalışır. Karşı tarafın arkadaşına hissedilmeyecek şekilde müsamahakar davranması gerekir. Kılıcı olmayan elindeki ayakkabısıyla arkadaşının ağ zında bulunan kılıca vurup ağ zından alır, tekrar vuruşmaya baş larlar. Oyuncuların birisi gür bir sesle nara atarak hasmının başından külahını düşürünce, diğ er oyuncu oyunu kalkanını arkadaşının kalkanına vurarak bitirir¹⁹².

a.d Karagöz-Hacivat

Önemli bir yöresel seyirlik oyundur. Oyunda kullanılan figürler deriden kesilip boyanmış şekillerdir. Oyunun ortaya çıkışı konusunda çeşitli rivayetler vardır. Evliya Çelebi'ye göre Karagöz ve Hacivat Anadolu Selçukluların döneminde yaşamış kahramanlardır. Karagöz oynatıcılarına göre, Ulu Camii'nin yapımında Karagöz ile Hacivat işçi olarak çalışıyorlardı. Anlattıkları komik hikayelerle diğ er işçilerin çalışmalarını engellediklerinden Yıldırım Bayezid onları öldürtmüştür. Şeyh Küşteri tarafından bunların suretleri yapıp oyunlaştırıldı. Karagöz-Hacivat oyunu giriş, söyleşi, fasıl, bitiş bölümlerinden oluşmaktadır. Kullanılan tiplere göre eskici, bahçe safası, Ferhat ile Şirin oyunları vardır¹⁹³.

b-Düğünler

Bursa halkı kızlarını evlendirirken, maddi fedakârlıktan çekinmez. İpekli kumaşlardan dört takım elbise diktirilir. Bu elbiseler itina ile saklanır. Düğünlerde verilen yemekler de önemli yer tutar. Eski düğünlerde orta halli ailelerin yemeği düğün çorbası, et yemeği, pilav, zerde iken, zengin düğünlerinde sırasıyla düğün çorbası, içli yumurta, çömlek kebabı, emir dolma, sebze yemeği, çeşitli şerbetlerle birlikte bademli börek ve

¹⁹¹ Hülya Taş, *Bursa İli Törens el Gelenek ve Görenekl eri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1996, s.29.

¹⁹² Selen, a.g.e., s.52.

¹⁹³ Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İstanbul 1985, s.311; Musa Atas, *Bursa Kılavuzu*, İstanbul 1944, s.75; "Tarih İçinde Karagöz ve Bursa Sempozyumu (19 Kasım 1993)", *Anadolu Ajansı Bülteni*, 19 Kasım 1993, s.150. .

tatlılar bulunurdu. Baklava, gülvarak(Bursa'ya özel bir çeşit kaymaklı baklava) kaymak bohçası, cendere baklavası, gelin yüzü, bülbül yuvası en çok yapılan tatlılardı¹⁹⁴..

Kız İsteme

Erkek evinden kız evine misafir gidilir. Gelin adayı misafirlere kahve ikram eder. Kahve içilinceye kadar kız görülür ve konuşur. Taraflar razı olduğu takdirde aynı bir günde söz kesimi yapılır.

Söz kesiminde erkek tarafından gelenlere mendil verilir. Erkek tarafı kız evine yemeni gönderir. Bu suretle söz kesilmiş olur¹⁹⁵.

Nişan günü erkek tarafı nişan bohçası hazırlar. Bohçada elbise, yüzük, küpe, yastık, kına bulunur, buna takı adı verilir. Kızın ailesine hediyeler konur. Kırmızı bezle bağlanan bu hediyeler başın üzerinde götürülür. Benzer hediyeler kız tarafından da erkek tarafına gönderilir. Şehirde hediyelerin Pazartesi ve Perşembe günleri götürülmesi adettir. Hediye getirenlere kahve, şerbet tutulur. Kayınvalide gelinin üzerine para saçar. Erkek tarafının getirdiği nişan bohçası birkaç gün gelenlere gösterilir¹⁹⁶.

Nikâh

Akraba ve tanıdıklardan erkek olanların davet edildiği nikah töreni kız evinde yapılır. Nikah odasının kapısı önüne getirilen kıza odadaki erkeklerden biri kapı aralığından üç defa “vekilin olayım mı?” diye sorar. Gelinin kabul ettiğini söylemesinden sonra nikah kıyılır. Vekillerinden onay alınınca nikah tamamlanır. Ertesi günü her iki taraf da birbirlerini tebrik etmeye giderler¹⁹⁷.

Çeyiz Asma

¹⁹⁴ Fazıl Yenisey, “Geçen Yüzyılda Bursa’da Düğün Âdetlerinden”, *Bursa Folkloru*, Bursa 1955, s.76; Doğan Kaya, “Düğünlerimizle İlgili Terimler ve Bunların Fonksiyonel Özellikleri”, *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri*, Konya 9-11 Ekim 1995, Ankara 1996, s.149.

¹⁹⁵ Hasan Sarı Beyefendi ile 14 Şubat 1998 tarihli görüşme

¹⁹⁶ Nazım Yücelt, “Geçmişte Bursa’da Düğün Âdetleri”, *Bursa Folkloru*, Bursa 1955,s.62.

¹⁹⁷ Merhum Derviş Bayrak Hanımefendi ile 16 Temmuz 1996’da yapılan görüşme. Derviş Bayrak Hanımefendi görüşme yaptığımız tarihte 96 yaşında idi. 20 Şubat 1997’de vefat etmiştir.

Düğünden üç gün önce, pazartesi günü, gelinin çeyizi gönderilir. Çeyizi götürünlere bahşış verilir. Gelen eşyalar odalarda gösterilir. Yalnız oturma odasının eşyaları Perşembe günü koltuktan sonra gelin ve damat tarafından açılır. Salı günü damat tarafından gelin evine gönderilen saz takımı (davul, zurna, darbuka, köçek) düğün evinin önünde veya bahçesinde çalar.

Salı ve Çarşamba günleri damadın arkadaşları, damadın yakınlarından dürü almak için kapıları dolaşır. Gelenlere pişmiş tavuk, meze, içki ve diğer hediyeler verilir¹⁹⁸.

Kına Gecesi

Kına gecesi damat evinde erkeklere, gelin evinde kadınlara yapılır. Erkek tarafında güvende ve benzeri mahalli oyunlar oynanır. Kız evi davetlilerini okuyucu denen fakir bir kişi vasıtasıyla çağırır. Erkek tarafı kız evine gelin teli gönderir. Davetliler bu telleri başlarına bağlarlar. Gelin arkadaşları arasında davetlilerin yanına çıkar. Önde iki kız yanmış mum tutarlar. Arkalarında kollarına iki usta(çalgıcı kadın) girmiş olduğu halde gelin gelir. Önce kaynanası olmak üzere, diğer büyüklerin ellerini öptükten sonra, çeşitli şarkılar söylenmeye başlar. Gelin sandalyeye oturtulur. Türküler eşliğinde kızın duvağı açılır. Oyun havaları çalınırken, sıra ile herkes oyuna kalkar. En son gelin elindeki pirinç tanelerini yere serper. Pirinç taneleri davetlilerce uğur sayıldığından toplanır. Gelin oynadıktan sonra damat tarafı evden ayrılır.

Kına yakma merasimi için gecelik elbiselerini giyen gelinin önüne kına tası getirilir. Eline ve ayaklarına çaprazlama kına yakılır. Kına töreninde hazin şarkılar söylenerek gelin ağlatılır. O gece gelinin ağlaması bereket sayılır. Gelinin arkadaşları tören bitiminde eğlenceye devam ederler. Erkek elbisesi giyip, sarhoş taklidi yaparlar, Zeybek oynarlar. Tavuk ve lokum yerler. Sabaha karşı herkes evine gider¹⁹⁹.

Düğün Günü

¹⁹⁸ A.g.m., s.64.

¹⁹⁹ A.g.m., s.66.

Perşembe günü sabah gelin elbisesini giyer. Damadın evinden gelin evine kız almaya gidilir. Gelin arabasının önünde kayınpeder atla gelir. Kız evine gelindiğinde, ustalar gelini getirerek el öptürürler. Gelin arabaya binince, müjdecî kız evinden bir yastık alıp, bunu atla damadın evine götürür.

Gelin arabadan ineceği zaman damadın arkadaşları damattan toprak bastı parası isterler. Damat gelini götürürken para serper. Gelinle damada kahve, şerbet verilir. Damat arkadaşları ile evden ayrılır.

Aynı akşam damat evinde akşam yemeği verilir. Yeni evlilere hediye vermek âdettir. Yemeğin ardından damat yatısı namazını camide kılar. Dualarla eve gelen damat, el öptükten sonra, odaya girerken arkadaşları tarafından yumruklanır. Gelinle damada yemek ve tavuk getirilir. Tavuk kız evinden gönderilir, kemikleri atılmayıp gömülür.

Ertesi günü gelin yeni elbiselerini giyer. Bu paça günüdür. Çalgıcılar gelir, öğle yemeği yer. Akşama kadar eğlenilir. Düğün töreni akşam sona erer²⁰⁰.

Düğünden bir hafta sonra kız evi yeni evlilerle akrabaları yemeğe davet eder. Ertesi hafta da oğlan evi kız evini yemeğe çağırır. Gelin kayınvalide ve kayınpederine hediyeler verir.

Kısmeti çıkmayan kızlar elbiselerini müezzine verirler. Müezzin de salât verirken, kızın elbisesini minareden atar. Elbise ne kadar yakına düşerse, kısmetin çabuk açılacağına inanılırdı. Bundan başka Yeşil Camii'de kızlara kilit açtırılır²⁰¹.

Kırk Basması

Yeni doğan iki çocuk arasında kırk gün varsa bu çocuklar yan yana getirilmemeye çalışılır. Karşılaştıkları takdirde, anneler çocukları kucaklarına alıp, ayağa kalkarlar. Çocuklar bir boya ve arka arkaya getirilerek, ikisinin arasına bir bardak su dökülür. Eğer çocuklardan birisi yatarsa, boyunun büyümeyeceği ve hastalanacağına inanılır. Çocuğu

²⁰⁰ Recep Koç Beyefendi ile 15 Şubat 1998 tarihli görüşme.

²⁰¹ Nahide Kaya Hanımefendi ile 13.Şubat 1998 tarihli görüşme.

hastalandığı zaman, sabah ezanında bir kadın çocuğu bir mezar taşına koyar, bir başka kadın çocuğu evine geri getirir. Kırk basan çocuğa aydaş kaynatılır. Gün doğmadan önce bahçede ocak yakılıp, üzerine kazanla su konur, komşu tarafından üç defa “Allah şifalar versin”denir, çocuk kazanın içine oturtulur. Yıkanmadan kurulanıp, kaldırılır. Çocuk kırk günlük olduğunda, altın sıcak suya kırk bir defa batırılır, o su ile çocuk ve annesi yıkanır.

Loğusalık

Loğusa ziyaretine gelen emzikli bir kadın loğusanın baş ucuna oturur. Loğusa kadın kırkı çıkıncaya kadar, yalnız bırakılmaz. Yalnız bırakmak zaruri olursa süpürge , mushaf konur²⁰².

Sünnet Düğünleri

Okullar tatile girdikten sonra yapılan sünnet düğünleri için hazırlıklar bir iki ay önceden başlardı. Sünnetten birkaç gün önce kına yakılan çocuğun başına sünnet şapkası giydirilir. Nazar değmemesi için mavi renkli şapka seçilir. Ön kısmında sırma ile işlenmiş Maşallah yazısı bulunur. Şapkanın sağ tarafında kırmızı kurdela ile tutturulmuş bir altın lira, arka kısmından bir tutam tel sarkmaktadır. Sünnet kıyafetini giyen çocuk, başta aile büyükleri olmak üzere tanıdıkların ve davete gelemeyecek kadar rahatsız olanların ziyaretine gider.

Sünnet sabahı davetliler sabahtan çağrılırlar. Erkekler öğle yemeği, kadınlara akşam yemeği verilmektedir. Ailenin mali durumuna göre, mevlithanlar, karagöz oynatıcılar, hokkabazlar çağrılır. Öğlede verilmesi âdet olan yemekler şunlardı: Düğün çorbası, parça et, düğün helvası(sükkeri), pilav, zerde. Mahallenin fakirleri de davete katılarak ziyafetten karınlarını doyururlar. Yemekler yenirken, sünnet çocuğu arkadaşları ve beraberlerinde ailenin büyükleri de olmak üzere, Yeşil Türbe'yi, Emir Sultan'ı ziyaret ederek dua ederler. Sünnet gezmesi bittiminde, sünnet alayını çocuğun babası karşılar. Karşılama çocuğa bir şeyler bağışlaması âdettir. İçeriye girilir, çocuğun elbiseleri çıkarılır. Akrabanın biri tarafından çocuk kucaklanıp, sünnetçinin önüne getirilir.

²⁰² Nazım Yüceltî " Geçmişte Bursa Düğünleri", Bursa Folkloru, Bursa 1955, s.68-70.

Davetlilerin tekbir sesleri arasında sünnet edilir. Getirilen hediyeler yastık altına, yorganın üstüne bırakılır. Erkek davetlilerden sonra kadın davetliler akşama kadar eğlenirler. Kadınr davetlilere akşam yemeği verilir²⁰³.

3-Halk Hekimliği (Kırık-Çıkıkçılar)

Şehirde halk hekimliği alanında kırık-çıkıkçılar önemli yer tutmaktaydı. Şehirde 1989 yılında yapılan bir araştırmaya göre, şehirde 20 kişi bu işi yapıyordu. Kuşçu lakabıyla anılan Hasan Kenar, İsmail Gölcüklü en çok tanınan kırık-çıkıkçılar arasında sayılabilir. Ana baba ya da usta-çırak ilişkisi içinde bu kişilerin devam ettirdiği halk hekimliği yıllardan beri sürmektedir²⁰⁴.

4- Bursa'da Söylenen Sözler

Nesilden nesile aktarılan sözler halk tarafından benimsenmişti. Kazada söylenen sözlerden bazı örnekler aşağıda yer almaktadır.

Tencere yuvarlandı kapağını buldu.	Kenarına bak bezini al, anasına bak kızını al.
Ucuz etin yahnisi yavan olur.	Çirkefe taş atma, üstüne sıçrar.
Bal tutan parmağımı yalar	İki camii arasında kalmış bi namaz.
Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin.	Dağ dağ üstüne olmuş, ev ev üstüne olmamış.
Bahşiş atın dişine bakılmaz	Üzümü ye de, bağını sorma ²⁰⁵ .
Acı yemedim ki karnım ağrısın.	Dilenciye hıyar vermişler, eğri diye beğenmemiş.
Çalma kapımı, çalarlar kapını.	Komşular buyururken, can sağken gözüne dağ duman görünmez
Kız kızken, annesinin evinde değil, gelinken işin başında görmeli	

²⁰³ FazılYenisey, "Bursa'da Eski Sünnet Düğünleri", Bursa Folkloru, Bursa 1955, s.89.

²⁰⁴ Kırık ve çıkıkçılarının uyguladığı yöntemler için bkz. Nermin Göksoy, " Bursa Tıbbi Folklorunda Kırık-Çıkıkçılar ve Kırık-Çıkık Tedavi Yöntemleri", Kültür Bakanlığı Türk Halk Hekimliği Bildirileri, Ankara 1989, s.153.

²⁰⁵ Esmâ Şen Hanımefendi ile 13 Şubat 1998 tarihli görüşme.

Oruç tutuyoruz ama, sadece ağzımız açık. Açık ta ne yiyoruz ya?

Karnının şişini indirmek²⁰⁶.

İyisine doyulmaz, kötüsüne de yol bulunmaz.

Dünden ölmüş, tünekte düşmüş.

Küçük tavuk her gün piliç.

Bir çiğnem sakızın varsa, adamına viy.

Sık git dostuna yatsın yan üstüne; seyrek git dostuna, kalsın ayak üstüne²⁰⁷

Başkasına yapar, kendisi yutar.

Ellerinki yamuk, yumuk, bizimkiler atılmış pamuk²⁰⁸.

Tutkal tavında yaraşır.

Kışın kış yemiş, yazın yaz yemişi.

Söyliyenden dinleyen daha arif.

İlk Pazar pazardır, sonraki mideyi bozar.

Nal der, mih demez²⁰⁹.

Dokuz okka rahatı lokumla yutulmaz.

Eskilere rağbet olsa, bitpazarına nur yağardı.

Bir sofraya gördüler mi, çaylak gibi ayrılmak bilmezler.

Körler çğneyecek(sessiz oturanlar için)

Saltanat samur kürktü.

Allah sonra yıldız barışıklığı versin.

Tuzu kuru, dibi bucağı dolu.

Leyleğin son yavrusu²¹⁰.

Kanlım olsun, kardeşim olsun.

Yer yok, yaver yok.

Teneşir paklamak.

Kimi ön kocadan, kimi son kocadan²¹¹.

²⁰⁶ M. Adalan, "Fatma Nine Konuşuyor I", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IX, S.55, Kasım 1943, s.15.

²⁰⁷ M. Adalan, "Fatma Nine Konuşuyor II", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IX, S.56-57, Şubat- Mart 1943, s.10.

²⁰⁸ M. Adalan, "Fatma Nine Konuşuyor III", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IX, S.58, Nisan 1943, s.33

²⁰⁹ M. Adalan, "Fatma Nine Konuşuyor IV", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IX, S.59, Mayıs 1943, s.16.

²¹⁰ M. Adalan, "Fatma Nine Konuşuyor V", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.IX, S.60-62, Haziran-Temmuz- Ağustos 1943, s.52.

²¹¹ M. Adalan, "Fatma Nine Konuşuyor VIII", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.10, S.64-67, İkinci kanun 1943-Mayıs 1944, s.46; Numan Kartal, "İnegöl'de Hidrellez Gelenekleri", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler*, Ankara 1990, s.99.

5-Batıl İnançlar

a.-Hastalıklarla İlgili Batıl İnançlar

Bursa batıl inançlar bakımından zengindir. Türbelerin parmaklıklarına püskül, uçkur, elbise parçaları bağlanarak sıtma hastalığının önüne geçileceğine inanılırdı.

Işıklar semtindeki Ramazan Baba çınarının kovuklarının öksürük, sıtma, baş ağrısına iyi geleceğine, çivi ile üç defa ağaç etrafında dönülüp, bu çivinin ağaca saplanmasıyla bu hastalıkların ağaca geçeceği düşünülürdü.

Acem Reis mahallesindeki Ali Mest türbesi sık sık çıban çıkaranların gittiği yerd. Hastalar Cumartesi günü güneş doğmadan evvel türbeye gelirler, türbeden toprak alıp, arkalarına bakmadan geri dönerlerdi.

İncirli mahallesinde Ali Dede'nin mezarından alınan taş parçası biraz su içine konup, öksürüğe tutulan çocuğun hastalığı için kullanılmaktaydı.

Sinirli ve hırçın çocuklar Akbıyık türbesine götürülür, çocuğun annesi türbedeki deliğe yiyecek koyar, çocuk da oradaki yiyeceği alıp yerse, hastalıkları geçerdi. Yaramaz çocuklardan esmer olanlar Fazlullah Paşa türbesine sarışın çocuklar da ismi bilinmeyen bir mezarın üzerine yatırılırdı.

Çok ağlayan çocuklar Yıldırım civarında Zihadiye medresesi yakınındaki Sinan Dede'ye götürülürdü.

Yürüyemeyen çocuklar Cuma günü namaz öncesinde camii içindeki havuz kenarında yürütülür, güney duvarına bitişik Yürüyen Dede'nin mezarı etrafında dolaştırıldığında yürüyeceğine inanılırdı.

Yürüyen Dede mezarından defne yaprağını, ateşte yakarak, dumanı hastaya tütsü, Şehre-küstü mezarlığı yanındaki Ali Şemseddin türbesine adak yapılırsa sıtma geçerdi.

Şhreküsdü mahallesindeki Pars Bey türbesine Cumartesi günü güneş doğarken gidilir, orada namaz kılınırsa hastalığın geçeceği düşünülürdü. Çok ağır hastalar Çekirge

hamamına götürölüp, bir gece yalnız bırakılır, eğer hasta davul sesi duyarsa kurtulacağına, bakraç ya da kazan sesi duyarsa ölümüne işaret sayılırdı²¹².

b-Dilekle İlgili Batıl İnançlar

Batıl inançlarla daha çok kadınlar ilgilendiğinden, dileklerinin yerine gelmesi için, ziyaret ettikleri bazı yerler vardı.

Önemli bir iş için Molla Fenari türbesine gidilir, türbedârdan alınan kağıt türbe künkünün içine atılırdı.

Veysel Karani mevkiinde bulunan kabir taşları üzerine mih çakmak dileklerin gerçekleşeceğine işaretledi.

Piremir mahallesinde türbeye ve yanındaki mescidin minaresine her Cuma günü genç kız ve dul kadınlar camiinin minaresine çıkarak elbiselerini çıkararak, şerefemin etrafında üç kez dolandırdıktan sonra aşağı atarlardı. Elbiseler aşağıda bekleyen kadınlar tarafından satılırdı. Elde edilen para türbeye verilirdi.

Kızık çeşmesi yakınındaki Akşemseddinzâde'nin mezarı üzerine kaybolan hayvanın yuları veya satılması istenen evin anahtarı konulduğunda hayvanın bulunacağına, evin satılacağına inanılırdı.

Ellerinde bulunan malı satamayanlar Kuruçeşme mahallesindeki Seyyid Usûl tekkesinden bir kiremit alınıp, satılacak malın üzerine koyarlardı.

Ruşuk mahallesinde Seyyid Usûl türbesinden biraz toprak alınıp, satılacak malın üzerine serpiildiğinde malın satılmasını kolaylaştırırdı²¹³.

Mudanya yolunda Ebe Kaya köyünde bulunan değirmen taşından fayda umulmaktaydı. Taştan yardım isteyen kadın taşın yanında bulunan hayvan başlığını başına

²¹² Fazıl Yenisey, "Eski Zamanda Bursalıların İtikadları", Bursa Folkloru, Bursa 1955, s.178.

²¹³ Nadire Koyak Hanımefendi ile 14 Şubat 1998 tarihli görüşme.

geçirirdi. Yularıyla taşa bağlanır, taşı yerinden oynatmaya çalışırdı. Mukaddes kayanın dibinde bir kurban keserek evine dönerdi.

Miskinler tekkesine mum, Kediler tekkesindeki Mir Budala mezarına ciğer, Tahtakale'den Pınarbaşı'na giden yolun solundaki Hacı Sevinç türbesine helva, Pınarbaşı'nda İzzeddin Bey camii arkasındaki Zerde Dede'ye zerde adanırsa, dileklerin gerçekleşeceğine inanılırdı.

Genç kızlar evlenebilmek için Oyun Dede'ye gidip göbek atmayı murad ederlerdi. Dilekleri gerçekleştiğinde üç defa göbek atarlardı. Şeyh Konevi mahallesindeki Tezveren Sultan'ın mezarına giderlerdi.

Hamile kalmayan kadınlara Abdal Mehmet Ttürbes'inde bulunan ayakkabılara su doldurularak kadına içirilirdi²¹⁴

c-Kaplıcalarla İlgili Batıl İnançlar

Kara Mustafa'daki havuza su veren borunun içine el uzatılır, ele ne gelirse hiç bakılmadan yutulurdu. Bu sayede çocuk sahibi olunacağı inancı vardı.

Kaynarca'da Sarı Kız ve Evliya kurnaları vardı. Kumral yahut sarışın bir kadın bu kaplıcaya yalnız gelirse, Sarı Kızın o kadına görünerek boğacağına inanılırdı. Evliya kurnasında yıkanmak her derde deva verirdi. Kadınlar bu kurnadan üç tas su almadan ayrılmak istemezlerdi²¹⁵.

6-Giyim-Kuşam

a-Erkek Kıyafeti

Geleneksel olarak erkekler altı parmak denilen renkli, çizgili kumaştan yapılan hilali gömlek giyerler. Gömleğin yakası sıfır kesim olup, önden açık ve düğmelidir. Gömlek düz kesimlidir. Sağ ön tarafta tek bir cep vardır. Kollar uzundur, kol ağzının iç kısmı krem renkli bezle astarlıdır.

²¹⁴ Erkân-ı Harbiye Riyaseti, a.g.e.,s.111.

²¹⁵ A.g.e.,s.113.

Gömleğin üstüne önü mavi, arkası ve yanları kırmızı çuhadan çaprazlı yelek giyilir. Yeleğin arkası "U"kesimlidir. Önünde yedi örme düğme işlenmiş olup, bele kadar uzanır. Göğüs kısmı klaptan ile armudi tarzda bezenmiştir. Sağ yanda applike cep kullanılmıştır. Yeleğin arka ortası ters U şeklinde oyulmuş, çevresine karşılıklı ince kordonlar geçirilip, bağlantı sağlanmıştır. Bu bağlantılarla yelek giyen kişinin üzerine rahat oturmaktadır. İç kısma pamuklu kumaştan astar çekilmiştir.

Çaprazlı yeleğin üzerine uzun kollu, önden açık sarka giyilmektedir. Mavi çuhadan yapılmıştır. Ön eteğin uçları yuvarlakça dönen bir şekil alır. Sarkanın içi kırmızı kumaştan astarlanmıştır.

Gömlek altına mavi çuhadan yapılmış şalvar giyilir. Kırk santim enindeki yerli dokumadan eklenerek dikilir. Şalvarın boyu yaşlılarda diz altında, gençlerde diz üstündedir. Birer enden yan parçalar yapılıp, bu parçaların ağız kısmı dikilmez. Bel uçkurla toplanır. Paçalar ve yan kısımlar siyah ipek kaytan ve kordon ile süslenmiştir. Gömleğin etekleri şalvarın içine sokulur.

Erkek kıyafetinde yarım pantolon ve yelek şekli de giyilir. Pantolon aba kumaştan yapılır. Diz kapağından ayak bileğine daralarak iner Yan düğme ile iliklenir. Pantolonun üzerine yünlü ak kuşak sarılır. Yeleğin boyu sarkadan daha uzun, önü kapalı, yakası sıfır kesimlidir

Bele Lahuri, ya da Acem şalı sarılır. El dokuması olan bu şallar iki santimlik çubuk desenlerle süslenir. Değirmi olarak katlanan şal, tekrar ikiye katlandıktan sonra, uçkurluk alttan görülecek şekilde göğüs altından göbek altına kadar dolanarak sarılır. Biten uç alttan alınarak yukarı çekilir. Saçaklar dışta kalır. Bunların arasına , çevre, tütün tabakası konulur.

Sarkanın üzerine bir ucu sivri, diğer ucu düz şal gibi bel kolunu bağlanır. Efe kıyafetinde silahlık takılır.

Beyaz yün çorap üzerine ham deri renginde çarık, soğuk günlerde, keçeden yapılan karçın çarık giyilir²¹⁶.

Boyuna tel kırma tekniğiyle yapılan telli çevre bağlanır. Dörtlük oyalı yazma da ilave edilirdi. Başa takke ve onun üzerine püsküllü ve oyalı krep sarılır²¹⁷.

b-Kadın Kıyafeti

El tezgâhlarında el bezi adı verilen kumaştan yapılan mintan giyilir. Kumaşların eni yaklaşık kırk cm dir. Ön ve arka ortalar kumaş katına uygun hale getirilip dikilir Ön kısımda otuz beş cm eninde yaka açılır. Kol ayrı olarak omuza yerleştirilir. Gömleğin boyu yüz yirmi beş cm kadardır. Yaka ve kol ağzları iğne oyası ile, etek ucu da tentene denen tığ ile yapılan dantelle işlenir. Yakanın dik durması için dik yaka ilave edilir. Düz dokuma bezin yerine çitili denen üzeri çiçekli ve desenli pamuklu bez de kullanılır.

Gömleğin üzerine kırmızı pamuklu dokumadan yapılan üçetek giyilir. Bunun bir diğer adı da işlemeli entaridir. Bordo, mavi, siyah kumaşlardan da yapılır. Önü göğüse kadar açık olup, belde düğmeyle toplanır. Kol düz kesimli, ağız kısmı yırtmaçlıdır. Ön etekler arka etekten bir karış kısa tutulur. Kol ağzı, arka etek uçları renkli ipliklerle işlenir. Yaka kenarına, etek etrafına, ön kısma oya aile işlemler yapılır. İç kısım krem rengi bezle astarlanır.

İş kıyafeti olarak kırmızı, siyah, bordo, yeşil keten kumaştan yapılan içli- kapatma giyilir. Sıfır yakalı olup, önde başka kumaşla tutturulur²¹⁸.

İşe gidilmediği zamanlarda kapatmanın üzerine sıktırma giyilir. Arkası dirilden, önleri kırmızı bezdendir. Boyu oldukça kısadır, göğüs hizasına gelir. Ön beden arka bedene koltuk altından birleştirilir. Öne üçer parmak eninde siyah pamuklu kumaş

²¹⁶ Bursa Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları No:177, Ankara 1993, s.10.

²¹⁷ Bursa Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma Geliştirme Genel Müdürlüğü, Yayınları Nu. 177, Ankara 1993, s.12.

²¹⁸ A.g.e., s.10.

geçirilmiştir. Elde kapitone dikişle dikilen kırmızı kumaşa tutturulur. Üzeri işlemeli olup, arasına süsler takılır. Sıktırmanın üzerine sarka giyilir. Kadifeden ya da çuhadan yapılır.

İşe gidilirken daha basit olan güdük giyilir. Güdüğün içine pamukla astar çekilir. Kollar bedene kare kuşla tutturulur. Kapitone dikişle yapılır. Dikişlerin üzerine pul, boncukla işlemler ilave edilir.

Güdük, kapatma ve sarkanın önüne önlük tutulur. Dikdörtgen şeklinde siyah renkli yün dokumadandır. Kumaşın kendi eni göz önünde bulundurularak iki enden yapılır. Her en çift çizgili olup, arasına bağlama batık tekniğiyle yuvarlak desenler işlenir. Bu desenlerin ortasında renkli püsküller bulunur. Önlüğün boyu yaklaşık diz kapağından yaklaşık 10 cm aşağıya kadar uzanır.

Önlüğün üzerine uzunluk ve eni birer metre olan arkalık sarılır. İki kenarı uzun saçaklıdır. Bele üçgen şeklinde katlanarak sarılır. Arkalığın üstüne kolan (dizge, çizge) denilen yün dokumadan bir kumaş daha bağlanır. Üç-dört metre uzunluğunda iki parmak genişliğindedir. Çok çeşitli desenlerle süslüdür.

Şalvarın boyu ayak bileğine kadardır. Ağı çok düşük değildir. Beli uçkurla toplanır. Tezgahlarda işlenmemiş ipek dokumadan yapılır. Ağ kısmına konan kare kumaş parçası hareketi kolaylaştırır. Paçalarında bilekten yukarıya doğru yirmi beş cm yüksekliğe kadar nakışlarla süslüdür. Kırmızı, lacivert gibi renkler kullanılır.

Ayağa yünden beş şişle örülmüş desenli çoraplar giyilir. Ayakkabı olarak da çetrik ya da yemeni giyilir²¹⁹.

Kadın giyiminde baş kısmı önemli yer tutmaktadır. Başa bir bez üzerine tutturulan altı tane saç örgüsünden ibaret olan saçlık takılır. Üstüne boncuklarla süslü fes giyilir. Fesin yüksekliği on cm kadardır. Fesin üstüne de yünden örülen takke geçirilir. Takkenin tepe ve ön kısımları boncuklarla işlidir. Arkasında pulla, boncukla örülmüş kaşbastı süslemelerle vardır. Takkenin etrafına almalı denilen yazma bağlanır. Genç kız ve gelin

²¹⁹ İbrahim Cremers, "Bursa Kıyafetleri", Türk Folklorundan Derlemeler, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, s.134.

başlıklarında bazı farklılıklar görülmektedir. Genç kız başlıkları daha yüksektir. İç kısmı mukavva ile sertleştirilmiştir. Başlığın ön kısmına çeşitli motiflerle üslü mendil takılır. Birbirine bağlı üç parçadır. Düğün ve bayramlarda daha sık takılır. Başlığın iki yanında renkli yünlerden yapılmış toplar vardır. Bu toplara beyaz boncuklar, karanfiller dizilir. Başlığın içinde terlik denen beyaz bir başlık daha vardır. Gelinler de başörtüsünün kenarına yanakdövenler dikilir. Yanaklar hareket ettikçe boncuklar değer. Genç kızlarda süslü başlık olmaz. Bundan başka boyuna kırmızı, beyaz, siyah, mavi, sarı renkli boncuklarla kaplı gıdıklık bağlanır.

Dışarı çıkılırken, yaka kısmı V şeklinde, entari üzerine, ipek ya da kadifeden yapılan kıvrak giyilir. Omuz kısımları basmayla astar çekilir. Boyu oldukça uzundur²²⁰.

K-Tabii Âfetler ve Yokluklar

1-Cumhuriyet Öncesi Tabi Âfet ve Yokluklar

a-Çekirge Felaketi

Çekirge nizamnamesinin çekirge tohumlarının imha ve itlafi için köylere gönderilecek memurin-i muvazzafa ve muvakkate ile komisyon azasına verilecek harcıraha ilişkin yedinci maddesi, talimatnamenin geçici memurlara verilecek ücret ve harcıraha komisyonun tayin ve tasdik edeceğini bildiren altıncı maddesi gereğince valilere yüz elli, mutasarrıflara yüz, kaymakamlara yetmiş, kaza çekirge komisyon azalarına, ziraat öğretmenlerine yirmi- ile elli kuruş yevmiye ödenmesi kararlaştırılmıştı. Vilayetin 13 Ocak 1917 tarihli Nezâret'e gönderdiği yazıda, yevmiye dışında ayrı bir ücret ödenmeyeceği bildiriliyordu²²¹.

Askeri Yönetim Kumandanı İspartitos 11 Nisan 1921 tarihli Kevkep gazetesinde yayınlanan emirde, çekirgelerin geliştikleri yerleri gören ve bilenlerin en yakın jandarma karakollarına bildirmeleri gerektiğinden, 15-45 yaşlarındaki erkeklerin çekirge

²²⁰ Bursa Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s.8.

²²¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.U.M. E-27/ 29, (2).

tohumlarının gelişmesini önlemek zorunda olduklarından, bu kurallara uymayanların harp divanına verileceklerinden söz ediliyordu²²².

b-Açlık

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hüdavendigâr Vilayeti'nde büyük bir kıtlık yaşanmaktaydı. Özellikle nüfus bakımından büyük bir şehir olan Bursa bundan çok etkilenmişti.

Bunalımı önlemek amacıyla, zahire tacirlerinin bir takım çalışmaları oluyordu. 1917 Ocak ayında Ali Rıza Bey, Ankara'da, üçü vagon da Polatlı istasyonunda bulunan zahirenin getirilebilmesi için vagon bekliyordu²²³.

Şubat ayında tacirlerden Hacı Kânizâde Fuat Bey, Ankara'dan getireceği dört vagon zahire için vagon tahsis edilmesini bekliyordu²²⁴.

12 Mart 1917 tarihinde Ertuğrul Mutasarrıflığı'na, Mudanya, Gemlik, Kırmasti Kaymakamlıklarına gönderilen emirde, İaşe Nizâmnamesi'nin ikinci maddesine göre, İaşe-yi Umumiye Heyet-i Merkeziyesi'ne ait zahirenin alım-satımının bu merkeze ait olduğu, harice çıkarılmamasına dikkat edilmesi belirtiliyordu. Vali İsmail Hakkı Bey, 4 Nisan 1917 tarihli yazısında, gerekli özenin gösterilmekte olduğunu bildiriyordu²²⁵.

Dahiliye Nezâreti 13 Mart 1917 tarihli Şehremaneti'ne yazdığı yazıda, Bursa ve Gelibolu ahalisine şimdiye kadar gönderilen un ve zahirenin fiyatının bildirilmesini istiyordu²²⁶.

²²² Eğilmez, a.g.e., s.116.

²²³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-16/ 95, (1).

²²⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-17/ 31, (1).

²²⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-31/ 28, (2); BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 74/ 149, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi DH.ŞFR. 74/ 309, (1).

²²⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-29/ 13, (1); BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İ.LUM. E-33/ 17, (1).

Vali İsmail Hakkı Bey'in 15 Mart 1917 tarihli Nezâret'e gönderdiği yazıda Konya'dan iki ayda ancak beş vagon zahire geldiği belirtiliyordu²²⁷.

Bundan dört gün sonra Dahiliye Nezâreti'ne çekilen başka bir telgrafta, aynı gün (19 Mart) Haydarpaşa'dan üç vagon zahire ile üç gün idare edebileceklerini, ordu aşarından yetmiş bin kilo zahire aldıklarını, Konya'dan yapılacak yardım gelene kadar daha iki yüz bin kilo zahireye ihtiyaçları olduklarını bildiriliyordu. Vali Bey Nezâret'ten İsmail Hakkı Paşa'ya emir verilip, gerekli zahirenin sağlanmasını istiyordu. Nezâret, vilayete iki gün sonra gönderdiği yazıda, emrin henüz İsmail Hakkı Paşaya ulaşmadığı, bulunduğu anda iletileceği belirtiliyordu²²⁸.

Nisan ayında vilayet tarafından hububat hakkında bir araştırma yapılmıştı. Araştırmaya göre kaza nüfusu ve nüfus başına düşen değerler hesaplanmıştı. Bursa kazası köylerle birlikte 99375 kişi olarak gösterilmişti. Diğer kazalar dahil olmak üzere kişi başına dört yüz gram hesabından günlük 85531 kilo hububata ihtiyaç duyuluyordu. Vali Hakkı Bey, 213853 olan vilayet toplam nüfusunun tasarıya riayet edilmek şartıyla günlük 64155 kilo zahireye ihtiyacı olduğunu, Düzce pazarından hiçbir şey gönderilmediğini, Konya'nın da kendi ihtiyacına yetmediği için sevkiyatı durdurduğunu, vilayetin artık dayanma gücü kalmadığını vurguluyor, her ne suretle olursa olsun zahirenin acilen gönderilmesini istiyordu²²⁹.

1917 yılı hasat mevsiminde Vali Hakkı Bey tarafından 5 Ağustos'da mülhakata yazılan yazıda, pek az ürün elde edildiği, harmanlara kadın erkek ayrımı yapılmadan herkesin gidip, ürünün bir an önce kaldırılması gerektiği bildiriliyordu. Harman yapılırken muhtarlar öşrünü ayırılmasına ve nakil vasıtalarının sağlanmasına yardımcı olacaklar, zorlukla karşılaştıklarında en yakın jandarma karakolundan yardım isteyebileceklerdi²³⁰.

Bursa'dan Muhtar Ömer ve arkadaşları imzasıyla 17 Eylül 1917 tarihli Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen dilekçede, İaşe Komisyonu Başkanlığı'nı yürüten Yenişehir

²²⁷ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. E-29/ 37, (1).

²²⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. E-30/ 15, (2).

²²⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. E- 32/ 12, (3).

²³⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi DH.İUM. E-39/ 15, (1).

Kaymakamı'nın halkın ellerinde bulunan zahireyi aldığından, halkın aç kaldığı belirtiliyordu. Dahiliye Nezâreti'nin 19 Eylül tarihli yazısında, konunun araştırılıp, gereğinin yapılması vurgulanıyordu²³¹.

Vali İsmail Hakkı Bey, 18 Nisan 1918 tarihinde Nezâret'e gönderdiği telgrafta, Yenişehir Kaymakamı'nın merkez kazada iâşe işleri ile altı aydan beri ilgilenmekte olduğu, diğer memurların da yardımcı olduklarını belirtiyordu. Dahiliye Nâzırı Talat Paşa vilayete gönderdiği tarihsiz bir yazıda, İsmail Hakkı Paşa'nın gereken tedbirleri alacağını, bunun yeterli olmazsa başka yerlerden zahire getirileceğini bildiriyordu²³².

Memurlar 1918 yılı Mayıs ayında şeker ve gaz sıkıntısı çekiyorlardı. Vali Hakkı Bey, 26 Mayıs 1918 tarihli telgrafında bu sıkıntıyı dile getiriyordu. Nezâret de Amerika'dan ithal edilmesi için girişimde bulunmuştu²³³.

Vilayete gelen Rum ve Ermeni göçmenlerin iâşesi de karşılanmaya çalışılıyordu. Bazı vilayetler şiddetli kış yüzünden bu göçmenlerin durumu ile ilgili olarak Nezârete müracaat etmişlerdi. Dahiliye Nezâreti 1 Ocak 1919 tarihli Konya, Ankara, Hüdavendigâr Vilayetleri'ne gönderdiği ortak yazıda, muhacir meseleleri ele almak üzere, Ermeni ve Rum Patrikanelerinden birer temsilcinin de bulunduğu Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bünyesinde bir komisyon kurulduğunu, bu komisyonun muhacirlerin barınma, iâşe ve memleketlerine sevk işlemlerini yürütmekte olduğunu, yapılacak tahkikat neticesinde iskâna elverişli bulunanların sevk edilmelerini, bunların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için Harbiye Nezâreti'nden bir miktar para gönderildiğini dile getiriyordu²³⁴.

²³¹ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İUM. E-30/ 14, (1).

²³² BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İUM. E-31/ 34, (2).

²³³ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İUM. 20-16/ 10-30, (2).

²³⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî DH.ŞFR. 95/ 6, (1).

c-Deprem

Temmuz 1916'da şehirde meydana gelen depremde can ve mal kaybı olmadığına dair Vali İsmail Hakkı Bey Dahiliye Nezâreti'ne bilgi vermişti²³⁵.

2-Cumhuriyet Sonrası Dönem

a-Sel Felaketi

1940 yılında şehirde fazla yağışlardan dolayı su baskını meydana geldi. Sel felaketine uğrayanları tahliye etmek için gönderilen kurtarma ekibinden Hüseyin Demirbilek adlı şahıs batan kayığın içinde boğuldu. Adı geçen kişinin ailesine yardımında bulunuldu²³⁶.

L-Sergiler

1-Cumhuriyet Öncesi Dönem

a-Birinci Bursa Sergisi

Bursa sergi ve fuarlar bakımından önemli bir merkez idi. Bu sergilerden birincisi II Abdülhamid'in tahta çıkışının otuzuncu yıl dönümü olan 19 Ağustos 1322'de (1 Eylül 1906)Bursa Mahsulat ve Mamûlat Sergisi olarak düzenlendi. Kız ve erkek öğrencilerin el işlerinin yer aldığı sergiye Singer şirketi de dikiş makinesi örnekleriyle katıldı. Sergiye katılım sadece Bursa kazası ile sınırlı olmayıp, vilayete bağlı diğer kazalardan da iştirak edenler oldu²³⁷.

b-İkinci Bursa Sergisi

İkinci Meşrutiyet'in yıl dönümü münasebetiyle 10 Temmuz 1325'de (23 Temmuz 1909) İkinci Bursa Sergisi açıldı. Padişah Mehmet Reşat'ın himayesinde gerçekleşen sergi için hazırlıklar önceden başlatıldı. Gerekli paranın bulunabilmesi için Bursa

²³⁵ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemî DH.İUM. E-17/ 11, (1).

²³⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 030.18.1, 92.73.17, Ek 137-73., (1), 23.07.1940.

²³⁷ 19 Ağustos 1322 Tarihinde Birinci Defa Küşâd Olunan Bursa Mahsulat ve Mamûlat Sergisi, Bursa 1908, s.57.

Belediyesi yardım kampanyası başlattı. Belediyelerin içinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden, gerekli para bulunamadı. Bursa Belediyesi Ticaret Odası'ndan borç para alarak, serginin zamanında açılmasını sağladı. Dört bin kuruş sergiye harcanmak üzere Stepan'a verildi. Serginin muhasebeciliğine Necip, Muavinliğe İsmail, veznedarlığa Ütücüyan Aznif tayin edildi²³⁸.

Serginin açılış günü vilayet binasında bir tören düzenlendi. Açılışı Vali Azmi Bey'in de bulunduğu topluluk huzurunda Orman Maadin ve Ziraat Nâzırı Aristidi Paşa yaptı. Sergiyi ilk hafta içinde beş bin dört yüz doksan beş kişi gezmişti. Meşrutiyetin kutlama törenlerine katılmak üzere İstanbul'a gelen Bulgar heyeti Bursa'ya uğrayarak sergiyi ziyaret etti. Oda ikinci başkanı İsmail Hakkı tarafından karşılanan heyet Bursa'da dört gün kaldı. Sergi 31 Ağustos'a kadar devam etti²³⁹.

c-Üçüncü Bursa Sergisi

11 Eylül 1923'de Üçüncü Bursa sergisi açıldı. Sergi Ekim ayının sonuna kadar devam etti. Şehrin düşman işgalinden kurtuluşunun yıl dönümü münasebetiyle serginin açılışı bu tarihe alınmıştı.

Sergide bursa ve diğer vilayetlerden getirilecek ürün ve eşyalar ücretsiz sergilendi. Satılan eşyalardan ise yüzde beş ücret alınmaktaydı. Sergileme sırasında meydana gelebilecek zarar ve ziyanının sorumluluğunu sergi idaresi üstlenmişti²⁴⁰.

Üçüncü Bursa Sergisi sanayi-yi nefise, çeşitli sanayi ürünleri, orman ve madencilik, ziraat ürünleri, mensucat, alet ve makineler olmak üzere altı bölüme ayrılmıştı. Sergiyeye katılacak olanlar eşyalarını ağustosun son gününe kadar hazırlamış olmaları gerekiyordu.

²³⁸ Hüdavendigâr, 15 Ekim 1909.

²³⁹ Ergün Kağıtçıbaşı, "Bursa'nın Sanayileşme ve Kentleşme Sürecine Tarihi Perspektiften Bir Bakış, Türk Sanayiine Hayat Veren Altın Şehir: Bursa", Bursa'da Sanayileşme ve Çağdaş Kentleşme Sempozyumu, 25- 27 Eylül 1927, Bursa 1997, s.11;1325 Bursa Sergisi, C.II, Bursa 1909, s.3. Bu sergi ile bilgiler 10 cilt halinde yayınlanmıştır.

²⁴⁰ Üçüncü Bursa Sergisi, İstanbul 1923, s.2.

Sergi sırasında yapılan yarışmada birinciliği kazananlara gümüş madalya, ikinciliğe layık görülenlere bronz madalya verildi. Üçüncülüğü elde edenler takdirname ile ödüllendirildi. Bundan başka sanayinin gelişmesinde katkıda bulunan proje hazırlayanlara para ödülü verildi.

Sergi bünyesinde müsamere, piyango çekilişi yapılabileceği, bunun için de gece yarısına kadar sergi bahçesinden yararlanılabileceği belirtiliyordu. Sergiye gelir elde edilmesi amacıyla 25 Eylül'de piyango düzenlenmesine izin verildi²⁴¹.

İlân vermek isteyenlerin hazırlanacak olan Bursa rehberine ağustos ayının on beşine kadar baş vurmaları gerekiyordu²⁴².

2- Cumhuriyet Sonrası Sergiler

a-Dördüncü Yerli Mallar Sergisi

10 Temmuz 1933'de açılan Dördüncü Yerli Mallar Sergisi'ni 80000 kişi gezdi. Sergi başkanı Osman Nuri Bey başarısından dolayı tebrik edildi. 78 firma sergiye iştirak etti²⁴³.

b-Beşinci Yerli Mallar Sergisi

1 Temmuz 1934 Pazar günü Bursa Beşinci Bursa Yerli Mallar Sergisi açıldı. Sergi 12 Temmuz 1934 tarihine açık kaldı. Sergide tarım ürünlerinin yanısıra ipek ve ipekli kumaşlarda yer alıyordu.

Sergiye iştirak etmek isteyenlerin talimatnamede ekli talep formunu doldurmaları, bunu 28 Haziran'a kadar sergi başkanlığına göndermeleri gerekiyordu²⁴⁴.

²⁴¹ A.g.e.,s.4.

²⁴² BCA, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları 020.18.1.1, 7.27.20, Ek 186/ 2, (1), 08.08.1923.

²⁴³ H. Cemal- Sadrettin, a.g.e., s.63.

²⁴⁴ Bursa 1 Temmuz 1934 Beşinci Yerli Mallar Sergisi, Bursa 1936, s.1.

Sergide yer alanlar sergi başkanlığının izni olmaksızın yerlerini değiştiremiyorlardı. Reyon içinde elektrik tesisatının yaptırılmasından reyon sahipleri sorumluydu. Sergide harcanan elektrik her bir reyondan tahsil edildi.

Sergi sabah 8'de akşam 17'ye kadar açıktı. Reyon sahipleri satılan mallarının yerine getirecekleri malları açılış saatinden bir saat öncesine kadar getirmek zorundaydılar. Kapanış saatinden yarım önce giriş kapısı kapatılıyor, ikinci zil çaldığında ziyaretçiler ve reyon sahipleri sergiyi boşaltıyorlardı. Satılan malların üzerinde serginin ismi yazılı etiket bulunuyordu. Bir firmanın başka bir isim altında diğer salonlarda yer alması yasaktı.

Sergiye katılanlar buldukları kat için metrekare hesabıyla 3 lira, 2.5 lira, 2 lira ücret ödediler. Sergi ücretinin yarısı talep formu verilirken, diğer yarısı sergi hazırlıkları sırasında alınıyordu. Sergiye katılanlar oktruva , kazanç vergilerinden muaf tutulmuşlardı.

Ziyaretçiler demiryolları ve vapurlardan indirimli olarak yararlandılar. Bunun için fotoğraflı bilet veriliyordu. Sergiye gelirken o biletin onaylatılması gerekiyordu²⁴⁵.

M-Eğlence Yerleri

1-Cumhuriyet Öncesi Eğlence Yerleri

a-Mesireler

Uludağ'ın eteklerinden bir çok su kaynağı ovayı sulamaktadır. Kızılcık dibi, Akçağlayan, Hüsamettin, Müslüm Köşkü, Teferrüç, Işıklar mesirelerden bazılarıdır. Mudanya yolu üzerinde Acemler önemli bir yere sahiptir. Atıcılar, şehrin kuzey doğusunda Gemlik yolu üzerinde geniş bir meydan idi²⁴⁶.

b-Tiyatro

Cumhuriyet öncesinde şehirde bir tiyatro vardı. Telgrafhane karşısında Ahmet Vefik Paşa tarafından belediye tiyatrosu inşa ettirilmişti. Bu tiyatronun önünde küçük bir

²⁴⁵ A.g.e.,s.5.

²⁴⁶ 1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1902, s.268.

bahçe olup, içerisinde geniş localar bulunuyordu. Ahmet Vefik Paşa'nın Kasım 1882'de Bursa Valiliği'nden ayrılması ile tiyatro çalışmaları kesintiye uğradı²⁴⁷.

2-Cumhuriyet Sonrası Eğlence Yerleri

a-Belediye Bahçesi

1965'li yıllara kadar belediye bahçesi yaz aylarının önemli eğlence yerlerinden biri idi. Geceleri bahçede konserler veriliyordu. Çelikpalas ve Kükürtlü bahçeleri de diğer eğlence yerleri arasında idi. Kükürtlü bahçesinde Türk müziği konserleri düzenleniyordu²⁴⁸.

b-Şark Kulüp

Tayyare Sineması'nın bulunduğu binada Şark Kulüp yer alıyordu. Şehrin ileri gelen kişileri bu kulübe üye idiler. Kulübün üst katı gazino kısmı idi. Orta katta okuma salonu vardı²⁴⁹.

c-Tiyatrolar

Halkevi bünyesinde 12 Mart 1932'de kurulan Temsil Komitesi faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine aynı yıllarda Naşit Ozcan'ın Millet Tiyatrosu ve Şafak Tiyatrosu oyunlarını sergilediler. Sergilenen oyunların bazıları Kör, Çifte Keramet, Taş Paçacı Himmet'in Oğlu idi²⁵⁰.

1957 yılında İhsan Sabri Çağlayangil'in valiliği döneminde, Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu eski Marmara Sineması'nda 28 Ekim 1957'de III. Selim oyunu ile perdelerini açtı. 1971 yılına kadar Vefik Paşa Tiyatrosu turne tiyatrosu olarak hizmet verdi²⁵¹.

²⁴⁷ Mağmumi, a.g.e., s.32.

²⁴⁸ Necati Akgün, *Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anıları*, Bursa 1994, s.25.

²⁴⁹ Musa Ataş, *Bursa Kılavuzu*, İstanbul 1944, s.66.

²⁵⁰ Bora Özkula, "Dünden Bugüne Bursa'da Tiyatro", *Bursa'da Edebiyat Edebiyat Bursa Bildirileri*, Bursa 27-28 Ocak 1996, Bursa 1996, s.63.

²⁵¹ İhsan Üren, "Bursa'da Edebiyat-Sanat Ortamı ve Geleceği", *Bursa'da Edebiyat Edebiyat Bursa*, 27-28 Ocak 1996, Bursa 1996, s.138; Necati Akgün, a.g.e., s.70.

N-Ödüller

Bursa Vilayet İdare Meclisi azasından Hafız Halit Bey şehre iaşe temininde gösterdiği gayret ve fedakârlıktan dolayı Mecidi nişanı ile ödüllendirildi²⁵².

Ziraat Ameliyat Mektebi'nin elektrikle aydınlatılmasını sağlayan Yenişehirli Ahmet ve Refik Beylere liyakat madalyası verilmesine ilişkin 3 Şubat 1918 tarihli Vilayet teklifi kabul edildi²⁵³.

Bursa belediye Reisi Ziya Bey'e 7 Eylül 1918 tarihli yazı ile dördüncü dereceden Mecidi nişanı verilmesi vilayet tarafından teklif edilmişti²⁵⁴.

O-Spor

Merkez kazada spor faaliyetleri önemli bir yer tutmaktaydı. Spor klüplerinin sim ve kuruluş yılları²⁵⁵.

Takımın adı	üye sayısı	açıldığı yıl	renkleri
İdman Yurdu	218	29.04.1924	siyah-kırmızı
Sanatkârlar Spor Derneği	172.	13.05.1924	beyaz zemin üzerine çekiç motifi
Sebat İdman Yurdu	193	20.07.1927	siyah- beyaz
İnkişaf İdman Yurdu	112	27.09.1927	sarı-kırmızı
Demirtaş Spor Derneği	101	05.07.1929	lacivert- beyaz
Spor Yurdu	62	9.01.1933	sarı-vişne çürüğü

²⁵² BOA, Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti DH.KMS. 46-2/ 4, (1).

²⁵³ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 85/ 120, 3 Şubat 1334.

²⁵⁴ BOA, BEO, Gelen-Giden Defterler, Dahiliye-Gelen 85/ 873, 7 Eylül 1334.

²⁵⁵ "Uraylarda Spor Bursa Mıntıkası", Belediyeler Dergisi, C.I, S.3, Ağustos 1935, s.53-55.

Duraspor kuruldu. Kulübün adı Bursa Gücü'ne çevrildi. Bu kulüp fazla uzun ömürlü olamadı. Yine aynı yıllarda Muradiye spor adında yeni bir kulüp kuruldu. Kulübün adı Çelikspor olarak değiştirildi.

1935-1945 yılları Bursa'da güreş sporunun gelişmeye başladığı yıllar oldu. Güreş karşılaşmaları Atatürk stadyum ile Atıcılar çayırında yapılıyordu.

Bursa'da bisiklet sporuna 1906 yılında Hafız Tevfik ve Fevzi öncülük ettiler. 1935'li yılların bu dalda yarışan ünlü sporcu Süreyya Ögünç idi²⁵⁶.

Dağcılık Kulübü 1933 yılında kuruldu. Kulüp Uludağ'da dağcılık sporunu ülke çapında yaygınlaştırmayı kendisine gaye edinmiştir. 1944'de kulübün başkanı Konserve Fabrikası Müdürü İhsan Celâl Antel idi. Süt Tozu Fabrikası Müdürü Selim Süter, Turgut Karatal, doktor Cevat Tahsin Paksun kulübün yönetim kurulu üyeleriydiler²⁵⁷.

²⁵⁵ "Uraylarda Spor Bursa Mıntıkası", *Belediyeler Dergisi*, C.I, S.3, Ağustos 1935, s.53-55.

²⁵⁶ Akgün, a.g.e., s.15, 22.

²⁵⁷ Ataş, a.g.e., s.56.

SONUÇ

Tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre Bithynia bölgesine ilk olarak Thrakia menşeli Bebrice kavmi yerleşmiştir. Daha sonra bu bölge Romalıların eline geçmiş ve Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ile Bizans (Doğu Roma) toprakları içinde kalmıştır. Bizans döneminde İznik ve Edincik gibi şehirler Bursa'nın gelişmesini önlemiştir.

Bursa, Osmanlı egemenliğine girmeden önce kale sınırları içinde kalmış küçük bir şehirdi. Fetihle birlikte şehir hızlı bir gelişme gösterdi. Başkent olarak Edirne'nin seçilmesi ve ardından gelen Fetret devri bu gelişmeyi sınırlandırıcı bir rol oynamıştır.

Milli Mücadele öncesinde kuzey batı Anadolu'da yaşanan asayiş bozukluğu merkez kazayı derinden etkilemiştir. İşgalle birlikte merkez kaza Yunan tahakkümüne girmiştir. Bu tahakkümden kurtulmaya yönelik başta Bekir Sami Bey olmak üzere diğer subayların büyük katkıları olmuştur.

Eğitim alanında Cumhuriyet öncesi ve sonrasındaki değişimler gerek okul ve gerekse öğrenci sayısında önemli bir düzeye ulaşmıştır. Sivil okulların yanısıra, meslek okulların açılması çeşitli meslek alanlarında öğrencilerin yetiştirilmesine katkı sağlamıştır.

İktisadi yönden geri kalmışlık içinde bulunan kazada ticari faaliyetler Cumhuriyet sonrasında canlanmaya başlamıştır. Bu gelişmede borsanın ticari katkısı büyük olmuştur. Ferdi teşebbüs şirketleşme aşamasına geçmiştir. Vergi alanında yapılan düzenlemelerle vilayet gelirlerinde artış kaydedilmiştir. Zirai üretimde çeşitlilik ve teknolojik gelişmenin etkisiyle verimlilik artmıştır. Sanayileşme çabaları kazada 1950'den sonra yoğunluk kazanmıştır.

Memleket Hastahanesi'nin imkânlarının artırılması ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele olumlu yönde etkisini göstermiştir. Bazı hastalıklardan ölümler kontrol altına alınmıştır.

Yerel yönetimler alanında il kavramının ön plana çıkması ve buna yönelik düzenlemeler modern yönetim anlayışının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Sosyal alanda Cumhuriyet sonrası değişmeler toplumun her kesimini etkilemiştir. Kazada önemli bir yer tutan âdet ve gelenekler 1950’li yıllara kadar önemini korumuştur. İl bünyesinde hızlı nüfus artışı ve dış ülkelerden göçmen akını önemli yer tutmaktadır. Kazada sosyal hayatı etkileyen noktalardan biri de elektrik tesisatının döşenmesi olmuştur. Bunun iktisadi yönden etkileri fabrikaların birbiri ardına açılmasında görülmektedir.

Belli bölümler halinde ele aldığım kaza Cumhuriyet sonrasında büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme Bursa’nın bugün ekonomik alanda Türkiye içinde önemli bir yer tutmasının temelini oluşturmuştur. Değişmelerin getirdiği olumlu etkilerin yanında hızlı ve plansız kentleşme, yoğun nüfus artışı ve çevre kirliliği şehrin içinde bulunduğu problemlerden bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA

A-Arşiv Kaynakları

1-Bursa Şerhiye Sicilleri(Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi)

B.136 (H.1008), B.130 (H.1067), B:151 (H.1105), B.125 (H.1161),
B.128(H.1207).

2-İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a-Bab-ı Ali Evrak Odası

a.a.Gelen- Giden Defterler Dahiliye-Gelen

85/ 1253, 86/ 728, 86/ 861, 86/ 1523, 86/ 1535, 86/ 1728, 86/ 1792, 86/ 1992.

a.c-Gelen- Giden Defterler Dahiliye-Giden

119/ 957, 119/ 1246, 120/ 61, 120/ 683, 120/ 1137, 120/ 1149, 120/ 1171,
120/ 1280, 120/ 1378, 120/ 1400

b.a-Divan-ı Hümayun Kalemi- Mukavele (A. DVN.MKL.)

46/ 5, 50/ 15, 51/ 19.

c-Dahiliye Nezâreti

c.a-Hukuk Kalemi (DH.H.)

30/ 14, 70/ 17.

c.b-Hukuk Müşavirliği Kalemi (DH.HMŞ.)

9/ 1, 9/ 2,

c.c-İdare Kısmı (DH.İD.)

3/ 10, 3/ 56, 3/ 65, 3/ 75, 6/ 62, 7-2/ 29, 17/ 35, 25/ 12, .26-1/ 41, 26-1/ 85,
28-1/ 29, .28-2/ 15, 31/ 13, 31/ 21, 38-2/ 51, 40-2/ 2, 40-2/ 35, 41/ 37,
44-2/ 17, 46/ 58, 50-2/ 70, 65/ 23, 107/ 17, 117/ 27, 190/ 52.

Dahiliye Nezâreti İdare-yi Umumiye Kalemi (DH.İUM.)

3-1/ 1-65, 3-2/ 1-1, 3-2/ 1-4, 3-2/ 1-8, 3-2/ 1-28, 3-2/ 1-32, 3-2/ 1-46, 3-3/ 1-1,
3-3/ 1-33, 3-3/ 1-41, 4-1/ 1, 7-4/ 1-60, 7-5/ 1-8, 17/ 5, 17/ 1-21, 19-4/ 1-106,
19-9/ 1-16, 19-13/ 1-2, 13/ 1-43, 19-13/ 1-58, 19-16/ 1-50, 19-17/ 1-43,
19-19/ 1-41, 19-20/ 1-5, 19-20/ 1-31, 20-3/ 2-46, .20-8/ 2-69,
20-9/ 2-88, 20-10/ 2-4, 20-10/ 2-6, 20-10/ 2-14, 20-10/ 2-20, 20-13/ 4-2

20-15/ 8-1, 20-15/ 8-47, 20-16/ 10-30, 20-21/ 14-2, 20-23/ 14-93, 20-24/ 14-7,
 20-24/ 14-46, 20-24/ 14-60, 20-25/ 14-36, 20-25/ 14-74, 20-25/ 14-83,
 20-26/ 14-15, 20-26/ 14-62, 20-28/ 14-55, 20-28/ 14-62, 20-29/ 14-6,
 20-30/ 14-61, 20-30/ 14-64, 20-31/ 14-22, 20-32/ 14-7, E-16/ 95, E-17/ 31,
 E-19/ 66, E-20/ 4, E-20/ 8, E-23/ 33, E-24/ 47, E-25/ 101, E-26/ 88, E-26/ 94
 E-26/ 99, E-27/ 29, E-28/ 19, E-28/ 44, E-29/ 13, E-29/ 32, E-29/ 37, E-29/ 54,
 E-30/ 14, E-30/ 15, E-307 86, E-31/ 28, E-31/ 34, E-32/ 12, E-32/ 99, E-33/ 17,
 E-35/ 21, E-35/ 70, E-36/ 65, E-39/ 15, E-41/ 53, E-43/ 30, E-44/ 73, E-47/ 10,
 E-47/ 126, E-61/ 14, E-61/ 41, E-64/ 4.

e.e-Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.)

36/ 43, 38/ 30, 46-2/ 4, 50-3/ 11, 51-1/ 76, 52-1/ 2, 52-1/ 70, 52-1/ 78, 52-2/ 62,
 52-3/ 51, 53-2/ 1, 53-2/ 78, 54-2/ 31, 55-2/ 37, 55-3/ 10, 55-3/ 14, 56-1/ 18,
 57-1/ 50, 57-2/ 2, 57-2/ 40, 59-2/ 28, 59-2/ 38, 59-2/ 39, 59-2/ 41, 60-1/ 37.

e.j-Umur-u Mahalliye ve Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM.)

1/2-2/76, 2-1/ 4, 2-1/ 38, 6-2/ 43.

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (D.U.İ.T.)

17-4/ 19, 66-1/6-9, 66-1/ 6-31.

e--İradeler

e.a-İmtiyazat ve Mukavelat

1008/ 2.

e.b-Maliye

2562/ 10.

e.c-Meclis-i Mahsus

1776/ 4, 2089.

e.d-Ticaret ve Nafia

1110/ 2, 1453/ 6.

f-Maliye Nezâreti, Varidat Kalemi Temettü Defterleri(ML:VRD:TMT.)

7362, 7363, 7364, 7365, 7367, 7368, 7369, 7370, 7371, 7372, 7373, 7375,
 7376, 7377, 7379, 7380, 7381, 7382, 7383, 7384, 7385, 7386, 7387, 7388,
 7389, 7390, 7391, 7392, 7393, 7395, 7396, 7398, 7399, 7401, 7402, 7403,

7404, 7405, 7406, 7408, 7409, 7412, 7413, 7414, 7415, 7416, 7417, 7418, 7419, 7453, 7516, 7517, 7518, 7519, 7521, 7527, 7528, 7531, 7532, 7533, 7534, 7535, 7536, 7537, 7539, 7541, 7542, 7543, 7544, 7545, 7546, 7548, 7549, 7551, 7552, 7553, 7554, 7555, 7557, 7558, 7559, 7560, 7561, 7562, 7563, 7564, 7565, 7566, 7567, 7570, 7571.

g--Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

200/ 26, 201/ 41, 207/ 33, 208/ 65, 212/ 228, 214/ 39, 215/ 89, 215/ 114, 216/ 58, 216/ 89, 220/ 14, 220/ 42, 220/ 222, 220/ 256, 221/ 21, 221/ 49, 221/ 202, 235/ 119, 235/ 131, 236/ 68, 236/ 123, 247/ 34, 248/ 21, 249/ 192, 249/ 204.

h- Şura-yı Devlet Evrakı

h.a-Hülasa Kayıt Defterleri-Hüdavendigâr (ŞD.MLK.MRF.)

1632/ 42, 1633/ 47, 1633/ 66, 1635/ 24, 1635/ 26, 1636/ 55, 1637/ 24, 230/ 17.

3-Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Ankara Cumhuriyet

Arşivi (Bayındırlık Bakanlığı Evrakı, Bakanlar Kurulu Ortak Kararları)

230, 11.43.2, 16 E-4, 1916, (1-9), 030.18.1, 1.4.12, Ek 71-7, 13.07.1920, (1), 030.18.1, 1.1.9, Ek 71-3, 16.05.1920, (1); 020.18.1, 2.30.12, Ek 187-2, 09.01.1921, (1); 030.181.1, 5.22.14, Ek 248-13, 30.07.1922, (1); 030.18.1, 5.29.10, Ek 71-88, 23.09.1922, (1); 030.18.1, 6.40.12, Ek 8-6, 10.12.1922, (1); 030.18.1, 7.13.6, Ek 71-117, (1), 20.03.1923; 030.18.1, 07.18.5, Ek 249-77, (3), 06.05.1923; 030. 18.1, 7.18.19, Ek-71-129, (1),.08.05.1923; 030.18.1, 7.24.11, Ek 193-2, (1), 03.07.1923; 020.18.1.1, 7.27.20, Ek 186- 2, (1), 08.08.1923; 030.18.1, 8.45.1, Ek 179-4, (1), 09.01.1924; 030.18.1, 8.45.2, Ek 179-5, (1), 09.01.1924; 030.18.1, 8.45.17, Ek 179-6, (1), 09.01.1924; 030.18.1, 8.50. 6, Ek 216-33, (1), 20.01.1924; 030.18.1, 9.23.8, Ek 71-189, (1), 14.04.1924; 030.18.1.9.26.14, (1), 19.05.1924; 030.18.1,10.22.8. Ek 176-3, (3), 29.06.1924; 030.18.1, 20.50.16, Ek 36-14, (1), 04.08.1926; 030.18.1, 11.55.12, Ek 184-27, (1), 12.11.1924; 030.18.1, 12.59.9, Ek 72-22, (1), 03.12.1924; 030.18.1, 13.29.12, Ek 86-57, (1), 12.05.1925; 030.18.1, 14.35.6, Ek 145-14, (1),

03.06.1925; 030.18.1, 14.44.17, Ek 214-31, (1), 15.07.1925; 030.18.1, 14.48.9, Ek 151-1, (1), 19.07.1925; 030.18.1, 15.63.6, (1), 30.09.1925, 030.18.1, 16.74.19, Ek 93-77, (1), 03.12.1925; 230, 12.47.2, 16 E-11, (20), 22.12.1925; 030.18.1, 18.17.4, (1), 10.03.1926; 030.18.1, 18.20.12, Ek 91-151, (1), 21.03.1926; 030.18.1.2, 19.42.14, (1), Ek.176- 27, 12.07.1926; 230, 14.51.1, 16 E-19, (5), 10.08.1926; 030.18.1, 21.62.14, (1), 03.10.1926;, 030.18.1, 21, 69.4, Ek 91-164, (1), 14.11.1926; 030.18.1, , 23.18.5, (1), 20.03.1927; 030.18.1, 25.52.4, Ek 140-10, (1), 20.09.1927; 230, 14.55.1, 16 E 31, (2), 11.10.1927; 030.18.1, 26.68.19, Ek 76-33, (1), 14.12.1927, 030.18.1, 27.78.4, Ek 225-27, (1), 29.01.1928; 030.18.1, 28.17.4, Ek 225-31, (1), 18.03.1928; 030.18.1, 30.56.15, (1), 23.09.1928; 030.18.1, 30.58.8, (1), 23.09.1929; 030.18.1, 6.55.11.Ek.160-16, (1-11), 11.11.1929; 030.18.1, 17.7.1, Ek 151-16, (1-6), 01.03.1931; 030.18.1, 22.51.16, Ek 176-74, (1), 12.07.1931; 030.18.1, 22.51.20, Ek 3-21, (1), 12.07.1931; 030.18.1, 23.63.15, Ek193-23, (1), 06.09.1931; 030.18.1.2.29.48.8 Ek.74-176, (6), 28.06.1932; 030.18.1, 31.67.2, Ek 65-12, (1), 25.10.1932; 030.18.1, 37.43.16, Ek 71-376, (1), 10.06.1933; 030.18.1, 42.10.5, (1), Ek 243-156, 24.02.1934; 030.18.1, 55.49.11, Ek 215-119, (1), 12.06.1935; 030.18.1, 56.56.11, Ek 240-110, (1), 28.06.1935; 030.18.1, 57.67.16, 229-92, (1), 19.08.1935; 030.18.1, 66.60.1, Ek 217-170, (1), 11.07.1936; 030.18.1, 71.5.9, Ek 206-74, (1), 23.01.1937; 030.18.1, 73.22.15, Ek 144-212, (1), 19.03.1937; 030.18.1, 73.30.15, (1), 16.04.1937; 030.18.1, 76.58.18, Ek 127-16, (1), 23.06.1937; 030.18.1, 77.65.10, (1), 14.07.1937; 030.18.1, 85.118.4, (1), 29.01.1939; 030.18.1, 86.39.19, Ek 144-249, (1), 11.05.1939; 030.18.1, 87.54.20, Ek 162-86, 14.06.1939; 030.18.1, 87.60.20, (1-5), 27.06.1939; 030.18.1, 88.94.1, Ek 299-166, (1), 29.09.1939; 030.18.1, 90.18.6, Ek 194-164, (1), 28.02.1940; 030.18.1, 92.73.17, Ek 137-73., (1), 23.07.1940; 030.18.1.2, 93.119.6, (1), 24.12.1940; 030.18.1, (1), 05.06.1942; 030.18.1, 98.51.20, Ek 179-183, (1), 10.06.1942; 030.18.1, 98.53.15, (1), 16.06.1942.

4-Türk Tarih Kurumu Arşivi (Bekir Sami Bey Dosyası)

1. Defter, 20 Mayıs 1919; 1 Defter, 18 Haziran 1919; 1. Defter, 22 Haziran 1919;
 1. Defter, 23 Haziran 1919; 1. Defter, 27 Haziran 1919; 1. Defter, 7 Temmuz
 1919; 2. Defter, 30. Temmuz 1919; 2. Defter, 5 Ağustos 1919.
 2. Defter, 27 Ağustos 1919; 2. Defter, 1 Eylül 1919; 2. Defter, 12 Eylül 1919;
 2. Defter, 14 Eylül 1919; 2. Defter, 16 Eylül 1919; 2. Defter, 30 Eylül 1919;
 2. Defter, 3 Ekim 1919; 2. Defter, 4 Ekim 1919; 2. Defter, 5 Ekim 1919;
 2. Defter, 7 Ekim 1919; 2. Defter, 9 Ekim 1919; 2. Defter, 10 Ekim 1919;
 2. Defter, 12 Ekim 1919; 2. Defter, 13 Ekim 1919; 2. Defter, 15 Ekim 1919;
 2. Defter, 16 Ekim 1919; 2. Defter, 18 Ekim 1919; 2. Defter, 29 Ekim 1919;
 2. Defter, 30 Ekim 1919; 2. Defter, 1 Kasım 1919; 2. Defter, 2. Kasım 1919;
 2. Defter, 4 Kasım 1919; 2. Defter, 7 Kasım 1919; 2. Defter, 14 Kasım 1919.
 2. Defter, 19 Kasım 1919; 2. Defter, 21 Kasım 1919; Dosyası, 2. Defter, 25 Kasım
 1919; 2. Defter, 26 Kasım 1919; 3. Defter, 31 Aralık 1919;
 3. Defter, 3 Ocak 1920; 3. Defter, 31 Ocak 1920; 3. Defter, 9 Şubat 1920;
 4. Defter, 20 Şubat 1920; 4. Defter, 21 Şubat 1920; 4. Defter, 6 Mart 1920;
 5. Defter, 19 Mart 1920; 5. Defter, 23 Mart 1920; 5. Defter, 24 Mart 1920;
 5. Defter, 25 Mart 1920; 5. Defter, 26 Mart 1920; 6. Defter, 6 Nisan 1920;
 6. Defter, 7 Nisan 1920; 6. Defter, 10 Nisan 1920; 6. Defter, 13 Nisan 1920.
 6. Defter, 15 Nisan 1920; 6. Defter, 18 Nisan 1920; 6. Defter, 22 Nisan 1920;
 7. Defter, 10 Mayıs 1920; 7. Defter, 12 Mayıs 1920; 8. Defter, 1 Haziran 1920;
 8. Defter, 11 Haziran 1920; 9. Defter, 3 Temmuz 1920; Dosyası, 9. Defter, 4
 Temmuz 1920.

5-Genelkurmay ATASE Arşivi

K.320, D.4, F.6-2; K.395, D.1, F.4; K.395, D.1, F.6-3; K.395, D.1, F.7; K.395,
 D.1, F.10; K.395, D.1, F.17; K.395, D.1, F.19; K.395, D.1, F.21, K.395, D.1,
 F.23; K.395, D.1, F.26; K.395, D.1, F.28; K.395, D.1, F.31; K.395, D.1, F.58;
 K.395, D.1, F.64; K.395, D.1, F.66; K.395, D.1, F.67; K.395, D.1, F.68-1;
 K.395, D.1, F.98; K.395, D.2, F.11; K.395, D.2, F.17; K.395, D.3, F.3; K.395,
 D.3, F.7; K.395, D.3, F.22; K.396, D.5, F.3; K.396, D.5, F.4; K.396, D.5, F.5;

K.396, D.5, F.6; K.396, D.5, F.14; K.396, D.5, F.17; K.396, D.5, F.34; K.396,
 D.5, F.57; K.396, D.5, F.79; K.397, D.10, F.2-1; K.397, D.10, F.3; K.397, D.10,
 F.3-1; K.397, D.10, F.4; K.397, D.10, F.23; K.397, D.11, F.11-1; K.397, D.11,
 F.12; K.397, D.11, F.46-1; K.398, D.21, F.74-1; K.398, D.21, F.75-3; K.399,
 D.25, F.8; K.399, D.25, F.13; K.399, D.26, F.15; K.399, D.26, F.20-1;
 K.399, D.26, F.21; K.464, D.22, F.2-3; K.464, D.22, F.2-6; K.535, D.139, F.1-
 15; K.535, D.139, F.1-27; K.539, D.139, F.1-63; K.535, D.139, F.1-65; K.535,
 D.139, F.1-74; K.535, D.139, F.1-79; K.540, D.180, F.13; K.540, D.180, F.19;
 K.540, D.180, F.23-1; K.625, D.240, F.1; K.625, D.240, F.2; K.625, D.240, F.5;
 K.625, D.240, F.31; K.625, D.240, F.33; K.625, D.240, F.34; K.625, D.240,
 F.38; K.625, D.240, F.40; K.629, D.255, F.4; K.631, D.262, F.3; K.631, D.262,
 F.4-1; K.631, D.262, F.8; K.635, D.279, F.28-1; K.666, D.74, F.41-2; K.666,
 D.74, F.75; K.666, D.74, F.78; K.666, D.74, F.78-3; K.667, D.76, F.33;
 K.679, D.114, F.9; K.679, D.114, F.40; K.679, D.114, F.91; K.679, D.114, F.96;
 K.681, D.120, F.19-11; K.684, D.129, F.5; K.684, D.129, F.6; K.684, D.129,
 F.7; K.684, D.129, F.28; K.684, D.129, F.41; K.684, D.129, F.61-2; K.684,
 D.129, F.69-1; K.684, D.129, F.72-1; K.684, D.129, F.83-1; K.684, D.129,
 F.101-1; K.684, D.129, F.103; K.684, D.129, F.130; K.684, D.129, F.137.
 K.684, D.129, F.139; K.684, D.129, F.145; K.684, D.129, F.148; K.684, D.129,
 F.149-3; K.684, D.129, F.152-1; K.684, D.129, F.153; K.684, D.129, F.157;
 K.684, D.129, F.159; K.684, D.129, F.160; K.684, D.129, F.168; K.684, D.129,
 F.169; K.684, D.129, F.182; K.684, D.129, F.185-2; K.684, D.129, F.187;
 K.684, D.129, F.188; K.684, D.129, F.191-1; K.684, D.129, F.191-2; K.684,
 D.129, F.192; K.684, D.129, F.195-1; K.684, D.129, F.195-7; K.684, D.129,
 F.195-8, K.684, D.129, F.197; K.684, D.129, F.199; K.684, D.129, F.202-1;
 K.684, D.129, F.204; K.684, D.129, F.204-1; K.684, D.129, F.204-3; K.684,
 D.129, F.205; K.685, D.132, F.11; K.687, D.141, F.3; K.687, D.141, F.8-1;
 K.695, D.132, F.4; K.695, D.132, F.11; K.846, D.7, F.14; K.846, D.7, F.28;
 K.874, D.12, F.6; K.874, D.12, F.12; K.874, D.12, F.33-1; K.874, D.12, F.33;

K.914, D.6, F.14-2; K.914, D.6, F.14-8; K.914, D.6, F.15-27, K.914, D.6, F.20-2; K.914, D.6, F.20-6; K.914, D.6, F.36; K.914, D.6, F.51; K.914, D.6, F.53-3; K.914, D.6, F.54; K.914, D.6, F.54-1; K.914, D.6, F.58; K.914, D.6, F.59-1; K.914, D.6, F.73; K.914, D.6, F.76-1; K.914, D.6, F.81-1; K.914, D.6, F.81-2; K.914, D.8, F.1-23; K.914, D.8, F.2; K.914, D.8, F.2-27; K.914, D.8, F.4; K.916, D.14, F.8-1; K.916, D.14, F.14; K.916, D.14, F.18-2; K.916, D.14, F.18-3; K.917, D.22, F.7; K.1654, D.329, F.35-3; K.1654, D.329, F.36-2; K.1654, D.329, F.46-1; K.1654, D.329, F.50; K.1702, D.520, F.51; K.1703, D.521, F.1-62; K.1703, D.521, F.1-99; K.1703, D.521, F.7-1; K.1703, D.521, F.23-6; K.1703, D.521, F.23-8.

B-Kitaplar

Abdülkadir, **Bursa Kılavuzu**, Bursa 1911.

And, Metin, **Geleneksel Türk Tiyatrosu**, İstanbul 1985.

Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991.

Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin iktisadi ve İctimai Tarihi**, C.2 (1453-1559), İstanbul 1995

Akgün, Necati, **Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anılarım**, Bursa 1994.

Akkılıç, Yılmaz, **Atatürk ve Bursa**, Bursa 1988.

Ali Asaf, **Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi**, Bursa 1892.

Ali Tevfik, **Memalik-i Osmaniye Coğrafyası**, İstanbul 1902.

Ataş, Musa, **Bursa Kılavuzu**, İstanbul 1944.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C.III, İstanbul 1984.

Atatürk'ün **Söylev ve Demeçleri**, C.1, C.2.

Atatürk Bursa'da 1 Şubat 1938-3 Şubat 1938, Bursa Halkevi Neşriyatı, 1938.

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, İstanbul 1969.

Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1997.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri**, İstanbul 1973

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Belediyeler İstatistiği 1929-1938**, Ankara 1941.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Hayvan İstatistikleri 1944**, Ankara 1946.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1929**, Ankara 1929.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1933-1943**, Ankara 1944.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1938-1939**, Ankara byy.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, İstanbul bty.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1942-1943**, Ankara 1944.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Kültür İstatistikleri 1935-1936**, Ankara 1937.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif İstatistikleri 1923-1932**, İstanbul 1933.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Meyve İstatistikleri 1946-1952**, Ankara 1954.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Nüfus İstatistikleri 1923-1932**, İstanbul 1933.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Nüfus Hareketleri İstatistikleri 1938-1951**, Ankara 1953.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Öğretmen İstatistikleri 1934, 1938, 1942**, Ankara 1943.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Vilayet ve Kaza Merkezlerinde Evlenme İstatistikleri 1932-1958**, byy, bty.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1954**, Ankara 1955.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Nüfus Sayımı, Ankara 1955

Baykal, Kazım, 2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi, Bursa 1976.

Belediyelerimiz I, İller Bankası Neşriyatı, Ankara 1956.

Biren, Mehmet Tevfik, II Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.2, İstanbul 1993.

Bozkurt, Gülnihal, Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara 1989.

Bursa Avcılar Kulübü Nizamnamesi, Bursa 1918.

Bursa Barosu Nizamnamesi, Bursa 1936.

Bursa Harir Darü't-Talimine Mahuss Talimatname, İstanbul 1906.

Bursa Halkevi 1933, İstanbul 1933.

Bursa Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

Bursa Işıklar Askeri Lisesi 1931-1932 Hatırası, Bursa 1932

Bursa Işıklar Askeri Lisesi Tarihçesi, Bursa 1993.

Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, İstanbul 1928.

Bursa Kız Lisesi 1931-1941, İstanbul 1941.

Bursa Kız-Bursa Erkek Lisesi Mezunları Kurulu Nizamnamesi, İstanbul byy.

Bursa Konserve Komandit Şirketi Nizamnamesi, Bursa 1914.

Bursa Mahalle ve Sokakları Rehberi, Bursa Belediyes Yayınları, Bursa 1945.

Bursa Medaris-i İlmiyesine Tatbik Buyrulan Talimatname, Bursa 1912.

Bursa Milli Sanayi Birliği Nizamnamesi, Bursa 1934.

Bursa Muallimler Cemiyeti, Bursa 1918.

Bursa Orman Okulu-On Yıl, Bursa 1944.

Bursa Sergisi Rehberi, İstanbul 1923.

Bursa Tarih Sevenler Cemiyeti Nizamnamesi, Bursa 1941.

Bursa 1 Temmuz 1934 Beşinci Yerli Mallar Sergisi, Bursa 1936.

1868-1994 Bursa Tophane Endüstri Meslek Lisesi, Bursa Tophane Endüstri Meslek Lisesi Yayınları, Bursa 1994.

Bursa Türk Ocağı Nizamnamesi, Bursa 1915.

Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii, İstanbul 1925.

Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953.

C.H.F., **Halkevleri Talimatnamesi**, Ankara 1934.

C.H.P., **Cumhuriyet'in 15.Yılında Bursa**, Bursa 1938.

Çanklı, Hacim Muhittin, **Balikesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çanklı'nın Hatıraları**, Ankara 1987.

Dahiliye Vekâleti Mahalli İşler Umum Müdürlüğü, **Belediyelerin 1925, 1926, 1927, 1928 Senelerine Ait Hesap Hülasası**, İstanbul 1930.

Dahiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, **1926 Senesine Mahsus Vilayat Umum Meclisleri Hususi İdare Esas ve Munzam Bütçeleri**, İstanbul 1932.

Dahiliye Vekâleti Mahalli İşler Umum Müdürlüğü, **1929 Senesine Mahsus Vilayat Umum Meclisleri Hususi İdare Esas ve Munzam Bütçeleri**, İstanbul 1932.

Dahiliye Vekâleti Mahalli İşler Umum Müdürlüğü, **1930 Senesine Mahsus Vilayat Umum Meclisleri Hususi İdare Bütçeleri**, İstanbul 1932.

Dahiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, **1931 Senesine Mahsus Vilayat Umumi Meclisleri Tarafından Tanzim Olunup Tasdik-i Âliye İktiran Eden Hususi İdare Bütçeleri**, İstanbul 1932.

De Lunay, **Bursa ve Civarı**, İstanbul 1884.

Düstur, Tertib-i evvel, C.1., C.III, C.4.

Edirneli Oruç Beğ, **Oruç Beğ Tarihi**, (haz. Atsız) byy, 1972.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, **Milli Mücadele'de Bursa**, (haz. İhsan Ilgar) İstanbul 1984.

Eğitim ve Öğretimde Bursa Erkek Lisesi'nin Yüzüncü Yılı 1883-1983, Bursa 1983.

Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara 1994.

Erdeha, Kamil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul 1975.

Ergenç, Özer, **XVI Yüzyılda Bursa Şehri**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarihve Coğrafya Fakültesi Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1982.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-yi Umur-ı Belediye**, C.IV, İstanbul 1995.

Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Coğrafya Encümeni, **Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası**, İstanbul 1927.

Fığlalı, Ethem, Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri**, İstanbul 1986.

Fakihe, **Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet tezi, İstanbul 1934.

Gerçekker, Mustafa Fehmi, **Karacabey'den Bursa'ya**, Ankara 1982.

Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları, (haz. Sadi Borak), İstanbul 1977.

Goloğlu, Mahmut, **Atatürk İlkeleri ve Bursa Nutku**, Ankar, 1973.

Gökçen, Sabiha, **Atatürk'le Bir Ömür**, İstanbul 1996.

Gökbilgin, Tayyip, **Milli Mücadele Başlarken**, C.2, Ankara 1965.

Günaltay, Şemseddin, **Yakınşark IV**, Ankara 1987.

Halaçoğlu, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913**, Ankara 1994.

Halide, Edip-Yakup Kadri-Mehmet Asım, **İzmir'den Bursa'ya**, (haz.İnci Enginün), İstanbul 1980.

Hasan Feyzi, **Hüdavendigâr Reşadiye Darülaceze Talimat ve Teferruatı**, Bursa 1914.

Hasan Taib, **Hatırat Yahut Mirat-ı Bursa**, Hüdavendigâr Vilayet Matbaası, Bursa 1907.

Hayrettin Abidin, **Tarihte Ankara-İstiklal Harbi-Bursa**, İstanbul 1934.

H.Cemal-Sadrettin, **10 Yıl içinde Bursa**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 1933.

Hüdavendigâr Valisi Daniş Beyefendiye, Bursa 1912.

Hüdavendigâr Vilayeti 1329 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1914.

Hüdavendigâr Vilayeti 1334 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1919.

- Hüdavendigâr Vilayeti 13339 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa**
1924.
- İbn-i Batuta, **Seyahatname**, İstanbul 1919.
- İbnü'l Celal Sezai, **Bursa'ya Seyahat**, İstanbul 1892.
- İdari taksimat 1953**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1953.
- İplikten Sanata Uzun Bir Yolculuk**, İpekiş, Bursa 1998.
- Kandemir, Feridun, **İzmir Suikasti'nin İçyüzü**, C.2, İstanbul 1955.
- Karal, Enver Ziya, **İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1943.
- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1969.
- Kepecioğlu, Kamil, **Bursa Kütüğü**, C.3.
- Kız Enstitüleri ve Sanat Okulları**, byy, bty.
- Kuleli Askeri Lisesi Tarihi**, İstanbul 1985.
- Kufralı, Kazım, **Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı**, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1949.
- Kürmuş, Ömer Saim, **Türkiye Büyük Millet Meclisinde I. Dönem Bursa Milletvekilleri**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Bursa 1996.
- Kütüphaneler İstatistiği**, İstanbul 1902.
- Maarif Nezâreti Mekatib-i İptidaiye Müfredatı**, İstanbul 1912.
- Mc Carthy, Justin, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus) Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi**, Çev. İhsan Gürsoy, Ankara 1995.
- Mehmet Mecdi Efendi, **Tercüme-yi Şakayık**, İstanbul 1857.
- Mudanya-Bursa Demiryoluna Ait Evrak-ı İmtiyaziye**, Dersaadet, 1913.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede, **Sahaif ü'l-Ahbar fi Vekayi ü'l A'sar**, (trc İsmail Erünsal), byy, bty.
- 19 Ağustos 1322 Tarihinde Birinci Defa Küşad Olunan Bursa Mahsulat ve Mamulat Sergisi**, Bursa 1908.
- 1325 Bursa Sergisi**, C.1-10, Bursa 1909.
- Üçüncü Bursa Sergisi**, İstanbul 1923.
- Özalp, Kâzım, **Milli Mücadele**, C.1, İstanbul 1985.

Özdeğer, Hüseyin, **Bursa Şehri Tereke Defterleri**, İstanbul 1988.

Özel Okullar Rehberi, Ankara 1964.

Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.1, İstanbul 1983.

Sakallı, Bayram, "Kuva-yı Milliye Dönemi Anakara'sında Milli Faaliyetler", **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, C.1, S.1, Ankara 1987.

Salname-yi Devlet-i Umumiye 1263, Def'a 1, İstanbul 1263.

Salname-yi Umumi 1281, İstanbul 1847.

Salname-yi Umumi 1285, İstanbul 1851.

Salname-yi Vilayet-i Hüdavendigâr 1288, Def'a 2, Bursa 1854.

Salname-yi Vilayet-i Hüdavendigâr,1296, Def'a 10, Bursa 1861.

1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 12, Bursa 1886.

1307 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 18, Bursa 1891.

1314 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 23, Bursa 1898.

1315 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 24, Bursa 1899.

1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 25, Bursa 1902.

Salname-yi Nezâret-i Maarif-i Umumiye 1321, Sene 6, İstanbul 1905.

1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 34, Bursa 1908.

1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Def'a 35, Bursa 1909.

Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa 1927.

Türkiye Cumhuriyet Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, İstanbul 1928.

1967 Bursa İl Yıllığı, İstanbul 1967.

Sedat, **Bursa Vilayeti Tarihçesi**, Bursa 1934.

Selçuk, İlhan, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı**, C.2, İstanbul 1987.

Selen, M.Remzi, **Bursada Kılıç Kalkan Savaş Oyunu**, İstanbul 1947.

Sofuoğlu, Adnan, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, **Solakzâde Tarihi**, (haz. Vahid Çabuk), Ankara 1989.

Soteriadis, George, **Hellenism in the Balkan Peninsula and the Asia Minor**, London, 1918.

Sönmezşık, Necdet, **Bursa Tophane Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi**, Bursa 1989.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C.2, İstanbul 1975.

Sümerbank Merinos Fabrikası Broşürü

Tansel, Selâhattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.II, Ankara 1973.

Taş, Hülya, **Bursa İli Törensel Gelenek ve Görenekleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Tayla, Mustafa, **Bursa Basını (1868-1983)**, Bursa 1997.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, **Zalimane Bir İdam Hükümü**, İstanbul 1954.

Texier, Charles, **Küçük Asya- Bithynia** (haz. Raif Kaplanoğlu), Bursa 1997,

Thévenot, Jean, **1655-1656'da Türkiye**, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.

Tönük, Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatı**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1945.

Turan, Şerafettin, **Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası**, Ankara 1961.

Türk İstiklal Harbi, C.VI, Ankara 1974.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.1, Ankara 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.2, Ankara 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.III, Ankara 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Umur-ı Maarif Vekâleti, Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi, İstanbul 1923.

Türkiye Cumhuriyeti Hüdavendigâr Vilayeti 1339 Senesi Zabıtname Mukarreratı, Bursa 1924.

Türkiye Cumhuriyeti Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumisi 1339-1340 Seneleri İkinci Devre Müzakerat Zabıtnamesi, Bursa 1924.

Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Zabıtname Müzakeratı 1924, Bursa 1925.

Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Zabıtnamesi 1925, Bursa 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Zabıtnamesi 1926, Bursa 1927.

Türkiye Cumhuriyeti Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Zabıtnamesi 1928, Bursa 1929.

Ünver, A. Süheyl-Pakalın, M.Zeki, Bursa'da Medfun Fatih'in Oğulları Mustafa ve Cem Sultan ve Türbeleri, Bursa 1946.'

Üsküdarı, Faruk, Eski Bursa'dan Notlar, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, 1972.

C-Sürelî Yayınlar

1-Gazete ve Dergiler

Açıksöz

Anadolu Ajansı Bülteni

Ant

Arkadaş

Aylık Sinema Mecmuası

Belediyeler Dergisi

Belleten

Bursa

Bursa Dellsı

Bursa Mecmuası

Bursa Sergisi

Bursa Sesleri

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Cumhuriyet

Çatı

Doğru

Ertuğrul

Fevaid

Hakikat

Hakimiyet-i Milliye

Hakkın Sesi

Hüdavendigâr

İntibah

Kardaş

Millet Yolu

Mücadele

Nilüfer

Öğüt

Uludağ Bursa Halkevi Dergisi

Vakit

Yalaza

Yeni Bursa

Yeni Fikir

Yeşilyurt

Yoldaş

2-Makaleler

Adalan, M.,” Fatma Nine Konuşuyor I”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.IX, S. 55, İlk Kanun 1943.

Adalan, M., “Fatma Nine Konuşuyor II”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.IX, S.56-57, Şubat- Mart 1943.

Adalan, M.,”Fatma Nine Konuşuyor III”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**,C.IX, S.58, Nisan 1943.

Adalan, M.,” Fatma Nine Konuşuyor IV”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.IX, S.59, Mayıs 1943.

Adalan, M., "Fatma Nine Konuşuyor V", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi C.IX**, S.60-61, Haziran-Temmuz-Ağustos 1943.

Adalan, M., "Fatma Nine Konuşuyor VIII", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.X, S.64-67, İlk Teşrin 1943-İkinci Kanun 1944.

Ali Nasuh, "Mıntika Ticaret Kongresi", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.I, S.1, Eylül 1926.

Alapaslan, Kazım, "Bursa'nın Karakteristik Meyvelerinden ve Mühim Zirai Gelirlerinden Kestane", **Uludağ Bursa Halkwvi Mecmuası**, C.IX, S.62, Kanun 1943.

Armaoğlu, Fahir, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIII, S.37, Mart 1997.

Baykal, Kazım, "Örnek Türk-İslam şehri Bursa'nın Kuruluşu, Gerlişmesi ve Korunması Önerileri", **İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri**, İstanbul 1987.

Baykara, Tuncer, "Şehreküsdü", III. **Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C.II, Ankara 1986.

Baykara, Tuncer, "Ulu Cam Şelçuklu Şhrinde İskâni Belirleyen Bir Kaynak Olarak", **Belleten**, C.LX, S.227, Nisan 1997, Ankara 1997.

Berksoy, Funda, "Bursa'nın Mimarlık Tarihindeki Yeri", **Kültür ve Sanat**, S.35, Eylül 1997.

Cengiz, Halil Erdoğan-Yücel, Yaşar, "Ruhi Tarihi", **Belgeler Dergisi**, C.XIV,S.18, 1989-1992, Ankara 1992.

Cezar, Mustafa, "Geçen Yüzyıllardaki Türk Şhri", **İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri**, İstanbul 1987.

Cremers, İbrahim, "Bursa Kıyafetleri", **Türk Folklorundan Derlemeler**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

Çapa, Mesut, " Anadolu'da Yunan Kızılhaçı'nın Faaliyetleri (1919-1920)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.VIII, Bornova, 1992.

Çavdar, Tuğba, "Bursa Kütüphaneleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi**, S.2'den ayrı basım, İstanbul 1989.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, "Bursa Suları I", **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, C.II, S.9, Ocak 1937.

Demirhan, Ayşegül, "Bursa Attarları ve Bunların Tıp tarihi Bakımından Önemi", **Uluslararası Türk-İslâm ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, Ekim 1981, İstanbul 1981.

Dramar, Rengin, "Bursa Kaplıcaları", **Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1989.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, " Tarihte Bursa Sanatları", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.V, S.21, Nisan 1939.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, "Tarihte Bursa Sanatları II", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.V, S.22, Mayıs-Haziran 1939.

Eldem, Sedat H., "Bursa Evleri", **Dergâh Edebiyat Sanat Kültür Dergisi**, C.VI, S.70, Aralık 1995, s.21.

Ertan, Veli, "Mustafa Fehmi Gerçeker", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.XIV, İstanbul 1996.

Esmer, Reşat, "Bursa'nın Eski Hıdrellezleri", **Bursa Folkloru**, Bursa 1955.

Gezer, Nadir, "Bursa'da Kültür ve Sanat Dergilerinin Dünyü", **Bursa'da Bir Başka Zaman**, Bursa Kültür ve Sanat Vakfı, Bursa 1997.

Güney, Eflatun Cem, "Bursa'nın Folklor Bahçelerinde", **Bursa Folkloru**, Bursa 1955.

Hayta, Necdet, "Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye", **Eğitim Dergisi**, S.5, 1993.

Hızlı, Mefahir, "Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri 1307-1309(1891-1893)", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, S.5, 1993.

İnalçık, Halil, "Osman Gazi'nin Nicaea Kuşatması ve Bopheus Muharebesi", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 1996.

Kağıtçıbaşı, Ergün, "Bursa'nın Sanayileşme ve Kentleşme Sürecine Tarihi Perspektiften Bir Bakış Türk Sanayiine Hayat Veren Altın Şehir: Bursa", **Bursa'da Sanayileşme ve Çağdaş Kentleşme Sempozyumu Bildirileri**, 25-27 Eylül 1997, Bursa 1997.

Kara, Mustafa, "Bursa Mevlevihanesi ve Ahmet Cenani Dede Vakfiyesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.II, S.2, Mayıs 1996.

Karakaş, Hadike, "Bursa İmaretleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.108, Aralık 1995.

Karatal, T, " Spor Komitesinin 10 Yılına Bir Bakış", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.44, Şubat 1942

Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and the Cencus of 1881/ 1882-1893", **International Journal of Middle Esatern Studies**, S.9, 1978.

Kaya Doğan, "Düğünlerimizle İlgili Terimler ve Bunların Fonksiyonel Özellikleri", **III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri**, Konya 9-11 Ekim 1995, Ankara 1996.

Komman, Fahir, " Sosyal Yardım", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.44, Şubat 1942.

Kuban, Doğan, "Anadolu Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, S.8, Ankara 1968.

Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı Sosal ve İktisadi Kaynaklardan Temettü Defterleri", **Bellekten**, C.LIX, S.224, Nisan 1995

Mete, Adnan, "Bursa'da Şeftali Nevileri", **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, C.I, S.7, Temmuz 1936.

Mert, Özcan, Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", **Bellekten**, C.LVI, S.217, Ankara 1992.

Müderrişoğlu, Alptekin, "Batı Anadolu'da Kısa Ömürlü Bir Devlet İonya", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.27, Temmuz-Kasım 1993.

Ortaylı İlber,"Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadrolarve Politikası", **Uluslararası Mithat Paşa Semineri**, Edirne 8-10 Mayıs 1984), Ankara 1986.

Önge, Yılmaz, "The Original Architecture of İrgandı Bridge in Bursa", **Fifth International Congress of Turkish Art**, Budapest, 1987.

Özbey, İ., "Bursa Kalesi Hakkında Bazı Tetkikler", **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, C.I, S.8, Ekim 1936.

Özbey, İ., “Bursa Kalesi Hakkında Bazı Tetkikler”, **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, C.I, S.8, Ekim 1936.

Özgiray, Ahmet, “Sedâ-yı Hak ve Nurettin Paşa”, **Atatürk Araştırma Merkezi**, C.XIV, S.42, Kasım 1998.

Özkaya, Yücel, “Kuva-yı Milliye”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII, S.24, Temmuz 1992.

Özkula, Bora, “Dünden Bugüne Bursa’da Tiyatro”, **Bursa’da Edebiyat Edebiyatta Bursa Bildirileri**, Bursa 27-28 Ocak 1996, Bursa 1996.

Shaw, Stanford J.” Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire 1885-1914 Some Preliminary Remarks”, **Osmanlı Araştırmaları**, S.1, Ankara 1980.

Simer, Turgut, “Evimizin On Yıllık Temsil Çalışmaları”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.44, Şubat 1942,

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, “Bursa’nın Geri Alınması”, **Türk Kültürü**, C.XXX, S.356, Aralık 1992.

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.I, S.1, İstanbul 1931.

Uzer, İhsan, “Bugünkü Bursa Suları I”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.32, Şubat 1941 .

Uzer, İhsan, “Bugünkü Bursa Suları II”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.33, Mart 1941.

Uzer, İhsan, “Bugünkü Bursa Suları III”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.35, Mayıs 1941.

Uzer, İhsan, “Bugünkü Bursa Suları IV”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.36, Haziran 1941.

Uzer, İhsan, “Bugünkü Bursa Suları V”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.37, Temmuz 1941.

Uzer, İhsan, “Bugünkü Bursa Suları VI”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.38, Ağustos 1941.

Uzer, İhsan, "Bugünkü Bursa Suları VII", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.39-40, Eylül-Birinci Teşrin 1941

Uzer, İhsan, "Bugünkü Bursa Suları VIII", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VII, S.41, İkinci Teşrin 1941.

Uzer, İhsan, "Bugünkü Bursa Suları IX", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.42, Kanun 1941-Kanun 1942.

Uzer, İhsan, "Bugünkü Bursa Suları XI", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.47-48, Mayıs, Haziran 1942.

Uzer, İhsan, "Bugünkü Bursa Suları XII", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.VIII, S.49-50, Temmuz Ağustos 1942.

Ülker, Necmi, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemindeki Hakimiyet Anlayışı", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 1996.

Üren, İhsan, "Bursa'da Edebiyat-Sanat Ortamı ve Geleceği", **Bursa'da Edebiyat Edebiyat Bursa**, Bursa 1996.

Yenisey, Fazıl, "Eski Zamanlarda Bursalıların İtikadları", **Bursa Folkloru**, Bursa 1955.

Yenisey, Fazıl, "Geçen Yüzyılda Bursa'da Düğün Âdetlerinden", **Bursa Folkloru**, Bursa 1955.

Yenisey, Fazıl, "Bursa'da Eski Sünnet Düğünleri", **Bursa Folkloru**, Bursa 1955.

Yenişehirlioğlu, Filiz, "XIV ve XV Yüzyıl Mimari Örneklerine Göre Bursa Kentinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", **IX Türk Tarih Kongresi Bildirileri** 21-25 Eylül 1981, Ankara 1989,

Yınanç, Mükrimin Halil, "Bursa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul 1993.

Yücelt, Nazım, "Mücadele Yıllarında Bursa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, C.IV, S.16, Mayıs 1938.

Zamir, Meir, "Population Statistics of Ottoman Empire in 1914 and in 1919", **International Journal of Middle Eastern Studies**, S.17, 1987.

Sözlü Kaynaklar

Sözlü Kaynaklar

Derviş Bayrak Bursa, 1900 doğumlu	Ev Hanımı
Esmâ Taş Bursa, 1934 doğumlu	Ev Hanımı
Fatma Arıkan Bursa, 1911 doğumlu	Ev Hanımı
Hasan Sarı Bursa, 1926 doğumlu	Sosyal Sigortalar Kurumu Emeklisi
Nahide Kaya Bursa, 1935 doğumlu	Ev Hanımı
Nadire Koyak Bursa, 1927 doğumlu	Ev Hanımı
Recep Koç Bursa, 1925 doğumlu	Memur Emeklisi

BURSA ŞEHİR PLANI

Foto. Zambakçıoğlu

ÖZGEÇMİŞ

1968 yılında Bursa'da doğdum. İlk ve Ortaöğrenimimi Bursa'da tamamladım. 1986-87 Öğretim yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne başladım. 1990 yılında aynı bölümden mezun oldum. 1991-92 Öğretim yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladım. 1992-93 öğretim yılında aynı enstitünün Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bilim dalında yüksek lisansa başladım. 1994-95 öğretim yılında yüksek lisansımı tamamladım. Aynı öğretim yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında Doktora'ya başladım. Tez konusu olarak 1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu'nu hazırladım. Halen Niğde Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktayım. 11.-15 . Haziran 1998 tarihleri arasında Bursa'da düzenlenen 8.Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi'ne Milli Mücadele Yıllarında Hüdavendigâr Bütçeleri adlı tebliği ile katıldım. 20-25 Ağustos 1999 tarihleri arasında Eskişehir'de düzenlenecek olan Osmanlı Devleti'nin 700.Yılı Sempozyumu'nda Batılılaşma Çabaları İçerisinde Bursa'da Kurulan Bazı Şirketler adlı tebliğim sempozyum programına alınmıştır.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: TÜRKÇE

TEZİN SAYFA SAYISI: 367

TEZİN KONUSU (KONULARI): 1918-1950 YILLARI ARASINDA BURSA KAZASININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1-BURSA

2-MİLLİ MÜCADELE

3-SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

4-

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız:

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1-BRUSA

2-NATIONAL MOVEMENT

3-SOCIAL AND ECONOMIC POSITION

4-

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız:

1-Tezimden fotokopi yapılmasına izin veriyorum.

2-Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir.

3-Kaynak göstermek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir.

Yazarın İmzası

Tarih:

02.06.1999

Mehmet R. 2071

ÖZET

Şehir, Orhan Gazi'nin fethiyle birlikte (1326) Osmanlı Devleti topraklarına katıldı. Fetihden sonra Bizans'ın aksine büyük bir gelişme göstermiştir. Osmanlı Devlet taksimatında Hüdavendigâr Vilayeti içinde yer almıştır. 1846'dan itibaren vilayet merkezi Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır.

Şehir, Kurtuluş Savaşı'nda ikin yıldan fazla Yunan işgalini yaşamıştır. Milli mücadele hareketiyle şehir ve çevresi işgalden kurtulabilmiştir. Yunanlılar Bursa'yı terk ederken şehri yakıp yıkmışlardır. Halk arasında Yunan zulmü hafızalardan silinmeyecek izler bırakmıştır.

İşgal döneminde şehir iktisadi yönden büyük zarara uğramakla birlikte Cumhuriyetle birlikte imar faaliyetlerine hız verilmiştir.

Her alanda olduğu gibi, eğitim alanında önemli bir gelişme göstermiştir. 19. Yüzyıl sonlarında laik usulde öğretim yapan ilk ve orta öğretim kurumları açılmaya başlanmıştır. Anadolu'nun bir çok şehrine göre Bursa'da daha yüksektir. Cumhuriyetle birlikte bu alandaki faaliyetler hızlanmıştır. Meslek okulları öğrencilerin bilgi ve beceri seviyelerini yükselterek meslek sahibi yapmada önemli yer tutmuştur.

Sosyal yaşamda tarihi mirasın etkileri kendini hissettirmektedir. Yaşamda inanış ve eğlencelerle birlikte bu mirasın katkıları büyüktür.

Bursa, tarih boyunca yaşadığı olumsuz etkilere karşı durabilmesi ve önemini koruyabilmesi şehrin bugünkü duruma ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

SUMMARY

Bursa were gained to the Ottoman State by conquest of Orhan Gazi in 1326. City showed enormous development after conquest in contrast to Bizantium. It was placed in Hüdavendigâr Province in Ottoman State division. Province center was moved from Kütahya to Bursa since 1846.

City had been under Greek invasion more than two years during the Turkish Independence War. City and surrounding were slipped out with national struggle movement. Greeks burned and destroyed almost whole city when they were leaving. Greeks cruelty left significant memory in people's memory.

While city offered harm economically during invasion period, construction activity became faster with foundation of Republic.

City demonstrated important development in educational area as it showed in old area. Primary and high schools based on secularisation were started to open about end of century. Number of these schools in Bursa were more than most of cities in Anatolia. Activities in this area become faster with republic. Profession schools played important role for their students to be professional in their subject by increasing their level of knowledge and abilities.

Historical inheritance has big effect on social life. It played important role on people's life with both their beliefs and amusements.

Resisting unfruitful affairs against itself and being its importance during history played important role for Bursa to reach city's today position.

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VE GİRİŞ FORMU**

YAZARIN
Soyadı :KAYA
Adı: MEHMET

Merkezimize Doldurulacaktır.

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe: 1918-1950 YILLARI ARASINDA BURSA KAZASININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

Yabancı Dil: SOCIAL AND ECONOMIC POSITION OF BURSA CITY BETWEEN 1918-1950

TEZİN TÜRÜ : Yüksek Lisans Doktora Doçentlik Tıpta Uzmanlık Sanatta
Yenilik

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ:

Üniversite: EGE ÜNİVERSİTESİ

Fakülte:

Enstitü: SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Diğer kuruluşlar

Tarih:

TEZ YAYINLANMIŞSA :

Yayınlanan:

Basım Yeri:

Basım Tarihi:

ISBN:

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı: ÖZGİRAY, AHMET

Ünvanı: DOÇ. DR.